

adam smith parson malthus david ricardo karl marks thorstein veblen john maynard keynes joseph schumpeter

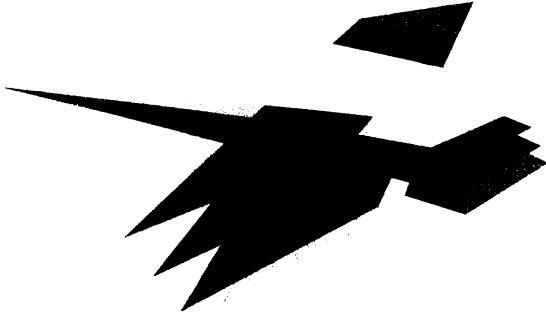
İktisat Düşünürleri

Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri

Robert L. Heilbroner

DOST

3.
Baskı

am smith

david ricardo

thorstein veblen

joseph schumpeter

İktisat Düşünürleri

Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri

Robert L. Heilbroner

İktisat Düşünürleri

Büyük İktisat Düşünürlerinin

Yaşamları ve Fikirleri

Robert L. Heilbroner
(1919-2005)

Robert L. Heilbroner, Harvard Üniversitesi'ne girdiği 1936 yılından bu yana belli başlı iktisat düşünürleri üzerinde çalışmayı sürdürüyor. İktisat eğitimini New York'taki New School for Social Research'te tamamlayan Heilbroner, uzun süre bu kurumda iktisat dersleri verdi ve iktisat profesörü oldu. Şimdiye dek yazdığı diğer eserler arasında *The Future as History* (1959), *The Great Ascent* (1963), *An Inquiry into the Human Prospect* (1975) ve *Business Civilization in Decline* (1977) sayılabilir. *The New Yorker*'da da uzun süre yazıları çıkan Heilbroner, yakın bir tarihte emekliye ayrıldı.

Ali Tartanoğlu

1954 yılında Karaman'da doğdu. Siyasal Bilgiler Fakóltesi'ni bitirdi. Bir süre çeşitli bakanlıklarda müfettiş olarak çalıştı ve gazetecilik yaptı. *Irak, Saddam, Körfez* (Çark Kitabevi Yay., 1991), *Başkan Başarın mı?* (Çağdaş Gazeteciler Derneği Yay., 1994), *Yalnız Adam Mustafa Kemal* (Öncü Kitabevi Yay., 2002) isimli eserlere imza atan Tartanoğlu'nun Michael Parenty ve François Bedarida gibi yazarlardan yaptığı çevirileri bulunmaktadır. Dost Kitabevi Yayınları'ndan daha önce çıkan çevirisi: *İlerleme ve Sorması*; Norman Birnbaum.

Heilbroner, Robert L.

İktisat Düşünürleri, Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri

ISBN 978-975-298-090-7 / Türkçesi: Ali Tartanoğlu / Dost Kitabevi Yayınları

Nisan 2013, Ankara, 295 sayfa

İktisat-İktisat Tarihi-Notlar-Dizin

İKTİSAT DÜŞÜNÜRLERİ

*Büyük İktisat Düşünürlerinin
Yaşamları ve Fikirleri*

Robert L. Heilbroner

DOST
kitabevi

ISBN 978-975-298-090-7

The Worldly Philosophers
ROBERT L. HEILBRONER

© Robert L. Heilbroner, 1981, 1989, 1995

Bu kitabın Türkçe yayın hakları
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.
Birinci Baskı, Eylül 2003, Ankara
İkinci Baskı, Şubat 2008, Ankara
Üçüncü Baskı, Nisan 2013, Ankara

İngilizceden çeviren, Ali Tartanoğlu

Teknik Hazırlık, Mehmet Dirican - Dost İTB

Baskı ve cilt, Pelin Ofset Ltd. Şti.;
İvedik Organize Sanayi Bölgesi, Matbaacılar Sitesi
588. Sokak No: 28-30, Yenimahalle / Ankara
Tel: (0312) 395 25 80-81 • Fax: (0312) 395 25 84

Dost Kitabevi Yayınları
Paris Caddesi No: 76/7 Kavaklıdere 06680, Ankara
Tel: (0312) 435 93 70 • Fax: (0312) 435 79 02
www.dostyayinevi.com • bilgi@dostyayinevi.com

İçindekiler

<i>Yedinci Baskıya Önsöz</i>	9
<i>1 Giriş</i>	13
<i>2 İktisadi Devrim</i>	18
<i>3 Adam Smith'in Harika Dünyası</i>	39
<i>4 Parson Malthus ve David Ricardo'nun Hazin Öngörülleri</i>	68
<i>5 Ütopyaçı Sosyalistlerin Düşleri</i>	94
<i>6 Karl Marks'ın Amansız Sistemi</i>	121
<i>7 Victoria Dönemi ve İktisadın Yeraltı Dünyası</i>	150
<i>8 Thorstein Veblen'in Yaban Toplumu</i>	186
<i>9 John Maynard Keynes'in Sapkınlıkları</i>	216
<i>10 Joseph Schumpeter'in Çelişkileri</i>	250
<i>11 Dünyevi Felsefenin Sonu mu?</i>	270
<i>Notlar</i>	280
<i>Dizin</i>	292

Yedinci Baskıya Önsöz

Elinizdeki, kırk altı yıl kadar önce yazdığım bir kitabın, İktisat Filozofları'nın yedinci baskısı. Onu yazdığım da ben ondan çok daha gençtim. Bu maceranın, ben henüz lisansüstü öğrencisiyken başlayan beklenmedik uzunluktaki ömrü, bu son ve umarım sonuncu baskısında yapılan önemli değişiklikler üzerine birkaç söz etmeden önce, onun hikâyesini kısaca anlatmak için bir vesile olacak.

1950'lerin başında, lisansüstü çalışmalarımı sürdürürken, hayatımı, ihtiyaç veya fırsat doğduğunda, ekonomiden çok uzak konularda yazan bir serbest yazar olarak kazanıyordum. Bu tür bir veya birkaç yazıdan sonra, Simon & Schuster Yayınevi'nin kıdemli editörlerinden Joseph Barnes, çeşitli kitap projeleri üzerinde görüşmek üzere beni bir öğle yemeğine davet etti. Kitapların hiçbiri hoşuma gitmedi, salata geldiğinde sıkılmaya başlamıştım; ilk yayıncılarımla yediğim bu öğle yemeğinden bir kitap sözleşmesi çıkmayacağını düşünüyordum. Ama Barnes kolay yılmıyordu. New School for Social Research'teki yüksek lisans çalışmalarım hakkında sorular sormaya başladı ve ben kendimi, birden bire, Adolf Lowe'un ufuk açıcı dersi için aldığım, Adam Smith hakkındaki son derece ilginç bir

seminerden hararetle söz ederken buldum. Yemeğin sonunda, tatlı-meyve faslına geldiğimizde, artık konumun ne olacağını biliyorduk. İlk dersinden sonra Profesör Lowe'a iktisadi düşüncenin evrim tarihini yazmaya karar verdiğimi söylemek için sabırsızlanıyordum.

Alman bilim adamlarının son derece tipik, aşılması en zor örneklerinden biri olan Lowe, donakaldı. Otoriter bir kesinlikle, "Sen bunu yapamazsın," dedi. Bense, başka bir yerde de yazdığım gibi, ancak bir yüksek lisans öğrencisinin sahip olabileceği kaçınılmaz güven ve cehaletin karışımı diyebileceğimiz bir duyguyla, yapabileceğime kuvvetle inanıyordum. Serbest yazarlık ve yüksek lisans çalışmaları arasında ilk üç bölümü yazdım ve biraz korkarak Profesör Lowe'a gösterdim. 102 yaşında ölünceye kadar benim en candan ve en sert eleştirmenim olarak kalan bu olağanüstü insan, yazdıklarımı okuduktan sonra, bu kez, "Mutlaka yapmalısın," dedi. Ben de, onun yardımı ile yaptım.

Kitap yazıldı ama bir ad bulmak gerekiyordu. Kitabın satışında "ekonomi" sözcüğünün bulunmasının, satış bakımından ölüm demek olduğunu biliyordum. Onun yerine ne koyacağımı düşüneceğim diye beynim patladı. İkinci kritik öğle yemeğini, kendileri için de birkaç kitap yazdığım *Harper* dergisinin bana karşı olağanüstü nazik ve yardımcı olan yazı işleri müdürü Frederick Lewis Allen ile yedik. Kendisine kitabın adıyla ilgili sıkıntımı anlattım, "para" sözcüğü benim aklımdakini tam yansıtmasa da *Para Filozofları* adını düşündüğümü söyledim. "Yani, 'dünyevi' (worldly) demek istiyorsunuz," dedi. "Yemek benden!.." karşılığını verdim.

Yayıncılarım, kitabın adını benim kadar sevmemişlerdi, ama kitap herkesi şaşırtarak satılmaya başlayınca, adını *Büyük Ekonomistler* olarak değiştirmeyi önerdiler. Çok şükür bu olmadı. Belki de, gerçekten, binlerce öğrenci ödevinde yanlışlıkla "wordly" yazılan "worldly" sözcüğünü okuyucunun da yanlış okuyacağını düşündüler; belki de, benim yıllar sonra duyduğuma benzer güçlükleri önceden sezdiler. Bir öğrenci, okulunun kitapçısına, yazarını hatırlayamadığı, fakat tuhaf adını çok iyi hatırladığı "İstakozlarla Dolu Bir Dünya" adlı kitabı sormuş. Kastettiği benim kitaptı!..

Yıllar boyunca, *İktisat Filozofları*, benim düşünebildiğimden çok daha fazla satıldı. On binlerce saf kurbanı, ekonomi dersleri almaya yönelttiğini öğrendim. Bunun sonucu olarak yaşanabilecek sıkıntıların sorumluluğunu üstlenemem; ama bazı iktisatçılardan, kitabın yarattığı ilgi ve itibar sayesinde gelirlerinin arttığını duyduğuma memnun olmuştum.

Bu baskı, iki açıdan, önceki baskılardan farklı. Birincisi, öncekilerde olduğu gibi, kitaba bir kez daha bakmak, elde olmadan gözden kaçan

hataları düzeltme fırsatı veriyor. Ayrıca, görüşlerimdeki gelişmeleri yansıtan vurgulama ve yorum değişiklikleri için de bir fırsat yaratıyor. Bunlar, yeni bir baskı yapmanın gerekçesi olamayacak kadar küçük, belki ancak konuyla ilgili bilim adamlarının dikkatini çekebilecek değişiklikler.

İkinci tür değişiklik daha önemli. Zaman zaman, kitapta atladığım önemli bir nokta olamaz mı diye düşünmüştüm; bölümleri birbirine, ilginç fikirleri olan önemli insanların basit kronolojik sıralamasından daha sıkı bağlayacak bir nokta... Derken, birkaç yıl önce, bütün toplumsal çözümlerinin ardındaki değişen kavramlarda böyle bir bağlantı noktasının kesinlikle bulunduğunu gördüm. Konuyu, 1950'lerde, iktisat filozoflarının en yaratıcısı Joseph Schumpeter gündeme getirdi. Schumpeter kendi görüşünü iktisadi düşünce tarihine uygulamadığına göre, umarım, yıllar sonra benim unutmam da hoş görülebilir.

Burada, bir önsöz çerçevesinde, iktisat felsefesinin evrimiyle ilgili bu yeni görüşü daha fazla tartışacak değilim; çünkü bu, daha hareket bile başlamadan gizemli bir romanın aksiyon planını açıklamaya benzeyecek. Dolayısıyla, toplumsal vizyonun rolü kitap ilerledikçe pek çok kez yinelenecek olmasına rağmen, son bölüme gelinceye kadar yaşadığımız dönemle, bugünle ilgisine değinmeyeceğiz.

Bu da bizi son bir vurgulamaya getirecek. Son bölüme gelen okuyucu, sonuç bölümünün garip bir başlığı olduğunu görecektir: "İktisat Filozoflarının Sonu mu?" Soru işaretinden de anlaşılacağı üzere, bu, kesin bir durumun ifadesi değil, ama konumuzda bir nitelik değişikliğinin varlığına işaret ettiği kesin. Bu değişikliğin ne olabileceğine gelince... Kitabın en sonuna kadar beklemek zorundayız. Okuyucuya şaka yapmak veya onun merakını tahrik etmek için değil, bu değişiklik, iktisadi düşüncenin özelliğini ve önemini ancak en sonda, bir başka anlatımla, günümüzde tehdit ediyor da ondan.

Ama geriye kalan her şey kanıtlanmalıdır. İzin verirsiniz, bu son derece kişisel selamlamaya, okuyucularıma, özellikle düzeltme, eleştiri yahut beğeni notları göndermek inceliğini göstermiş öğrencilerime ve asistanlarıma teşekkür ederek son vereyim; hepsi de benim için aynı ölçüde değerliydi ve *İktisat Filozofları*'nın, iktisadın manzarasını, istakoz avcısı veya yayıncı olacak okuyuculara olduğu kadar iktisatçı olmaya karar vermiş cesur yüreklere de açmaya devam edeceği umudumun yersiz olmadığını ifadesiydi.

1

Giriş

Bu kitabın konusu, ilginç bir üne sahip bir avuç insandır. Okul tarih kitaplarındaki ölçülerle bakıldığında, onlar “hiç kimse”ydi; ordulara komuta etmediler, kimseyi ölüme göndermediler, imparatorluklar yönetmediler, tarihi yaratan kararlarda pek az rolleri oldu. Pek azı tanındı, tanınanlar da milli kahraman değildi; birkaçı çok sert biçimde eleştirildi, ama hiçbiri asla toplumsal nefrete hedef olmadı. Onların yaptığı, genellikle, orduları sefere çıkartmaktan ziyade, her şeyi darmadağın etmekte usta, iyi ve kötü konusunda kralların ve yasa koyucuların emir ve düzenlemelerinden daha güçlü olan ve bu sayede topladıkları parlak övgüler karşısında gevşemiş pek çok devlet adamının yaptıklarından daha kesin bir şekilde tarihi etkiledi: İnsanların düşüncelerini biçimlendirdiler ve değiştirdiler.

Bir insanın aklını, düşüncesini kendi tarafına çekenler, kılıçtan veya krallık açısından daha büyük bir gücü kullanmış olacakları için, dünyayı da bu tür insanlar biçimlendirdi, değiştirdi. Bunların çoğu, parmağını bile oynatmadan bu etkiyi yarattı; onlar, asıl, birer bilgin olarak, kafalarıyla, sessizce, dikkat çekmeden ve dünyanın kendileri hakkında

ne dediğini fazla ciddiye almadan çalıştılar. Ama arkalarında parçalanmış imparatorluklar, kaynayan kıtalar bıraktılar; rejimlere dayanak oldular veya onları yıktılar; entrikalar düzenleyerek değil, düşüncelerinin olağanüstü gücüyle sınıfları, hatta ulusları karşı karşıya getirdiler.

Kimdi bu adamlar? Biz onları 'büyük iktisatçılar' olarak tanıyoruz. Ama tuhaf olan, onlar hakkında çok az şey bildiğimiz. Sanılır ki, ekonomik sorunlarla boğuşan, sürekli ekonomik sorunların kaygısını yaşayan bir dünyada, büyük iktisatçılar da büyük filozoflar veya devlet adamları kadar tanınmıştır. Oysa onlar sadece geçmişin gölge simalarıdır; onların hararetle tartıştıkları konulara, uzak, soğuk bir ürpertiyle bakılır. Ve denir ki, ekonomi, kuşkusuz, önemlidir, ama aynı ölçüde soğuk ve zor bir konudur; öyleyse, en iyisi, onu evlerinde oturup gizemli düşünce alemlerinde yaşayanlara bırakmaktır.

Hiçbir şey, gerçekten uzak olamaz. Ekonominin sadece profesörlerin işi olduğunu sanan bir insan, ekonominin insanları çarpışmak için barikatların, siperlerin ardına gönderen bir bilim olduğunu unutuyor demektir. Bir ekonomi kitabını inceledikten sonra ekonominin can sıkıcı olduğu sonucuna varan insan, bir lojistik el kitabı okuyup savaş üzerinde çalışmanın aptallık olduğuna karar veren insana benzer.

Hayır, büyük iktisatçılar, dünyanın en heyecanlı ve tehlikeli şey diye görüp bildiği şey ne ise, işte en az onun kadar heyecanlı ve tehlikeli bir şeyin arayışı içindeydi. Ortaya attıkları düşünceler, büyük felsefecilerin düşüncelerinin tersine, günlük çalışma yaşamlarımızda öyle küçük değişikliklere yol açmadı; üzerinde çalıştıkları deneyler, pozitif bilimlerdeki gibi, bir laboratuvarın yalıtılmış ortamında yapılabilecek deneyler değildi. Büyük iktisatçıların fikirleri dünyayı sarstı, hataları ise felaketten de beter sonuçlar doğurdu.

Kendisi de büyük bir iktisatçı olan Lord Keynes, bir yazısında, "İktisatçıların ve siyaset felsefecilerinin düşünceleri, doğru oldukları zaman da, yanlış oldukları zaman da, sanıldığından daha güçlüdür. Aslında, dünya da büyük ölçüde bu düşüncelerin etkisinde yönetilir. Bütün entelektüel etkilerden tamamen uzak olduklarını sanan uygulayıcılar, yani hükümet yetkilileri bile, en azından artık hayatta olmayan bazı iktisatçıların kölesidir adeta. Gaipten sesler duyan otorite budalaları da çilgünlüklerini birkaç yıl öncesinin akademik karalamalarından damıtır. Fikirlerin yavaş yavaş baştan çıkarmasıyla karşılaştırıldığında, kazanılmış hakların gücünün fazlaca abartıldığından hiç kuşku yok," demişti.¹

Kuşkusuz, bütün iktisatçılar hep bu tür "dev"ler değildi. Binlercesi, yer yer aptallık anıtları olan kitaplar yazıp, tam bir Ortaçağ bilgini

çoşkusuyla, küçük ayrıntılar keşfetti. Bugün iktisadın romantik çekiciliği bu kadar azsa, verebileceği büyük macera duygusunu çoğu zaman veremiyorsa, bunun sorumlusu iktisatçılardan başkası değildir. Ama büyük iktisatçılar, sadece kılı kırk yaran aydınlar da değildi. Onlar, bütün dünyayı kendi konularımışçasına ele aldılar ve onu öfkeli, umutsuz, ümitli, ama bir dizi cesur tavırla tanımladılar. Aykırı görüşlerinin sağduyuya dönüşmesi, onlarınsa sağduyuyu batıl itikat olarak sunmaları, büyük ölçüde, çağdaş yaşamın entelektüel yapısının yavaş yavaş oluşmasını sağladı.

Sanki Tanrı kendilerine dünyayı değiştirmelerini nasip etmiş, hatta bununla görevlendirilmiş gibi görünen böyle farklı, tuhaf insanlar dünyaya kolay gelmez.

Bunlar arasında, filozof da çılgın da, rahip de borsacı da, devrimci de asilzade de, estetikçi, şüpheci, berduş da vardı. Her milletten, her yaşam biçiminden, her mizaçtandırlar. Bazıları ilgi çekici, bazıları can sıkıcıydı; bazıları kendisini sevdiren, bazıları için bu imkânsızdı. En az üç tanesi kendi hayatlarını kendileri kazandı ama, pek çok insan gibi, kendi gelirlerinin basit ekonomisini bile asla yapamadılar. İki tanesi büyük işadamıydı, biri hiçbir zaman bir seyyar satıcıdan başka bir şey olamadı, biri kişisel servetini azar azar çarçur etti.

Dünyaya bakış açıları da, gelirleri kadar farklıydı; bu kadar kavgacı bir düşünürler grubu görülmuş şey değildi. Bir tanesi yaşamı boyunca kadın haklarını savunurken, bir başkası kadınların erkeklerden aşağı olduğunda apaçık ısrar etti. Bir tanesi “centilmen”lerin kılık değiştirmiş barbarlar olduğunu savunurken, bir diğeri centilmen olmayanların vahşiler olduğunu ileri sürdü. Çok da zengin olan bir tanesi, zenginlerin servetlerinin yok edilmesi çağrısında bulundu; çok yoksul olan bir başkası ise hayırseverliği doğru bulmadığını söyledi. Bazıları, bütün yetersizliklerine rağmen, mevcut dünyanın, mümkün olanın en iyisi olduğunu iddia ederken, başka bazıları, hayatlarını bunun tersini kanıtlamaya adanmışlar.

Hepsi de kitap yazdı, ama bundan daha zengin çeşitlilikte bir kütüphaneye görülmemişti. Bir ya da ikisi, Asya'nın kerpiç kulübelerine kadar ulaşmış çok-satarlar yazdı; diğerleri kolay anlaşılmayan kitaplarını kendi paraları ile yayınlattılar; ama bu kitaplara, çok sınırlı bir çevrenin dışında kimse elini sürmedi. Birkaç tanesi, milyonların nabzını hızlandıran bir dille yazdı; diğerleri (dünya için daha az önemli olmadıkları halde) kafa karıştıran bir kurulukta yazdılar.

Kısaca, onları bir araya getiren, birbirine bağlayan, kişilikleri, meslekleri, eğilimleri değildi. Onların ortak paydaları, daha başka bir şey, ortak bir merakı. Hepsi de yaşadıkları dünyaya, o dünyanın karmaşıklığına, açıkça görülen düzensizliğine, genellikle dindarlıkla maskelenen acımasızlığına ve yine genellikle farkında olmadığı başarılarına merak sarmışlardı. Hepsi de, önce maddi zenginlik yaratan, sonra bu servetten pay almak için komşusunun ayağına basan insan davranışlarına dalıp gitmişti.

Bütün insan faaliyetleri içinde en dünyevi olan refaha, zenginliğe yönelişi, bir felsefe mantığı içinde ele almaya çalıştıkları için onları bilge filozoflar olarak adlandırmak mümkün. Bu, belki, felsefenin en zarif türü değil, ama en merak uyandırıcı, en önemli felsefe türü. Yoksul bir aile yahut soluğu kesilmiş bir şekilde iflası bekleyen bir spekülâtör için Düzen ve Plan arayışını kim düşünür; veya caddede yürümekte olan kalabalık veya müşterilerine gülümsemekte olan bir manav için Tutarlı Yasaları ve İlkeleri kim geliştirir? Büyük ekonomistler, işte böyle birbiriyle ilişkisiz, birbirinden farklı görünen ipliklerden tek bir duvar halısı dokunabileceğine, yeterli bir uzaklıktan bakınca, dünyanın dönüp durmasının düzenli bir ilerleme olarak görülebileceğine, gürültünün akort edilip bir ezgiye dönüşebileceğine inanıyorlardı.

Gerçekten, büyük bir inanç düzeni! Ve bugün, şaşırtıcı bir şekilde, haklı çıkmış durumda. İktisatçılar, bir kere modellerini kendi kuşaklarının önüne serince, yoksul ile spekülâtör, manav ile sokaktaki kalabalık, artık farkında bile olmadan yahut dünyadan habersiz biçimde sahneye itilmiş uyumsuz aktörler değiller; kendilerinin de, mutlu ya da mutsuz, kendi tiyatro oyunlarında zorunlu bir ilerleme oluşturan bir rol oynayacağını anlamış durumdalar. İktisatçılar yapınca yavan veya kaotik gibi görünen bir dünya, böylece, kendisine ait anlamlı bir yaşam tarihine sahip, düzenli bir toplum haline geliyor.

İşte, iktisadın özünde, toplumsal tarihin düzeni ve anlamı için sergilenen bu arayış var. Dolayısıyla, kitabın ana teması da bu. İlkeler üzerine bir konferans turu değil, tarih yaratan fikirler arasında bir yolculuk yapacağız. Yolumuzun üzerinde sadece pedagoglar değil, aynı zamanda birçok yoksul, iflas etmiş veya zafer kazanmış birçok spekülâtör, birçok sıradan insan, hatta şurada burada bir bakkal ile karşılaşacağız. Büyük iktisatçıların ilgilenmediği toplumsal modeller kargaşası içinde, kendi toplumumuzun kökenini yeniden keşfetmek üzere, geçmişe döneceğiz; bunu yaparken de, sadece kişilikleri çok renkli olduğu için değil, aynı zamanda fikirleri yaratıcılıklarının damgasını taşıdığı için büyük iktisatçıları öğrenmeye başlayacağız.

Doğrudan, büyük iktisatçıların ilkiyle, Adam Smith'le başlayabilesek iyi olacaktı. Ama Adam Smith Amerikan Devrimi sırasında yaşadı. Daha da önemlisi, yazılı tarihin başlangıcından bu yana altı bin yıl geçtiği halde, henüz sahneyi dolduracak, dünya çapında bilge bir düşünürün gelmemesi gibi şaşırtıcı bir gerçeği de açıklamak zorundayız. Tuhaf bir gerçek: İnsanoğlu, Mısır'daki Firavunlar döneminin çok öncesinden bu yana ekonomik sorunlarla uğraşüyor; bu süre içinde onlarca felsefeci, yüzlerce pozitif bilimci, siyasi düşünür, tarihçi, sanatçı, binlerce devlet adamı yetiştirdi. Ama bunların arasında hiç iktisatçı yok! Neden?

Bu sorunun cevabını ortaya çıkarmak, bu kitabın bir bölümünü oluşturacak. Çünkü, bir iktisatçının varlığının sadece gereksiz değil, aynı zamanda imkânsız olduğu ve kendi dünyamızdan daha eski ve daha uzun ömürlü bir dünyanın doğasını, özelliklerini araştırıp öğrenmeden, büyük iktisatçıların yer alacağı sahneyi kurmamız mümkün değil. Esas olarak, son üç yüzyılda yaşamış bir avuç adam üzerinde duracağız. Ama önce, onların girdikleri dünyayı, aynı zamanda iktisatçılar çağı olan, bir büyük devrimin kargaşası ve acıları içindeki modern çağı doğuran eski dünyayı tanımamız gerekiyor.

İnsanoğlu ağaç tepelerinden indiğinden beri, birey olarak değil, bir toplumsal grubun üyesi olarak hayatta kalma sorunuyla karşı karşıya. İnsanın hiç eksilmeyen varlığı, bu sorunu çözmeyi başardığının bir kanıtı; ama en zengin ülkelerde bile yokluk ve sefaletin eksilmeyen varlığı da, insanoğlunun bulduğu bu çözümün en azından kısmi bir çözüm olduğunun kanıtı.

Ancak, insanoğlunu yeryüzünde bir cennet oluşturamadığı için fazla kınamak da mümkün değil. Bu gezegenin üzerinden rızık koparmak hayli zor. Hayvanların ilk kez evcilleştirilmesi sırasında, yetişen tohumun keşfinde, yüzeydeki madenlerin ilk kez işlenmesinde harcanmış olması gereken çabayı tasavvur etmek bile güç. Toplumsal işbirliğine açık tek yaratık insan olduğu için, soyunu sürdürebilmeyi başaran da sadece o.

Ama başka insanlara bağımlı olmak zorunluluğu, hayatta kalma sorununu olağanüstü güçleştiriyor. İnsan bir karınca değil, doğuştan gelen toplumsal içgüdülerle donanmış bir varlık. Buna karşılık, tanrı vergisi kuvvetli bir ben-merkezci yapıya da sahip. Nispeten zayıf olan fiziği, onu işbirliği aramaya zorluyorsa, içgüdüleri de sürekli olarak onu sosyal çalışma ortaklıklarını bozmakla tehdit ediyor.

İlkel toplumlarda ben-merkezcilikle işbirliği arasındaki mücadele, çevrenin kontrolü altındadır. Açlık hayaleti, Eskimolar'da olduğu gibi, bir topluluğu doğrudan tehdit etmeye başlayınca, mutlak bir "kendi varlığını koruma ihtiyacı", toplumu, günlük işlerini hep birlikte yapmaya zorlar. Antropologların saptamalarına göre, daha kolay koşullarda, kadınlar ve erkekler, normal görevlerini genel olarak kabul edilmiş akrabalık ve karşılıklık kurallarının güçlü rehberliği altında yerine getirmektedir. Elizabeth Marshall Thomas, Afrikalı kırsal halklar ile ilgili olağanüstü kitabında, bir ceylanın, akrabalar ve akrabaların akrabaları arasında, sonuçta, "hiç kimse başkasından daha fazla yiyemez" ilkesi uyarınca nasıl paylaşıldığını anlatır.¹ Ama ileri bir toplum, çevrenin bu somut baskısından veya bu toplumsal yükümlülükler ağından yoksundur. Kadınlar ve erkekler, hayatta kalmayla doğrudan ilişkili ödevlerde artık omuz omuza çalışmıyorsa, yani nüfusun üçte ikisi toprağa elini sürmüyor, madenlere, fabrikaya girmiyor, elleriyle duvar örmüyorsa veya akrabalık hakları ortadan kalkmışsa, insan-hayvanın sürekliliği, ciddi bir toplumsal sorun haline gelir.

Aslında toplumun varlığının pamuk ipliğine bağlı olması çok ilginç. Modern bir toplum, binlerce tehdidin insafına kalmış durumda: Eğer bu toplumun çiftçileri yeterince ürün elde edemezse; eğer bu toplumun demiryolcuları muhasebeci olmayı kafalarına koymuş veya muhasebecileri demiryolcu olmaya karar vermişse; eğer bu toplumda pek az kimse madenci, demir-çelik işçisi, mühendis olarak çalışmayı istiyorsa, bir başka anlatımla, bir toplumdaki birbirine bağlı binlerce görevden, işten herhangi birinin yapılamadığı koşullarda, endüstriyel yaşam kısa süre içinde geri dönülmez biçimde altüst olur. Toplum, doğal güçler yüzünden değil, insanların ne yapacağını bilememesi yüzünden her gün çökme tehlikesi ile karşılaşır.

İnsanoğlu, yüzyıllar boyunca, bu felakete karşı korunmanın sadece üç yolunu bulabilmiştir.

Bunlardan birinde, toplumunu gelenek etrafında örgütleyerek, farklı ve zorunlu ödevleri gelenek ve göreneğe göre kuşaktan kuşağa aktararak kalıcılığını, sürekliliğini sağlamış, oğul babayı takip etmiş ve bir model korunmuştur. Adam Smith, "Antik Mısır'da, din kurallarına göre, her erkeğin babasının mesleğini takip etmesi gerekirdi; eğer farklı bir meslek seçerse kutsal şeylere karşı en korkunç saygısızlığı yapmış kabul edilirdi," diyor.² Aynı şekilde, Hindistan'da, yakın zamana kadar, belirli meslekler, geleneğe göre, "kast"a tahsis edilirdi. Aslında endüstrileşmiş dünyanın büyük bir bölümünde de birey kendisine ait bir sosyal görevin içine doğmaktadır.

Toplum, sorunu farklı bir şekilde de çözebilir. Otoriter yönetim, kır-bacını, görevlerin yerine getirildiğini görmek için kullanabilir. Antik Mısır'da piramitler, girişken bir müteahhit bunları inşa etmeyi kafaya koyduğu için veya ikinci el alışverişe ya da kişisel çıkara uygun düştüğü için, yahut Sovyetler Birliği Beş Yıllık Planları gereğince yapılmış değildir. Gerek Rusya gerekse Mısır, emir-komuta toplumlarıydı; politika bir yana, ekonomik açıdan ayakta kalmayı, tek bir otoritenin buyrukları ve aynı yüksek otoritenin uygun gördüğü cezalar sayesinde başardı.

Yüzyıllar boyunca, insanoglu, ayakta kalma, varlığını sürdürme sorununu, bu çözümlerden birini veya diğerini kullanarak aşmaya çalıştı. Ama sorun, gelenek veya emir-komutaya göre çözülmeye çalışıldığı süreçte, "ekonomi" denilen özel çalışma, araştırma alanının gelişmesi asla mümkün olmadı. Geçmişin toplumları, son derece şaşırtıcı ekonomik farklılıklar göstermesine rağmen, kralları ve komiserleri* yüceltmesine, para kazanmak için kurutulmuş morina balığı ve yerinden kıvıldamaz taşlar kullanmasına, mallarını en komünist yöntemlerle veya en törenselle biçimlerde dağıtmalarına (satmalarına, değiş tokuş etmelerine) rağmen, gelenekler veya emirlerle yönetildikleri sürece, bütün bu uygulamaları daha anlaşılır kılmak için iktisatçılara ihtiyaçları yoktu. Evet, ilahiyatçılara, siyaset kuramcılara, devlet adamlarına, filozoflara, tarihçilere ihtiyaçları vardı, ama, tuhaf görünse de, iktisatçılara asla...

Hayatta kalma sorununa üçüncü bir çözüm yolu bulununcaya kadar, iktisatçılar bu "reddiye"den kurtulamadı. Toplumun kendi sürekliliğini, her bireyine canı nasıl istiyorsa öyle davranmasına izin vererek ve uyacağı temel bir rehber kural belirleyerek sağladığı şaşırtıcı bir düzenleme ortaya çıkıncaya kadar beklediler. Bu düzenlemeye "piyasa sistemi" deniyordu; sistemin aldatici ama basit bir kuralı vardı: herkes, kendi maddi çıkarı için en iyi olan şeyi yapmalıdır. Piyasa sisteminde, geleceğin veya otoritenin bir kenara itilmesi değil ama kazanmanın çekiciliği, toplumun büyük bir kesimini, kendi işi, ödevi üzerinde yoğunlaşmaya yöneltti. Her birey hırslı burnu onu nereye götürüyorsa oraya gitmekte serbest olmasına rağmen, toplumun zorunlu hizmetlerinin aksamadan yürütülmesi, bu bireylerin karşılıklı etkileşimi sayesinde mümkün oldu.

İşte iktisatçıları sahneye çağırın da, hayatta kalma sorununa bulunan bu paradoksal, ustalıklı fakat zor çözüm oldu. Gelenek ve emir kadar basit bir çözüm olmadığı için, sadece kendi kazancını düşünen bireyler dışında, aslında toplumun da bunu kaldırıp kaldıramayacağı ko-

* Eski Sovyet parti ve hükümet yetkilileri. (ç.n.)

nusunda hiçbir açıklık yoktu. Artık dünyada gelenek ve emrin bir değeri kalmadığına göre, toplumdaki bütün işlerin, yani parlak, cazip işler kadar kirliliğin de yapılabileceği hiç belli değildi. Toplum artık yönetenin emirlerine uymayacaksa, bunun sonunun nereye varacağını, kimin nerede duracağını kim söyleyecekti?

Bu bulmacanın çözümünü üstlenenler, iktisatçılar oldu. Ama, aslında, piyasa sistemi düşüncesi bizzat kabul görünceye dek, çözülmesi gereken bir bulmaca da yoktu. Ve daha birkaç yüzyıl öncesine kadar, piyasa sisteminin kuşku duyulmadan, hoşnutsuzluk ve güvensizlik duyulmadan kabul edileceğinden hiç kimse asla emin değildi. Çünkü dünya, yüzyıllardır gelenek ve emrin tekdüze rahatlığına alışmıştı; bu rahatlığı, bu güvenliği, piyasa ekonomisinin güvenilmez, kafa karıştıran işleyişi uğruna terk etmek, neredeyse bir devrim gerektiriyordu.

Yeni toplumun, yeni toplum düzeninin oluşturulması açısından çok önemli ve benzeri görülmemiş, Fransız, Amerikan, hatta Rus Devrimi'nden çok daha rahatsız edici bir devrimdi bu. Büyüklüğünü ve önemini takdir etmek, toplum üzerindeki zorlayıcılığını anlamak için, bugün yaşadığımız toplumun içinden türediği ilk ve çoktan unutulmuş dünyaya dalmamız gerekiyor. İktisatçıların niye bu kadar uzun süre bekledikleri, ancak bundan sonra anlaşılacak.

Birinci durak: Fransa. Yıl 1305.³

Bir panayırdayız. Gezgin tüccarlar silahlı muhafızlarıyla o sabah gelmiş; hoş çizgilerle bezeli çadırlarını kurmuş, kendi aralarında ve yerli halkla alışveriş yapıyorlar. Çeşitli egzotik mallar satılıyor. İpekler, canfesler, baharatlar, güzel kokular, postlar, kürkler... Bir kısmı Doğu Akdeniz'den, bir kısmı İskandinavya'dan, bir kısmı sadece birkaç yüz mil öteden getirilmiş. Sıradan insanların yanı sıra, yerel toprak beyleri ve hanımları, sıkıcı, soğuk, bir malikâneye kısıp kalmış yaşamlarının tekdüzeliğinden kurtulmaya can atıyor; hevesle, Arabistan'dan gelmiş garip mallar almakla birlikte, son derece uzak diyarlara has yeni sözcükler de öğreniyorlar: divan, şurup⁴, vergi, enginar, ispanak, kavanoz...

Ama çadırların içinde başka bir manzara ile karşılaşılıyor. Masa üzerinde açık duran kitaplar, zaman zaman, ticari not defterlerinden ibaret. Orneğin, bir tüccarın notlarında şunlar yazılı: "Whitsuntide'dan beri bir adama on gulden borçlandım, ama adamın adını unuttum."⁵

Hesaplar, çoğunlukla, Roma rakamları ile yapılıyor, ama toplamlar genellikle yanlış. Uzun bölmelere esrarengiz bir şeymiş gibi bakılıyor, sıfırın kullanımı henüz pek iyi bilinmiyor. İnsanların görünüşü ve heye-

canındaki bütün çığlık ve yapmacılıktan anlaşıldığı kadarıyla, burası pek öyle büyük bir panayıp değil. Fransa'ya tarihin ilk asma köprüsü üzerindeki Saint Gothard Geçidi⁶ yoluyla bir yılda giren malların toplam miktarı, bir yük trenini bile dolduramayacak düzeyde; aynı şekilde, büyük Venedik filosundaki malın toplam miktarı da, bugünün bir tek modern çelik şilebini dolduramıyor.

İkinci durak: Almanya. Yıl 1550 küsur...

Andreas Ryff...⁷ Bir tüccar... Sakallı ve kürk paltolu... Baden'deki evine dönüyor. Karısına gönderdiği bir mektupta otuz pazara uğradığını yazıyor ve sırtının ağrıdığından yakınıyor. Ama o dönemin bir başka belası onu daha çok rahatsız etmiş: seyahati sırasında, yaklaşık her on milde bir, ayak bastı parası yahut geçiş ücreti almak için durdurmuşlar; Basel ve Köln arasında 31 levi ödemiş.

Hepsi bu kadar da değil. Gittiği her topluluğun kendine ait parası var, kendi kuralları ve düzenlemeleri, kendi hukuku ve düzeni var. Sadece Baden çevresinde 112 farklı uzunluk ölçüsü, 92 değişik alan ölçüsü, 65 türlü kuru madde ölçüsü, 123 çeşit sıvı ölçüsü, 163 tane tahıl ölçüsü, içki için 63 özel ölçü, 80 tane birbirinden farklı libre ağırlığı söz konusu.⁸

Devam edelim. Boston'dayız. Yıl 1639.⁹

Bir yargılama yapılıyor; "vicdanını rahatlatmayı ve dinin ilerlemesini isteyen, zengin fakat tek çocuklu, yüksek mevkilerden yaşlı bir ilahiyat profesörü olan" Robert Keayne adlı bir adam, çirkin bir suçlamayla karşı karşıya: bir şilinde altı pensten fazla kâr etmiş! Bu ise aşırı bir kazanç, fahiş bir kâr. Mahkeme, işlediği günah nedeniyle, Keayne'i kiliseden aforoz edip etmemeyi tartışıyor; lekesiz geçmişini göz önünde bulundurarak, iki yüz pound para cezasıyla birlikte görevinden almaya karar veriyorlar. Fakat zavallı Keayne, kilise büyüklerinin önünde, gözyaşlarıyla, "hırslı ve soysuz bir yüreğe sahip olduğunu kabul" etmekten son derece rahatsızdır. Boston rahibi, bu dikbaşlı günahkârı emsal göstermek gibi altın bir fırsatı geri çeviremez. Keayne'in açgözlülüğünün sağladığı emsali, pazar vaazında, bazı hatalı ticari ilkelerin üzerine hışımla gitmek için kullanır. Bu yanlış ilkelerden bazıları şöyledir:

- I. Bir insan, kendisi ne kadar değerli ise o kadar pahalı satabilir, kendisi ne kadar ucuzsa o kadar ucuz alabilir.
- II. Bir insan, mallarının bir kısmını bir deniz kazasında vb. kaybederse, geri kalan mallarının fiyatını yükseltebilir.
- III. Çok yüksek fiyat ödemiş olsa bile, aldığı fiyata, yani kârsız satabilir.

Rahip, “Hepsi de yanlış, yanlış, yanlış!..” diye haykırmaktadır; servet uğruna servet aramak, para hırsı uğruna günaha girmek demektir. İngiltere ve Fransa’ya dönelim.

İngiltere’de büyük bir ticaret örgütü olan Tüccar Serüvenciler Birliği,¹⁰ birlik tüzüğünü hazırlamıştır; tüzüğün maddeleri arasında katılımcı tüccarlar için şunlar vardır: Kardeşler arasında kaba, çirkin konuşmak, kavga etmek, iskambil oynamak, av köpeği beslemek yasaktır!.. Kimse sokakta çirkin görünümlü bir yük taşıyamaz. Bu, aslında, garip bir ticaret şirketidir; daha ziyade, bir kardeşlik loncasını andırır.

Fransa’da ise, özellikle dokuma sanayiinin ilerlemiş dönemlerde çok daha fazla inisiyatif sergilemesi söz konusu. 1666’da, Colbert, bu tehlikeli ve kargaşa yaratan eğilimden kurtulmak için, bir kararname yayınladı. Buna göre, Dijon ve Selangey dokumaları, kumaş kenarları dahil 1408 iplik içerebilecektir, ne daha fazla ne daha az. Auxerre, Avallon ile diğer iki dokumacılık kasabasında iplik sayıları 1376, Châtillon’da 1216 olacaktır. Denetimlerde bu ölçülerden fazlası bulunursa, kumaş teşhir edilecek; fazlalık üç kata ulaşıyorsa bu kez tacir teşhir edilecektir.¹¹

Bütün bu dağınık, eski dünya parçalarında ortak bir nokta var. O da şu: Birincisi, kişisel kazanç temeli üzerine kurulan bir sistemin, zorunlu olduğu demeyelim ama, uygun olduğu düşüncesi henüz kök salmamıştır. İkincisi, henüz kendi sosyal bağlamından ayrı, kendi ayakları üzerinde duran bir iktisat dünyası oluşmamıştır. Pratik işler dünyası, içinden çıkılmaz biçimde, siyasi, sosyal ve dinsel dünya ile iç içedir. İki dünya birbirinden ayrılincaya kadar, modern yaşam temposunu ve duygusunu yansıtacak hiçbir şey olmayacaktır. Üstelik, bu ikisinin birbirinden ayrılması için de uzun ve zorlu bir mücadele gerekecektir.

Kazanç fikrinin nispeten yeni bir düşünce olması tuhaf gelebilir; çünkü hepimiz, insanın –esas olarak– açgözlü bir yaratık olduğuna ve kendi haline bırakıldığında kendisine saygılı bir işadamı gibi davranacağına inacak şekilde yetiştiriliyoruz. Bize hep kâr güdüsünün insanın kendisi kadar eski olduğu söyleniyor.

Ama öyle değil işte. Bildiğimiz kadarıyla, kâr dürtüsü, en çok, “modern insan” kadar eskidir. Bugün bile, kazanç için kazanç anlayışı, dünya nüfusunun çok büyük bir kısmına yabancı; yazılı tarihin çok büyük bölümünde de yokluğu dikkati çeker. Onyedinci yüzyılın ilginç simalarından, yaşamı boyunca kamarotluk, işportacılık, manifaturacılık, hekimlik, müzik öğretmenliği yapmış, Siyasi Aritmetik adlı bir okulun kurucusu olan Sir William Petty, ücretler iyiyken, işçilerin “sırf yemek,

daha doğrusu içmek dışında bir amaçla çalışmayacak kadar ahlaksızlaşmalarının, hiç de nadir bir durum olmadığını” iddia etmişti.¹² Sir Williams, sadece kendi döneminin burjuva önyargılarını dile getirmiyor, aynı zamanda, dünyadaki sanayileşmemiş toplumlarda bugün bile dikkat çeken bir gerçeği dile getiriyordu: ücretli işe alılmamış, fabrika yaşamından rahatsız, daima yükselen bir yaşam standardı düşüncesine yabancı, niteliksiz bir işçi sınıfı, ücretler yükselse çalışmaz; sadece daha çok kaytarır. Kazanma, edinme düşüncesi, çalışan herkesin kendi maddi durumunu iyileştirmek adına çaba gösterebileceği bir yana, bunun için çaba göstermesi gerektiği anlayışı, Mısır, Yunan, Roma ve Ortaçağ toplumlarının büyük alt ve orta tabakalarına tamamen yabancıdır, ancak Rönesans ve Reform dönemlerinde yaygınlaşmıştır ve Doğu uygarlıklarının çoğunda hiç yoktur. Toplumun ortak özelliklerinden biri olarak, matbaa kadar yeni bir gelişmedir.

Kazanç düşüncesinin, kesinlikle, bizim zaman zaman sandığımız kadar yaygın olmaması bir yana, bu düşüncenin toplumsal kabulü daha da yeni ve sınırlı bir gelişmedir. Ortaçağ’da, Kilise, hiçbir Hıristiyanın tüccar olmaması gerektiğini öğretmiştir ve bu öğretinin altında, tüccarların, toplumun hamurundaki huzur bozucu maya olduğu inancı yatar. Shakespeare’in zamanında, sıradan bir yurttaş için, dahası herkes için yaşamın amacı, konumunu iyileştirmek değil, onu olduğu gibi korumaktı. Hatta sofu atalarımıza göre, kazanmanın hayatın hoş görülebilir bir amacı olabileceği görüşünün, bir şeytan öğretisinden hiç de kalır yanı yoktu.

Kuşkusuz, zenginlik her zaman vardı, açgözlülük en az Kitabı Mukaddes masalları kadar eski. Ama, birkaç kudretli şahsiyetin zenginliğine imrenmekle, bütün bir topluma yayılmış zenginlik için toplu olarak mücadele etmek arasında çok büyük bir fark var. Tüccar serüvenciler, Fenikeli gemiciler kadar eski bir dönemden beri var; bütün tarih boyunca Romalı spekülâtorlerde, tüccar Venedikliler’de, Ortaçağ Tüccar Loncaları Birliği’nde, Hindistan’ı ve kendi kısmetlerini arayan Portekizli ve İspanyol denizcilerde de onları görmek mümkün. Ama, bütün bir toplumun macera ruhuyla harekete geçmesi, birkaç kişinin macerasından çok daha başka bir şey.

Örneğin, onaltıncı yüzyılın büyük Alman bankerlerini, olağanüstü Fugger ailesini¹³ alalım. En güçlü dönemlerinde, gümüş ve altın madenlerinin, ticari imtiyazların, hatta kendi paralarını bastırma hakkının sahibiydiler. İtibarları, savaşlarını ve özel harcamalarını finanse ettikleri kralların, imparatorların servetinden çok daha fazlaydı. Ama yaşlı

Anton Fugger ölünce, yeğeni Hans Jacob, şehrin ve kendisinin işlerinin çok yoğun olduğu gerekçesiyle, bankacılık imparatorluğunun yönetimini üstlenmeyi reddetti; Hans'ın kardeşi George sükunet içinde yaşamayı tercih ettiğini söyledi; üçüncü yeğen Christopher de aynı şekilde ilgisiz kaldı. Bir servet krallığının mirasçılarında hiçbirisi, böyle bir şeyi çaba göstermeye değer bulmamıştı.

Krallar (borçlarını ödeyebilecek düzeyde olanlar) ve Fuggerler gibi dağılan aileler dışında, ilk kapitalistler, toplumun temel direkleri değil, genellikle toplum dışı ve *déraciné*, yani kökünden kopmuş gurbetçilerdi. Şurada burada, Finchaleli Saint Godric¹⁴ gibi bir girişimci delikanlı, tüccar olmak için kıyıya vuran gemi enkazlarından işe yarayacak şeyler toplayarak işe başlayacak, kısmetini elde ettikten sonra, bir münzevi olarak emekli olacaktı. Ama böyleleri azdı. 'Ölümlü Dünya'nın, 'Ölümsüz Yaşam'ın sıkıntılı bir başlangıcından ibaret olduğu yollu temel inanış devam ettiği sürece, ticaret ruhu ne cesaretleniyor ne besleniyordu. Krallar hazine istiyor, bunun için de savaşıyorlardı; soylular toprak istiyor, ama kendine saygısı olan hiçbir soylu atadan kalma arazisini gönüllü satmadığı için, bu da fetih yapmayı gerektiriyordu. İnsanların çoğu ise, serfler, köy zanaatkârları, imalatçı loncalarının yöneticileri bile, sırasıyla, babalarının yaşadığı ve oğullarının yaşayacağı gibi yaşamak istiyordu.

Günlük yaşam için olağan bir rehber olarak kazanç fikrinin (aslında Kilise'nin de benimsediği olumlu bir kötülük) yokluğu, on ve onaltıncı yüzyıllar arasının tuhaf dünyasıyla, Adam Smith'ten bir ya da iki asır önce hayat bulan ve bizimkine benzeyen dünya arasında muazzam bir fark oluşturmuştu. Ne var ki, hâlâ çok daha önemli bir fark vardı. "Nafakayı çıkarma" düşüncesi henüz oluşmamıştı. Ekonomik yaşam ile toplumsal yaşam tek ve aynı şeydi. Çalışmak, henüz, paraya ve onun satın alacağı şeyler bağlamında bir hedefe ulaşmanın bir aracı değildi. Çalışmanın kendisi, kuşkusuz, parayı ve malı da içine alan, ama onu bir geleneğin, bir alışkanlığın, doğal yaşam biçiminin bir parçası olarak kapsayan bir amaçtı. Kısaca, "piyasa" denilen büyük sosyal buluş henüz gerçekleşmemişti.

Piyasalar, tarih kadar eski bir geçmişe sahipti. Tell-el-Amarna Tabletleri,¹⁵ İÖ 1400 yılında, Mısır firavunları ile Doğu Akdeniz kralları arasındaki canlı ticari ilişkilerden söz eder: altın ve iki tekerlekli savaş arabaları karşılığında at ve köle takas edilmektedir. Ama, takas usulü alışveriş, kazanç düşüncesiyle birlikte, hemen hemen insanın kendisi kadar eski bir uygulama ise de, bütün dünyanın günümüzdeki bir ilkokul çocuğu gibi safça pazarlık ettiğini sanmak yanılığında da düşmemek gerekir. Orneğin, son derece ilginç bir illüstrasyonda, Yeni Zelanda Mauri-

leri arasında bir palamut orağının ne kadar yiyecek ettiğini sormayacağınız, çünkü böyle bir ticaretin asla yapılamayacağı ve böyle bir sorunun gülünç bulunacağı anlatılmaktadır. Buna karşılık, bazı Afrika topluluklarında bir kadının kaç öküz ettiğini sorgulamak (hâlâ uygulandığı yerlerde drahoma veya başlık parası Afrikalılar'la bizim aramızdaki farkı kapatıyorsa da), Maurilerin¹⁶ yiyeceklerle olta iğnesinin takas edilmesine baktıkları gözle görebileceğimiz bir alışveriş olarak son derece meşrudur.

Ama, ister ilkel kabileler arasında malların rasgele yere serpiştirildiği bir değiş tokuş şeklinde olsun, ister Ortaçağ'ın heyecan verici gezgin panayırları şeklinde olsun, piyasalar, piyasa sistemiyle aynı şey değildir. Çünkü, piyasa sistemi, sadece mal değiş tokuşunun bir aracı değil, bütün bir toplumu ayakta tutan, onun kalıcılığını sağlayan bir mekanizmadır.

Ve bu mekanizma, Ortaçağ düşünce dünyası için açık ve anlaşılabilir bir şey değildi. Sınırsız kazanç anlayışı, daha önce değindiğimiz gibi, Tanrı'ya sövmek gibi bir şeydi. Kazanç için genel bir mücadelenin toplumu bir arada tutabileceği şeklindeki daha genelleyici bir düşünce ise, biraz akıldan noksanlık olarak görülmüştü.

Elbette, bu körlüğün bir nedeni vardı. Ortaçağ, Rönesans, Reform, kısaca onaltıncı veya onyedinci yüzyıla kadar bütün dünya, piyasa sistemini, son derece haklı bir nedenle, bu sisteminin üç temel ajanı olan Arazi, Emek ve Sermaye henüz var olmadığı için tasavvur edemiyordu. Toprak, emek ve toprak anlamında sermaye, insanlar ve aletler, kuşkusuz, toplumla birlikte, toplumun içinde vardı. Ama soyut arazi veya soyut emek düşüncesi, insanın aklında bir anda, yani soyut enerji veya madenin oluşmasından daha hızlı bir şekilde oluşmadı. Toprak, emek ve sermaye, üretimin "ajanları" oldukları kadar, kişilikten bağımsız, insanın dışındaki ekonomik varlıklar ve değişim oranlarıyla ilgilenen matematik dalı kadar yeni kavramlardır. Gerçekten, çok daha eski değildirlere.

Örneğin, araziye alalım. Ondördüncü, onbeşinci yüzyıllara kadar serbestçe satılabilen, kâr getiren mülk anlamında arazi, arsa diye bir şey yoktu. Kuşkusuz, araziler (toprak mülkiyeti, malikâne, prenslikler) vardı, ama bunlar kesinlikle yeri geldiğinde alınıp satılan bir tür emlak değildi. Bu topraklar sosyal hayatın merkezini, saygınlık ve statünün esasını, toplumun askeri, adli ve idari örgütlenmesinin temelini teşkil ediyorlardı. Toprak, belli durumlarda ve birçok kısıtlama dahilinde satılabilmesine rağmen, genel olarak, *satılık* değildi. Connecticut valisi, birkaç kontluğu Rhode Island valisine satmayı ne kadar düşünürse, hali vakti yerinde bir Ortaçağ soylusu da toprağını satmayı o kadar düşünürdü.

“Genel olarak” *satılık* olmama durumu, işgücü için de geçerliydi. Günümüzde işgücü piyasasından kasıt, bireylerin, hizmetlerini en yüksek fiyatı verene sattığı büyük bir iş arama şebekesidir. Kuşkusuz, kapitalizm öncesi dönemde böyle bir piyasa yoktu. Çalışan serflerden, çıraklardan, ustabaşılardan oluşan karma bir pota vardı, ama bu işgücünün büyük bir kesimi asla alınıp satılmak üzere piyasaya girmezdi. Kırsal kesimde köylüler toprak beylerinin mülklerine sınımsız bağlı olarak yaşar, ekmeğini, yemeğini ‘bey’in ocağında, fırınında pişirir, buğdayını ‘bey’in değirmeninde öğütür, ‘bey’in tarlalarını işler, savaşta ‘bey’ine hizmet eder, ama bütün bu hizmetler karşılığında pek nadir olarak ücret alırdı; bunlar, bir serf olarak onun göreviydi, özgürce sözleşme yapmış birisinin “emeği” yahut “çalışması” değil. Kasabalarda, çıraklar, bir ustanın hizmetine girerlerdi; çıraklıklarının süresi, meslektaşlarının sayısı, ücreti, çalışma süresi, en çok kullanacağı yöntemler ise, o iş kolundaki esnaf örgütü olan lonca tarafından belirlenirdi. Pek ender, ancak şartların ağırlaştığı durumlarda görülen iş bırakmalar dışında, çırak ile usta arasında pazarlık ya pek az vardı ya da hiç yoktu. Yani, günümüzde bir hastanede staj yapan tıp fakültesi öğrencilerinin oluşturduğu işgücü piyasası ne kadar piyasa ise, bu da o kadar piyasaydı.

Sermayeyi alalım. Kuşkusuz, kapitalizm öncesi dönemde de kişisel servet biçiminde sermaye vardı. Ama, fonlar bulunmasına rağmen, bunları yeni ve saldırgan şekilde kullanacak dürtü yoktu. Slogan, risk ve değişim değil, “Önce Emniyet”ti. Tercih edilen üretim tekniği, en kısa ve en etkin olanı değil, en uzun ve en çok emek kullanan süreçti. Reklam yasaktı ve lonca üyesi bir ustanın meslektaşlarından daha iyi bir ürün üretebileceği düşüncesi, vatana ihanet olarak algılanırdı. Onaltıncı yüzyıl İngiltere’inde, dokuma ticaretinde seri üretim çirkin başını gösterdiği zaman, loncalar kral nezdinde protestolarda bulunmuşlardı. Muhtemelen, iki yüz dokuma tezgâhıyla kasap ve fırıncıların da dahil olduğu bir hizmet ekibinden oluşan “harika-atölye”,¹⁷ bu protestolar üzerine Majeste tarafından hemen yasaklandı: Servetin bu kadar etkinleşmesi ve merkezileşmesi kötü örnek oluşturacaktı.

Dolayısıyla, Ortaçağ dünyasının piyasa sistemini kavrayıp tasavvur edememesi, henüz üretimin soyut unsurlarını kavramamış olması gibi, güzel ve yeterli bir gerekçeye dayanıyordu. Toprak, emek ve sermayeden yoksun Ortaçağ, piyasadan da yoksundu. Rengârenk çarşılar, gezgin panayırklar olsa da, piyasanın bulunmadığı toplum, yerel hükümler ve gelenekler tarafından yönetiliyordu. Üretim, feodal beylerin (lordların) emirlerine göre artıyor veya azalıyordu. Emir verilmeyen, emir verenin

bulunmadığı yerde ise yaşam kendi kurulu düzenine göre akıp gidiyordu. Adam Smith 1400'den önce yaşasaydı, bir ekonomi politik kuramı oluşturmaya gerek duymayacaktı. Ortaçağ dünyasını bir arada tutan şeyi anlamak öyle derin sırları çözmeyi gerektirmiyordu; düzen ve planı keşfetmek için açılması gereken bir perde de yoktu ama ahlak ve siyaset vardı. Küçük lordlarla büyük lordlar, büyük lordlarla kral arasındaki ilişkilerde açıklanması ve mantıkla irdelenmesi gereken, Kilise öğretisi ile tüccar sınıfının iflah olmaz eğilimleri arasındaki çelişkilerde şaşılacak çok şey vardı. Ama iktisat, asla. Dünyanın açıklamasının, malikâne, kilise ve şehir yasaları arasında, koca bir ömrün alışkanlıklarıyla apaçık durduğu bir dönemde, soyut arz ve talep veya maliyet yahut değer yasalarıyla kim uğraşır? Adam Smith, o eski çağlar için büyük bir ahlak profesörü olabilirse de, asla bir büyük iktisatçı olamazdı; çünkü onun yapacağı hiçbir şey olmayacaktı.

Aslında, yüzyıllar boyunca, hiçbir iktisatçı için yapılacak bir şey yoktu. Bu kendi kendini yeniden üreten, kendine yeterli büyük dünya, telaşlı, işi başından aşkın onsekizinci yüzyılda yanardağ gibi patlayıncaya kadar elbette... Yüzyıllar zarfında meydana gelen bu değişim için "yanardağ gibi patlamak", belki biraz dramatik bir tanım oldu; tek fakat şiddetli bir spazm da denilebilirdi. Ama, uzamasına rağmen, değişim, barışçı bir evrim şeklinde cereyan etmedi; toplumun sancılı bir çirpinişiydi, bir devrimdi.

Sadece toprağın ticarileştirilmesi, yani toplumsal ilişkiler hiyerarşisini boş arazi parçaları ve yararlı siteler haline getirmek bile, en azından, sağlam köklere sahip feodal yaşam biçiminin alt üst edilmesini, köklerinin sökülüp atılmasını, korunmalı serf ve çırakların "işçi"ye dönüşmesini (korumacılık görüntüsünün altında ne kadar sömürü yatarsa yatsın), proletarya denilen korkutulmuş, yönünü şaşırılmış bir sınıfın yaratılmasını gerektirdi. Lonca ustaları dışında kapitalistlerin yaratılması, ömürlerinde çiftlik ambarının önündeki avludan dışarı çıkmamış insanlara orman kanunlarının öğretilmesi gerektiği anlamına geliyordu.

Bunların hiçbirinin barışçı bir biçimde gerçekleşme olasılığı yoktu. Hayatın bu şekilde ticarileşmesini hiç kimse *istemedi*. Buna nasıl sert bir şekilde direndiğini anlamak ise, ancak oluşmakta olan ekonomik devrimi izlemek üzere bir kez daha geçmişe dönmekle mümkün.

Yine Fransa'dayız: yıl 1666.¹⁸

Zamanın kapitalistleri, genişleyen piyasa mekanizmasının kaçınılmaz olarak beraberinde getirdiği rahatsız edici bir sorunla karşı karşıyadır: değişim.

Soru, dokumacılık sektöründeki bir lonca ustasının, üretiminde bir yenilik uygulamasına izin verilip verilmeyeceğidir. Karar: “Eğer kumaş dokuyucusu, bir parçayı kendi buluşuna göre dokumak isterse dokuma tezgâhını buna göre ayarlayamaz; en yaşlı tüccarların dördüyle loncaya bağlı en yaşlı dokumacıların dördünün görüşünü aldıktan sonra, şehir yargıçlarından arzu ettiği miktar ve uzunlukta ipliği kullanmak için izin de alması gerekir.” Değişim için ne kadar çok görüş ve öneri alınması gerektiğini düşününüz.

Kumaş dokuma sorununun halledilmesinden hemen sonra, bu kez, düğme imalatçıları loncasından öfkeli çılgınlık yükselir; terziler, elbisenin dışında, ayrıca düğme imal etmeye de başlamışlardır, duyulmuş şey değildir bu! Yeni bir buluşun köklü bir endüstriyi tehdit etmesine kızan hükümet, elbise düğmesi imalatçılarına para cezası uygular. Ama düğmeciler loncası yetkilileri hâlâ tatmin olmamış, insanların evlerini, dolaplarını arama, hele sokaklarda bu yıkıcı şeyleri giyenleri görürlerse para cezası verme, hatta tutuklama yetkisi istemişlerdir.

Ayrıca, bu değişim ve yenilik endişesi, sadece korkmuş birkaç tüccarın komik direnişinden ibaret değildir. Sermaye, değişime karşı ciddi olarak direnmekte ve hiç boşluk bırakmamaktadır. İngiltere’de, bundan birkaç yıl önce, devrimci bir stoklama planı için yapılan patent talebi reddedilmekle kalmamış, ayrıca, Danışma Meclisi, bu yeni ve tehlikeli yöntemin yasaklanmasını emretmiştir.¹⁹ Fransa’da boyanmış basma kumaş ithalatının kumaş sanayisini tehdit etmesi, 16 bin kişinin hayatına mal olan önlemlerle sağlanmıştır.²⁰ Valencia’da, yasaklanmış kumaş işiyle uğraşmak suçundan, bir tek defada 77 kişi asılarak ölüm cezasına çarptırılmış, 58 kişi dönen tekerleklerde parçalanmış, 631 kişi kürek cezasına mahkûm edilmiş ve ancak bir kişi suçsuz bulunmuştur.

Ama, piyasa tarzı yaşamın tehlikelerinden kaçınmak için deliler gibi çare arayan tek üretim unsuru sermaye değildir. Emeğin başına gelenler, çok daha umut kırıcıdır.

Yine İngiltere’ye dönelim.

Büyük İngiliz genişleme ve serüven dönemi olan onaltıncı yüzyılın sonundayız. Kraliçe Elizabeth, krallığında başarılı bir gezi yapmıştır. Ama tuhaf bir suçlama ile döner. “Her yerde yoksullar, dilenciler!” diye haykırmaktadır. Değişik bir izlenimdir, tespittir bu; çünkü daha yüz yıl öncesi ne kadar İngiltere’de kırsal kesim, büyük ölçüde, İngiltere’nin gururu, dünyadaki bağımsız, özgür ve müreffeh yurttaşların en büyük kesimi olan, kendi toprağını işleyen köylü mülk sahipleri, yani küçük çiftlik

sahipleriyle doludur. Şimdi ise, “Her yerde yoksullar, dilenciler!”²¹ vardır. Yüz yıl içinde ne olmuştur ki?..

Olan, muazzam bir kamulaştırma hareketi veya, daha doğrusu, böyle bir hareketin başlamış olmasıdır; çünkü, gerçekten, henüz başlangıç aşamasındadır. Yün, yeni ve kârlı bir mal haline gelmiştir; yün üreticilerinin geniş otlaklara ihtiyacı vardır. Otlaklar kamunun ortak kullanımına açık arazileri de içermekte, bu ise yamalı bohçayı andıran küçük ve dağınık toprak parçalarından, herkesin sığırlarını otlatılabildiği ortak alanlardan oluşmakta, bu arada, toplanan turbaların tamamen malikâne sahibine ait olduğu, artık bunlardan bütün bölgenin yararlanamayacağı ilan edilmektedir. Yani, o güne kadar bir tür ortak mülkiyetin söz konusu olduğu yerde artık özel mülkiyet söz konusudur. Küçük çiftçilerin yerini artık koyunlar almıştır. John Hales adında biri 1549’da şunları yazmaktadır: “...eskiden 40 kişinin geçimini sağladığı yerde şimdi sadece bir kişi ve onun çobanı var. Bütün bu kötülüklerin nedeni bu koyunlar, çünkü çiftçileri her türlü malın bolca bulunduğu köylerden sürüp çıkardılar; şimdi her yerde sadece koyunlar, koyunlar..”²²

Bu arazi kapatma sürecinin kapsamı ve etkilerini düşünmek neredeyse imkânsızdır. Onaltıncı yüzyılın ortalarına kadar isyanlar meydana gelmiş, bu tür ayaklanmalardan birinde 3.500 kişi ölmüştür.²³ Onsekizinci yüzyılın ortasında, süreç bütün hızıyla devam etmiş, en korkunç dönemi ise ondokuzuncu yüzyılın ortalarından sonra yaşanmıştır. Böylece, 1820’de, Amerikan Devrimi’nden yaklaşık 50 yıl sonra, Sutherland Düşesi, 794 bin dönümlük bir arazideki 15 bin kiracıya yol verip yerlerine 131 bin koyun yerleştirmiş, kendisine belli bir tazminat ödemesi şartıyla, tahliye edilen ailelerden her birine yaklaşık 800 metrekarelik arazi tahsis etmiştir.²⁴

Fakat, dikkat edilmesi gereken tek husus, söz konusu toptan arazi kapatmalar değildi. Asıl trajedi, köylülerin başına gelenlerdi. Kamunun ortak malı olan araziye kullanma hakkından yoksun kalan köylü, artık bir “çiftçi” olarak geçimini sağlayamıyordu. Henüz ortada fabrikalar da olmadığı için, istese bile, kendini fabrika işçisine de dönüştüremiyordu. O da, bütün sosyal sınıfların en berbatı olan tarım işçisi haline geldi, bunu da bulamazsa sefalete düştü, bazen hırsız, çoğu zaman da dilenci oldu. Dilencililiğin bütün ülkede dikkat çekecek biçimde artmasından dehşete düşen İngiliz Parlamentosu, sorunu yerelleştirerek çözmeye çalıştı. Dilencileri, çok küçük bir yardım karşılığında, buldukları bölge veya semte bağladı, bölgeleri dışına çıkanları da kamçılıyarak, kızgın demirle dağlayarak, kötürüm ederek yola getirdi. Adam Smith’in yaşadığı

dönemin bir papazı, yoksulların tutulduğu bu semt çalışma-evlerini, ağır bir deyimle, “Terör Evleri”²⁵ olarak tanımlamıştı. Ama bunlardan da kötü olan, ülkenin kendisini dilenciden korumak için aldığı önlemin, yani dilencinin zavallı bir gelir karşılığında bulunduğu semtin dışına çıkmasını yasaklamanın kendisiydi; çünkü sorunun olası tek çözümünü de bu önlem engellemişti. Sorun, İngiliz egemen sınıfının acımasız ve zalim olması değildi. Tersine, piyasa kurallarına göre, iş bulunabilecek yerlerde iş arayan, akışkan, hareketli bir işgücü kavramını anlayamamışlardı. Her adımda, sermayenin ticarileşmesi gibi emeğin ticarileşmesi de yanlış anlaşılıyor, ondan korkuluyor ve ona karşı mücadele ediliyordu.

Toprak, emek ve sermayeden oluşan temel unsurlarıyla birlikte piyasa sistemi, bu şekilde, sancılar içinde doğdu. Onüçüncü yüzyılda başlayan ve ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar da yolunu bulamayan bir sancı... Hiçbir devrim bu kadar az anlaşılmamış, bu kadar hoşnutsuzlukla karşılanmamış, bu kadar az planlanmamıştı. Ama piyasa oluşturucu büyük güçleri yadsımak da mümkün değildi. Gelenek kalıplarını sinsice parçaladılar; geleneklerin kullanım biçimlerini küstahça yıktılar. Dügme imalatçılarının yaygaraları sayesinde, mücadeleyi kumaş düğmeleri kazandı. Danışma Meclisi'nin bütün uygulamalarına rağmen, stoklama planı, sonraki yetmiş yılda aynı meclisin bu kez ihracatını yasakladığı çok değerli bir şey haline geldi. Bütün o tekerleğe gererek kol-bacak koparma işkencelerine rağmen, işlenmiş basma ticareti hızla arttı. Eski tüfeklerin son direnişlerine karşın, atadan kalma araziler dışında, ekonomik arazi yaratıldı; işçilerin ve ustaların protesto çığlıklarına karşın, işsiz çıraklar ve tahliye edilmiş çiftlik işçilerinin dışında, ekonomik emek de oluşturuldu.

Toplumun, uzun zamandır geleneğin yumuşak yokuşunda koşturup duran büyük savaş arabası, artık kendisini içten yanmalı bir motorla güçlendirmişti. İş, iş, iş, kazanç, kazanç, kazanç, yeni ve çok şaşırtıcı bir büyük itici güç sağladı.

Hangi unsurlar, rahat ve oturmuş bir düzeni ve kurumu parçalayabilecek ve onun yerine bu yeni ve istenmeyen toplumu koyabilecek güce sahip olabilmişti?

Tek ve büyük bir neden yoktu bunun için. Yeni yaşam biçimi, kozasındaki kelebek gibi, eskisinin içinde gelişti; yaşamın hareketliliği yeterli noktaya ulaştıkça patlayarak eski yapıyı paramparça etti. Ekonomik devrimi meydana getiren büyük olaylar, tekil maceralar, tekil yasa-

lar veya güçlü kişilikler değil, kendiliğinden oluşan, çok yönlü bir değişim süreciydi.

Her şeyden önce, Avrupa'da ulusal siyasi birimlerin yavaş yavaş ortaya çıkışı söz konusuydu. Varlığı devam etmekle birlikte, tecrit edilen eski feodalizm, köylü savaşlarının ve krallık fetihlerinin rüzgârıyla, merkezi monarşilerin oluşumuna yol açtı; monarşiler de, milli heyecanın büyümesini sağladı. Bunun anlamı, önce, ünlü Fransız duvar halısı üretimi gibi kayınlı sektörler için kraliyet himayesi, sonra da, gerekli bütün yan sanayileriyle birlikte donanmaların ve orduların ortaya çıkmasıydı. Onaltıncı yüzyılın gezgin tacirleri Andreas Ryff ve arkadaşlarının başına bela olan sayısız kural ve düzenleme, bu kez ulusal yasalar, ortak önlemler ve az çok standartlaşmış para birimlerini meydana getirdi.

Avrupa'da devrim yaratan siyasi değişimin bir boyutu, ülke ve Avrupa dışında macera arayışlarının ve dolayısıyla keşiflerin özendirilmesi idi. Onüçüncü yüzyılda, Polo kardeşler, korunmasız tacirler olarak, Büyük Han'ın topraklarına doğru, gerçekten cesaret isteyen bir yolculuğa çıktılar; onbeşinci yüzyılda, Kolomb, Kraliçe Isabella'nın himayesinde, Polo kardeşlerinkiyle aynı olacağını düşündüğü bir menzile ulaşmak için denize açıldı. Özel keşiflerden ulusal keşiflere geçiş, özel yaşamdan ulusal yaşama geçişin bir parçasıydı. Önce İngiliz, sonra İspanyol ve en son Portekizli denizci-kapitalistlerin büyük ulusal maceraları, Avrupa'ya yönelik bir hazine akışını ve hazine bilincinin oluşmasını sağladı. Kolomb, "Altına sahip olan, dünyada dilediği her şeyi yapabilir ve başarabilir; sonunda onu ruhları cennete göndermek için kullanır," diyordu.²⁶ Kolomb'un düşünceleri, aslında, çağının düşünceleriydi ve kazanç ve şansa yönelmiş, para peşinde koşmaya programlanmış bir toplumun oluşması için sabırsızlanıyordu. Bu arada, Doğu'nun hazinelerinin gerçekten inanılmaz olduğunu belirtmek gerek. Kraliçe Elizabeth, Sir Francis Drake'in *Golden Hynd* seyahatinden hissesine düşen payla, İngiltere'nin tüm dış borçlarını ödedi, bütçesini dengeye kavuşturdu ve yurt dışında bileşik faiz hesabıyla İngiltere'nin 1930'daki tüm deniz aşırı zenginliğini açıklamaya yetecek yatırımlar yaptı!²⁷

İkinci bir büyük değişim akımı, İtalyan Rönesansı'nın kuşkucu, sorgulayan, hümanist görüşlerinin etkisi altında, dinsel maneviyatın yavaş yavaş çözülmesiyle ortaya çıktı. Bugünün dünyası, Yarının dünyasını bir omuz darbesiyle bir kenara itti; dünya yaşamının önem kazanmasıyla birlikte, maddi standartlar ve sıradan konfor düşüncesi ön plana çıktı. Dinsel hoşgörü değişiminin arkasında, çalışma ve refaha doğru bir yönelişi hızlandıran Protestanlığın yükselişi yatıyordu. Roma Kilisesi, tacire her zaman kuş-

kuyla bakmış ve tefeciliği bir günah olarak nitelendirmekte tereddüt etmemiştir. Ama şimdi bu tacir, toplumda her gün yükseliyordu; artık sadece yararlı bir uzantı değil, yeni bir dünyanın tamamlayıcı unsuru; işlevinin yeniden değerlendirilmesi zorunlu olmuştu. Protestan önderler, bir “uhrevi ve dünyevi yaşam bileşimi” için yolu açtılar. Bir lokma bir hırka temelli yaşam tarzının ve manevi düşüncenin övülmesi bir yana, maddi yaşamdan ayrı olarak, insanın Tanrı vergisi yeteneklerini günlük işlerinde kullanmak için elinden geleni yapmasının da bir ibadet olduğu yönünde vaaz verdiler. Açgözlülük, onaylanmış bir erdem haline geldi. Tabii, doğrudan bir insanın özel zevki için açgözlülük değil, Tanrı'yı daha çok memnun etmekte söz konusu olan!.. Bu noktadan sonra, zenginliğin manevi üstünlük, zengin insanların “aziz” olarak tanımlanması artık uzun sürmeyecekti.

Onikinci yüzyıla ait yerel bir halk masalı, evlenmek üzere bir kiliseye girdiği sırada devrilen bir heykelin altında ezilen bir tefeciye anlatır. Yapılan soruşturma sonunda, heykelin de, Tanrı'nın parayla uğraşanlara karşı hoşnutsuzluğunu gösteren bir başka tefeci olduğuna karar verilmiştir. Hatırlanacağı üzere, 1600'lerin ortalarında bile, zavallı Robert Keayne, iş hayatındaki uygulamaları yüzünden Püriten din otoriteleriyle çatışmaya girmişti. Böylesi bir düşmanlık ortamında piyasa sisteminin gelişmesi kolay değildi. Dolayısıyla, piyasanın masumlüğünün, hatta yararlarının manevi liderlerce yavaş yavaş da olsa kabul edilmesi, sistemin tam olarak büyümesi açısından kaçınılmazdı.

Nihai olarak piyasa sistemini mümkün kılan maddi değişimlerin altında bir başka akım daha vardı. Bizler, Ortaçağ'ı bir durgunluk ve yetersiz gelişme dönemi olarak öğrendik. Oysa, feodalizm, beş yüzyıl içinde muazzam bir başarıya ulaşarak bin tane kent kurmuş, bunları –pek gelişmiş olmasa da– kullanılabilir yollarla birbirine bağlamış, bu kentlerde yaşayanları taşradan getirilen yiyeceklerle beslemişti. Bütün bunlar, paraya ve piyasalara, alışverişe olan aşinalığı artırdı. Bu değişim sırasında, doğal olarak, iktidar da, parayı hor gören ve dolayısıyla paradan anlamayan soylulardan uzaklaşıp, para işlerinden anlayanların, yani tacirlerin ellerinde merkezileşti.

Gelişme, ilerleme, sadece bu yavaş parasallaşma sürecinden ibaret değildi. Çok önemli bir teknolojik ilerleme de söz konusuydu. Birtakım akılcı para hesabı yöntemleri geliştirilinceye kadar, ticaret devrimi başlayamadı: gerçi onikinci yüzyılda Venedikliler karmaşık muhasebe araç ve yöntemleri kullanıyorlardı; ama, genel olarak, Avrupalı tacirlerin muhasebe konusundaki cehaletleri, bir öğrencinininkinden pek de

aşağı değildi. Defter tutma ihtiyacının kabulü ve yaygınlaşması hayli zaman aldı. Ayrıca, para rasyonel olarak izah edilmeye kadar, büyük çaplı ticari işlemlerin başarıyla yürütülmesi mümkün olmadı.

Bütün bunlar arasında belki en önemli değişim, etkisinin yaygınlığı ile, bilimsel merakın ortaya çıkmasıydı. Her ne kadar, dünya, teknolojinin bütün maharetini göstereceği patlamayı yapması için Adam Smith dönemi sonrasına kadar beklediye de, temel fakat ikinci derecede endüstriyel buluşların başarısı uygun zemini hazırlamadan, Sanayi Devrimi de gerçekleşmedi. Kapitalizm öncesi dönem, yazılı basın, kâğıt fabrikasının, yeldeğirmeninin, mekanik saatin, haritanın ve daha pek çok başka buluşun ortaya çıkışına tanık oldu. İcat düşüncesinin kendisi önem kazandı; deney ve icat, ilk kez, dost gözlerle bakınıp duruyorlardı.

Bu akımların hiçbiri, tek başına, kendi gücüyle toplumu altüst etmiş değildi. Gerçekten, bunların birçoğu, olsa olsa, insan örgütlenmesindeki büyük bir kıvrınmanın, çırpınışın etkileri kadar etkili olabilmişti. Tarihte keskin virajlar yoktur, bütün büyük değişimler zamana yayılmıştır. Piyasa tarzı yaşam biçiminin belirtileri de, eski geleneksel biçimlerle yan yana ortaya çıktı; eski günlerin kalıntıları, her türlü pratik amaçla ekonomik örgütlenmenin yol gösterici ilkesi olarak piyasada kabul gördükten çok sonra da devam etti. Bu nedenle, loncalar ve feodal imtiyazlar, Fransa'da, 1790'a kadar tamamen ortadan kalkmadı; İngiltere'de lonca uygulamalarını düzenleyen Ustalar Tüzüğü, 1813'e kadar yürürlükte kaldı.

Ama 1700'den itibaren, Adam Smith'in doğumundan yirmi üç yıl önce, Robert Keayne'i yargılayan, tacirlerin çirkin bohçalar taşımalarını yasaklayan, fiyatların "adil" olması için çırpınan, atalarının izinden gitme ayrıcalığı için mücadele eden dünya, küçülmeye başladı. Toplum, bunun yerine, yeni bir "açık" dikta kümesinin temelini oluşturmaya başladı. Deniyordu ki:

"Her insan, doğal olarak para hırsına sahiptir."

"Kazanç karşısında hiçbir yasanın geçerliliği yoktur."

"Kazanç, Ticaret Dairesinin Merkezidir."²⁸

Yeni bir düşünce vücut bulmuştu: "ekonomik insan"... Hesap makinesine dönüşmüş beyni onu nereye götürürse oraya giden hayalet gibi bir yaratık... Tabii, hemen, ıssız adalarda kurşun hesabını yapan birçok muhasebecileri varmışçasına işlerini yürüten Robinson Crusoe'lardan söz eden kitaplar ortaya çıktı. İş dünyasında Avrupa'yı yeni bir servet ve spekülasyon humması kapladı. 1718'de Fransa'da, John Law adlı İskoçyalı bir maceracı, Mississippi Şirketi adıyla, Amerika'da altın arayacak bir işletmenin hisselerini satan çılgın bir şirket kurdu. Kazanan hisselerin

imtiyazı için insanlar sokaklarda kavga ettiler, kiralık katiller tutuldu, bir gecede büyük servetler elde edildi. Bir otel garsonu, otuz milyon *lira* kazandı. Şirket yatırımcıları korkunç zararlara uğratarak batmaya başlayınca, hükümet, topladığı bin kadar dilenciye kazma ve kürekle donatıp Eldorado Arazisi için yola koyulan madenci takımınıymış gibi Paris sokaklarında yürüterek felaketi atlatmaya çalıştı. Kuşkusuz, yapı yine de çöktü. Ama yüzyıl öncesinin nice ürkek kapitalistleri, çabuk zenginleşmek için Quincampoix Sokağı'nda itişip kakışan kalabalıklara dönüştü; paraya susamış niceleri bu apaçık dolandırıcılığı sineye çekmek zorunda kaldı.

Hiç kuşkusuz, sonunda, doğum sancısı sona erdi ve piyasa sistemi doğdu. Bundan sonra, ayakta kalma sorunu gelenek veya emirle değil, sadece bizzat piyasa tarafından birbirine bağlanan kâr arayışındaki insanların serbestçe hareket edebilmesiyle çözüldü. Deyim ondokuzuncu yüzyılın sonuna kadar yaygın bir şekilde kullanılmış olmasa da, sisteme kapitalizm denildi. Ve sistemin altında yatan kazanma düşüncesinin insan doğasının ölümsüz, her yerde hazır ve nazır bir parçası olduğunun yine insanlar tarafından kuvvetli bir biçimde hemen kanıtlanacağı inancı son derece sağlam bir şekilde kökleşti.

Ama bu düşüncenin bir felsefeye ihtiyacı vardı.

İnsan denilen hayvanı diğer varlıklardan ayıran şeyin, her şeyden önce, kendini üstün görmek olduğu sık sık söylenir. Bunun anlamı şu olmalı; insan kendi toplumunu kurarken, işleri oluruna bırakmak istemez; içinde yaşadığı kendi toplumunun, olası bütün toplumların en iyisi olduğuna ve bu toplum içindeki düzenlemelerin, kendi küçük yöntemleriyle toplumun dışında oluşan tanrısal kuralları yansıttığına inanması gerekir. Dolayısıyla, her dönem, kendi filozoflarını, kendi savunucularını, eleştirmenlerini, muhaliflerini ve reformcularını yetiştirir.

Ama ilk toplumsal düşüncülerin üzerinde durduğu sorular, hayatın iktisadi yanından ziyade, siyasi yanı üzerinde yoğunlaşmıştı. Dünyaya gelenek ve emir komutanın hakim olduğu süre içinde, zenginlik ve yoksulluk sorunu, bir iç çekişle kabul görmek veya insanın özündeki kötülüğün, değersizliğin bir yansıması olarak sövülüp sayılmak dışında, ilk filozofları hemen hemen hiç ilgilendirmede. İnsanlar erkek arılar gibi doğup durduğu sürece, çalışan yoksulun mantığını, ne düşündüğünü kimse merak etmedi, kraliçe arının kaprisleri kesinlikle daha yararlı ve heyecan vericiydi.

Aristoteles, "Bazı insanlar doğduğu andan itibaren buyruk almaya, bazıları da hükmetmeye yazgılıdır,"²⁹ diyordu; bu sözlerde, ilk filozof-

ların sıradan, günlük işlere bakışlarındaki ilgisizliğe benzer bir küçümseme çok da gizlenmiş değildi. Çalışanlardan oluşan geniş bir alt tabakanın varlığı, sıradan bir şey olarak kabul edilir; para ve piyasa işleri ise, sadece zor değil, bir beyefendi veya bir bilginin ilgilenmesine değmeyecek kadar bayağı görülürdü. Kralların, kilisenin vb. işi, düşüncelerin karşı karşıya geldiği arenayı oluşturan, dünyevi güç ve manevi güç karşıtlığı şeklindeki yüksek sorunlarla uğraşmaktı, yoksa, tacirlerin can sıkıcı hak iddialarıyla değil. Münferit zenginlerin işlerin yürütmesinde belli bir rolü olsa da, zenginler uğruna çaba göstermek toplum için yaşamsal derecede içkin, genel ve kapsayıcı bir hal alana dek, genel bir servet felsefesine ihtiyaç olmadı.

Pazaryeri dünyasının kirli rekabet boyutunu sonuna kadar görmezden gelmek de, ona ateş püskürmek de mümkündü. Ne var ki, bu mücadele bizzat filozofların kutsal mabedine de sızınca, bazı temel modellerin burada da hâlâ görmezden gelinip gelinmediğini sormak gerekti. Bu sonuca ulaşmak için, filozoflar, Adam Smith'ten önceki iki yüz yıl boyunca, günlük yaşam hakkındaki kuramlarını oluşturdular.

Ne ki, altında yatan niyetleri açıklayacağım derken, dünyayı art arda ne kadar tuhaf bir kalıplar, modeller serisine sürüklemişler!

Her şeyden önce, zavallı varoluş mücadelesi, aradığı her şeyi altın yığınlarında buldu. Kristof Kolomb, Cortes, Francis Drake, sadece devlet maceracıları değildi, onlara *ekonomik gelişmenin* ajanları olmaları da öğretilmişti. Merkantilistler'e (ticaret üzerine yazan risaleci ve denemeciler grubuna verdiğimiz adla) göre, iktisadi faaliyetin doğal amacının ulusal güç, ulusal gücün en önemli unsurunun da altın olduğu açıktı. Onları büyük bir donanma, serüven, krallara yaraşır bir servet ve ulusal cimrilik felsefesi idi; ayrıca, hazine arayışında her şey yolunda giderse, bir ulusun zenginleşmemesinin pek de mümkün olmayacağı şeklinde bir inanç besliyorlardı.

Bu düşüncelerin arkasında birleştirici bir kavram var mıydı? İşte burada, önsözümüzün sonunda belirttiğimiz düşünceyle, öngörülerin uygulamadan önce geldiği ve uygulamanın temelinde öngörülerin yattığı görüşüyle ilk kez karşılaşırız. Aslında, İngiliz düşünür ve siyaset kuramcısı Thomas Hobbes'un 1651'de yayımladığı etkileyici bir kitapçık olan *Levathan*'ın başındaki illüstrasyonda bu tür bir öngörünün gerçeğe döndüğünü görürüz. Kabartma resimde, sakın bir kır manzarasının üstünde yükselen ve onu koruyan kocaman bir figür vardır. Bu, yakından bakınca, zırhlı elbisesinin her pulunun bir insan başını tasvir ettiği, bir elinde kılıç, öteki elinde kraliyet asası bulunan bir kraldır.

Bunun ekonomik değil, siyasi bir öngörü olduğunu belirtelim. *Leviathan*'ın temel iddiası, her türlü güce sahip bir devletin, insanları, Hobbes'un "yalnız, yoksul, zayıf, tiksindirici, vahşi, kaba" diye tanımladığı bir duruma düşmekten koruması gerektiridir.³⁰ Ticari faaliyetler, önemli bir role sahip olmalarına rağmen, her şeyden önemli olan devleti destekledikleri kadar onu dağıtmakla da tehdit ediyordu. Dolayısıyla, tüm dikkatlerini altın ve gümüş külçe biriktirmeye odaklamış oldukları için, kral saraylarının ortak kaygısı, tüccar gemilerince yabancı ülkelere götürülen altının –kraliyet hazinesinin zararına– ipek ve benzeri lüks mallar karşılığında harcanmasıydı.

Burada bile, öngörü, iktisadi analiz diye tanımlayacağımız şeyin formüle edilmesine yönelik ilk çabaların temeli işlevini görür. *Leviathan*'ın yayınlanmasından önce bile, ticaret dünyasının sözcüleri, Thames Nehri'nde seyreden tüccar gemilerinin hükümdar için bir tehdit değil servet olduğunu kanıtlamak amacıyla broşürler yayınlıyordu. Evet, bu gemilerin ülke dışına çıkardıkları altının bir kısmı yabancı mallar için harcanabilirdi, ama taşıdıkları İngiliz mallarının da daha fazla altına satılması mümkündü. Gerçekten, Doğu Hindistan Kumpanyası Müdürü Thomas Mun, '*England's Treasure by Foreign Trade*' adlı kitabında, bir ulusun zenginlik ve hazinesini artıran "olağan araç"ın ticaret olduğunu belirterek, "Şu kurala daima uymalıyız: her yıl yabancılara, değer olarak onlardan aldığımızdan daha fazlasını satmak," diye açıklıyordu mevcut durumu.³¹

Onsekizinci yüzyıla gelindiğinde, altına başlangıçta verilen önem, belli belirsiz de olsa, azalmaya başlamış görünüyor, ticareti büyük bir ulusal güç kaynağı olarak durmadan daha çok vurgulayan yeni düşünce akımları ortaya çıkıyordu. Bu nedenle, söz konusu akımların kendi kendilerine sorduğu felsefi soru, altın piyasasının nasıl ele geçirileceği değil, gelişen tüccar sınıfını görevlerini daha iyi yapmaları için destekleyerek nasıl durmadan daha fazla zenginleşileceğiydi.

Yeni felsefe, beraberinde yeni bir toplumsal sorun getirdi: yoksulun nasıl yoksul tutulacağı... Yoksullar yoksul kalmadıkça, aşırı derecede yüksek bir ücret talep etmeden namuslu bir işgününün sıkıntılarına katlanmaları mümkün değildi. Onsekizinci yüzyıl başlarının en hinoğluhin, en kötü ruhlu toplumsal yorumcusu Bernard Mandeville, "Toplumun mutlu etmek için (...) büyük kitlelerin cahil olmaları kadar yoksul olmaları da gerekir," diye yazmıştı.³² Dolayısıyla, Merkantilist yazarlar, ucuz İngiliz tarım ve sanayi işçisine baktılar ve onaylar biçimde ciddi ciddi başlarını salladılar.

Altın ve ticaret, asla günlük yaşam karmaşasına karşı dayatılan bir tür düzenin tek unsuru değildi. Düzinelerle farklı açıklamayla toplumu meşru kılmaya veya lanetlemeye çalışan sayısız broşür yazarı, papaz, çatlak veya sofı insan vardı. Ama sorun, ortaya atılan modellerin hepsinin de çok yetersiz olmasıydı. Birisi, bir ülkenin sattığından fazlasını almaması gerekir derken, bir başkası, cesaretle, bir ülkenin ancak verdiğiinden daha fazlasını alırsa daha iyi durumda olacağını savunuyordu. Bazıları, bir ülkeyi zenginleştirenin ticaret olduğunda ısrar edip tüccarı yüceltiyor, başkaları ise, ticaretin, çiftçinin güçlü gövdesinde yaşayan bir parazit olduğunu iddia ediyordu. Bazıları, yoksulların Tanrı tarafından yoksul yaratıldıklarını, böyle olmasa bile yoksulluklarının ülkenin refahı için zorunlu olduğunu söylüyor, diğerleri, yoksullukta bir sosyal şeytan görüyor ve yoksulluğun nasıl zenginlik yaratacağını anlayamıyorlardı.

Çelişkili akılcılaştırma yöntemlerinin meydan kavgası dışında, bir şey açıkça ortadaydı: insan, içinde yaşadığı dünyayı anlamasına yardımcı olacak bir tür entelektüel sistem istiyordu. Haşın, alt üst edici iktisadi yaşam, yavaş yavaş önemini artırdı. Dr. Samuel Johnson da, doğal olarak, "Felsefe tarafından resmedilmek için ticaretin yaptığından daha fazlasını şart koşan hiçbir şey yoktur," diyecekti. Kısaca, iktisatçıların ortaya çıkmasının zamanı gelmişti.

Meydan kavgasının dışında, bir de, ilginç konular işleyen bir düşünür ortaya çıktı. Adam Smith, 1776'da, bu vahim yıla ikinci bir devrimci olay daha ekleyerek *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Ulusların Zenginliği) adlı kitabını yayımladı. Okyanusun bir tarafında bir siyasal demokrasi doğarken, diğer tarafında bunun iktisadi bir sureti açılıyordu. Avrupa'da Amerika'nın siyasi önderliğini kabul etmeyen unsurlar bulunduğu halde, Adam Smith'in modern toplumun ilk gerçek tablosunu ortaya koymasından sonra, bütün Batı, Adam Smith'in dünyası haline geldi: onun öngörüsü, sonraki kuşaklar için bir gözlük reçetesi haline aldı. Adam Smith kendisini hiçbir zaman bir devrimci olarak görmeyecekti; sadece kendisi için çok açık, mantıklı ve ılımlı olan hususları açıklıyordu. Ne var ki, dünyaya, dünyanın zaten arıyor olduğu tasavvuru kazandırdı. *Ulusların Zenginliği*'nden sonra, insanlar, kendileri hakkındaki dünyayı yeni bir gözle görmeye başladı; yerine getirdikleri görevlerin bütün topluma ne kadar uygun olduğunu gördüler; bir bütün olarak toplumun, uzak fakat net olarak görülebilen bir hedefe doğru heybetli adımlarla ilerlediğini gördüler. Kısaca, yeni bir öngörü oluşmaya başlıyordu.

Neydi bu yeni öngörü? Tahmin edebileceğimiz gibi, bir Devlet değil bir Sistem, daha doğrusu, bir Kusursuz Özgürlük Sistemi'ydi. Ancak, ondan daha az olağanüstü olmayan ve kesinlikle müstesna yaratıcısıyla tanışmadıkça, bu öngörünün olağanüstü oluşumunu anlatmaya girişmek yanlış olur.

1760'larda İngiltere'ye giden bir gezgin, Glasgow Üniversitesi öğretim üyelerinden Adam Smith hakkında mutlaka bazı şeyler duymuştur. Dr. Smith, belki ünlü değil ama tanınmış bir insandı; Voltaire onun adını duymuştu, David Hume yakın dostuydu, zorlu fakat hararetli derslerini dinlemek için ta Rusya'dan öğrenciler geliyordu. Dr. Smith, eğitimdeki başarısıyla olduğu kadar, ilginç kişiliğiyle de tanınıyordu. Örneğin, dalgınlığı dillere destandı; bir defasında, bir arkadaşıyla ciddi bir konuyu tartışarak yürürken, bir deri tabaklama çukuruna düşmüştü; kendisine ekmek ve yağdan oluşan bir meşrubat hazırlayıp, içtiği şeyin o güne kadar tattığı en kötü çay olduğunu söylediği anlatılır. Ama onun bu sayısız kişisel tuhaflıkları, entelektüel yeteneklerine gem vurmuyordu. Adam Smith, çağının en önde gelen düşünürleri arasındaydı.¹

Adam Smith, Glasgow Üniversitesi'nde, o zaman günümüzdekinden çok daha genel bir şekilde anlaşılan Ahlak Felsefesi konusunda ders veriyordu. Ahlak Felsefesinin kapsamına ise Doğal Dinbilim, Ahlak Bilim (Etik), Hukuk ve Ekonomi Politik giriyor, böylece, tamamen insanın düzen ve uyuma yönelik en yüce güdülerinden, acımasız "nafaka kazanma" mücadelesindeki daha az düzenli ve uyumlu faaliyetlerine kadar geniş bir alana yayılıyordu.

Evrenin karmaşasına bir düzen getirme çabası diyebileceğimiz Doğal Dinbilim, erken dönemlerden itibaren, insanın akla uygunluk, akılcılaştırma güdüsünün bir hedefi olmuştur. Gezgini, Dr. Smith evrenin görünen karmaşıklığının altında yatan doğa yasalarını açıkladıkça, rahatladığını hissedirdi. Ama sıra meselenin diğer ucuna, günlük yaşam çalkantısının arkasındaki büyük mimarı aramaya gelince, zavallı gezgin, sevgili doktorun, felsefeyi onun kişisel sınırlarının ötesine çektiğini hissedebilirdi.

Çünkü, onsekizinci yüzyıl İngiliz sosyal bilimci bir görüş ortaya atırsa, bu, akılcı düzen veya ahlaktan acınacak denli uzaktı. Yaşamak için çalışmak zorunda olmayanların zarif yaşamlarından, Londra'nın kabul salonlarından ya da taşradaki zengin ve güzel malikânelerden dışarı bakar bakmaz ilk görülen, daha erken tarihli, hatta anakronik bir devrin en akıldışı ve hayrete düşürücü âdet ve gelenekleriyle iç içe geçmiş bir vahşet, acımasızlık ve bayağılıktı. Toplum yapısı, her parçasının bütüne yaptığı katkının görülebildiği dikkatle planlanmış bir makineden ziyade, James Watt'ın acayip buhar makinelerinden birine benziyordu: kara, gürültülü, yetersiz, tehlikeli... Dr. Smith'in bütün bunlarda bir düzen, erek ve amaç gördüğünü açıklamak durumunda olması kadar ne ilginç!

Örneğin, gezginimizin Cornwall'daki kalay madenlerini görmeye gittiğini varsayalım.² Orada, siyah şaftların altına girip en alta ulaşıncaya, kemerlerinden çıkardıkları mum sönmeye kadar uyumak üzere yere uzanan madencileri izleyecekti. İşçiler, uyanınca, bir pipo içimi kadar sürecek bir sonraki dinlenme arasına kadar iki veya üç saat ocakta çalışırlardı. Bütün bir yarım gün tembelce yayılıp oturmakla, elbiselerini çekiştirmekle geçirdi. Ama gezginimiz kuzeye gitseydi ve sınırları Durham veya Northumberland maden ocaklarına incek kadar sağlam olsaydı, tamamen farklı şeyler görecekti. Burada, kadınlar ve erkekler, belden üstleri çıplak olmak üzere ve, zaman zaman, sözcüğün tam anlamıyla yorgunluktan inleyen bir insan müsveddesine dönüşmüş olarak, birlikte çalışıyordu. En vahşi ve acımasız uygulamalar söz konusuydu: kaçamak bakışlarla uyanan cinsel arzular, ıssız bir şaft hattının altında tatmin ediliyordu; kış aylarında, sekiz-on yaşındaki çocuklar çalıştırılıyor, istismar ediliyor ve çok az

ücret karşılığında madencilerin kömür teknelerini çekmelerine yardım ediyorlardı; kömür arabalarını atlar yerine hamile kadınlar çekiyor, hatta karanlık mağaralarda doğum yapıyorlardı.

Ancak, hayatın renkli, geleneksel veya acımasız olduğu tek yer madenler değildi. Dikkatli bir gözlemci, toprak üzerinde de, düzen, uyum ve planlamayı hatırlatması çok güç manzaralarla karşılaşacaktı. Ülkenin birçok yerinde, yoksul tarım işçisi kümeleri iş bulmak amacıyla dolaşıp duruyordu. Hasat zamanı, kendi kendilerine verdikleri adla Antik Briton Grupları, Gal dağlarından ovaya inerlerdi; zaman zaman, bütün grubun eyersiz, gemsiz tek bir atı olurdu, bazen de öylece yürüyerek gelirlerdi. Çoğu zaman, içlerinde İngilizce bilen tek bir kişi bulunur, o da grupta, topraklarındaki hasat işine yardım etmek için izin istedikleri çiftçi beyefendiler arasında arabuluculuk yapardı. Günlük ücretlerin 6 pens kadar düşük olması da şaşırtıcı değildi.³

Gezginimiz, nihayet bir fabrika kentinde durduğunda, yine dikkate değer, ama yine eğitimsiz bir göze düzen emaresi olarak görünmeyecek türden manzaralar görecekti. 1742'de Lombe kardeşler tarafından inşa edilen fabrikada şaşkına dönebilecekti. Beş yüz metre uzunlukta, altı kat yükseklikte, içinde, yazar Daniel Defoe'nun "bir dakikada üç kez tam devir yapan su çarkı her döndüğünde 73.726 yarda ipek ipliği işleyen 26.586 çark ve 97.746 parça"dan ibaret makinelerin bulunduğunu belirttiği, zamanına göre büyük bir binaydı bu.⁴ Yine belirtmek gerekir ki, on iki veya on dört saat boyunca makinelerin başında duran çocuklar, yemeklerini kirden kararmış buhar kazanlarında pişiriyor ve, söylendiğine göre, yatakların daima sıcak olduğu barakalarda nöbetleşe uyuyorlardı.⁵

Bu koşullar, bugün olduğu gibi, onsekizinci yüzyılda da acayip, acımasız ve başıbozuk görünmüş olmalıdır. Ama, asıl önemli olan, bu koşulların Dr. Smith'in tasarladığı bir düzenle uyuşabildiğini ve bu bilim adamının, bu koşullar içerisindeki büyük amaçsal yasaların, görkemli ve anlamlı bütünle uyumlu kesin çizgilerini gerçekten anladığını görmektir.

Nasıl bir insandı bu kentli filozof?

Adam Smith'in, bir defasında, bir dostuna gururla zengin kütüphanesini gösterirken kendisini tanımlayışı, "kitaplarından başka aşkı olmayan bir insanım"⁶ şeklindeydi. Kuşkusuz, yakışıklı bir adam değildi. Bir madalyon üzerindeki portresi, bize, iri bir gaga burunla buluşmak için kıvrılan etli bir alt dudak ve ağır, kalın göz kapaklarından bakan patlak gözler sunmaktadır. Smith, hayatı boyunca sinir hastalığından mustarip olmuştu; başı sallanırdı, tuhaf, kekeleyen bir konuşması vardı.

Ayrıca, dalgınlığıyla ünlüydü. 1780'lerde, artık ellili yaşlarının sonlarında-yken, Edinburghlular, açık renk bir ceket, diz üstüne kadar gelen külot pantolon, beyaz ipek çoraplar, tokalı ayakkabılar, kunduz kürkünden düz, geniş kenarlı şapka ve bastondan oluşan kıyafetiyle, bir noktaya sabitlenmiş gözleri ve sessiz bir konuşmayla kıpırdayan dudaklarıyla, kaldırım taşı döşeli sokaklarda yürüyen en ünlü hemşehrilerinin eğlendirici görüntüsüne saygı gösteriyorlardı. Her adımda veya iki adımda bir, sanki yönünü değiştirecekmiş, hatta geriye dönecekmiş gibi tereddüt geçiriyor, duraklıyordu; bir dostu onun bu yürüyüşünü "solucanımı" diye tanımlamıştı.

Dalgınlığıyla ilgili öyküler çok yaygındı. Bir defasında, sabahlığıyla bahçeye inmiş, ama bir kere dalınca tekrar eve dönünceye kadar on beş mil yürümüştü. Bir başka defa, Edinburgh'da ünlü bir dostuyla yürürken, bir muhafız onu selamlamak için mızrağını kaldırmış, bu yolla birçok kez onurlandırılmış olan Smith, aniden, selam duran askerin karşısında büyülenip kalmıştı. Selama bastonuyla karşılık vermiş, sonra, tıpkı askerin adımlarıyla yürüyüp mızrağın her hareketini bastonla tekrarlayarak konuşmasını daha da şaşırtmıştı. Bu hipnotizmadan kurtulduğunda, Smith, baston elde hazır, uzun bir adım atar vaziyette ayakta durmaktaydı. Olağandışı bir şey yaptığının hiç farkında olmadan, bastonunu yere indirmiş ve sohbetine kaldığı yerden devam etmişti.

Bu dalgın profesör, 1723'te, İşkoçya'da Fife Kontluğu'na bağlı Kirkcaldy kasabasında doğdu. Kirkcaldy, bin beş yüz kişilik nüfusuyla övünürdü; Smith'in doğduğu sırada bazı kasabalılar para olarak hâlâ çivi kullanıyordu. Smith dört yaşına geldiğinde tuhaf bir olay meydana geldi. Kasabadan geçmekte olan bir çingene grubu onu kaçırdı. Amcasının (babası o doğmadan önce ölmüştü) çabalalarıyla, çingenelerin izi bulundu, peşlerine düşüldü ve çingeneler kaçarken küçük Adam'ı yolun kenarına bıraktılar. Biyografisini ilk yazarlardan biri, "Neredeyse zavallı bir çingene olacaktı," diye yazmıştır.

Smith, o yaşlarda bile dalgınlığa uygun bir yapısı olmasına rağmen, çocukluğundan itibaren zeki bir öğrenciydi. Kader onu zaten açıkça öğretmenliğe yönlendirmişti; o da on yedi yaşındayken bir burs kazanarak ve at sırtında yolculuk yaparak Oxford'a gitti; orada altı yıl kaldı. Ama Oxford, o sıralarda, daha sonra olduğu gibi, bir öğrenim kalesi değildi henüz. Resmi profesörlerin birçoğu öğretiyor numarası yapmayı bırakalı bile çok olmuştu. Bir yabancı gezgin, 1788'de Oxford'da tanık olduğu bir tartışmayı şaşkınlıkla anlatıyor. Tartışmacıların dördü de, kendilerine ayrılan süreyi, o günlerin popüler bir romanını okumaya dalmış biçimde geçirmişti. Eğitim, öğrenim, kuraldan çok istisna olduğu için, Smith

de bu yılları büyük ölçüde öğretmensiz ve öğrenmeden, uygun bulduklarını okuyarak geçirdi. Aslında, bir keresinde, odasında David Hume'un *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* adlı çalışmasının bir nüshası bulunduğu için, az daha üniversiteden atılıyordu. Hume, bir profesör adayı için bile uygun bir okuma malzemesi değildi.

1751'de, henüz yirmi yedisinde bile değilken, Smith'e Glasgow Üniversitesi Mantık Kürsüsü önerildi; orada kısa bir süre çalıştıktan sonra da Ahlak Felsefesi Kürsüsü verildi. Oxford'un tersine, Glasgow, İskoç Aydınlanması diye adlandırılacak olan ciddi bir mefhumun merkeziydi; bir yetenek galaksisi olmakla övünürdü. Ama, kuşkusuz, modern üniversite kavramından ciddi olarak ayrılıyordu. Fazla resmi, ciddi profesörler grubu, Smith'inkine benzer bir aşırı şakacılık ve heveslilikten pek de hoşlanmamıştı. Zaman zaman, dini görev sırasında gülümsediği (mutlaka hayale daldığı bir andı) ve Hume denilen acayip adamın yakın dostu olduğu için, üniversite senatosuna, ders açılışlarının dua ile yapılmasından vazgeçilmesi yönünde dilekçe verdiği için, bazı "doğal dinlerin" belli belirsiz izlerini taşıyan dualar dağıttığı için kınandı, eleştirildi, suçlandı. Smith'in kendi öğretmeni Francis Hutcheson'un, öğrencilerine Latince ders vermeyi reddederek Glasgow Üniversitesi'nde bir çığır açtığını hatırlarsak, bütün bunlar daha iyi anlaşılabilir.

Smith'in 1758'de dekanlığa terfi etmesinden de anlaşılıyor ki, bütün bu kınamalar, tepkiler, pek de sert olamamıştı. Kuşkusuz, Glasgow'da mutluydu. Dalgınlığı onu pek güvenilmez bir oyuncu haline getirmesine rağmen, akşamları vist* oynuyor, aydın topluluklara katılıyor ve sakin bir yaşam sürüyordu. Öğrencilerinin sevgilisiydi, Boswell bile onu dinlemeye gelmişti; tuhaf yürüyüşü ve konuşma tarzı, taklit edilecek kadar saygı görüyor, kitapçı vitrinlerinde küçük büstleri bile sergileniyordu.

Ona saygınlık kazandıran, sadece ilginç kişiliği değildi. 1759'da piyasaya çıkar çıkmaz sansasyon yaratan bir kitap yayınlamıştı. Kitabın adı *The Theory of Moral Sentiments*'ti ve bir anda Smith'i İngiliz düşünürlerinin en ünlüsü yaptı. Kitap, ahlaki onaylamanın ve reddetmenin kökenini araştırıyordu. Bencil bir yaratık olan insan, nasıl oluyordu da, bencilliğin yer almamış veya yüksek bir düzeye dönüşmüş görüldüğü ahlaki kararlar alabiliyordu? Smith, bu sorunun yanıtının, kendimizi bir başkasının, tarafsız bir gözlemcinin yerine koyabilme ve böylece durumun nesnel değerleri konusunda başkalarının ne düşündüğünü anlayabilme yeteneğimize bağlı olduğunu kanıslıyordu.

* Bir iskambil oyunu. (ç.n.)

Kitap ve ele aldığı sorunlar büyük bir ilgi gördü. Almanya’da *das Adam Smith Problem*, yaygın bir tartışma konusu haline geldi. Kanaatimizce, daha da önemlisi, kitabın Charles Townshend adlı meraklı bir adamın ilgisini çekmesiydi.

Townshend, onsekizinci yüzyılın nesli tükenmekte olan harika insanların biriydi. Esprili, bilgili bir insan olan Townshend, Horace Walpole’un deyişiyse, “Tanrı’nın her türlü büyük yetenekle donattığı, –sadece basit bir içtenliğe, sıradan bir kararlılığa ve sağduyuya sahip olsaydı bile çağının en büyük adamlarından biri olması gereken bir insan”dı.⁷ Kararsızlığı, hercailiğiyle ünlüydü: dönemin yaygın bir esprisine göre, Townshend’in bir yerinde bir hastalığı vardı ama neresinde olduğunun tespit edilmesini reddediyordu.⁸ Uzgörüşlü olamayışının bir göstergesi, önce Amerika’daki İngiliz kolonisinin kendi yargıçlarını seçme hakkını geri çevirip, sonra Amerikan çayına ağır bir gümrük vergisi koyarak Amerikan Devrimi’nin hızlanmasına yardımcı olan kişinin, o sıralar maliye bakanlığı yapan Townshend olmasıydı.

Ama siyasi kıtgörüşlülüğüne rağmen, samimi bir felsefe ve siyaset öğrencisi ve aynı ölçüde bir Adam Smith hayranıydı. Daha da önemlisi, ona görülmemiş bir öneride bulunmasına olanak veren bir konumda olmasıydı. 1754’te, Buccleuch Dükü’nün dul eşi Dalkeith Düşesi ile parlak ve kârlı bir evlilik yapmıştı ve artık, üvey baba olarak, düşesin ilk eşinden olma oğlu için bir öğretmen bulmalıydı. O dönemde, yüksek sınıfa mensup genç bir insanın eğitimi, önemli ölçüde, Grand Tour’a, yani Lord Chesterfield tarafından büyük övgüye mazhar olacak bir terbiye edinebileceği Avrupa’da bir süre kalmasına bağlıydı. Townshend, Dr. Adam Smith’in genç dük için uygun bir yol arkadaşı olacağını düşündü ve kendisine yılda beş yüz poundluk bir maaşa ek olarak ömür boyu emekli maaşı şeklinde yıllık ikinci bir beş yüz pound daha önerdi. Reddedilemeyecek kadar güzel bir öneriydi bu. Smith, en iyi koşullarda, o dönemde profesörlerin öğrencilerden doğrudan topladıkları ücretlerle yüz yetmiş pound tutarında bir meblağdan fazlasını asla kazanamamıştı. Burada, Dr. Smith’in, ayrıldığı sıra, veremeyeceği derslerin parasını iade etmek istediğini, fakat öğrencilerinin bu öneriyi reddettiğini belirtmek sanırız hoş bir anekdot olacaktır.

Hoca ve Tanrı’nın ona bağışladığı genç Lütuf, 1764’te, Fransa’ya gitmek üzere yola çıktılar. On sekiz ay boyunca, katlanılmaz derecede sıkıcı bir refakat ve Smith’in berbat Fransızca’sının yarattığı sorunlarla karşılaştırılınca, Smith’in Glasgow’daki sakin yaşamının tam bir sefahat sayılabileceği Toulouse’da kaldılar. Sonra, Voltaire’le tanışıp hayran ol-

duğu şehvetli bir markizin ilgisini geri çevirdiği Fransa'nın güneyine, daha sonra Cenevre'ye, son olarak da Paris'e geçtiler. Bu arada, Smith de, can sıkıntısından kurtulmak için, Glasgow'daki derslerinde işlediği, birçok akşam Edinburgh Şehir Kulübü'nde (Seçkinler Cemiyeti) sevgili dostu David Hume ile uzun uzun tartıştığı, ekonomi politik konusunda bir kitap üzerinde çalışmaya başlamıştı. Kitap, sonunda, *Ulusların Zenginliği* olacaktı, ama tamamlanmasına daha on iki yıl vardı.

Paris'te durum biraz daha iyiydi. Bu dönemde, Smith'in Fransızca'sı, yine çok kötü olmakla birlikte, Fransa'nın önde gelen bir iktisat düşünürüyle konuşabilmesine yetecek kıvama gelmişti. Bu düşünür, XV. Louis'nin saray doktorlarından biri ve Madam Pompadour'un özel doktoru olan François Quesnay idi. Quesnay, Fizyokrasi olarak bilinen bir iktisat ekolü, bir iktisadi görüş ortaya atmış ve *tableau économique* adlı bir iktisadi çizelge geliştirmişti. *Tableau*, gerçekten, bir doktorun içsel düşünüş biçimini yansıtıyor, servetin temel unsuru olarak altın ve gümüşü gören zamane düşüncelerinin tersine, Quesnay, servetin üretimden kaynaklandığını, kan dolaşımı gibi toplumsal gövdeyi tekrar tekrar doldurarak bütün ülkede elden ele geçtiğini savunuyordu.⁹ *Tableau*, büyük bir ilgi çekti; ihtiyar Mirabeau,¹⁰ onu yazı ve paranın icadı kadar önemli bir yenilik olarak tanımladı. Ne var ki, Fizyokrasinin, gerçek zenginliği ancak tarım işçilerinin ürettiğini, çünkü fabrika işçisinin sadece steril bir yöntemle formunu değiştirdiği Doğa'nın da onların tarafında çalıştığını iddia etmek gibi bir sorunu vardı. Dolayısıyla, Quesnay'nin sisteminin siyaset pratiğinde kullanılabilirliği sınırlıydı. O döneme göre radikal bir çıkış olan *laissez-faire* siyasetini savunduğu doğrudu. Ama sanayi sektörünü sadece steril bir biçimlendirme olarak tanımlayışı, emeğin sadece toprak üzerinde değil, çalıştığı her yerde değer üretebileceğini görmesini engelledi.

Doğayı değil emeği değer yaratıcısı olarak görmek ise, Smith'in en büyük düşüncelerinden biriydi. Bu, belki, tarımsal yapının ağır bastığı Fransa gibi bir ülke yerine, ticarete boğulmuş bir ülkede büyümesinin sonucuydu. Öyle veya böyle, Smith'in Fizyokratik kültürün tarımsal önyarısını kabul etmesi mümkün değildi (Quesnay'nin Mirabeau gibi yandaşları yağcılıktan başka bir şey yapmıyordu). Smith, Fransız doktora derin bir kişisel hayranlık duyuyordu; nitekim, Quesnay'nin ölümü üzerine *Ulusların Zenginliği*'ni ona ithaf edecekti; ama Fizyokrasi, Smith'in İskoç bakışına son derece aykırıydı.

1766'da, Grand Tour beklenmedik şekilde kesildi. Dük'ün onlarla birlikte olan küçük erkek kardeşi hummaya yakalandı ve Smith'in çılgınca özenine rağmen sayıklayarak, çırpınarak öldü. Velinimet, Dalkeith'deki

malikânesine döndü; Smith de önce Londra'ya sonra Kirkcaldy'ye gitti. Hume'un yalvarmalarına rağmen, yaşamının sonraki on yılının en güzel günlerini, ünlü kitabını da yavaş yavaş şekillendirerek orada geçirdi. Kitabın büyük bölümünü, şöminesinin karşısında ayakta durup pomadlı saçıyla koyu bir leke oluşturuncaya kadar başını sinirli sinirli duvara sürterek yazdırdı. Ara sıra, eski patronu Dük'ü Dalkeith'deki malikânesinde ziyaret eder, kırk yılda bir de düşüncelerini dönemin aydınları ile tartışmak üzere Londra'ya giderdi. Bu aydınlardan biri, saygın sözlük uzmanıyla karşılaşmaları pek sıcak geçmese de, seçkin kulübüne Smith'in de üye olduğu Dr. Samuel Johnson'du. Sir Walter Scott, Johnson'un, yaptığı bazı açıklamalar dolayısıyla daha Smith'i görür görmez ona saldırdığını anlatıyor. Smith tartışma konusu iddiasının doğruluğunu kanıtlamıştı. Bütün mesele, "Johnson'un ne demiş" olduğuydu. Smith, onun sözlerini, "Niye yalan söylüyorsun, dedi," diye aktarırken çok içerlediğini belli ediyordu. "Peki siz ne cevap verdiniz?" "Sen bir çocuğusun, dedim!" Scott, iki ünlü ahlakçının ilk karşılaşmalarının ve tanışmalarının bu sözcüklerle cereyan ettiğini ve bunun iki büyük felsefe hocası arasındaki klasik diyalog olduğunu söylemektedir.¹¹

Smith, kendisine Amerika'daki İngiliz kolonileri hakkında pek çok şey öğreten ve bu kolonilerin günün birinde oynayabilecekleri role derin bir hayranlık duymasını sağlayan cana yakın ve zeki bir Amerikalı ile, Benjamin Franklin ile de tanışmıştı. Smith'in, sonradan, bu kolonilerin "aslında dünyanın gördüğü en büyük ve en zorlu" uluslardan birini oluşturması ihtimalinin çok büyük olduğunu yazmasında, kuşkusuz, Franklin'in etkisi vardı.

1776'da *Ulusların Zenginliği* yayınlandı. İki yıl sonra, Smith, yıllık altı yüz pound gelire kolay bir iş olan Edinburgh gümrük müdürlüğüne atandı. Doksanına kadar yaşamış olan annesiyle birlikte, ölünceye kadar huzur ve sükunet içinde bir bekâr hayatı sürdürdü; sakin, mutlu ve her zaman dalıp gitmeye hazır...

* *
*

Peki, ya kitap?

"Sadece büyük bir zekânın değil, bütün bir çağın kabından taşması"¹² olarak nitelendirilmişti. Ne var ki, kelimenin tam anlamıyla "özgün" bir kitap değildi. Smith'ten önce aynı dünya görüşünü benimsemiş uzun bir gözlemciler çizgisi vardır: Locke, Steuart, Mandeville, Petty, Cantil-

lon, Turgot... Quesnay ve Hume'u da artık yeniden anmaya gerek yok sanırsınız. Smith bunların hepsinden bir şeyler almıştı: bu çalışmada adından söz edilen yüzün üzerinde yazar vardır. Fakat, başkalarının oltayla tek tek balık avladığı yere Smith ağını sermiş, başkalarının şu veya bu biçimde tek bir konuyu açıkladığı yerde, Smith bütün manzarayı aydınlatmıştı. *Ulusların Zenginliği*, bütün olarak özgün bir kitap değildir, ama, kuşkusuz, bir şaheserdir.

Her şeyden önce dev bir panoramadır. İşgücünün toplu işne üretimindeki basit, önemsiz uzmanlaşmasını anlatan ünlü bölümle başlar ve bu uzmanlaşmadan önceki gelişmeler kapsamında "Amerikan kolonilerindeki son huzursuzluklar" (gerçekten, Smith, Amerikan Devrimi'nin, kitabının yayınlanması aşamasında sona ereceğini düşünmüştü), Oxford'da boşa geçen öğrencilik günleri ve 1771'den bu yana ringa balığı avı istatistikleri gibi çeşitli konuları kapsar.

Kitabın sonraki baskılarından biri için Cannan tarafından oluşturulan dizin, Smith'in referanslarının ve konularının genişliğini göstermeye yetecektir. İşte (a) harfinden sadece bir düzine kadar kayıt:

Abbasiler, Müslüman-Arap İmparatorluğu'nun zenginliği
 Abraham, şekel* ölçüsüyle
 Habeşistan,** sırf para
 Afrika, güçlü bir kralın Avrupa köylüsünden daha beter olduğu
 Aktörler, kamusal, mesleklerini küçümseyerek yapıp para kazanan
 Meyhaneler,*** sayıları, sarhoşluğun en önemli nedeni değil
 Büyükelçiler,**** atanmalarının ilk nedeni
 Amerika [tam bir sayfalık referans listesi var]
 Çıracılık,***** bu kölelik ilişkisinin (...) yapısı anlatılmış
 Araplar, savaşı sürdürme, finanse etme yöntemleri
 Ordu,***** hoşnutsuz, sadakatsiz rahipler karşısında hükümdar
 güvenlikte değil

Dizin, güzel bir baskıyla 63 sayfa devam etmekte, bitmeden önce her şeyde değinmektedir: "Zenginlerin en büyük zevki ... gösterişine dayanır;

* Antik dönemde Yahudi, bugün İsrail parası. (ç.n.)

** Özgün metinde 'Abyssinia' şeklinde geçtiği için dizinin (a) maddesinde. (ç.n.)

*** Özgün metinde 'Alehouses'. (ç.n.)

**** Özgün metinde 'Ambassadors'. (ç.n.)

***** Özgün metinde 'Apprenticeship'. (ç.n.)

***** Özgün metinde 'Army'. (ç.n.)

yoksulluk, zaman zaman, ülkeleri insanlık dışı alışkanlıklara iter; mide, ... sınırlı kapasitesi içinde yiyecek ister; kasaplık, vahşi ve iğrenç iş.” Dokuz yüz sayfalık kitabı bitirdiğimiz zaman, elimizde 1770’ler İngiltere’sinin, çıraklar, gezginler ve yavaş yavaş gelişmekte olan kapitalistler, toprak beyleri, rahipler ve krallar, atölyeler, çiftlikler ve dış ticaretten oluşan canlı bir fotoğrafı vardır.

Kitap, ağır ağır ilerler. Düzenli, derli toplu bir ansiklopedinin kesinliği yoktur, ama ansiklopedik bir zekânın bütün ayrıntıcılığıyla hareket eder. Dönem, yazarların düşüncelerini “eğer”ler, “ve”ler, “ama”larla nitelemek için kesmedikleri, Smith’in entelektüel yapısında bir insan için çağına ait muazzam bilgiyi neredeyse bütünüyle kapsamanın mümkün olduğu bir dönemdi. Dolayısıyla, *Ulusların Zenginliği* hiçbir şeyi atlamaz, hiçbir şeyi küçümsemez, hiçbir şeyden korkmaz. Ne çileden çıkarıcı kitap! Elli sayfadan sonra bin bir zahmetle ulaştığı bir sonucu kısa ve öz, bir cümleyle söyleyivermeyi sürekli reddeder. Savunulan tez, insanın alta onu bir arada tutan çelik yapıyı ortaya çıkarmak için sürekli üstteki süslemeleri aralamak zorunda kaldığı ayrıntı ve gözlemlerle dopdoludur. Smith, gümüşe gelinceye kadar, yetmiş beş sayfa boyunca konunun etrafında dolaşır durur. Din konusuna gelmeden önce, ahlak sosyolojisi üzerine oluşturduğu bir bölümde gezinir. Ama, bütün ağırlığına rağmen, kitapta iç gözlemler, gözlemler, bu büyük konferansı yaşama uyarlayan iyi oluşturulmuş deyimler de vardır. İngiltere için ilk kez “esnaflar ülkesi”¹³ diyen Smith’tir. “Bir filozof, doğuştan dâhi değildir ve köpeğin tazıdan pek farkı olmadığı gibi, filozofun da sokak hâmalından pek büyük farkı yoktur,”¹⁴ diye yazan Smith’tir. O sırada Doğu’yu yakıp yıkmakta olan Doğu Hindistan Kumpanyası için de, “Yönetimin her üyesinin, mümkün olduğu kadar çabuk ülkeden çıkıp gitmek istediği tuhaf bir hükümettir ve bütün servetini de birlikte götürdüğü için, gittiğinin ertesi günü bütün ülkeyi bir deprem yutsa hiçbir şey umurunda değildir artık,”¹⁵ diye yazmıştır.

Ulusların Zenginliği, asla bir ders kitabı değildir. Adam Smith, okuldaki sınıfı için değil, çağı için yazmaktadır; akademik amaçlı bir özet tez değil, bir imparatorluğu yönetme gücü anlamına gelecek önemde bir doktrin oluşturmaktadır. Öldürdüğü ejderhalar (örneğin, ölmesi iki yüz sayfa sürmüş Merkantilist felsefe), onun döneminde, biraz yorgun da olsalar, hâlâ canlı ve ayakta.

Son olarak, *Ulusların Zenginliği* devrimci bir kitaptır. Kuşkusuz, Smith’ten, kibar sınıfları rahatsız edecek bir devrimi onaylaması ve sıradan yoksulları tahta çıkarması beklenemezdi. Ancak, *Ulusların Zen-*

ginliği'nin, her şeye rağmen, devrimci bir anlamı ve önemi vardır. Smith, herkesin sandığı gibi, etkin ve geleceği parlak burjuvazinin doktriner bir savunucusu değildir; daha sonra göreceğimiz gibi, burjuvazinin yaptıklarını takdir etmektedir ama niyetleri ve çalışan devasa kitlenin ihtiyaçlarını dikkate aldıkları konusunda kuşkuları vardır. Zaten, onun amacı, herhangi bir sınıfın çıkarlarını savunmak değildir. Bütün bir ülkenin refahıyla ilgilenmektedir. Ve refah, Adam Smith'e göre, kuşkusuz, eşit miktarlarda olmasa da, toplumdaki bütün insanların tüketebileceği şeylerden oluşur. Doğal Özgürlük Toplumu'nda zenginliğin yanı sıra yoksulluk da olacaktır.

Buna rağmen, demokratik ve dolayısıyla radikal bir zenginlik felsefesidir bu. Altın, hazineler, büyük servetler dönemi geçmiştir; tüccarların veya çiftçilerin ya da loncaların ayrıcalıkları, hakları, yetkileri geçmişte kalmıştır. Artık üretilen mal ve hizmetlerin herkes tarafından tüketilmesinin, hayatın nihai amacını oluşturduğu modern bir dünyada yaşıyoruz.

Peki, öngörü ne olacak? Göreceğimiz gibi, bunun tanımlanması Hobbes'un hakim güç ilkesi kadar kolay değil. Smith'in öngörüsü, daha çok, Ekonomi Politik ya da –günümüz deyimıyla– iktisat denilen bütün bir toplumsal örgütlenme biçimi için bir surete benzemektedir.

Bu suretin merkezinde Smith'in çok dikkatini çeken iki sorunun çözümü vardır. Önce, toplumu bir arada tutan mekanizmanın açıklanması üzerinde durmuştur. Herkesin sürekli kendi çıkarlarını kolladığı bir toplumun yoğun bir merkezkaç güçten kopmaması nasıl mümkün olabilir? Her bireyin özel işini yönlendirerek toplumun ihtiyaçlarını da karşılayan nedir? Merkezi planlama yapan bir otorite ve asırlık geleneklerin düzen sağlayan gücü olmadan, toplum, ayakta kalması için gerekli görevlerin yerine getirilmesini nasıl sağlar?

Bu sorular, Smith'i, piyasa kurallarının bir formülasyonunu yapmaya yöneltti. Aradığı, kendi deyimıyla, "insanların özel çıkar ve tutkularının, toplumun bütününün çıkarları için en uygun"¹⁶ noktaya yönelmesini sağlayacak bir "görünmeyen el"¹⁷di.

Ancak, piyasa kuralları, Smith'in araştırmasının sadece bir bölümü olacaktır. Onu ilgilendiren bir başka soru daha vardır: toplumun nereye gittiği. Piyasa kuralları, topacın dönerken niye dik durduğunu açıklayan fizik yasalarına benzer; ama bir de topacın, dönmeden dolayı masa boyunca hareket edip etmeyeceği sorusu vardır.

Smith'e ve onu izleyen büyük iktisatçılara göre, toplum, sürekli kendisini yenileyen insanoğlunun statik, kuşaktan kuşağa değişmemiş ve

değişmeyen bir başarı olarak tasarlanamaz. Tersine, toplum, kendisine özgü yaşam öyküsü olan bir organizma olarak görülür. Gerçekten, *Ulusların Zenginliği*, bütün olarak, Smith'in ticaret kapitalizmine yaptığı göndermeyle, "doğal özgürlük sistemi" de denilen "tam özgürlük sisteminin"¹⁸ nasıl oluştuğu kadar nasıl işlediğini de açıklayan, tarihle ilgili büyük bir çalışmadır.

Ama Smith'in piyasa kurallarını açıkladığını, çözümleyişini görmeden, daha büyük ve çok ilginç olan bir soruna dönmeyiz. Çünkü, piyasa kuralları, toplumun gelişmesine veya çözümlenmesine neden olan daha büyük kanunların bir parçasıdır sadece. Duyarsız bireyi herkesle aynı çizgide tutan mekanizma, toplumun süreç içinde değiştirdiği mekanizmayı etkileyecektir.

Böylece, piyasa mekanizmasına göz atmaya başlamış bulunuyoruz. Uyku kaçıran, yürek hoplatan bir şey değildir bu. Ne var ki, bütün kuruluğuna rağmen, saygıyla bakmamızı gerektiren bir gerçekliği vardır. Piyasa kuralları, sadece Adam Smith'in dünyasını anlamak için gerekli bir unsur değildir; aynı kurallar Karl Marks'ın çok farklı dünyasının da, bugün içinde yaşadığımız daha farklı dünyanın da temelini oluşturur. Bilerek veya bilmeyerek, hepimiz bu kuralların hakimiyeti altında olduğumuza göre, onları daha da dikkatli incelemek gerekmektedir.

Adam Smith'in piyasa kuralları aslında basittir. Belirli bir toplum yapısında belirli bir davranış biçiminin, son derece kesin ve öngörülebilir sonuçlar doğuracağını anlatır. Benzer dürtülere sahip bireylerden oluşan bir çevrede, bireysel çıkarların işleyişinin nasıl rekabetle sonuçlanacağını, daha sonra da bu rekabetin toplumun istediği mallar, arzu ettiği nitelikler ve toplumun ödemeye hazır olduğu fiyatlara nasıl yansıdığını gösterir. Şimdi, bunun nasıl meydana geldiğini görelim.

İlk aşamada her şey olup biter, çünkü kişisel çıkar, insanları, toplum hangi iş için para ödemek istiyorsa ona yönlendiren bir itici güç işlevine sahiptir. Smith, "Akşam yemeğinde sofrada bulmayı umduğumuz şeyi, kasabın, bira yapımcısının veya fırıncının lütfundan, iyiliğinden değil, onların kendi kişisel çıkarlarına olan saygıları sayesinde ediniriz. Onların insanlıkları üzerinde değil, öz-sevgileri üzerinde yoğunlaşır, onlara asla bizim ihtiyaçlarımızdan değil, hep kendi yararlarından söz ederiz,"¹⁹ demektedir.

Fakat kişisel çıkar da tablonun sadece yarısıdır. İnsanları harekete geçirir. Toplumu paragöz insanların fidye ödemek misali aşırı fiyatlara mecbur bırakmasından bir şeylerin koruması gerekir: sadece kişisel çıkarla hareket eden bir toplum, bir acımasız vurguncular toplumu olurdu.

Burada, düzenleyici unsur rekabettir, kişisel çıkarlarıyla hareket edenlerin piyasa zemininde çatışmasıdır. Çünkü her insan, toplumsal sonuçlarını düşünmeden sadece kendisi için en iyi olanı yaparken, tamamen aynı amaçlar peşinde koşan, benzer güdülere sahip bireylerle karşılaşır. Dolayısıyla, her biri, sadece komşusunun açgözlülüğünden yararlanmak hırsıyla doludur. Kişisel çıkarın kendisini teslim almasına izin veren bir kimse, rakiplerinin sessizce yaşayarak onun kazancını kaptığını görecektir; mallarını çok yüksek fiyatla satarsa müşterisiz kalacak veya işçilerine herkesin ödediği kadar ücret ödemek istemezse çalıştıracak işçi bulamayacaktır. Böylece, *The Theory of Moral Sentiments*'te pek çok kez vurgulandığı üzere, insanların bencil güdülerini –karşılıklı etkileşim yoluyla– en beklenmedik sonuca, toplumsal uyuma dönüştürülür.

Örneğin, yüksek fiyat sorununu ele alalım. Diyelim ki, yüz tane eldiven imalatçımız var. Her birinin kişisel çıkarı, eldivenin fiyatını üretim maliyetinin üstünde belirlemesine, böylece fazladan kâr elde etmek istemesine yol açacaktır. Ama edemez. Fiyatını yükseltirse, rakipleri devreye girecek ve fiyat düşürerek onun pazarını elinden alacaktır. Ancak bütün eldiven imalatçıları birleşir ve sağlam bir cephe oluşturmakta anlaşırsa, aşırı yüksek fiyat uygulanabilecektir.

Piyasa kurallarının, ürünlere rekabetçi bir fiyat dayatmaktan başka etkileri de vardır. Üreticilerin, toplumun malların *miktarı* konusundaki taleplerini de dikkate almalarını sağlar. Varsayalım ki, tüketiciler, üreticilerden daha fazla eldiven ve daha az ayakkabı istemeye karar verdiler. Doğal olarak, herkes eldiven stoklarına hücum edecek, buna karşılık, ayakkabı işi durgunlaşacaktır. Sonuçta, tüketiciler elde mevcut olandan daha fazla eldiven almak istedikleri için eldiven fiyatları yükselme eğilimine, ayakkabı fiyatları ise kimse ayakkabı mağazalarına uğramadığı için düşme eğilimine girecektir. Kuşkusuz, eldiven fiyatları yükseldikçe eldiven sektöründe kârlar da artacak, buna karşılık, ayakkabı fiyatları düştüğü için de bu sektörün kârları azalacaktır. Burada, dengeyi kurmak için devreye yine kişisel çıkar girer. Ayakkabı fabrikaları üretimlerini kısarken, ayakkabı sektöründeki işçilere yol verilecek, onlar da bolca iş olanağının bulunduğu eldiven sektörüne geçeceklerdir. Sonuç bellidir: eldiven üretimi artacak, ayakkabı üretimi düşecektir.

Toplumun ilk aşamada istediği aynen budur. Talebi karşılamak için piyasaya daha fazla eldiven sürüldükçe, eldiven fiyatları eski düzeyine düşecek, daha az ayakkabı üretildikçe, üretim fazlası ayakkabılar derhal ortadan kalkacak, ayakkabı fiyatları da yeniden normal düzeyine yükselecektir. Toplum, piyasa mekanizması yoluyla, üretim unsurlarının tah-

sisini, yeni taleplerini karşılayacak şekilde değiştirmektedir. Ama kimse kural koymuş, hiçbir planlama kurumu üretim programları yapmış da değildir. Kişisel çıkar ve rekabet birbirlerini etkileyerek geçişi başarmışlardır.

Ve son bir başarı. Piyasa, tıpkı toplumsal talebin nihai hakemliğinde malların hem fiyatlarını hem miktarlarını düzenlediği gibi, o malları üretmek için birlikte çalışanların gelirlerini de düzenler. Ekonominin bir alanında kârlar çok yüksekse, rekabet üretim fazlasını eritinceye kadar o alana bir işadamları akını olacaktır. Bir çalışma türünde ücretler yüksekse, o iş alanına, benzer ustalık ve eğitim derecesindeki işlerden daha fazla ücret ödenmez hale gelene kadar bir işçi akını olacaktır. Buna karşılık, bir sektörde kârlar ve ücretler çok düşükse, arz kendisini talebe daha iyi uyarlayıncaya kadar o sektörden bir emek ve sermaye kaçıışı yaşanacaktır.

Bütün bunlar biraz basit görünebilir. Ama Adam Smith'in kişisel çıkar güdüsü ve rekabet düzenleyicisiyle ne yaptığını unutmamak gerek. Önce, fiyatların, bir malın gerçek üretim maliyetinden keyfi olarak çok uzaklaşmasının nasıl önlendiğini açıklamıştır. Sonra, toplumun, mal üreticilerini kendi istediği şeyleri sağlamaya nasıl ikna ettiğini anlatmıştır. Üçüncü olarak, yüksek fiyatların niçin kendi kendini tedavi eden bir hastalık olduğuna değinmiştir, çünkü üretimin o hastalık düzeyine yükselmesine yol açmaktadırlar. Ve nihayet, ulusun büyük üretim katmanının her düzeyinde gelirlerin temel benzerliğine açıklık getirmiştir. Kısaca, piyasa mekanizmasında toplumun ihtiyaçlarının düzenli olarak karşılanabilmesini sağlayacak bir kendi kendini düzenleme sistemi bulmuştur.

“Kendi kendini düzenleyen” kavramına dikkat edin. Piyasanın tatlı semeresi, onun kendi kendisinin koruyucusu olmasıdır. Üretim veya fiyatlar ya da iş veya hizmet karşılığı olarak verilenler, toplumsal olarak öngörülen düzeylerden uzaklaşırsa, bunları hizaya getirecek güçler de harekete geçer. Bu, bireysel ekonomik özgürlüğün en yüksek noktası olan piyasayı, aynı zamanda herkesin en katı amiri haline getiren ilginç bir çelişkidir. Bir planlama kurulunun yönetimine başvurulabilir veya bir bakandan özel izin alınabilir. Ama piyasa mekanizmasının adsız baskılarına başvurma veya ondan izin alma diye bir şey söz konusu değildir. Dolayısıyla, ekonomik özgürlük, ilk görünüşünden daha aldatıcıdır. İnsan piyasada kendisini memnun edecek şeyi yapabilir; ama piyasanın onaylamadığı şeyi yaparsa, bireysel özgürlüğün bedeli ekonomik yıkımdır.

İşler gerçekten böyle mi yürüyor? Çok gerçekçi bir ölçüye kadar, Adam Smith'in yaşadığı dönemde böyle yürüyordu. Kuşkusuz, onun zamanında bile, piyasa sisteminin serbestçe işlemesine yönelik kısıtlayıcı işlevleri

olan unsurlar vardı. Fiyatları kendi çıkarlarına göre yapay olarak belirleyen imalatçılararası bağlantılar, ücretlerini düşürme eğilimine girdiği zaman rekabet baskılarına direnen ustabaşı dernekleri vardı. Ve Lombe kardeşlerin fabrikası, sadece bir mühendislik harikası ve ziyaretçiler için merak nedeni olmanın ötesinde, büyük ölçekli sanayinin ve piyasada son derece güçlü aktörler olan patronların ortaya çıkmasının habercisiydi. Pamuklu dokuma fabrikalarındaki çocuklar, kuşkusuz, onlara yatacak bir yer ve yiyecek sağlayan ve aynı zamanda onları sömüren patronlarla aynı güce sahip piyasa faktörleri olarak kabul edilemezdi. Ama, bütün plan sapmalarına rağmen, onsekizinci yüzyıl İngiltere'si, tam anlamıyla olmasa bile, Adam Smith'in kafasındaki modele yaklaşmıştı. Ticaret rekabetçiydi, ortalama fabrika küçüktü; fiyatlar, talebin azalmasına veya çoğalmasına göre yükseldi veya düştü ve fiyatlardaki değişimler, üretim ve istihdamdaki değişimleri de getirdi. Adam Smith'in dünyası, bir atomistik rekabet dünyası olarak adlandırılmıştı; emek ve sermaye açısından, üretim mekanizmasının hiçbir unsurunun rekabet baskısıyla çatışacak veya ona direnecek kadar güçlü olmadığı bir dünya... Bütün unsurların, engin ve toplumsal bir "herkes için serbestlik" diyarında kendi çıkarının peşinde koşturmaya zorlandığı bir dünya...

Ya bugün? Rekabetçi piyasa mekanizması hâlâ işliyor mu?

Bu, kolayca cevap verilebilecek bir soru değil. Piyasanın yapısı, onsekizinci yüzyıldan bu yana çok değişti. Artık kimsenin akıntıya karşı yüzemediği bir atomistik rekabet ortamında yaşamıyoruz. Bugünün piyasa mekanizmasını, katılımcıların devasa boyutu belirliyor: dev şirketler ve güçlü işçi sendikaları, asla bireysel mülk sahipleri veya işçiler gibi davranmıyor. Büyüklükleri, onlara rekabet baskısına karşı çıkabilme, fiyat sinyallerine aldırma ve kendi çıkarlarını, günlük alım satımın anlık baskılarından ziyade, uzun vadede olabileceklere göre düşünme gücünü veriyor.

Bu faktörlerin piyasa mekanizmasının yol gösterici işlevini zayıflatığı bir gerçek. Ama günümüz ekonomik toplumunun bütün farklı özelliklerine rağmen, ne kadar sulandırılmış veya sınırlanmış olursa olsun, piyasa sitemindeki hiçbir katılımcının tamamen göz ardı edemeyeceği temel davranış kurallarını hâlâ büyük öz-çıkâr ve rekabet güçleri belirliyor. İçinde yaşadığımız dünya Adam Smith'in dünyası olmasa da, eğer etkilerini düşünürsek, piyasa kuralları bugün de var.

Ancak, piyasa kuralları, toplumun uyum içinde olmasını sağlayan davranışın tanımlanmasından ibarettir. Başka bir şeyin onu işletmesi,

uygulaması gerekir. *Ulusların Zenginliği*'nden doksan yıl sonra, Karl Marks, kapitalizmin nasıl yavaş yavaş, isteksizce, fakat kaçınılmaz bir şekilde kendi kötü sonunu getireceğini anlatan "hareket yasaları"nı ortaya atacaktı. Gerçi *Ulusların Zenginliği*'nin kendi hareket yasaları zaten vardı. Ama, Marksist öngörünün tamamen tersine, Adam Smith'in dünyası, daha sonra göreceğimiz gibi, her bakımdan olmasa da, yavaş yavaş, bile isteye, Valhalla'ya doğru gitti.

Valhalla, pek çok gözlemcinin öngörüsüne göre, varılacak son noktaydı. 1792'de Kuzey İngiltere'yi gezen Sir John Byng, arabasının penceresinden bakıp şunları yazmıştı: "Şimdi burada niye ışıl ışıl büyük bir fabrika yok? (...) Bütün vadi altüst olurdu. (...) Sir Richard Arkwright ailesine daha çok zenginlik sunmuş olabilir, ama bir turist olarak ben, onun, bütün tarımsal vadilere sessizce sokulan, yolu ve doğanın güzelliğini tahrip eden planlarından, dolaplarından hiç hoşlanmıyorum." Sir John, Manchester'e ulaştığında da, "Öff! Ne berbat yer! Tam köpek ini!" diyordu.²⁰

Gerçekten, İngiltere'nin büyük bir bölümü köpek iniydi. Toprak, emek ve sermaye unsurlarının ortaya çıkmasını sağlayan üç yüzyıllık kargaşa dönemi, sanki sadece daha ileri bir ayaklanma için bir hazırlık dönemiydi; çünkü, özgürlüğünü henüz kazanmış üretim unsurları için yeni ve çirkin bir form içinde bir araya gelmeye başlamıştı: fabrika... Ve fabrika ile birlikte yeni sorunlar da geldi. Sir John'un gezisinden 20 yıl sonra, sokaklarda peruk yapmaya yarayan kadın saç satarak küçük bir sermaye biriktiren Richard Arkwright, eğirme çıkırğını icat etti (veya aşırıldı). Ama makinesini imal edince gördü ki, onu kullanacak, işletecek adam bulmak o kadar kolay değil. Yerli işçiler, işin "normal hızına" yetişemiyordu; ücretli iş hâlâ küçümseniyordu ve bazı kapitalistler yeni inşa edilen fabrikalarının gözü dönmüş bir kinle yakılarak yerle bir edildiğini görüyordu. Arkwright, çocuklara yöneldi, "küçük parmaklar iş başındaydı". Ayrıca, çocuklar, çiftçiliğin veya zanaatkârlığın bağımsız yaşam biçimine alışık olmadıkları için, fabrika yaşamının disiplinine daha severek, kolayca uyum sağlıyorlardı. Bu bir iyilik gösterisi olarak selamlandı; oysa çocukların istihdamı "işe yaramaz yoksullar"ın durumunu düzeltmeye yardım etmeyecekti.

Çünkü, fabrikaya olan hayranlığı ve ondan duyduğu korku dışında toplumun kafasına takılmış bir sorun varsa, o da, her yerde hazır ve nazır, işe yaramaz yoksullar sorunuydu. 1720'de İngiltere'de bunların sayısı bir buçuk milyona ulaşmıştı;²¹ ülkenin o sıradaki toplam nüfusunun on iki, on üç milyon olduğu düşünülürse, bu, sarsıcı bir rakamdı.

Dolayısıyla, ortalık bunları dağıtma projelerinden geçilmiyordu. Çoğu, ümit verici olmayan, yararsız projelerdi. Çünkü, ortak şikâyet, bu yoksulların iflah olmaz tembellikleriydi ve bu şikâyet, aşağı sınıfların, durumlarını iyileştirmek için başvuracakları yöntemden duyulan korkuyla iç içe geçiyordu. İşçiler gerçekten çay içiyordu! Basit insanlar buğday ekmeğini atalarından gördükleri arpa veya çavdar somununa tercih eder görünüyordu. Zamanın düşünürleri, bunun sonu neye varacak diye soruyorlardı; yoksulların mahrumiyeti (olay adam Mandeville'in 1723'te belirttiği gibi, "durumlarını iyileştirmenin makûl, dertlerine çözüm bulmanın budalaca olacağı"²² yoksullar) devletin refahı için gerekli değil miydi? Toplumun vazgeçilmez katmanlarının yok olmasına izin verilirse toplumun hali nice olurdu?

Mandeville'in yaşadığı dönemde büyük ve ürkütücü "aşağı sınıflar" sorunu karşısında hakim olan duygu, onun yukarıdaki saptamasına rağmen, korkuydu, ama Adam Smith'in felsefesini tam ve kesin olarak tanımlamıyordu. Smith, "Başka toplumlara göre daha büyük bir kısmı yoksul ve sefalet içinde olan bir toplumun gelişmiş ve mutlu bir toplum olması asla mümkün değildir,"²³ diyordu. Ve sadece bu kadar radikal bir açıklama yapacak cesarete sahip olmasının ötesinde, aslında, toplumun sürekli gelişmekte olduğunu, olumlu bir hedefe doğru ister istemez gittiğini de göstermeye başlamıştı. Bu gidiş, birileri bunu istediği için, parlamento bu yönde yasalar çıkarabileceği veya İngiltere bir savaş kazandığı için değil, olup bitenlerin gerisinde muazzam bir makine gibi toplumun bütününe harekete geçiren gizli bir dinamik bulunduğu içindi.

Çünkü, o günün İngiltere'sindeki önemli bir nokta Adam Smith'in dikkatini çekmişti. Bu, işgücünün çok fazla bölünmesi ve uzmanlaşmasından kaynaklanan muazzam verimlilik artışıydı. *Ulusların Zenginliği*'nin başlarında bir toplu iğne fabrikasını anlatır: "Bir adam teli çekip uzatıyor, öteki düzeltiyor, üçüncüsü kesiyor, dördüncüsü ucunu siviriliyor, beşincisi iğne başını oluşturmak üzere bir ucunu dövüyor; iğne başının yapılması iki veya üç farklı işlem gerektiriyor: açmak başlı başına özel bir işlem, beyazlaştırmak bir başka iş, hatta kutusuna koymak bile bir ustalık, bir zanaat... Sadece on kişinin çalıştığı ve dolayısıyla bazılarının iki, hatta üç farklı iş yaptığı böyle küçük bir imalathane görmüştüm. Çok yoksul olmalarına ve zorunlu mekanizmaya bu nedenle ve umursamadan uyum göstermelerine rağmen, çabalayınca hep birlikte bir günde on iki libre toplu iğne üretebiliyorlardı. Bir pound, dört binden fazla orta boy iğne demek. Dolayısıyla, bu on adamı, birlikte günde kırk sekiz binden fazla iğne yapabiliyordu. Ama hepsi de bağlantısız ve bağımsız

yapıda oldukları için, tek tek, değil günde yirmi iğne, belki bir tane bile yapamıyordu.”²⁴

Günümüzün üretim metotlarının, onsekizinci yüzyılın metotlarından son derece farklı olduğunu belirtmeye gerek yok. Smith, bütün yadsımlarına rağmen, on kişilik küçük bir fabrikadan bile, kitabında ona yer verecek kadar etkilenmişti; peki biz on bin işçi çalıştıran bir fabrika için ne diyeceğiz! Ama iş bölümünün büyük nimeti, karmaşık olması değildir, hatta çoğu, gerçekte, zor işi kolaylaştırıyor. İş bölümünün sağladığı asıl avantaj, Smith’in deyişiyle, “kendisini toplumun en aşağı kesimlerine kadar yayan genel zenginliği” artırma kapasitesidir. Onsekizinci yüzyılın genel zenginliği, bugün bulunduğumuz noktadan bakınca, korkunç, amansız bir yaşamdır. Ama konuya kendi tarihsel perspektifinden bakarsak, hele onsekizinci yüzyıl İngiltere’inde işçinin payına düşünle bir veya iki yüzyıl önceki atalarının payını karşılaştırırsak, yaşama koşulları açısından önemli bir ilerleme oluşturduğu açıktır. Smith, konuyu çok etkileyici biçimde açıklamaktadır.

Uygar ve gelişmiş bir ülkede, en sıradan bir makine ustasının veya gündelikçi işçinin yaşadığı yere, yaşayışına bir bakın; endüstrinin bir kısmında, tabii yine küçük bir kısmında, ona bu yaşamı sağlamak için çalıştırılan insan sayısının bütün hesapların üstünde olduğunu göreceksiniz. Örneğin, ne kadar adi ve kaba görünürse görünsün, gündelikçi işçiyi örten yün palto, büyük bir işçi kalabalığının ortak emeğinin ürünüdür. Bu basit üretimi tamamlamak için bile, çoban, tasnifçi, yün tarayıcı veya fırçalayıcı, renk verici, tarama makinesi ustası, eğirici, dokuyucu, yıkayıcı, kaşağıcı ve başka birçok insanın değişik hünerlerinin bir araya gelmesi gerekir. Ayrıca, ne kadar tüccar ve nakliyeciler çalıştırılmalıdır (...) ne kadar ticaret ve gemi seferi (...) ne kadar gemi imalatçısı, denizci, yelken imalatçısı, halat imalatçısı gereklidir...

Aynı şekilde, giysisinin ve ev eşyalarının değişik parçalarını, üstüne giydiği kaba keten gömleği, ayağını saran ayakkabıları, yattığı yatağı (...) yemeğini hazırladığı mutfak rendesini, aynı amaçla kullandığı, toprağın derinliklerinden çıkarılan ve belki uzun bir deniz veya uzun bir kara yolculuğundan sonra kendisine ulaşan kömürü, bütün öteki mutfak eşyasını, masasındaki bütün eşyayı, bıçakları, çatalları, yemeğini servis yaptığı ve böldüğü toprak veya madeni tabakları, ekmeğinin ve birasının, ısıyı ve ışığı içeri alıp rüzgârı ve yağmuru dışarıda bırakan cam pencerenin yapılmasında, bu güzel ve sevindirici icadın

hazırlanmasında gerekli bütün bilgi ve hüneleriyle çalışan farklı elleri de inceleyebiliriz... Demek istiyorum ki, bütün bunları incelersek, (...) binlerce insanın katkısı ve işbirliği olmadan, uygar bir ülkede en mütevazı, en yoksul insanın, kolay ve basit diye son derece yanlış bildiğimiz yaşam koşullarına göre bile yaşayamayacağını anlarız. Gerçekten, büyüklerin aşırı lüksüyle karşılaştırıldığında, onun yaşamı, kuşkusuz, son derece basit ve kolay görünür; ama çalışkan ve tutumlu bir köylünün yaşam koşullarının, on bin çıplak vahşinin yaşam ve özgürlüğünün mutlak efendisi olan bir Afrika kralının koşullarından iyi olduğu dikkate alınır, bir Avrupa prensinin yaşam koşullarının, o köylününkinden çok iyi olmadığı da doğru olabilir.²⁵

Nedir toplumu bu harikulade bolluk ve zenginlik artışına götüren şey? Kısmen, piyasa mekanizmasıdır; çünkü piyasa, insanın, onu yaratmaya, değişmeye, büyümeye, risk almaya teşvik eden, hatta zorlayan bir ortamdaki yaratıcı gücünü kullanır. Ama piyasanın kıpır kıpır hareketliliğinin altında daha temel zorlamalar vardır. Aslında, Smith, piyasa sistemini bir artan verimlilik sarmalı içine iten ve derin kökleri olan iki davranış kuralının farkındadır.

Bunlardan birincisi, Birikim Yasasıdır.²⁶

Adam Smith'in, oluşmaya başlamış endüstri kapitalizminin yatırımlarını bir servete dönüştürebileceği ve dönüştürdüğü bir döneminde yaşadığını hatırlayalım. Bir berberin yanına çırak olarak giren Richard Arkwright,²⁷ 1792'de 500 bin pound miras bırakarak öldü. Rotherham'da eski bir çivi imalathanesinde demir dövücü olarak hayata atılan Samuel Walker,²⁸ aynı yerde, 200 bin pound değerinde bir çelik dökümhanesi bırakarak öldü. Tahta bacağıyla takır tukur yürüdüğü çömlek fabrikasında, dikkatsizce yapılmış bir iş gördüğü anda, "Bu, Jos'a yaramaz. İmza: Wedgwood"²⁹ diye karalayiveren Josiah Wedgwood, 240 bin pound ve bol miktarda arazi bıraktı. Endüstri Devrimi, daha başlangıcında, onun akışına uymak için elini yeterince çabuk tutanlar, yeterince açık göz olanlar, yeterince gayretli olanlar için boş bir servet torbası zaten sağlamıştı.

Ve yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayan kapitalistlerin büyük çoğunluğunun birincil, sonraki ve sürekli amacı, birikimlerini çoğaltmaktı. Ondokuzuncu yüzyılın başında, Manchester'de pazar okullarının kuruluşu için 2.500 pound toplanmıştı. Bu değerli amaç için toplanan paraya, yörenin en büyük ve yegâne işverenleri olan pamuklu doku macıların yaptığı katkı 90 pound oldu. Genç sanayi aristokrasisinin parasını harcayacağı, verimsiz hayırseverliklerden daha iyi işler vardı; o,

biriktirmek zorundaydı, Smith de bunu bütün kalbiyle onayladı. Ona göre, biriktirmeyenin “vay haline” idi. Sermayesinden harcayan ise, “dini bir kuruluşun gelirlerini dindışı, sapkın amaçlar için kullanan birisine benzerdi, kendilerini adeta sanayinin korunmasına adanmış atalarının tutumluluğu sayesinde oluşan fonlarla boş gezenlerin ücretini ödemiş olurdu.”³⁰

Ama Adam Smith, sırf biriktirmiş olmak için biriktirmeyi de onaylamadı. Ayrıca, bir düşünür olarak, zenginlik kibri konusunda filozofça bir küçümsemeye sahipti. Smith, sermaye birikimini, daha ziyade, büyük bir sosyal fayda olarak görüyordu. Çünkü sermaye, eğer makineler için kullanılırsa, insanın üretken enerjisini artıran o harikulade iş bölümünü hemen sağlıyordu. Böylece, birikim, Smith’in iki tarafı keskin kılıçlarından biri haline geliyor, kişisel para hırsı, yine toplumun refahını, zenginliğini artırıyordu. Smith, yirminci yüzyıl iktisatçılarının karşılaşacağı sorunu ciddiye almaz: özel birikimler gerçekten daha fazla istihdam yaratacak işlere mi gidecek? Ona göre, dünya, ne olduğu, nereye kadar gideceği belirsiz bir gelişme gücüne sahiptir, piyasanın büyüklüğü ise, coğrafi boyutlarıyla sınırlıdır. “Biriktirin, dünya bundan yararlanacaktır,” der Smith. Ve, kuşkusuz, yaşadığı dönemin muhteris atmosferi içinde, biriktirebilecek durumda olanlar açısından herhangi bir isteksizlik belirtisi de yoktur.

Ne var ki, buradaki güçlük, birikimin, kısa süre sonra artık biriktirmenin mümkün olmadığı bir noktaya gelmesiydi. Çünkü, birikim, daha fazla makine gerektiriyordu, daha fazla makine ise daha çok işçi talebi demektir. Bu ise, er geç, birikimin kaynağı olan kârlar eriyip bitinceye kadar, hep daha yüksek ücretlerin yolunu açar. Bu engel nasıl aşılır?

* *
*

Bu engel, sistemin ikinci büyük kuralı olan Nüfus Yasası ile aşılar.

Adam Smith’e göre, işçiler de, başka herhangi bir mal gibi, talebe göre üretilebilirdi. Ücretler artarsa, çalışanların sayısı da artar; düşerse onların sayısı da azalırdı. Smith, bunu, sözünü sakınmadan şöyle açıklıyordu: “Başka herhangi bir malda olduğu gibi, insan talebi de, zorunlu olarak, insanın üremesini, yani insan arzını düzenler.”³¹

Bu, ilk bakışta görüldüğü kadar naif bir anlayış değildir. Smith’in döneminde, alt sınıflardaki bebek ölümleri insanı sarsacak kadar yüksekti. Smith “...İskoçya’nın dağlık kesiminde, bir anne için, ikisinin

bile yaşayabildiğini göremeden yirmi tane çocuk doğurmak, alışılmadık bir durum değil,³² diye açıklamaktadır durumu. İngiltere’de, birçok yerde, çocukların yarısı, daha dört yaşına gelmeden ölmekte, İngiltere’nin neredeyse her yerinde ise, çocukların yarısı ancak dokuz ya da on yaşına kadar yaşayabilmekteydi. Yetersiz beslenme, kötü yaşam koşulları, soğuk ve hastalık daha yoksul kesimlerde korkunç kayıplara neden oluyordu. Dolayısıyla, yüksek ücretler, doğum oranını pek etkilememiş olsa da, çalışma yaşına kadar yaşayacak çocuk sayısını ciddi biçimde etkilediği kabul edilebilirdi.

Bu nedenle, birikimin ilk etkisi işçi sınıfının ücretlerini yükseltmek olacak idiye, bunu da işçilerin sayısının artması izleyecekti. Piyasa mekanizmasının duruma el koyduğu nokta işte burasıydı. Tıpkı piyasadaki yüksek fiyatların daha yüksek bir eldiven üretimine, daha fazla eldiven üretimininse eldiven fiyatlarının düşmesi yönünde bir baskıya yol açması gibi, yüksek ücretler işçi sayısının artmasına, işçi sayısındaki bu artış ise ücretleri üzerinde tersine bir baskıya yol açacaktır. Nüfus, ücretler açısından, kendi kendini tedavi eden bir hastalıktır.

Bu da birikimin güven içinde yoluna devam edebileceği anlamına gelir. Birikimin ücretlerde yol açtığı ve daha fazla birikimin kârlılığını yok etme tehdidini yaratan artış, nüfustaki artışla dengelenir. Birikim önce kendi kendisini yok eder, sonra yavaş yavaş kurtulur. Yüksek ücret engeli, çok yüksek ücretleri mümkün kılan nüfus artışıyla aşılır. Bu otomatik hastalanma ve iyileşme, etki ve tepki sürecinde, sistemi felakete götürdüğü düşünülen en önemli etmenin, aynı zamanda, daha sonra iyileşmesi için gerekli koşulları da sezdirmeden içinde barındırmak gibi çok ilginç bir özelliği vardır.

Şimdi, Smith’in toplum için nasıl ucu görünmeyen dev bir zincir oluşturduğuna bakalım. Birbirine bağlı matematik önermeler gibi düzenli ve kaçınılmaz olarak, toplum da önce ileriye doğru yürümeye başlar. Piyasanın araştırma mekanizması, herhangi bir başlangıç noktasından hareketle, önce her türlü farklı kullanımlarında emek ve sermayenin kazançlarını eşitler, talep edilen malların doğru miktarlarda üretildiğini kontrol eder, sonra da bu malların fiyatının, rekabet dolayısıyla üretim maliyetlerine kadar düşmesini sağlar. Ama toplum daha da dinamiktir. Servet birikimi, nerede nasıl başladıysa o noktadan itibaren devam edecek, bu birikim üretim olanaklarının artışını ve daha büyük bir iş bölümünü de beraberinde getirecektir.

Buraya kadar her şey çok güzel gelişmiştir. Ama birikim, yeni fabrikalar için işçi arayan kapitalistlerin adeta açık artırmaya girişmeleri

nedeniyle ücretleri artıracaktır. Ücretlerin artması sürecinde, daha fazla birikim, çekiciliğini yitirmeye başlar. Sistem, ücret seviyesini düşürme tehdidi taşımaktadır. Bu arada, işçiler, yüksek ücretlerini, daha düşük ölüm oranı nedeniyle çocuk büyütme için harcamış olacaktır. Bu nedenle, işgücü sağlama imkânı artar. Nüfus arttıkça, işçiler arasındaki rekabet, ücretleri yine düşürür. Birikim böyle devam edecek, toplumun yükselişinde bir başka spiral hareket başlayacaktır.

Bu, Smith'in tarif ettiği iş döngüsünden (iş çevriminden, konjonktürel dalgadan) farklı bir şeydir. Bu, uzun vadeli bir süreç, laik, dindışı bir evrimdir. Ve en hoş yanı, kaçınılmaz, kesin olmasıdır. Sadece piyasa mekanizmasının işleri karıştırması önlenerek, her şeyin –tartışmasız olarak– yukarıda sözü edilen bağlantıyla belirlenmesi sağlanmaktadır. Bu bağlantı içinde toplumun tamamı için geniş bir karşılıklılık mekanizması oluşturulur; bu sebep-sonuç, etki-tepki zincirinin dışında, imalatçıları yönlendirmek için sadece halkın zevk ve tercihleriyle ülkenin fiili ve fiziki kaynakları kalmaktadır.

Ancak burada, her şeyin kontrolsüz, sınırsız bir şekilde gelişmesinin öngörülmediğini bilmekte yarar vardır. Ekonomik büyüme dediğimiz uzun bir dönem elbette olacaktır; ancak, Smith bu terimi kullanmasa da, bu gelişmenin de sınırları vardır. Bu sınırlar, çalışanları hemen etkilemez. Gerçi, nüfustaki artış, ücretleri önünde sonunda ancak geçinmeye yetecek miktara kadar düşmeye zorlayacaktır; ama, Smith'e göre, işçiler uzun yıllar boyunca kazançlarını artıracaktır.

Ne var ki, Smith, her şeye rağmen gerçekçidir. Çok uzun vadede, uzak ufukların ötesinde de olsa, artan nüfusun ücretleri “doğal” düzeylerine kadar iteceğini görmüştür. Bu noktaya ne zaman gelinecektir? Bu noktaya, toplum kullanılmayan kaynakları da tükettiği ve mümkün olduğu kadar iyi bir iş bölümü geliştirdiğinde ulaşılabileceği açıktır. Kısaca, ekonomi sınırlarını sonuna kadar zorladığı ve sonra da iktisadi “alanı”nı tamamen kullandığı zaman, büyümenin de sonu gelecektir.

Peki ama, bu sınır niye daha fazla genişletilemesin? Cevap, Smith'in iş bölümünü, bütün önemine rağmen, kesintisiz bir süreç olarak değil, bir defalık bir olgu olarak görmesidir. Daha önce de işaret edildiği gibi, Smith, iş bölümünün örgütsel ve teknolojik esasını kendi kendini üreten bir değişim süreci olarak değil, uyarıcı işlevini yerine getirdikten sonra ortadan kaybolacak farklı bir gelişme olarak görmüştür. Bu nedenle, çok uzun vadede,³³ toplumun büyüme momenti durur; Smith, bu noktadan sonra bir toplumun gelişmeyi ümit edebileceği en uzun sürenin iki yüzyıl³⁴ olduğunu ifade etmektedir. Ondan sonra, işçi asgari geçim

düzei ücretlerine, kapitalist istikrarlı bir piyasanın ılımlı karlarına geri döner; sadece toprak sahibi, gıda üretiminin daha fazla artmamasına rağmen hâlâ büyükçe olan bir nüfusun ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde kalması nedeniyle, bir miktar yüksek bir gelir sağlayabilir. Smith'in öngörüsü, bütün iyimser cesaretine rağmen, sınırlı, dikkatli, ağırbaşlı, hatı uzun vade için daha da ölçülüdür.

Bu durumda, *Ulusların Zenginliği*'nin yavaş yavaş tutmasında şaşılacak yan yok. Parlamentoda, ilk kez, Avam Kamarası'nın en etkili üyesi, aslında kitabı hiç okumadığını daha sonra itiraf eden Charles James Fox tarafından sözünün edilmesi sekiz yıl önceye denk gelir. 1800 yılına kadar tam bir kabul gördüğü söylenemez. Oysa, o sırada, dokuzuncu İngilizce baskıya ulaşmış, Avrupa ve Amerika'da da yayınlanmıştı. Kitabın hayranları, bambaşka, hiç beklenmedik bir kesimden çıkmıştı. Bunlar, Smith'in "aşâğılık açgözlülükleri"³⁵ dolayısıyla şiddetle suçladığı ve mensuplarının "insanlığın hakimi olmadıkları gibi, olmalarının da gerekmediğini" söylediği yükselen kapitalist sınıftı. Bütün bunlar, Smith'in, araştırmasında "piyasayı kendisiyle baş başa bırakın" diye ifade ettiği asıl önemli nokta uğruna görmezden gelindi.

Smith'in bununla söylemek istediği başka bir şey, yandaşlarının onun söylemiş olduğunu kabul ettiği ise bir başka şeydi... Daha önce de belirttiğimiz gibi, Smith, herhangi bir sınıfın yandaşı değildi. Kendi sistemine bağlıydı. İktisadi felsefesinin tamamı, piyasanın, sistemi en yüksek kâr noktasına kadar yönlendirebileceğine sorgusuz sualsiz inanasından kaynaklanıyordu. Piyasa, o harikulade toplumsal makine, kendi başına bırakılır, müdahaleye uğramazsa, toplumun ihtiyaçlarını dikkate alacaktır, dolayısıyla, evrim kanunları, toplumu kendisine vaat edilen ödüle doğru götürmeyi üstlenebilir. Smith ne emek karşıtıydı ne de sermaye karşıtı... Bir önyargısı varsa, o da tüketici lehineydi. "Tüketim, bütün üretimin tek amacı ve sonucudur,"³⁶ diye yazdıktan sonra, üreticinin çıkarlarını tüketicinin çıkarlarının üstüne koyan sistemleri azalamaya başladılar.

Ancak, gelişen sanayici sınıf, Smith'in serbest, kısıtlanmamış, kontrolsüz bir piyasayı göklere çıkarmasında, öncelikle devletin, dönemin utanç verici koşullarını düzeltme girişimlerini engellemek için ihtiyaç duydukları kuramsal haklılık gerekçelerini bulmuşlardır. Çünkü, Smith'in kuramı, tartışmasız olarak, "bırakınız yapsınlar" kuramına uzanmaktadır. Adam Smith'e göre, devlet müdahalesinin en düşük düzeyde olması, kuşkusuz, en iyisidir: devletler savurgan, sorumsuz ve verimsizdirler. Ancak, Adam Smith, izleyen kuşaklardaki hayranlarının

tersini kanıtlamaya çalışmalarına rağmen, sonuç olarak, genel refahı artıracaksa devlet faaliyetlerine kayıtsız şartsız karşı da değildir. Örneğin, kitlesel üretimin özendirici etkisinin azaltılması noktasında şu uyarıyı yapar: “İnsanların büyük çoğunluğunun anlayışları, kaçınılmaz olarak, iş bulmaları, çalışmaları çerçevesinde oluşur. Bütün yaşamı birkaç basit işlemi yapmakla geçen bir insan, genellikle, insan denilen yaratığın içine düşebileceği en aptal ve cahil duruma gelir.” Smith, “devlet bazı önleyici sıkıntılara katlanmadıkça” işçilerin insani değerlerini yitireceklerini savunur.

Gerçekten, Smith, devletin bütün yükümlülüklerine karşı çıkmanın çok ötesinde, bir doğal özgürlük toplumunda devletin şu üç şeyi yapması gerektiğinde ısrarlıdır. Birincisi, doğal olarak, devletin, toplumu başka toplumların “şiddet ve istilasından” koruması gerekir. İkincisi, yurttaşlar için “gerçekten adil bir yönetim” sağlamalıdır. Üçüncü olarak da, devlet, “toplumun büyük kesiminin azami derecede yararına olacak kamusal kurumları kurmak, kamusal yatırımları yapmak ve bunları korumak ve sürdürmekle” görevlidir; üstelik, bu kamusal kurumlardan ve yatırımlardan sağlanan gelir, kesinlikle, herhangi bir bireyin veya küçük bir bireyler grubunun giderleri için harcanmamalıdır.

Bugünkü dille yorumlandığında, Smith, özel sektör tarafından gerçekleştirilemeyecek projeler için kamu yatırımının yararlılığını açıkça kabul etmekte ve yollarla eğitimi buna örnek göstermektedir. Söylemeye gerek yoktur ki, bu, Smith’in yaşadığı günlerden bu yana, örneğin su taşkınlarının kontrolü, ekolojik onarım, bilimsel araştırma gibi alanlarda ciddi biçimde gelişmiş bir düşüncedir; ama düşüncenin kendisi, başka pek çok düşünce gibi, Smith’in temelde yatan öngörüsünde açıkça belirtilmiş olmayıp, bir ima biçiminde yer almaktadır.

Smith’in karşı olduğu, devletin, piyasa mekanizmasına burnunu sokmasıdır. İthalat üzerindeki sınırlamalara ve ihracata tanınan teşviklere karşıdır, endüstriyi rekabetten koruyan yasalara karşıdır, devletin verimsiz konularda harcama yapmasına karşıdır. Dikkat edilirse, devletin bu faaliyetlerinin hepsi, piyasa sisteminin doğru işleyişini engelleyen faaliyetlerdir. Smith, gelecek kuşaklar için bir entelektüel sıkıntı yaratan, devletin refah yasaları çıkarmakla piyasa sistemini zayıflatmakta mı yoksa güçlendirmekte mi olduğu yollu bir sorunla hiç karşılaşmamıştır. Smith’in döneminde, yoksullara yapılan pek düşük miktarda yardım dışında, refah devleti uygulaması neredeyse hiç yoktur; devlet, hakim sınıfların akıllı, bilinçli bir müttefikidir; devlet içindeki büyük mücadele, en çok kazanması gerekenin toprak sahipleri mi yoksa sanayiciler

mi olduğundan ibarettir. Çalışan sınıfın, iktisadi işlerin yönünün belirlenmesinde söz sahibi olup olmayacağı sorusu ise, saygın, namuslu hiç kimsenin aklına bile gelmemiştir.

Herhangi bir biçimde bir tekel olarak devlet, aslında, Adam Smith'in sisteminin öyle en büyük düşmanı filan değildir. Adam Smith, "Aynı alanda ticaret ve iş yapan insanlar nadiren bir araya gelir; ama sohbet döner dolaşır, halka karşı düzenlenecek bir komploya veya ufak bir müdahaleyle fiyatları artırmaya varır,"³⁷ demektedir. Olup biten bu tür şeylerin asıl sakıncası, kendi içlerinde ahlaken ayıp olmaları değildir; bunlar, nihayet, insanın öz çıkarlarının kaçınılmaz bir sonucudur; asıl sorun, bu tür gelişmelerin, piyasanın akışkan işleyişini engellemesidir. Smith, kuşkusuz, haklıdır. Piyasanın işleyişi, en yüksek miktarda malı mümkün olan en düşük fiyatla üretmeye dayanıyorsa, piyasayla çatışan her şey, kaçınılmaz olarak, toplumsal refahı azaltacaktır. Smith'in zamanında olduğu gibi, hiçbir şapka ustası İngiltere'nin hiçbir yerinde ikiden fazla veya Sheffield'daki hiçbir bıçak ustası birden fazla çırak çalıştıramıyorsa, piyasa sistemi, sağlayabileceği bütün yararları sağlamıyor demektir. Smith'in zamanındaki gibi, yoksulların kendi semtlerinden dışarı çıkmaları yasaklanıyor ve iş bulabilecekleri herhangi bir yerde iş aramaları engelleniyorsa, piyasa, işçiyi emeğin arandığı yere çekemez. Yine Smith'in dönemindeki gibi, büyük şirketlere dış ticaret tekeli tanınırsa, halkın, daha ucuz olan yabancı ürünlerden tam olarak yararlanması engellenmiş demektir.

Smith, bu nedenle, bütün bu engellerin ortadan kalkması gerektiğini söylemektedir. Piyasa, kendi doğal fiyat ve ücret, kâr ve üretim düzeylerini bulma konusunda serbest bırakılmalıdır. Piyasaya bu şekilde müdahale eden ne ve kim olursa olsun, bunu sadece ülkenin gerçek refahı pahasına yapmaktadır. Ne ki, devletin her türlü kararı nedeniyle, hatta fabrikaların beyaz badanayla boyanması veya çocukların makinelerle zincirlenmesini önlemek amacıyla çıkarılan yasalar nedeniyle bile, piyasanın serbest çalışmasının engellendiğini düşünmek mümkündü. *Ulusların Zenginliği*, ilk insani yasal düzenlemeye karşı çıkan metin olarak nitelenebilirdi. Böylece, ne tuhaf adalettir ki, açgözlü onsekizinci yüzyıl sanayicilerini "halkı aldatmak, hatta ezmekten genel bir çıkar sağladıkları" için eleştirip uyaran insan, aynı sanayicilerin ekonomik açıdan koruyucu evliyası kabul edilir hale gelmiştir. Gerçek felsefesi bir tebessümle göz ardı edilen Smith, günümüzün pek çok açık fikirli, demokrat iktisatçısından çok daha açık bir şekilde iş adamlarının güdülerine düşman olmasına rağmen, bugün bile muhafazakâr bir iktisatçı olarak görülmektedir.

Adam Smith'in öngörüsü, bir anlamda, akılcılığın ve düzenin keyfîlik ve kaos karşısındaki kaçınılmaz zaferine yönelik onsekizinci yüzyıl inancına bir tanıklıktır. Smith, iyiyi yapmaya, yaratmaya çalışmanın demektir. Bırakın, iyi, özgeciliğin bir yanürünü olarak kendiliğinden ortaya çıksın. Filozof, böyle bir inancı çok geniş bir toplumsal mekanizmaya yerleştirmeyi ve özgeci içgüdüleri toplumsal değerler arasında akılcılaştırmayı ne kadar da istemiş! Smith'in, kendi felsefi inançlarının sonucuna katlanmak ve güvenmek konusunda en küçük bir isteksizliği yoktur. Yargıçların maaşlarının devlet tarafından değil, davanın taraflarınca ödenmesini savunur; çünkü, böylece, yargıçların kişisel çıkarları, önlerine gelen davayı hızla çözümlenmelerini sağlayacaktır. O sırada henüz oluşmaya başlayan ve anonim şirket denilen kuruluşlar için fazla bir gelecek görmemektedir; çünkü bu tür kişilikdışı yapıların, karmaşık ve zorlu yükümlülükleri üstlenebilmek için gerekli öz çıkarı bir araya getirebilmesi son derece zor görünmektedir. Smith, örneğin, köleliğin kaldırılması gibi en büyük insani hareketleri bile, kendine özgü terimlerle savunmuştur: "Köleliğin kaldırılması en iyisidir; çünkü böylesi, nihai olarak daha ucuza mal olacaktır."

Böylece, karmaşık, irrasyonel dünya, insan partiküllerinin basit bir kutuplaşma içinde, kâra doğru ve zarardan uzaklaşma yönünde mıknaatlandırıldığı bir tür rasyonel şemaya indirgenmektedir. Büyük sistem, insan tarafından yönlendirildiği, yönetildiği için değil, öz çıkar ve rekabet, söz konusu partikülleri doğru yöne çekerek doğru kutupta topladığı için işler; burada, insanın elinden gelen, bu doğal toplumsal mıknaatlamaya yardımcı olmak, özgürce işleyen bu toplumsal fiziğin önüne çıkan her türlü engeli kaldırmak ve onun kölesi olmaktan kurtulma gibi yanılıcı çabaları terk etmektir.

Adam Smith'in dünyası, bütün o onyedinci yüzyıl çeşnisine, akılcılığa, tabii hukuka, mekanize insan davranışı ve tepkisi zincirine olan inancına rağmen, sıcak yürekli, sevgi dolu değerlerden de yoksun değildir. Sistemin en büyük ve bilinçli yararlanıcısının üretici değil tüketici olduğunu unutmamak gerekir. Günlük yaşam felsefesinde ilk kez, kral, tüketicidir.

Bütün bunlardan kalan nedir?

Büyük evrim projesi değil. Bu projenin, bundan sonra inceleyeceğimiz büyük iktisatçılar tarafından değiştirildiğini göreceğiz. Ancak, Adam Smith'in dünyasını, gücünün ötesindeki formüleştirmelere ulaşmaya yönelik ilkel bir çabadan ibaret görmemek gerekir. Smith, endüstri-ön-

cesi dönemin iktisatçısıdır; piyasa sisteminin devasa girişimler tarafından tehdit edildiğini veya kendisinin geliştirdiği birikim ve nüfus kanunlarının elli yıl sonraki toplumsal gelişmelerle alt üst edildiğini görecektir kadar yaşamamıştır. Smith'in yaşadığı ve yazdığı dönemde, "iş döngüsü" denilebilecek kabul edilebilir bir olgu henüz yoktu. Hakkında yazdığı dünya ise, aslında vardı; onun bu dünyayı sistematikleştirmesi de bu dünyanın yaygın eğilimlerinin parlak bir çözümlemesini oluşturmaktadır.

Ancak, Smith'in düşüncesinde bir şey eksik kalmaktadır. Çünkü, toplum için bir evrim öngördüğü halde, bir devrimi, Sanayi Devrimi'ni öngörmemiştir. Smith, çirkin fabrika sistemini, iş örgütlenmesinin yeni yeni denenilen şirket biçimini veya ustabaşların yeni ve işleri aksatacak kadar sağlam bir toplumsal gücün ilk görünümü olan koruyucu bir örgütlenme oluşturma yönündeki, o zaman için zayıf girişimlerini önemsememiştir. Bir başka anlatımla, onun sistemi, onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinin sonsuza kadar değişmeden kalacağını varsaymaktadır. Sadece nicelik olarak büyüyecektir: daha çok insan, daha fazla mal, daha fazla zenginlik... Niteliği ise değişmeden kalacaktır. Bunlar, durağan bir toplumun dinamikleridir; büyür fakat hiçbir zaman olgunlaşmaz.

Ancak, evrim sistemi çok büyük ölçüde değişmesine rağmen, büyük piyasa panoraması, başlıca kazanım olarak yerini korumaktadır. Kuşkusuz, "piyasa"yı Smith keşfetmiş değildir; ondan önce de, öz çıkarla rekabetin karşılıklı etkileşiminin toplumsal koşulları nasıl oluşturduğuna işaret eden başkaları olmuştur. Fakat bu tür bir anlayış gerektiren hareketin tam felsefesini ilk anlayan, geniş ve sistematik bir biçimde bütün tabloyu ilk formüle eden, Smith'tir. O, İngiltere'nin, daha sonra bütün Batı dünyasının, piyasanın toplumu nasıl bir arada tuttuğunu anlamasını sağlayan ve geliştirdiği anlayış üzerine büyük bir toplumsal düzen binası inşa eden ilk insandır. Sonraki iktisatçılar, Smith'in piyasa tanımını işleyip süsleyecek ve daha sonra bu tanımın kapsamında meydana gelecek ciddi eksiklikleri araştıracaklardır. Ama hiçbiri, dünyanın bu tezahürünün içinde bolca bulunan zenginlik ve yaşam üzerinde ilerlemeyecektir.

Çünkü, Smith'in ansiklopedik enginliğine ve bilgisine ancak hayranlık duyulabilir. Bu kadar büyük, bu kadar kapsamlı, güvenilir, yakıcı ve derin bir kitap ancak onsekizinci yüzyılda yazılabilirdi. Gerçekten, *Ulusların Zenginliği* ve *Ahlaki Düşünceler Kuramı*, birkaç başka eseriyle birlikte, Smith'in bir iktisatçıdan çok daha öte birisi olduğunu gösterir. O, insani güdüler, tarihsel "aşamalar" ve ekonomik mekanizmaların dahil

olduğu, kendi adlandırmasıyla Doğanın Büyük Mimarı'nın planını anlatan bir öngörü tasarlamış bir filozof-psikolog-tarihçi-sosyologdur. Bu bakış açısından hareketle *Ulusların Zenginliği* de, bir ekonomi politik şaheserinden öte bir eserdir.

Üstelik, *Ulusların Zenginliği*, insanın içine işleyen gözlemleriyle bizi sürekli irkiltir. Smith, “Zengin insanların büyük bir kısmı için, başlıca eğlence, yalnızca kendilerinin sahip olabileceği varlıkların belirgin emellerine haiz olmadıkça onların nazarında asla eksiksiz görünmeyen bir resmi geçitten ibarettir,”³⁸ diye yazmakla, Veblen'i yüz elli yıl öncesinden haber vermiş olmaktadır. “Britanya İmparatorluğu eyaletlerinden herhangi biri, imparatorluğun bütününe katkıda vermekten yoksunsa, kuşkusuz, Büyük Britanya'nın, savaş sırasında bu eyaletleri savunmak ya da barışta onların sivil veya askeri kurumlarının herhangi bir birimini desteklemek külfetinden kendisini kurtarmasının, içinde bulunduğu koşulların apaçık müşkülata dikkate alındığında, kendi müstakbel görüşlerini ve ereklerini hayata geçirmeye çalışmasının zamanı gelmiş demektir,”³⁹ diye yazarken, zamanından ileri bir devlet adamıdır.

Belki bir daha hiçbir iktisatçı, kendi çağını bu kadar bütünlükle ele almayacaktır. Kuşkusuz, hiçbiri, bu kadar sakin ve yüce, kendini beğenmiş inatçılıktan bu kadar bağışık, hiç kin duymadan bu kadar sert bir eleştirici ve hiç ütopyacı olmadan bu kadar iyimser olmamıştır. Yaşadığı dönemin inançlarını elbette paylaşmıştır; hatta, aslında, iyice olgunlaşmalarına yardımcı olmuştur. Yaşadığı çağ bir hümanizm ve akıl çağıdır; ama bu erdemlerin ikisi de en zalimane ve vahşi amaçlar için saptırılabilirken, Smith asla şovenist, mazeretçi veya uzlaşmacı olmamıştır. *Ahlaki Düşünceler Kuramı*'nda, “Bu dünyanın böyle can havliyle çalışmasının ve bu telaşının, bu koşuşturmacanın amacı ne? Para ve başarı hırsının, zenginlik peşinde, güç peşinde, üstünlük peşinde koşmanın sonu ne?”⁴⁰ diye sorar; cevabı da *Ulusların Zenginliği*'nde verir: “Zenginlik, ihtişam, şan, şeref için bunca kirli bir debelenme, ancak sıradan insanın refahıyla kendini haklı çıkarabilir.”

Yaşamının sonuna onur ve saygıyla ulaşmıştır. Edmund Burke, onu görmek için Edinburgh'a gelir; eski yuvası Glasgow Üniversitesi'nin Lord Rektör'ü seçilir, *Ulusların Zenginliği*'nin Danimarka diline, Fransızca'ya, Almanca'ya, İtalyanca'ya, İspanyolca'ya çevrildiğini görmüştür. Sadece Oxford Üniversitesi onu görmezden gelir, ona bir onur unvanı vermeye asla tenezzül etmez. Bir gün, daha sonra başbakan olacak olan Genç Pitt, Addington, Wilberforce ve Grenville ile bir toplantı halindeyken, Adam Smith de toplantıya davet edilir. Yaşlı düşünür odaya girerken herkes

ayağa kalkar. Smith, “Oturunuz beyler,” deyince Pitt şöyle karşılık vermiştir: “Hayır. Önce siz oturuncaya kadar hepimiz ayakta duracağız, çünkü hepimiz sizin yetiştirdiğiniz bilim adamlarıyız.”⁴¹

Smith 1790’da öldü; altmış yedi yaşındaydı. Tuhaftır, ölümü pek dikkat çekmedi; belki insanlar Fransız Devrimi ve onun İngiliz kırsal kesimi üzerinde yaratabileceği yansımaları düşünmekle pek meşguldü. Canongate Kilisesi’nin bahçesine, gösterişsiz bir mezar taşının altına gömüldü; taşın üzerinde, “*Ulusların Zenginliği*”nin yazarı Adam Smith burada yatıyor,” yazılıdır. Daha kalıcı bir anıt düşünmek de zordur zaten.

Parson Malthus ve David Ricardo'nun Hazin Öngörüleri

İngiltere'yi, her yerde hazır ve nazır bulunan yoksulluk sorununa ek olarak, onsekizinci yüzyılın büyük bir bölümünde bir başka rahatsız edici soru da endişelendiriyordu: ne kadar, kaç tane İngiliz bulunduğu sorusu. Sorunun kaygı verici yanı, İngiltere yetersiz kaynaklarıyla kendi nüfusunun azalmakta olduğuna inanırken, Kıta Avrupa'sındaki doğal düşmanlarının, İngilizler'e bakılırsa, gerçek bir insan seli halinde çoğalıyor oldukları gerçeğinde yatıyordu.

İngiltere'nin emin olmak istediği, ülkede tam olarak kaç İngiliz'in yaşadığı da değildi; bir hastalık hastası gibi, olgusal bir insan açığı bile onu kaygılandırmaya yetiyordu. Ne var ki, bu, 1801'de ilk gerçek nüfus sayımı yapılınca kadar gerçeğe dönüşmedi; nüfus sayımı yapıldığında ise, "İngiliz özgürlüğünün son kalıntılarının da ortadan kalkması" olarak algılanacaktı. İngiltere'nin kendi insan kaynaklarıyla ilgili ilk bilgileri, birkaç amatör istatistikçinin çabalarına dayalıydı: Dr. Price, Anglikan Kilisesi'ne bağlı olmayan bir rahip; Houghton, eczacı, kahve ve çay tüccarı; Gregory King, harita yapımcısı.

King, hane vergisi ve vaftiz kayıtlarından hareketle, 1696'da, İngiltere ve Galler'deki insan sayısının, son derece doğru bir tahmin sayıla-

bilecek bir rakamla, yaklaşık beş buçuk milyon kadar olduğunu hesapladı.¹ Ancak King, sadece o günlerdeki gelişmelerle ilgilenmiyor, geleceğe de bakarak şunları yazıyordu: “Her durumda, İngiltere’nin nüfusunun bugünkünün iki katına çıkması yaklaşık altı yüzyıl sonra veya Tanrımız’ın 2300’üncü yılında gerçekleşecek. (...) Bunun da iki katına ulaşması ise, yine, her durumda, on iki veya on üç asır sonra, veya Tanrımız’ın 3500 veya 3600’üncü yılında, krallık 22 milyon insana sahip olduğu zaman gerçekleşecek.”² Harita yapımcısı ise saygıyla ekliyordu: “Dünya çok uzun süre yaşmalı.”

Ancak, Adam Smith döneminden itibaren, King’in yavaş yavaş artan nüfus projeksiyonu, bir başka görüşün oluşmasına yol açtı. Dr. Price, onsekizinci yüzyıl hane halkı gelir vergilerini, daha önceki dönemlerin aynı tür vergileriyle karşılaştırarak, Restorasyon Dönemi’nden itibaren İngiltere’nin nüfusunun yüzde otuzun üzerinde azaldığının kesin olduğu iddiasını ortaya attı. Ama hesaplamasının doğruluğu kuşkuluydu ve başka araştırmacılar, bulgularını sert bir şekilde eleştirdi; yine de, Dr. Price’in doğru olduğuna inandığı şey, dönemin siyasi zorunlulukları açısından pek hoş gitmese de, büyük ölçüde, doğru olarak kabul edildi. İlahiyatçı-reformcu William Paley, “Nüfus azalması, devletin karşılaşılabileceği en kötü durumdur; artırılması ise, başka her türlü hedef bir yana itilerek ele alınmalıdır,”³ diye sızlanıyordu. Paley, bu düşüncesinde yalnız değildi; Başbakan genç Pitt, sırf nüfusu artırmak amacıyla, yeni bir yoksullara yardım kanun bile çıkardı.⁴ Yasa çocuklar için cömert ödenekler öngörüyordu, çünkü, Başbakan Pitt’e göre, çocukları daha sonra yoksullaşmış dilenci haline gelse bile, bir erkeğin çocuk sahibi olmakla ülkesini “zenginleştirdiği” gayet açıktı.

Nüfus sorununun, bizim bugünkü bakış açımızla önemli olan yanı, bir ülke olarak İngiltere’nin yok olma tehdidiyle karşı karşıya olup olmadığı değildir. O günün koşullarında önemli olan, nüfus sorununun doğa yasalarına, akla ve ilerlemeye inanan bir öngörüyle ne kadar bağdaşabildiğiydi. Nüfus azalıyor mu? Öyleyse, nüfus, doğal olarak, Adam Smith’in serbest piyasa ekonomisinin yol gösterici ilkeleri olarak sunduğu yasaların müşfik koruması altında olacağı için, artma yönünde teşvik edilmeliydi. Nüfus artıyor mu? Herkes artan nüfusun bir ulusal zenginlik kaynağı olduğu görüşünde birleştiğine göre, bundan kaygılanmaya gerek yoktu. Pastanın nasıl kesilip nasıl dağıtıldığı artık önemli değildi; toplumun iyimser kâhinleri için bu sonuç yeterliydi. Bir başka anlatımla, belli ki, nüfus sorununda gelecekte insanların kaderini etkileyecek hiçbir şey yoktu.

Bu iyimser manzarayı, belki de kimse William Godwin kadar safça ve bir bütün olarak özetleyememiştir. Bir rahip ve broşür yazarı olan Godwin, eziyet dolu bu dünyaya bakmış ve korkuyla geri çekilmişti. Ama geleceğe baktığında iyi şeyler görmüştü. 1793'te, yaşanan ana ateş püsküren, ama, "Savaş, adalet bakanlığı ve devlet olmayacak. Dahası, hastalık, acı, üzüntü, öfke de olmayacak,"⁵ diye tanımladığı, uzak bir gelecek vaat eden *Political Justice* adlı kitabı yayınlandı. Ne hoş bir öngörü! Gerçi, kuşkusuz, yıkıcıydı; çünkü Godwin'in ütopyası tam bir eşitlik ve en âlâsından anarşik komünizm çağrısı yapıyor, evlilikte mülkiyet sözleşmesini bile kaldırıyordu. Ama üç gineye* satılan kitabın bu yüksek fiyatı karşısında, Devlet Danışma Kurulu, yazar hakkında dava açılmamasına karar verdi; kitap da Bay Godwin'in cüretkâr düşüncelerinin tartışıldığı aristokrat salonlarında günün modası haline geldi.

Bu tartışmaların yapıldığı yerlerden biri, 1800 yılında öldüğü zaman *Gentleman's Magazine* tarafından "kelimenin en katı anlamıyla eksantrik bir kişilik" olarak tanımlanan, yaşlı ve meraklı bir centilmenin yaşadığı, Guildford yakınlarındaki Albury Malikânesi'ydi. Bu eksantrik adam da, David Hume'un dostu, Rousseau'nun iflah olmaz hayranı, onunla birlikte kırlarda bitki inceleme yürüyüşlerine çıkan, Fransız düşünürün sık sık yaşadığı kendi kendini mülksüzleştirme nöbetlerinden birinde ondan bir kurutulmuş çiçek koleksiyonu ve bir kitap seti alan Daniel Malthus'tu. O dönemin sakin, telaşsız fakat meraklı, soru soran pek çok centilmeni gibi, Daniel Malthus'u da başka hiçbir şey uyarıcı entelektüel bir tartışma kadar eğlendirmiyor ve bir hasım aradığı zaman da, genellikle, yetenekli oğlu Rahip Thomas Robert Malthus'a yükleniyordu.

Godwin'in cenneti, doğal olarak, hedefini vuran bir ok gibi dikkatleri çekmiş ve baba Malthus da bu son derece rasyonel ütopyaya sempati duymuştu. Oğul Malthus babası kadar iyimser değildi. Gerçekten, tartışma ilerledikçe, insan toplumunun mevcut haliyle, o güzel ve düşsel, sonsuz barış ve bolluk ülkesi arasındaki aşılmaz duvarı görmeye başlamıştı. Babasını ikna etmek için itirazlarını uzun bir liste halinde yazdı. Daniel Malthus, oğlunun düşüncelerinden o kadar etkilenmişti ki tezin yayınlanıp halka sunulmasını önerdi.

Sonunda, 1798 yılında, elli bin kelimelik, imzasız bir bilimsel makale ortaya çıktı. *An Essay on the Principle of Population as It Affects the Future Improvement of Society* adını taşıyordu ve bu adla uyumlu bir evren, uyumlu bir toplum sevdalısı herkesi bir vuruşta yere serdi. Genç

* Gine; yirmi bir şiline eşit eski İngiliz parası. (ç.n.)

Malthus, birkaç sayfa içinde, dönemin kendini beğenmiş düşünürlerinin ayağının altındaki halıyı çekivermiş ve ilerleme yerine de onlara tatsız, kasvetli, ürpertici bir bekleyiş bırakmıştı.

Çünkü, nüfus konusundaki bu makalenin söylemek istediği, doğada, toplum için gerekli bütün olası geçim vasıtalarından üstün olma eğilimi bulunduğuydü. Toplum, eskisinden daha yüksek bir seviyeyi tutturmak bir yana, insanın üreme dürtüsünün, insanlığı bir varlık-yokluk uçurumunun kıyısına getireceği umutsuz bir tuzağa düşmüştü. İnsanın kaderi, bir ütopyaya yönelmek yerine, sonsuza dek, sayıları durmadan artan aç boğazlarla, Doğa'nın duldasındaki, ne kadar dikkatle aranırsa aransın her zaman yetersiz olan stok arasında süregiden yıkıcı mücadeleye mahkûm olmaktadır.

Görüldüğü üzere, Carlyle'in, Malthus'u okuduktan sonra iktisada "kederli bilim" demesinin, zavallı Godwin'in, Malthus'u, ilerleme yandaşlarını yüzlerce gerici olarak görmekle suçlamasının doğal sayılması gerekir.

Malthus, sarsıcı bir entelektüel darbeyle, kendi yağıyla kavrulmaya yönelen bir çağın bütün umutlarını ve rahat ilerleme düşünüyü yıkmıştı. Bu yetmiyormuş gibi, aynı dönemde, tamamen farklı çizgide bir başka düşünür, onsekizinci yüzyılın sonu ve ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki bir başka uyuşturucu, tepkisizleştirici varsayım için öldürücü bir darbe hazırlıyordu. Son derece başarılı bir borsa tüccarı olan David Ricardo, Malthus'un insan seli teorisi kadar çarpıcı olmasa da, Adam Smith'in ortaya koyduğu "ilerlemenin geleceği" kuramını da yerle bir edecek, içten içe yol alan bir iktisat teorisini pek yakında serimlemek üzereydi.

Ricardo'nun öngördüğü şey, herkesin hep birlikte yukarı çıktığı bir ilerleme merdivenin varlığını ileri süren toplum kuramının sonuydu. Smith'in aksine, Ricardo, yürüyen merdivenin farklı sınıflar üzerinde farklı etkiler yaratarak işlediğini, bazıları başarıyla tepeye ulaşırken diğerlerinin iki basamak yukarı çıkarıldıktan sonra itilip kakılarak tekrar en dibe yuvarlandığını görmüştü. Daha da kötüsü, merdiveni işler halde tutanlar, onun hareketiyle yükselenler değildi; yükselişin bütün nimetlerinden yararlananlar, bu ödülü hak etmek için hiçbir şey yapmamıştı. Bu benzetmeyi bir adım daha ilerletmek gerekirse, yukarı çıkmakta olanlara dikkatle baktığınızda, orada da her şeyin pek yolunda olmadığını görebiliyordunuz; daha tekin bir basamağa ulaşmak için şiddetli bir mücadele sürüyordu.

Adam Smith'e göre, toplum büyük bir aileydi; Ricardo'ya göre ise içten bölünmüş bir ordugâhtı; toplumu böyle görmesi gerektiğinden de

pek kuşku duyulamaz. Kırk yıldan beri, *Ulusların Zenginliği*, İngiltere'yi iki düşman gruba ayırmıştı: bir yandan fabrikalarıyla meşgul olurken, öte yandan parlamentoda temsil ve toplumsal saygınlık mücadelesi veren yeni yetme sanayicilerle, yeni zenginlerin haksız biçimde zenginleşmelerine içerleyerek bakan büyük toprak sahipleri, yani zengin, güçlü ve güven içindeki aristokrasi...

Toprak sahiplerini öfkeliendiren, kapitalistlerin para kazanması değil, yiyecek fiyatlarını yüksek tutmaktaki kahrolası inatlarıydı. Adam Smith'ten bu yana geçen kısa süre içinde yaşanan, çok uzun zamandır tahıl ihracatçısı bir ülke olan İngiltere'nin, dışarıdan gıda maddesi almaya mecbur kalmasıydı. İngiltere'nin nüfusunun hızla azalmakta olduğunu gören Dr. Price'ın homurdanmalarına rağmen, gerçek nüfus artışı, tahıl ürünlerine yönelik talebin arzı aşmasına ve bir kile buğday fiyatının dört kat artmasına yol açmıştı. Fiyatlar artarken, tarımsal kazanç da artar; İskoçya'da, East Lothian'daki bir çiftlikte kârlar ve kiralat, yatırılmış sermayenin yüzde 56'sını oluşturmaktaydı; son derece sıradan, orta boy bir müesese olan, yüz yirmi hektarlık bir başka çiftlikte kâr, 1790'da 88 pound iken, on üç yıl sonra, 1803'te 121 pound ve bundan on yıl sonra, 1813'te ise 160 pound idi.⁶ Ülkede, bütün tanıkların kabul ettiği üzere, kiralat, önceki yirmi-yirmi beş yıla göre en az iki kat artmıştı.

Tahıl fiyatı yükseldiği için, girişimci tüccarlar, yurtdışından buğday ve mısır alarak ülkeye getirmeye başlamışlardı. Toprak sahibi, bu gelişmeye –çok doğal olarak– dehşetle bakıyordu. Çiftçilik, aristokrasi için sadece bir geçim kaynağı değildi; bir iş, bir ticaret, hatta büyük bir iş, büyük bir ticaretti. Örneğin, 1799'da, Lincolnshire'daki Reevesby Malikânesinde, Sir Joseph Banks'ın, büro olarak iki odaya ihtiyacı vardı; odaları yanmaz bir duvar ve demir bir kapıyla birbirinden ayırmıştı ve çiftlikle ilgili belgelerin ancak iki yüz elli altı çekmeceye sınıflandırılabilmesiyle gurur duyuyordu.⁷ Bu tür bir toprak ağası, kendi topraklarında yaşamasına ve toprağı sevmesine, kiracılarını her gün görmesine, ürün rotasyonu ve öteki gübrelerin özelliklerini tartışmak amacıyla toplantılara katılmasına rağmen, gelirinin, ürününü sattığı fiyata bağlı olduğu gerçeğini unutmamıştı.

Bu nedenle, dışarıdan ucuz tahıl akışının hoş görülmüş olması ihtimali çok zayıftı. Ama, toprak sahiplerinin şansına, bu üzücü gelişmeyle mücadele etmek için gereken silahlar elde mevcuttu. Parlamenteoya hakim olan toprak sahibi, kendisine, yasalardan oluşan bir koruma zırhı oluşturmuştu. Tahıl ithalatı konusunda, dış fiyatları düşüren, gümrük vergilerini artıran Tahıl Kanunu'nu parlamentodan geçirdi. Aslında,

İngiliz piyasası dışında, buğday fiyatını sürekli olarak düşük tutacak bir zemin oluşturuluyordu.

1813'e gelindiğinde, durum iyice içinden çıkılmaz hale gelmişti. Kalitesiz tahıl ve Napolyon'la sürdürülen savaş, yaklaşık bir kıtlık altfiyatı oluşturmayı zorunlu kılıyordu. 28 libresi 117,25 şiline satılan buğdayın bir kilesi yaklaşık olarak 14 şiline geliyordu.⁸ Bu, bir kile buğdayın, bir işçinin bütün bir hafta boyu çalışıp kazandığı ücretin *neredeyse iki katına* eşit bir fiyata satılması demekti. Bu rakamlara bir anlam kazandırmak için, bu rakamı Amerikan buğdayınının 1970'ten önce ulaştığı en yüksek fiyatla karşılaştırmak mümkün: 1920'de buğdayın kilesi 3,50 dolarken, ortalama haftalık ücret 26,00 dolardı.

Görüldüğü üzere, tahıl fiyatları gerçekçi değildi; buna karşı ne yapılması gerektiği, ülke için can alıcı önemde bir soru haline gelmişti. Parlamento durumu dikkatle inceledi; sonunda, ithal tahıla uygulanan gümrük vergisinin daha da yükseltilmesi gerektiğinde karar kıldı. Mantık, kısa vadede yükselen fiyatların, uzun vadede İngiliz buğday üretimini artıracıydı.

Ama bu kadarı da sanayiciler için çok fazlaydı. Toprak sahiplerinin tersine, kapitalistler, ucuz tahıl istiyordu, çünkü yiyecek fiyatı, işçiye ödeyecekleri miktarı da büyük ölçüde belirliyordu. Ayrıca sanayicilerin ucuz gıda için mücadele etmesi, tümüyle insani kaygıların dışında da değildi. Londra'nın büyük bankerlerinden Alexander Baring, parlamentoda şunları söylüyordu: "İşçilerin bu sorunla ilgisi yoktur; fiyat ister 84 şilin olsun, ister 105 şilin... Öyle de olsa, böyle de olsa, o yine kuru ekmek alacaktır."⁹ Baring, bu sözlerle, işçilerin, ekmeğin fiyatından bağımsız olarak, ancak kuru ekmek kabuğu almalarına yetecek ücrete çalıştığını, zaten daha fazla ekmek de almadıklarını kastediyordu.

Sermaye, çıkarları doğrultusunda örgütlendi; parlamento, daha önce hiç karşılaşmadığı bir dilekçe yağmuruna tutuldu. Ülkedeki gerilim karşısında, üzerinde düşünüp tartışmadan, gümrük vergilerini daha da artıran yeni Tahıl Yasaları için harekete geçmek hiç de doğru olmayacaktı. Avam ve Lordlar kamaralarında yeni komisyonlar kuruldu ve konu geçici olarak rafa kaldırıldı. Bereket versin, ertesi yıl Napolyon yenilmiş, tahıl fiyatları da yeniden normal düzeye inmişti. Ama Tahıl Yasaları'nın nihayet kitaplardan çıkması ve ucuz tahılın İngiltere'ye serbestçe girişine izin verilmesi için otuz yıl gibi bir sürenin geçmesinin gerekmesi de, toprak ağalarının siyasi gücünün bir göstergesi sayılmalıdır.

Böylesi bir kriz döneminin tam ortasında yazan David Ricardo'nun, iktisada niçin Adam Smith'ten farklı ve çok daha kötümser baktığını

anlamak zor olmasa gerektir. Smith, dünyaya bakmış ve büyük bir uyum görmüştür; Ricardo ise sert bir çatışma... *Ulusların Zenginliği*'nin yazarına göre, iyiliksever bir tanrısal iradenin nimetlerinden herkesin yararlanabileceğine inanmak için iyi bir neden vardır. Ondan yarım yüzyıl sonra yazan meraklı borsacıya göre ise, sadece toplum savaştan gruplara ayrılmış değildir, aynı zamanda, çatışmanın haklı galibi olması gereken çok çalışkan sanayicilerin kaybetmesi de kaçınılmaz görünmektedir. Çünkü, Ricardo, yüksek tahıl fiyatları düşürülmedikçe toplumun ilerlemesinden yarar sağlaması muhtemel tek sınıfın toprak sahipleri olduğuna inanmaktadır.

1815'te, "Toprak sahiplerinin çıkarları, toplumdaki diğer her sınıfın çıkarlarına aykırıdır,"¹⁰ diye yazdı ve doğruluğu tartışılmayacak bu cümleyle, adı konmamış bir savaş, gelişen bir piyasa sisteminin can alıcı siyasi mücadelesi olarak kabul gördü. Düşmanlıkların böyle açıkça ilan edilmesi üzerine, içinde yaşadığımız dünyanın, bu alt üst oluşlardan sonra bile, tasavvur edilebilecek bütün dünyaların en iyisi olabileceği yönündeki son boş umut da yok oldu. Toplum, Malthusçu bataklıkta boğulduğuna göre, artık David Ricardo'nun hain merdiveninde kendisini paralayacak gibi görünüyordu.

Bu can sıkıcı papazla kuşkucu borsacının huzursuz edici düşüncelerine biraz daha yakından bakmak gerek. Fakat önce, bu adamların kendilerine bakalım.

Birikimleri ve kariyerleri Thomas Robert Malthus ile David Ricardo'dan daha farklı iki insan düşünmek neredeyse imkânsızdı. Malthus, yukarıda belirtildiği üzere, İngiliz üst-orta sınıfının eksantrik bir mensubunun; Ricardo ise, Hollanda'dan göç etmiş bir Yahudi bankacı-tüccarın oğluydu. Malthus, öğrencilerinden biri Fransız devrimcilerin İngiltere'yi işgal ve fethetmeleri yönündeki arzusunu açıkladığı için hapse girmiş filozof kafalı bir babanın gözetiminde, üniversite için itinayla eğitilmiş; Ricardo ise, daha on dördündeyken babasının işlerinde çalışmaya başlamıştı. Malthus, yaşamını akademik araştırma içinde geçirdi; Doğu Hindistan Kumpanyası'nın, şirkete genç yöneticiler yetiştirmek üzere Haileybury'de kurduğu üniversitede ders veren ilk profesyonel iktisatçıydı; Ricardo ise yirmi iki yaşındayken kendi işini kurmuştu. Malthus'un iki yakası hiçbir zaman bir araya gelmedi; 800 poundla hayata atılan Ricardo ise, yirmi altı yaşına geldiğinde artık ekonomik olarak bağımsızdı ve 1814'te, kırk iki yaşındayken, 500.000 ila 1.600.000 pound arasında değiştiği tahmin edilen bir servetle emekli oldu.¹¹

Asıl tuhaf olan ise, akademisyen Malthus maddi dünyanın gerçekleştirileyle ilgilenirken, işadamı Ricardo'nun bir teoriysen olmasıydı; işadamı, sadece görünmeyen "yasalarla" ilgilenirken, profesör, bu yasaların gözünün önündeki dünyaya uyup uymadığını merak ediyordu. İkisi arasındaki son zıtlık ise, mütevazı geliriyle zengin toprak sahiplerini Malthus savunurken, servet sahibi ve daha sonra kendisi de bir toprak sahibi olacak olan Ricardo'nun toprak sahiplerinin çıkarlarına karşı mücadele etmesiydi.

Birikim, eğitim ve meslek açısından farklı oldukları gibi, aynı zamanda, tamamen farklı kabullere sahiplerdi. Örneğin, yoksul Malthus, biyografisini yazan James Bonar'ın sözleriyle, "Çağının en iyi istismar edilen insanıdır. Bonaparte bile, türünün ondan daha büyük bir düşmanı değildir. Çünkü, burada, çiçek hastalığını, köleliği, çocuk öldürmeyi savunan; aşevlerini, erken evlilikleri, mahalle tahsisatını kınayan; ailenin kötülükleri hakkında nutuk çektikten sonra evlenecek kadar yüzsüz bir insan söz konusudur." Bonar, "Malthus asla görmezden gelinmiş değildir, otuz yıl boyunca reddiyeler yağmur gibi yağmıştır,"¹² der.

Böylesine bir istismarın, dünyada "ahlaki sınırlama" isteyen bir insanın başına gelmesi kaçınılmazdı. Malthus, buna rağmen, ne yaşadığı çağın ölçülerine göre bir erdem anıydı, ne de insan yiyen bir canavar. Yoksullara yardımın lağvedilmesini istediği, hatta çalışan sınıflar için konut projesine karşı çıktığı doğrudur. Ama bütün bunlar, özünde, yoksul sınıfların çıkarları için en içten duygularla yapılmıştır ve, gerçekten, büyük bir duyarsızlıkla, yoksulların sokaklarda barış içinde ölmelerine izin verildiğini savunan, dönemin toplum kuramcılarının görüşlerine ters düşmüş olabilir.

Bu nedenle, Malthus'un konumu, son derece mantıklı bir konum olarak o kadar da acımasız değildi. Onun teorisine göre, dünyanın temel sorunu bu dünyada çok fazla insanın yaşaması olduğuna göre, "erken bağıllık"¹³ oluşturmaya eğilimli her şey, sadece insanoğlunun sefalet toplamlarını artırır. Kendisi için "Doğa'nın muhteşem ziyafetinde ne boş bir tabak ne de boş bir yer olan"¹⁴ kişi, hayır olsun diye sağ bırakılabilir; ne var ki, sonradan çoğalacağına göre, böyle bir hayırseverlik, aslında sadece bir zulümdü.

Ama mantığın her zaman popülerlik kazanmaması gibi, toplumun hazin sonunu gösteren birisi de kolay kolay yaygın bir sevgi, saygı kazanamaz. Daha önce hiçbir doktrin bu kadar yerilmemişti: Godwin, "Benim insan toplumundaki gözle görülür ve özlü gelişme savıma kasteden

Bay Malthus'un yazılarının açık amacı, görüşlerindeki yanlışlığın nedenli menhus olduğunu kanıtlamak,"¹⁵ diyordu. Malthus'un, yerli yerinde düşünen insan sınıfının dışında görülmesi şaşırtıcı değildir.

Buna karşılık, Ricardo, talihi baştan itibaren yaver gitmiş bir insandı. Yahudi olarak doğan Ricardo, ailesiyle ilişkisini kesmiş ve âşık olduğu, Quaker mezhebinden güzel bir kızla evlenmek için Üniteryen mezhebine girmişti; buna rağmen, hoşgörünün pek mümkün olmadığı bir dönemde (ki babası, borsanın Yahudi Mıntıkası diye bilinen bir bölümünde oynuyordu), Ricardo, hem sosyal statü hem de yaygın bir özel saygı kazandı. Daha sonra, Avam Kamarası üyesi olduğu yıllarda, parlamentonun her iki kanadı tarafından da kürsüye davet edildi. "Kendi sesimi duyar duymaz üzerime çullanan bu ürküyü yenebileceğimi sanmıyorum,"¹⁶ demişti. Bir tanık, bu sesi "acı ve tiz", bir başkası "son derece yüksek olmasına rağmen tatlı ve hoş" olarak tanımladı; ama, bir kere konuşmaya başlayınca, parlamento susup dinlerdi. Anlık olayların heyecanını bir yana bırakıp, "sanki başka bir gezegenden düşmüşçesine",¹⁷ toplumun temel yapısı üzerinde yoğunlaşan ağırbaşlı ve olağanüstü sunuşuyla Ricardo, parlamentoyu eğiten adam ününü kazandı. Genel kurulda konuşma özgürlüğünün sıkı savunucularından, parlamenteler yol-suzluğun ve Katolik zulmünün karşıtlarından biri olan Ricardo'nun radikalizmi bile, onun saygınlığına gölge düşürememişti.

Hayranlarının, okuduklarını anlayıp anlamadıkları kuşkuludur; anlaşılması Ricardo'dan daha güç bir başka iktisatçı daha yoktur. Ama metin karmaşık ve anlaşılmaz olsa bile, önemi çok açıktı: kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin çıkarları iflah olmaz bir şekilde birbirine zıttı; toprak sahiplerinin çıkarları ise topluma tersti. Bu nedenle, anlamış olsunlar veya olmasınlar, sanayiciler Ricardo'yu kendi yandaşları haline getirdiler; hatta ekonomi politik bile o kadar popüler olmuştu ki, leydiler çocuklarına mürebbiye tutacakları zaman, ekonomi politiği bilip bilmediklerini de araştırıyorlardı.

Ama iktisatçı Ricardo—son derece alçakgönüllü bir insan ve köşesine çekilmiş biri olduğu halde— sokakta tanrı gibi yürürken, Malthus daha aşağı bir mertebeye layık görüldü. Nüfus konusundaki eseri okundu, beğenildi, ama ondan sonra tekrar tekrar çürütüldü; bu reddiyelerdeki öfke, aslında, tezin sağlamlığının rahatsız edici bir kanıtıydı. Yine, Ricardo'nun fikirleri hararetle tartışılırken, nüfus konusundaki makalesi bir yana, Malthus'un iktisada katkıları, adeta hayırseverlik olsun diye hoşgörülle seyredildi veya tamamen görmezden gelindi. Çünkü, Malthus, dünyada her şeyin iyi gitmediğini hissediyordu, ama görüşlerini açık

seçik bir mantıkla sunmayı hiç başaramamıştı. Ayrıca, Ricardo'nun, sağma olduğunu kanıtlamakta hiç zorlanmadığı bir düşünceyi, toplumu alt üst edebileceğini ileri sürdüğü buhranları "genel bolluklar" diye adlandıracak kadar aykırı bir insandı. Günümüz okuyucusu için ne kadar çileden çıkarıcı değil mi!

Gerçekçi ve sezgileri kuvvetli olan Malthus'un belanın kokusunu alan bir burnu vardı; ama yumuşak başlı sunuşlarının, dünyayı sadece büyük, soyut bir mekanizma olarak gören para tüccarı Ricardo'nun keskin zekâsı ve sivri dili karşısında hiç şansı yoktu.

Anlaşılabacağı üzere, her şeyi tartışmışlardı. Malthus 1820'de *Ekonomi Politigin İlkeleri* adlı kitabını yayınlınca, Ricardo, muhteremin iddialarındaki tutarsızlıkları göstermek için 220 küsur sayfa not almak zahmetine girmiş, Malthus da, Ricardo'nun bakış açısında var olduğuna emin olduğu hataları göstermek için, kitabında izlediği yöntemi tereddütsüz değiştirmişti.

Daha da garibi, bu iki insanın yakın dost olmalarıydı. 1809'da, Ricardo'nun *Morning Chronicle* gazetesinde külçe (veya çubuk) altın (veya gümüş) fiyatları ile ilgili usta işi bir mektuplar dizisinin yayınlanması ve karşıt bir görüşü benimsemek için fazlaca aceleci olan Bay Bosanquet adlı birini mat etmesi üzerine tanışmışlardı. Mektupların yazarını önce James Mill, sonra Malthus keşfetmiş ve üçü arasında yaşamlarının sonuna kadar devam edecek bir dostluk kurulmuştu. Birbirleriyle sürekli yazıştılar, durmadan birbirlerini ziyaret ettiler. O dönemin yazarlarından Maria Edgeworth, ilginç anılarında, "Gerçeği bulmak için birlikte ava çıkarlar, bulunca da, önce kimin bulduğuna bakmadan, birlikte sevinç çığlıkları atarlardı,"¹⁸ demektedir.

Maria Edgeworth'ten söz etmişken, bir ekleme yapmak gerekiyor. Bir iktisatçının kızı olan Edgeworth, ekonominin işleyişi üzerine görüş açıklayan belki ilk kadındı. Bu görüşler, başlangıçta çocuklar için yazılmış ahlaki masallar biçimindeydi; ama Edgeworth, 1800 yılında, büyük ölçüde, kiracılarının ihtiyaçlarını ciddiye almayarak servetini çarçur eden toprak sahibi bir ailenin anlatıldığı *Castle Rackrent* adlı bir roman yazdı. "Rackrent" (Fahiş Kira), böyle durumlar için çokça kullanılan bir deyim haline geldi. Bu kira olgusuna duyduğu büyük ilgiden olsa gerek, Maria, Ricardo ile düzenli olarak mektuplaşmış ve Ricardo'yu, dağ gibi olduğunu yazdığı kira sorunu konusundaki gerçekleri bizzat görmesi için ısrarla İrlanda'ya davet etmişti. Ricardo bu davete karşılık vermedi. Bu arada, kadınların aralarından çok sayıda önemli iktisatçı çıkarmasına dek aradan yüz yıl geçmesi gerekti.

Bu çok da önemli bir tartışma değildi; sözü edilenlerin hepsi, nihayet, insandı. Malthus, kendi teorilerine veya başka gerekçelere uymasa bile, geç de olsa evlenmiş, ama sosyal ilişkileri de hep çok sevmiştir. Ölümünden sonra, tanıdığı birisi, onun Doğu Hindistan Üniversitesi'ndeki yaşamına dair şunları yazdı: "Genç adamın zorla bastırılmış jestleri, görünüşteki ağırbaşlılığı ve ender isyanları; genç bayanların oluşturduğu okçu birliği; İranlı profesörün merak uyandıran nezaketi ve yaz akşamlarının biraz modası geçmiş kibarlığı... Şimdi hepsi geçmişte kaldı."¹⁹

Broşür yazarları, onu Şeytan'la mukayese ettiler; oysa, Malthus, uzun boylu, yakışıklı, yumuşak kalpli bir adamdı; öğrencileri "baba" diye söz ederlerdi ondan; tek ve ilginç bir kusuru vardı: büyük büyük dedesinden kalan bir mirasın sonucu olarak yarık damaklıydı; bu nedenle konuşması zor anlaşılırdı; l, en kötü telaffuz ettiği harfti; sağır ve ünlü bir leydinin kulağının dibinde bağıra bağıra şu sözleri söyleyişinde kendine özgür bir hoşluk vardı: "Would not you like to have a look at the lakes of Killarney?"²⁰ (Killarney göllerine bakmak istemez misiniz?) Bu kusur ve adının hep aşırı nüfus artışıyla birlikte anılması, bir tanıdığıının şunları yazmasına yol açmıştı:

Filozof Malthus geçen hafta buradaydı. Onun için bekârların hazır bulunduğu hoş bir davet ayarladım. (...) İyi bir insan, ayrıca, ortada üremeye yönelik bir çağrı yoksa, her kadına karşı medeni... Malthus gerçek bir ahlak felsefecisi, bilgece düşünüp davranabilseydim, ben de, hemen hemen böyle, meramını anlatamamış gibi konuşurdum.

Ricardo, evinde de eğlenmeyi severdi; kahvaltıları meşhurdu, kendini sessiz sinema oyununa kaptırmış görünürdü. Bayan Edgeworth,²¹ *Hayat ve Mektuplar* adlı eserinde bu oyunun bir turunu şöyle anlatmaktadır:

coxcomb (züppe) –Bay Smith, Bay Ricardo, Fanny, Harriet– ve Maria: *crowing* (ötüyor) den den (işareti), saç taramak (*combing*) Bay Ricardo, sadece kasılarak, çok memnun: bir züppe (*coxcomb*)²²

Bir işadamı olarak son derece yetenekliydi. Kardeşi, "Servet edinme yeteneği pek bilinmez, ama Bay Ricardo, olağanüstü güçlerini, belki başka hiçbir alanda iş hayatındaki kadar sergilemedi. İş hayatının olanca karmaşıklığı hakkında tam bilgi sahibi oluşu, rakamlar ve hesap yapma konusundaki hızı, ilgilendiği çok büyük işlerde fazla çaba harcamadan zor durumları bertaraf etme yeteneği, soğukkanlılığı ve muhakeme gücü, ona, Borsa'daki

bütün rakiplerini geride bırakma olanağı sağladı,”²³ diye yazmıştı. Sir John Bowring ise, daha sonra, Ricardo'nun başarısının, insanların olayların önemini genellikle abarttığı gözlemine dayandığını açıklayacaktı. “Onun borsada oynama tarzı şudur; eğer küçük bir artış için makul bir neden varsa satın alır; çünkü makul olmayan artışı fark etmesine olanak verilmeyeceğinden emindir; dolayısıyla, piyasa düşerken de, korku ve paniğin, şartların uygun görmediği bir düşüş yaratacağı inancıyla satar.”²⁴

Bu, ilginç bir baş aşağı düzenlemeydi: tahvil alıp satan teorik borsa satıcısının karşısında, pratik inanç yer alıyordu; çok ilginçti, çünkü gerçeği yaşayan, olgu ve rakamların adamı –tam anlamıyla– denizde dalgalarla boğuşurken, teorisyen, para dünyasındaki evinde oturuyordu.

Napolyon Savaşları sırasında, Ricardo, Hazine'den aldığı devlet tahvillerini müşterilere pazarlayan bir holdingde sigortacıydı. Ricardo, Malthus'u sürekli kollamış ve onu mütevazı bir kâr elde edebileceği küçük tahvil blokları almaya zorlamıştı. Malthus, böylece, Waterloo Savaşı arifesinde, kendisini bir borsa canavarı gibi hissediyor, bu gerginlik onun sınırlarına ağır geliyordu. Mektubunda Ricardo'ya şunu yazmıştı: “Yanlış veya uygunsuz olmamak koşuluyla... hissemde küçük bir kâr elde etmek için harekete geçeceğim konusunda bana söz verecek kadar iyi olmalısın.”²⁵ Ricardo bu talimata uydu, ama bu profesyonel spekülâtörün daha da güçlenerek iktidarda kalması, onu en büyük canavar haline getirdi. Wellington kazandı; Ricardo kocaman bir cinayet işledi; zavallı Malthus ise önlenemez biçimde bozguna uğradı. Ricardo, Muhterem Peder'e, kaygısızca, şunları yazıyordu: “Bu, fiyatı artırarak sağlamayı hiç umamayacağım veya istemeyeceğim kadar büyük bir avantaj. Borç vererek büyük bir kazanç sağladım. (...) Şimdi gelelim eski konumuza...”²⁶ Sonra da, yeniden, mal fiyatlarındaki yükselişin teorik anlamı konusundaki tartışmaya dönüyordu.

Bitmez tükenmez tartışmaları, mektuplar ve ziyaretlerle 1823'e kadar devam etti. Malthus'a gönderdiği son mektupta, Ricardo, şunları yazmıştı: “Sevgili Malthus, şimdi daha iyi anlıyorum. Aralarında tartışan başkaları gibi, pek çok tartışmadan sonra biz de kanaatlerimizi değiştirmiyoruz. Ancak bu tartışmalar dostluğumuzu asla etkilemiyor; benimle aynı görüşleri paylaşıydın, seni bu kadar sevmezdim.”²⁷

Ricardo, aynı yıl, elli bir yaşındayken aniden öldü. Malthus ise 1834'e kadar yaşadı. Onun David Ricardo hakkındaki görüşleri de şöyleydi: “Ailem dışında hiç kimseyi asla bu kadar sevmedim.”²⁸

Malthus ve Ricardo, hemen her konuda farklı düşünmelerine rağmen, Malthus'un nüfus konusundaki görüşlerinde ayrı düşmüyorlardı.

1798'de yayınlanan ünlü *Essay*'inde, Malthus, sadece sorunu ilk ve son defa aydınlatmakla kalmamış, aynı zamanda, İngiliz toplum yapısına musallat olan korkunç ve inatçı yoksulluğu da apaçık sergilemiş, insanlar, belli belirsiz de olsa, nüfusla yoksulluğun bağlantılı olduğunu hissetmişti. Konu, gerçekliği tartışmalı da olsa, o günlerde çok anlatılan şu öyküyle halka mal olmuştu. Juan Fernandez adlı bir Şilili, ete ihtiyaç duyabileceği günler için sahile yakın adalardan birine iki keçi bırakır. Adaya tekrar gittiğinde, keçilerin akıl almaz ölçüde çoğaldığını görür; bu kez iki de köpek bırakır; onlar da çoğalır ve keçileri öldürür. Öyküyü yazan Muhterem Joseph Townshend, "Böylece, başka bir denge oluştu. Doğanın alacağını ilk ödeyenler, her iki türün en zayıflarıydı. En hareketli ve en güçlü olanlar hayatta kaldı," dedikten sonra şunu eklemektedir: "İnsan türünün sayısını da yiyecek miktarı belirler."²⁹

Ne var ki, bu örnek, doğada bulunması gereken dengeyi kabul etmekle birlikte, sorunun özündeki nihai ve yıkıcı sonuçları hâlâ ortaya çıkarabilmemiş değildi. Bunu yapmak da Malthus'a kaldı.

İki kat artma fikrinin içerdiği tamamen sayısal olasılıklarla ilgili bir düşünlemler işe başladı. Üremenin hayret verici, çoğaltan etkisi hakkındaki değerlendirmesi, sonradan, başka bilim adamlarınca da çokça desteklenmişti. Bir biyolog, her biri yılda on çift doğuran iki hayvanın, yirmi yıl sonra 700.000.000.000.000.000 yavrudan sorumlu olacağını hesaplamıştı. Havelock Ellis ise, bölünmesinin durdurulmaması halinde, bir mikro organizmanın, otuz gün içinde, tek bir küçük birimden, güneşten bir milyon kez daha büyük bir kitle haline gelecek kadar çoğalacağını belirtmektedir.

Ancak, doğanın üretkenlik gücüne dair bu örnekler bizim amaçlarımız açısından anlamlı değil. Bizim için can alıcı soru, insanoğlunun üreme gücünün büyüklüğü. Malthus, insan-hayvanın yirmi beş yılda sayısını iki katına çıkarabileceğini varsayıyordu. Bu, onun dönemi için nispeten alçakgönüllü bir varsayım; ve iki üyesinin evlenme yaşına gelmeden öleceği kabul edilen altı kişilik bir ailenin varlığını gerektiriyordu. Amerika'yı ele alan Malthus, bu ülkede nüfusun, geçen bir buçuk asırda, her yirmi beş yılda, hatta yaşamın daha özgür ve sağlıklı olduğu bazı uzak bölgelerde her on beş yılda, iki kat arttığına işaret ediyordu.

Ne ki, Malthus, insan soyunun bu çoğalma eğilimine karşılık (zaten bu tartışma açısından yirmi beş yılda mı yoksa elli yılda mı iki kat arttığına da bir önemi yoktur), toprağın insanlar gibi çoğaltılamayacağı yollu katı gerçeğe de itiraz etmişti. Ona göre, toprağı emek harcayarak çoğaltmak mümkündür, ama artış oranı yavaş ve tedricen olacaktır;

çünkü, insanın tersine, toprak *doğurtmaz*. Dolayısıyla, doyurulması gereken boğazlar geometrik olarak artarken, ekilebilir toprak miktarı ancak aritmetik olarak çoğalır.

Elbette, sonuç, bir mantık önermesi kadar kaçınılmazdır: insan sayısı, er veya geç yiyecek miktarını aşmak zorundadır. Malthus, *Essay*'de bunu şöyle anlatır: “Dünya nüfusunu kaç kabul edersek edelim; örneğin bir milyar diyelim. İnsan türü 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, 516, vb. oranlarında; geçim araçları ise 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, vb. oranlarında artacaktır. İki yüz yirmi beş yıl sonra nüfusun kaynaklara oranı 512/10; üç yüzyıl sonra 4096/13, bin yıl sonra ise hesaplanamaz olacaktır.”³⁰

Bu kadar ürkütücü bir gelecek manzarası her insanın hevesini kırmaya yeter. Malthus da aynı duygu içinde şunu yazmıştır: “Manzaranın rengi melankolidir.”³¹ Tedirgin Malthus'a göre, gereksinimle yiyecek arasındaki aşılmaz ve uzlaşmaz uzaklığın tek bir sonucu olabilir: İnsan türünün daha büyük bir kısmı, daima, şu veya bu tür bir sefalete maruz kalacaktır. Buna rağmen, insanlar yiyeceksiz yaşayamayacağına göre, şu anda bile büyük olan ve potansiyel olarak sürekli büyüyecek olan açık, bir yolu bulunup kapatılmalıdır. Bunun ilkel biçimleri arasında yeni doğmuş çocukların öldürülmesi geleneği vardır, savaş vardır, hastalık vardır ve özellikle yoksulluk vardır.

Bunlar da yetmezse, “Kıtlik (ve dolayısıyla açlık), son ve doğanın en korkunç çaresi, çözüm yolu olarak görünmektedir. Günlük ihtiyacı karşılama konusunda, halkın gücü, toprağın gücünden çok daha üstündür. (...) yani, bebek ölümü, şu veya bu biçimde, arz-ı endam etmelidir. İnsanın sigara, içki, uyuşturucu, fuhuş gibi kötü alışkanlıkları ve ahlak sorunları, çalışkan ve yetenekli birer nüfus azaltma bakanıdır. (...) Girişilen imha savaşında bunlar da başarısız olursa, hastalık mevsimleri, salgınlar, bulaşıcı hastalıklar, dehşet verici bir şekilde, birbiri ardına sökün etmeli ve binlercesini, on binlercesini silip süpürmelidir. Hâlâ yeterince başarılı olunamamışsa, arkadan, yavaş ve uzun adımlarla, devasa ve kaçınılmaz kıtlık gelmeli, tek ve bir sert darbeyle, nüfusla dünyadaki yiyecek miktarını aynı düzeye getirmelidir.”³²

Zavallı Godwin'in, Malthus'un ilerlemeci dostlarını birer gericiye dönüştürmesinden yakınmasında şaşılacak yan yok. Çünkü, bu tam bir ümitsizlik doktrindir. İnsanlığı, kendi ağırlığı altında ezilmekten, incecik “ahlaki perhiz” dayanağı dışında *hiçbir şey* kurtaramaz. Ama büyük cinsellik tutkusu karşısında ahlaki perhize ne kadar güvenilebilir?

Malthus haklı mıydı?

1970'lerin ilk yılları kadar yakın bir tarihte, dünya nüfusundaki artışın genel görünümü, en azından dünyanın daha az gelişmiş kesimlerinde, onun beklentilerindeki ileri görüşlülüğü doğrular gibiydi. O yıllarda, nüfusbilimciler, nüfus artışı bir beş yıl daha böyle kontrolsüz yol alırsa, dünya nüfusunun -1970'tekinin beş katı olan- 20 milyara ulaşabileceğinden söz ediyordu.

Bugün, sarkaç biraz öbür yana doğru kaymıştır. Gerçekten, nüfus sorunu üzerindeki düşünceler, daima, iki kanaat kutbu arasında gidip gelmiştir: Malthus'un kendisinin de, ünlü makalesinin birincisinden sadece beş yıl sonra yapılan ikinci baskısında, umutlarını işçi sınıfının evlenme yaşını erteleyip gönüllü "perhiz" uygulamasını öğrenecekleri inancına bağlayarak çok daha iyimser olması ilginçtir.

Günümüzün ihtiyatlı iyimserliği, büyük ölçüde, büyük teknolojik gelişmelere, özellikle, Hindistan gibi ülkelerde tahıl üretimini olağanüstü artıran söze Yeşil Devrim'e dayanmaktadır. Hindistan, bugün, mütevazı bir ihracatçı olmasına yetecek kadar gıda maddesi üretiyor. Bu nedenle, her ne kadar tarım mühendisleri her yıl ürünler ambara girinceye kadar soluklarını tutuyorsa da, Malthus'un arz ve talep aritmetiğinin ortaya attığı o korkunç küresel kıtlık ihtimali artık gerçekçi bir öngörü olarak kabul edilmemektedir. 1980'lerde, Etiyopya ve Aşağı Sahra kuşağından iskelet gibi insanların görüntülerini izleyerek korkuya kapılan televizyon izleyicileri, Malthus'un kehanetlerinin gerçekleşmesine değil, kuraklık ve yetersiz ulaşım şebekesi gibi, yerel koşulların sonuçlarına tanık olmaktadır.

Bütün bunlara rağmen, Malthuşçu hayaletten kurtulmak için, gıda maddesi üretimini artırmaktan başka şeyler de yapmak gerekir. Küresel kıtlık artık yakın bir ihtimal olmasa da, uzmanlar, nüfus baskısının hâlâ çok büyük olduğu uyarısını yapmaktadır. 1981'de nüfus sorunları üzerine yapılan bir Nobel sempozyumunda, nüfusbilimciler, az gelişmiş üçüncü dünyada 20 milyondan fazla nüfusa sahip on beş kadar mega-şehrin tehdit edici bir şekilde boy verdiğinden söz etmişti. Bir gözlemci, bunu, "Kabuk bağlamış urlar gibi yayılan bu insan ağulları, kuşkusuz, dünya için çok önemli siyasi tehlikeler yaratmaktadır," diye yorumladı. "Bu kent öbekleri kaygısızlık illetinden nasıl korunacak veya anarşi ve düzensizlik kışkırtmalarından nasıl uzak tutulacaktır?"³³

Belki de, daha önemlisi, Malthus'un, geometrik katsayılarla devam eden nüfus artışının özünde, tarımsal üretimde tıkanıklık yaratacak bir güç bulunduğunu iddia ederken haklı olduğunun unutulmaması ge-

rektiğidir. Dolayısıyla, eşitliğin arz tarafını olduğu kadar talep tarafını da kontrol etmek gerektiği apaçık ortada durmaktadır. Gerekli olan, gıda üretimini olduğu kadar, çocuk üretimini de denetim altında tutmaktır.

Dünya çapında nüfus kontrolü mümkün müdür? Cevap, şaşırtıcı bir "evet" olacakmış gibi görünmektedir. Şaşırtıcıdır, çünkü nüfusbilimciler, nüfus "hastalığından" en çok mustarip olan ülkelerin, köylü cahaleti, örgütlü dinsel muhalefet ve siyasete ilgisizlik engellerini aşabileceğinden uzun süre kuşku duymuşlardı. Bugün, artık daha iyimser bir bakış hakimdir. Son yıllarda, Meksika ve Çin gibi birbirinden çok farklı ülkeler, doğum kontrolü konusundaki ilgisizlik veya açıkça düşmanlıktan, hararetli bir doğum kontrolü yandaşı olma noktasına geldiler. Nüfusbilimcilerin uzun süre ümitsiz oldukları Hindistan bile, aile planlamasını anlatmak, öğretmek için kararlı bir çaba harcadı.

Bu çaba, sonunda, semeresini vermeye başladı.³⁴ 1970-75 arasında, var olan genel karamsarlığa rağmen, nüfus artış hızı, *tarihte ilk kez* yavaşladı. Nüfus artışı henüz kesin olarak durmuş değil; BM uzmanları, bugün 5 milyar civarında olan dünya nüfusunun, bir noktada sabitlenmeden önce 9 ya da 10 milyara kadar yükselebileceğini tahmin ediyor. Ne var ki, en sonunda, artış hızı –hiç değilse– yavaşlıyor; on yıl sonra gerçekleşebileceği tahmin edilen sabitlenme ise, daha da önce mümkün olabilir. Sorun, zaferin eşit bir şekilde paylaşılmayacak olması. Örneğin, Avrupa'da, daha şimdiden sıfır nüfus artışına yakın bir durum var. Amerika'nın bugün kabaca 275 milyon olan nüfusu, elli yıl sonra, 800.000 göçmen dahil, en çok 390 milyon olabilir. Bu, toplam kaynakları fazlaca zorlamayacak olsa da, elbette, kentsel nüfusa eklenecek bir toplam.

Ne var ki, yiyeceğin en kıt olduğu dünyanın en yoksul kesimlerinde, bu kadar güvenilir bir tahminde bulunulamıyor. Orada da doğum oranı yavaş yavaş düşüyor, ama Batı'dakinden daha yavaş biçimde ve daha yüksek bir başlangıç noktasından itibaren... Malthusçu hayalet, daha uzun süre ortalardan kaybolmayacak.

İlginçtir, Malthus, oklarını, sorunun dünyada son derece ağır bir şekilde yaşandığı bölgelerine yöneltmemiştir. Doğu ve Güney'deki kıtalarla değil, İngiltere ve Batı dünyası ile ilgilendi. Ve çok şükür, Malthus, işte burada tamamen yanıldı. 1860'ta İngiltere'de evli çiftlerin yaklaşık yüzde 60'ını, dört ve daha fazla çocuk sahibi aileler oluşturuyordu. 1925'e gelindiğinde ise beş çiftten sadece birinin ailesi bu büyüklükteydi. Buna karşılık, aynı zaman diliminde, sadece bir veya iki çocuk sahibi ailelerin sayısı, yüzde 10'dan yüzde elliye yükseldi.

Nedir Batı'yı, Malthus'un belirli zaman aralıklarıyla ikişer kat nüfus artışından koruyan? Kuşkusuz, doğum kontrolünün bunda çok önemli bir etkisi oldu. Başlangıçta, buna, Malthus'u bile irkiletecek biçimde Yeni-Malthusçuluk denmişti, zira Malthus uygulama yöntemini doğru bulmuyordu. Gerçekten de, tarih boyunca, doğum kontrolü hep yüksek sınıflarca tatbik edilmişti; zenginlerin niçin daha da zenginleştikleri ve niçin yoksulların daha çok çocuk sahibi olduğu bu durumdan da anlaşılıyor. İngiltere ve Batı gittikçe artan bir zenginliğe sahip olurken, yoksullar da, sadece kendilerini daha iyi doyurmak ve giydirmekle kalmayıp, üremelerini zenginler gibi kontrol etmeyi öğrendiler.

Malthus'un Batı ile ilgili kehanetini çürüten aynı ölçüde önemli bir başka nokta, aynı Batı'nın muazzam kentleşmesiydi. Çocuklar, köyde, çiftlikte değerli bir mal, değerli bir unsur, bir erdem, bir övünme vesilesi olabilir; ama kentte, sorumluluktur, yükür. Böylece, ekonomik kaygılar, korkulan nüfus patlamasını önleyecek biçimde, doğum kontrolü uygulamasına dair bilgilerin artışıyla birleşti.

Yani, kehanetlerin en kötüsü, İngiltere açısından gerçekleşmedi; Malthus'un hesaplamalarındaki korkutucu mantık, yeryüzünün refah ve ilerlemenin geri olduğu bölgeleriyle sınırlı kaldı. Bunların hiçbiri, Malthus'un yaşadığı dönemde, belli belirsiz de olsa fark edilmiş değildi. 1801'de, bir askeri diktatörlüğün başlangıcı olacağı yolundaki ciddi şüphe ve söylentilere rağmen, İngiltere'de ilk nüfus sayımı yapıldı. Bir kamu görevlisi ve istatistikçi olan John Rickman, bu sayımdan hareketle, İngiltere'nin nüfusunun otuz yılda yüzde yirmi beş arttığını hesaplamıştı. Bu tahmin nüfusun iki kat artacağı biçimindeki öngörünün çok gerisinde olmasına rağmen, ardında yatan nedenin hastalık veya kitlelerin yoksulluğu olmadığını herkes biliyor ve nüfusun bir çığ gibi artacağından kimse kuşku duymuyordu. Kimse, doğum oranının gelecekte azalacağını öngörmemişti; daha çok, sanki Britanya sonsuza dek yetersiz besin kaynakları yüzünden debelenip durduğu halde durmadan üreyen insanlardan kaynaklanan ağır bir yoksulluk yaşayacakmış gibi algılanmıştı. Yoksulluk, bir tesadüf veya Tanrı'nın takdiri ya da insan sorumluluğunun, duyarsızlığının bir sonucu olarak görülüyordu. Sanki bir ilenç insan ırkını sonsuz azapla lanetlemiş ya da insanlığın kendini geliştirmeye yönelik bütün çabaları, doğanın cimriliği yüzünden bir maskaralığa dönüşmüştü.

Bütün bunlar çok cesaret kırıcıydı. "Başka her türlü siyasal amaca tercih edilmek üzere" daha çok nüfusu savunan Paley, artık Malthus'un bayrağını sallıyordu.³⁵ Ülkesinin daha çok çocukla zenginleşmesini

isteyen Başbakan Pitt, yoksullara daha çok yardım yapılması yönündeki görüşünü Malthus'unkiyle değiştirmişti. Bu sıkıntı verici manzarayı Coleridge şöyle özetledi: “Şu kudretli ülkenin geldiği yere bakınız, yöneticileri ve bilge adamları, Paley’yi, yani Malthus’u dinliyor! Yazık, çok yazık!”³⁶

Malthus’tan yeterince etkilenmeyenler ise, ancak David Ricardo’ya yönelebilirlerdi.

Ricardo’nun çizdiği tablo, en azından Malthus’unkiye göre, ilk bakışta çok ürkütücü değildi. David Ricardo’nun, 1817 yılında yayınlanan *Ekonomi Politikin İlkeleri* adlı kitabında ortaya koyduğu evren, kuru, dar ve yoğundur; Adam Smith’in canlılığından, hareketli ayrıntılarından eser yoktur. Sadece bir ilke, bir aydın tarafından açıklanan ve günlük hayatın değişen akışından daha kalıcı bir şey üzerinde yoğunlaşan soyut bir ilke vardır. Bu, Eukleides kadar temel, yalın, süssüz ve mimaridir, ama saf bir geometrik önermeler bütünüdür tersine, insani seslere sahiptir; *trajik* bir sistemdir.

Bu trajediyi anlamak için, oyunun başkahramanlarını tanıtmak üzere burada biraz durmamız gerekecek. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu kahramanlar *insan* değil, prototiptir. Bu prototipler, kelimenin günlük anlamıyla *canlı* da değildir: “davranış kuralları”na uyarlar. Burada, Adam Smith’in telaşından, koşuşturmasından eser yoktur; bunun yerine, gerçek dünyanın –ekonomik motivasyonları dışında– her şeyinden arındırıldığı bir kukla oyunu izleriz.

Oyunda kimlerle karşılaşırız? Birincisi, insani boyutu, yumuşatılmış bir deyimle, “yerli toplumun zevkleri”ne umutsuz bir bağımlılıktan ibaret, iktisadi enerjinin ayrılmaz parçası işçiler vardır. Bu zevklere olan iflah olmaz düşkünlükleri, ücretlerdeki her artışın, derhal nüfustaki artışla karşılaşmasına yol açar. Alexander Baring’in dediği gibi, onlar kuru eklemek somununu, onsuz yaşayamayacakları için alırlar. Ne var ki, uzun vadede, var olmanın kıyısındaki bir yaşam için sergiledikleri zaafılar nedeniyle ayıplanırlar. Ricardo da, Malthus gibi, çalışan kitleler için tek çözüm olarak “nefsine hakim olmayı” görmüş, her ne kadar işçilerin iyiliğini istese de, nefislerine hakim olma güçlerine pek fazla güvenmemişti.

Sonra, kapitalistleri görürüz. Onlar, Adam Smith’in, birbirlerinin suç ortağı tüccarları değildir. Onlar, dünyada tek amacı biriktirmek, yani kârlarını biriktirmek, sonra kendileri için çalışacak daha fazla adam tutarak yeniden yatırım yapmak olan gri ve tek tip bir gruptur; bunu da sarsılmaz bir güvenilirlikle yaparlar. Ama bu gruba üye olmak öyle kolay

değildir. Bunun bir nedeni, kendi aralarında rekabet ederek, yeni bir yöntem geliştiren veya alışılmadık ölçüde kârlı bir ticaret kanalı bulan talihli bir kimsenin kasasına girebilecek her türlü aşırı kârı hiç etmele-ridir. Bir başka nedeni, kârlarının, büyük ölçüde, ödemek zorunda oldukları ücretlere bağlı olmasıdır; ileride göreceğimiz gibi, bu da onlar için ciddi sorunlara yol açar.

Buraya kadar, gerçekçi ayrıntıların eksik olması bir kenara bırakılırsa, Adam Smith'inkinden çok da farklı bir dünya değildir. İşler, Ricardo toprak beyi haline geldiğinde farklı bir hal aldı.

Çünkü Ricardo, toplumun örgütlenme biçiminden tek yararlananın toprak sahibi olduğunu görmüştü. İşçi çalışıyor ve bunun için ona bir ücret ödeniyordu; kapitalist, gösteriyi yönetiyor ve bunun karşılığında kâr elde ediyordu. Ama toprak sahibi, toprağın gücünden yararlanıyordu ve onun geliri, yani rant, rekabetle veya nüfus gücüyle bir çizgide tutulmuyordu. Aslında, toprak sahibi herkesin zararına kazanıyordu.

Ricardo'nun bu sonuca nasıl vardığını anlamak için burada biraz durmamız gerekiyor, çünkü, toplumla ilgili pek iç açıcı olmayan görüşleri, toprak sahiplerinin rantıyla ilgili tanımlamasına dayanıyor. Ricardo'ya göre, rant, sadece kişinin toprağı kullanması karşılığında ödediğı bedel değil, gerçekte, faizin sermayenin bedeli olması gibi, ücretin de emeğin bedeli olmasıydı... Rant, kökü, bütün toprakların aynı verimlilikte olmadığı yollu kanıtlanabilir olguda yatan, çok özel bir gelir türüydü.

Varsayalım ki, der Ricardo, iki komşu toprak ağası var. Bunlardan birinin toprakları verimli; yüz kişiden oluşan işgücü ve belirli miktarda araç gereçle bin beş yüz kile tahıl üretebiliyor. İkinci ağanın toprakları ise o kadar verimli değil; aynı miktarda işçi ve araç gereç ancak bin kile üretebilir. Bu tamamen doğanın bir cilvesi olsa da, ekonomik bir sonucu da var: kile başına tahıl fiyatı, şanslı ağanın malikânesinde ucuzlayacaktır. Her iki toprak ağası da aynı miktarda ücret ödemek zorunda olduğuna ve aynı sermaye yatırımını yapacağına göre, beş yüz kile fazla üretimi garantileyen ağanın rakibine göre maliyet avantajı olacağı açıktır.

Ricardo'ya göre, rant, işte bu maliyet *farkından* doğar. Çünkü, eğer talep, verimsiz çiftliğin topraklarının da ekilip biçilmesini gerektirecek denli yüksekse, daha verimli çiftlikte tahıl yetiştirmek, kuşkusuz, çok daha kârlı bir iş olacaktır. Gerçekten, iki çiftliğin verimliliği arasındaki fark ne kadar büyükse, rantlar arasındaki fark da o kadar büyük olacaktır. Örneğin, çok kötü bir toprakta tahıl yetiştirmek, ancak kile başına 2 pound maliyetle kâr getirebiliyorsa, verimli toprağı kile başına 50 sent maliyetle ürün verebilen şanslı ağa, gerçekten, büyük bir rant sağla-

yacaktır. Çünkü, her iki çiftlik de ürününü pazarda aynı fiyata, diyelim 2.10 pound karşılığında satacak ve daha verimli toprağın sahibi, bu nedenle, kendi birim üretim maliyetleri arasındaki 1,50 pound tutarında fark kadar fazla para kazanabilecektir.

Bütün bunlar hayli zararsız görünmektedir. Şimdi bunu Ricardo'nun kafasında canlandırdığı dünyaya uyarlayalım ve bunun çarpıcı sonuçları açıklıkla ortaya çıksın.

Ricardo'ya göre, iktisat dünyası sürekli genişleme eğilimindeydi. Kapitalistler bir yandan sermaye biriktirirken, yeni dükkânlar ve fabrikalar da açmış, bu nedenle, işgücü talebi de artmıştı. Bu durum ücretleri yükseltti, ama geçici olarak; çünkü yüksek ücret, en kısa zamanda, düzeltilmesi imkânsız çalışma koşullarını kullanarak, işçileri yerel toplumun aldatıcı zevklerinden yararlanmaya, böylece, piyasayı daha çok işçiyle doldurarak avantajlarını yitirmeye kışkırtacaktı. Ama bu, Ricardo'nun, Adam Smith'in ümit verici öngörülerinden hızla uzaklaştığı noktadır. Ricardo, nüfus artarken, işlenebilir toprak marjının nüfustan da öte artırılması gerekeceğini söylüyordu. Daha çok boğaz daha çok tahıl, daha çok tahıl daha çok toprak isteyecekti. Doğal olarak, ekime açılan yeni topraklar, halen ekilmekte olanlar kadar verimli olmayacaktı; çünkü bu, elinin altındaki en iyi toprağı o ana dek kullanmayı becerememiş budala bir çiftçinin varlığına işaret ediyordu.

Dolayısıyla, artan nüfus, gittikçe daha fazla toprağın ekime açılmasına yol açarken, tahıl üretim maliyeti de artacaktı. Kuşkusuz, tahıl satış fiyatları ve verimli topraklara sahip ağaların rantları da... Ayrıca, sadece rantlar değil, ücretler de artacaktı. Çünkü, tahıl üretimi pahalandıkça, sırf kuru ekmeğini alabilmesi ve hayatta kalabilmesi için işçilere de daha fazla ücret ödenmesi gerekecekti.

Şimdi bakın trajediye. Kapitalist, yani toplumun ilerlemesinden birinci derecede sorumlu olan adam, iki arada bir dereyedeydi. Önce, ekmek daha pahalı olduğu için, ödemek zorunda olduğu ücretler daha yüksekti. İkincisi, kötünün de kötüsü topraklar ekime açılırken, verimli toprakların rantı yükseldiği için toprak ağaları çok daha iyi durumdaydı. Ve toprak ağalarının toplumsal semereden aldığı pay artarken, kendisine onun yanında bir omuzluk yer açabilecek tek sınıf vardı: kapitalist!

Adam Smith'in büyük ilerleme gösterisine kıyasla ne kadar farklı bir sonuç! Smith'in dünyasında, iş bölümünün ve genel olarak toplum refahının artması, tek tek herkesin durumunu yavaş yavaş iyileştiriyordu. Bugün bu yorumun, Smith'in toprağı ilerleme karşısında bir engel olarak göremeyişinden kaynaklandığını görebiliyoruz. Smith'in öngörüsün-

de, verimli toprak kıtlığı diye bir şey, dolayısıyla, rantların nüfusla birlikte artacağı bir marj yoktu.

Buna karşılık, Ricardo'nun şemasında *sadece* toprak sahibi kazanacak konumdaydı. İşçi, ömrü boyunca karnını doyuracak kadarını kazanmaya mahkûmdu, çünkü her ücret zammından sonra bir çocuk sürüsünün peşine takılacak ve böylece kazandıklarının büyük bir kısmını kaybedecekti. Çalışan, biriktiren ve yatırım yapan kapitalist, bütün çabasının boşa gittiğini görecekti, çünkü ücret maliyetleri yükselmiş, kârı azalmıştı. Hiçbir şey yapmadan kira toplayan toprak sahibine gelince, arkasına yaslanmış ve kiralara artışını seyretmişti.

Ricardo'nun Tahıl Yasaları'na karşı mücadele etmesinde ve İngiltere'ye ucuz tahıl getirilmesi için serbest ticaretin üstünlüklerini öne çıkarılmasında şaşılacak yan yoktu. Toprak sahiplerinin, otuz yıl boyunca ucuz tahılı ülkeye sokmamak için dişleriyle tırnaklarıyla mücadele etmesi de doğaldı. Hele genç sanayici sınıfın, Ricardo'nun teorisinin kendi ihtiyaçlarına bire bir uyduğunu görmeleri çok daha doğaldı. Düşük ücretlerin sorumlusu onlar mıydı? Kendi sayılarının artmasına tamamen işçilerin körlükleri yol açtığına göre, hayır. Toplumun ilerlemesinden onlar mı sorumluydu? Evet. Öyleyse hâlâ daha fazla üretim macerası yaşamak için çaba sarfetmekten ve kârlarını biriktirmekten ne yarar umabilirlerdi? Bütün bu sıkıntılar karşısında ellerine geçense, rantlar ve ücretler yükselirken, kendi kârlarının küçülmesini seyretmenin rahat-sızlığıydı. Ekonominin motorunu çalıştıran onlardı, ama işin bütün keyfini yaşayıp ödülünü alan toprak sahibi arka sırada pinekliyordu. Gerçekten, akli başında bir kapitalist, atılan taşın ürkütülen kurbağaya değip değmeyeceğini sorma noktasındaydı.

Kimmiş o çenesini tutamayıp da Ricardo toprak sahiplerine haksızlık etti ama Papaz Malthus etmedi diyen!

Malthus'un, sadece bir nüfus sorunları uzmanı olmadığını hatırlayalım. O, her şeyden önce, bir iktisatçıydı ve aslında "Ricardocu" rant teorisini, Ricardo tarafından ele alınıp işlenmesinden önce, o ortaya atmıştı. Ne var ki, Malthus, arkadaşının teorisinden onun çıkardığı sonucu çıkarmadı. Malthus, Ricardo'nunkinden üç yıl sonra yayınlanan *Ekonomi Politikin İlkeleri* adlı eserinde, "Rant, şimdiki cesaret ve bilgeliğin olduğu kadar, geçmişteki güç ve kurnazlığın da ödülüdür. Topraklar, her gün, sanayi ve yeteneğin verimleriyle satın alınır," diyor ve bir dipnotunda şunu ekliyordu: "Bay Ricardo bir toprak ağasıdır ve ne demek istediğimin güzel bir örneğidir."¹⁷

Bu ikna edici bir çürütme değildi. Ricardo, toprak sahibini düzenbaz bir kötülük figürü olarak resmetmemiştir. Toprak sahiplerinin sıklıkla çiftliklerinin verimliliğini artırdıklarını, aslında bunu yapmakla bir kapitalistin işlevlerini yerine getirmiş olduklarına işaret etse de, çok iyi biliyordu. Ama toprak *sahiplerinin*, topraklarıyla ilgilenmeseler bile, daha yüksek tahıl fiyatından kazançlı çıktıklarını son derece doğru bir mantıkla kanıtlamıştı. Hiç kimse böyle bir şey istemese de, ekonomik büyümenin güçleri, kazancı, kendiliğinden toprağa sahip olan sınıfın cebine yönlendiriyordu.

Bu tartışmanın bütün aşamalarını takip etmek istiyorsak, burada duramayız. Önemli olan, Ricardo'nun kafasındaki rantın korkunç içermemelerinin hiçbir zaman gerçekleşmemesidir. Çünkü, sanayiciler, toprak sahiplerinin gücünü kırdılar ve sonunda ucuz gıda maddesi ithalatının yolunu açtılar. Ricardo'nun yaşadığı dönemde, buğday tarlalarının boyu boyunca uzandığı yamaçlar, otuz kırk yıl içinde otağa, boş araziye dönüştü. Nüfusun hiçbir zaman ülke kaynaklarını zorlayacak kadar hızla artmaması da aynı ölçüde önemliydi. Çünkü, Ricardocu teori, rantın, en iyi ve en kötü toprak arasındaki eşitsizlikten doğduğunu savunur. Oysa, nüfus sorunu kontrol altındaysa, bu fark, rant gelirlerinin toplumsal olarak tehlike işareti sayılacağı bir ölçüye ulaşacağı denli büyümmez. Ama, bir an için, bugün, sözgelimi yüz milyonluk bir nüfusu İngiltere'nin tamamen ülkede üretilmiş tahılla doyurmak zorunda olduğunu düşünelim. Eski Tahıl Yasaları'nın hiç kaldırılmadığını varsayalım. Ricardo'nun çizdiği, toprak sahipleri-ağırlıklı bir toplum tablosunun korkutucu bir gerçek olacağından kuşku duyulabilir mi? Rant sorunu, modern Batı dünyasında neredeyse bir akademik tavır sorunu olmuştur. Bunun nedeni, Ricardo'nun çözümlemesinin kusurlu olması değildir; sadece endüstriyel yaşamın temposu bizi Malthuşçu melanetten kurtardığı için Ricardocu ikilemin hışmına uğramadık: yoksa sanayileşme bize sadece bir "doğumları yavaşlatma freni" vermekle kalmamış, emrimizdeki topraktan yiyecek üretme yeteneğimizi de son derece geliştirmiştir.

Bu arada, Malthus, uğraşacak bir başka konu daha bulmuştu. "Genel bolluk" adını verdiği, alıcısı olmayan bir mal yığılması ihtimalinden endişe ediyordu.

Bu tür bir fikir hiç yabancıımız değildir, ama Ricardo'ya duyulacak inancın ötesinde aptalca görünür. İngiltere ticareti alt üst olmalar yaşadı, ama bunların hepsi, bir bankanın iflası, haksız spekülasyon veya savaş gibi bazı özel nedenlere bağlıymış gibi görünmüştü. Daha da önemlisi,

Ricardo'nun matematik kafasına göre, genel "bolluk" kavramının *mantıken imkânsız* olduğunu kanıtlamak mümkündür.

Ricardo'nun kanıtı, Jean-Baptiste Say adlı genç bir Fransız tarafından keşfedilmişti. Say'ın iki tane çok basit önermesi vardı. Birincisi, mal tutkusunun sınırsız olduğuna inanmaktadır. Yiyecek tutkusu, Adam Smith'in söylediği gibi, insanın mide kapasitesiyle sınırlanabilirdi, ama gıyeeeklere, mobilyalara, lüks şeylere ve süs eşyasına olan tutku, hesap edilemeyecek kadar büyüktü. Oysa, diyordu Say, sadece talep sonsuz derecede yüksek değildi, satın alma kapasitesi de garantiye alınmıştı. Çünkü üretilen her malın bir maliyeti vardı ve her maliyet bir insanın geliriydi. Maliyet, ister ücret, ister rant, ister kâr olsun, satış fiyatı birisinin gelirini oluşturacaktı. Öyleyse, bir genel bolluk, bir genel üretim fazlası nasıl ortaya çıkabilirdi? Yiyecek maddelerine talep varsa, bunları satın alacak gelir de vardı. Piyasayı, satılık mallarını silip süpürmek için ihtiyaç duyduğu müşterileri bulmaktan, ancak eski yanlış hükümler alıko-yabilirdi.

Ama, genel itibarıyla, Ricardo bunu geçerli kabul ederken, Malthus etmedi. Kolay çürütülebilecek bir iddia değildi, çünkü mantıken kusursuz görünüyordu. Ama Malthus, gelirler için mal takası sürecinin ardına bakıp, değişik bir düşünce ortaya attı ve mal talebi için yapılan tasarrufun arz için çok küçük olması mümkün değil midir diye sordu.

Bu, günümüz için yine rahatsız edici verimlilikte bir sorgulama çizgisi demektir. Ama Ricardo, bunun açık ve basit bir zırva olduğunu söyledi. Ricardo, bir eleştiri notunda, "Bay Malthus, tasarrufun harcamak demek olduğunu hiç hatırlamaz görünmektedir, tabii harcama denilen şeyden ne anlıyorsa..."³⁸ demiştir. Söylemek istediği, bir insanın, kârlarını daha da fazla kâr elde etmek için daha fazla işçi ve araç gereç dışında bir başka nedenle biriktirmek zahmetine girmesinin kendisine anlaşılmaz geldiğiydi.

Bu, Malthus'u kararsızlığa itti. Ricardo gibi o da tasarrufun harcama demek olduğuna inanıyordu (tabii endüstriyel amaçlarla). Ama iddiasında hâlâ *bir şey* var gibi görünüyordu; onu bir bulup çıkarabilseydi... Ama bunu hiçbir zaman yapamadı. Örneğin, birikimin Ricardo'nun düşündüğü kadar da zorunlu olmadığını kanıtlamak için şunları yazmıştı:

Pek çok tüccarın, büyük servetler kazanmış olmasına rağmen, bu servetin kazanılması sırasında lüks şeyler için, eğlence için veya cömertlik olsun diye yaptığı harcamaları, azaltmak şöyle dursun, artırmadığı bir yıl ya var ya yoktur.³⁹

Bu yok edici yoruma karşı Ricardo'nun kurşun kalemle aldığı not ise şöyledir:

Doğru, ama aynı kazançla, lüks şeyler için, eğlence için veya cömertlik olsun diye yaptığı harcamaları artırmaktan kaçınan bir başka tüccar kardeş, ondan daha hızlı zenginleşir.⁴⁰

Zavallı Malthus. Alışverişte hiçbir zaman en iyi olmamıştı. Belki kendisini tanıdığı için, iddiaları karmakarışıktı. Bir keresinde şöyle yazmıştır: “Bir ekonomi politikçi olarak Bay Ricardo'nun yetenekleri konusunda öyle sağlam bir kanaatim, kusursuz samimiyetine ve hakikat aşkına öyle tam bir inancım var ki, açıkçası, zaman zaman, onun otoritesi, konusuna olan hakimiyeti karşısında sarsıldığımı hissetmeme rağmen, muhakemesi, uslamaması konusunda ikna olamıyorum.”⁴¹ Gelecek kuşaklar için ne yazık ki, Malthus da kendi muhakemesini hiçbir zaman ikna edici veya anlaşılabilir hale getiremedi. Çünkü, Ricardo'nun gelir dağılımı gibi tümüyle farklı bir konuya kafa yorduğu yerde, Malthus, günün birinde iktisatçıların dikkatini çekecek bir olguya, nüfus patlaması ve depresyona (piyasada durgunluk) takılıp kalmıştı. Malthus için sorun, son derece önemli olan “Orada Kaç Kişi Var?” sorunuydu. Ricardo içinse, şiddetli tartışmalara yol açan “Kim Ne Alıyor?” sorusuydu. Hiç anlaşamamalarında şaşılacak yan yoktu; farklı şeylerden söz ediyorlardı.

Sorulması gereken son bir soru kaldı. Hem Malthus'u hem Ricardo'yu Adam Smith'ten ayıran öngörü ve çözümleme farklılıklarını nasıl açıklayabiliriz? Cevap, algılayış hammaddesinin düşünce mimarlığına indirgendiği süreç hakkında daha fazla bilgi verecektir. Çünkü, çok tuhaftır ki, çözümleneleri (beklentileri ve tavsiyeleri) arasındaki çarpıcı farklılıklara rağmen, gerek Malthus'un gerek Ricardo'nun görüşü, temelde, Adam Smith'inkinden tamamen farklı değildir!

Neydi ortak temel iddia, temel vizyon, temel öngörü? Kâr arayışı zorunluluğunun yönlendirdiği, her an ve her yerde hazır ve nazır rekabet baskısının disipline ettiği ve hem devlete bir alan bırakma hem de devleti bu alan içinde tutma konusunda dikkatli, büyük bir toplumsal mekanizma olarak tanımlanabilecek bir “toplum” düşüncesi idi. Öyleyse, neden böyle farklı sonuçlara ulaştılar? Kuşkusuz, her zaman olduğu gibi, kişilik önemli bir rol oynamıştı. Ama çok daha önemli, doyurucu, sağlam bir açıklama daha var. Bu açıklama, Malthus ve Ricardo'nun gözlemlediği toplumla kıyaslandığında, toplumun işleyişine dair Smith'in

gözlemlediği farklılıklarla ilgilidir. Farklılıklar, kâr motivleri, piyasaların rolleri veya devletin yeri gibi konulardaki görüşlerinden ileri gelmez, bu konularda üçü de aynı görüştedir. Farklılıklar, teknolojinin etkilerindeki değişimlerden kaynaklanmaktadır.

Smith'e göre, bu etkiler iş bölümünün sonucudur. Smith'in, bu değişimin belirli bir ürünün, örneğin toplu iğnenin üretimine ne katabileceği hakkındaki, birtakım toplumsal endişelerle iç içe geçmiş harareti değerlendirilmesini hatırlayalım. Smith'in değerlendirmesine göre, iş bölümü belirli bir ürünü üretmek için bir kere marifetlerini ortaya koyunca, bu, başka ürünlere, tekstile, demir üretimine de yayılacaktır; kim bilir, sonra sıra neye gelecek? Bu, "bütün zenginlik unsurlarını" elde etmiş bir ülkenin, bu noktadan sonra neden durgunlaştığı, hatta düşüşe geçtiğinin teknolojik açıklamasıdır.

Smith'ten elli yıl sonra, Malthus ve Ricardo'nun tanıdığı ve gelişmekte olan endüstriyel teknolojiye böyle sınırlı beklentiler eşlik etmiyordu. Eğirme çıkırığı, buhar makinesi, demir dökümü, hemen, ekonomik büyüme için açılan yeni bulvarlar olarak algılanmıştı. Bununla, Smithçi sınırlı büyüme olasılıkları görüşünün de sonu geldi, ama bu kez de bu olasılıktan kaynaklanan yeni sorunların bir belirtisi ortaya çıktı. Bir kere, iktisadi büyüme artık "kısıtlanmış yetiler engelinden" başışık hale geldiği için, nüfus artışı çok daha tehlikeli bir hal aldı. Aynı şekilde, daha genişlemeci endüstriyel ekonomik büyüme ihtimalleri de, toprak sahiplerinin daha da zenginleşmesine yol açtı. Dolayısıyla, Malthusçu ve Ricardocu iktisadın sorun yaratan yapısının, teknolojik ufuk genişlemesinin dikte ettiği bir görüş değişikliğinin analitik sonuçlarına kadar takip edilebilir olması akla yakındır.

Şimdi, bu bölümün iki ana kahramanının, bazı bakımlardan birbirine çok benzerken, başka yönlerden son derece farklı katkılarını nasıl açıklayacağız?

Ricardo'nun dünyaya armağanı ortadaydı. Bu, adeta çırılçıplak soyulup herkesin incelemesine, tetkikine açılan bir dünyaydı: muayene sonuçları sergilenmişti. Asıl gücü, gerçekdışılığında yatıyordu; zira büyük ölçüde basitleştirilmiş bir dünyanın yalın, sade yapısı, sadece rantın kurallarını ortaya koymadı, dış ticaret, para, vergilendirme ve iktisat politikası gibi hayati önemdeki sorunları da açıkladı. Ricardo, bir model-dünya inşa ederek, iktisada, günlük hayat gailisinin sırrının, yani bunun altında yatan mekanizmanın anlaşılmasını sağlayacak güçlü bir soyutlama aracını kazandırdı. Kuşkusuz, o dönemde bazı gözlemcilerin

söylediği gibi, bu soyutlama aracı her zaman “rasyonel” bir tutumu değil, Ricardocu Musibet diye bilinen bir soruna yol açarak, bazı anlaşılması güç gerçekleri göz ardı etmek için de kullanılabilirdi. Yine de, iktisadın iddialarının bir bilim olarak kabul edilmesini Ricardo'nun soyutlama yeteneğine borçlu olduğumuz bir gerçektir. Belki de, iktisadın *nadiren* bir bilim olarak anılmasını da onun aşırı basitleştirme tutkusuna borçluyuz.

Buna karşılık, Malthus, soyut bir dünyanın inşasında asla bu kadar başarılı değildi; dolayısıyla, uzun ömürlü akademik bir katkısı da pek azdır. Ne var ki, dehşet verici nüfus sorununa işaret etti, sırf bu nedenle adı da hâlâ unutulmuyor. O gün açıklayamamış olsa da, kitabının yayınlanmasından yüzyıl sonra iktisatçıları uğraştıracak nüfus sorununu yüzyıl önceden sezinlemişti.

Nihayet, geçmişe bakınca, bu iki insanın asıl katkısını, belki de, teknik başarılarının dışında bir yerde aramak gerekir. Çünkü, Malthus ve Ricardo, kesinlikle böyle bir niyetleri olmaksızın, ilginç bir şey yaptılar. Yaşadıkları çağın bakış açısını iyimserlikten kötümserliğe dönüştürdüler. Artık insanlık alemini, toplumun doğal güçlerinin kaçınılmaz olarak herkes için daha iyi bir yaşam geliştireceği bir arena olarak görmek mümkün değildi. Tam tersine, bir zamanlar amaçsal olarak dünyaya düzen ve barış getirecek şekilde tasarlanmış görünen bu doğal güçler, artık kötü niyetli ve tehdit edici görünüyordu. İnsanlık bir aç varlıklar silsilesi altında inlemediyse, bir müşteri-siz mallar silsilesi altında acı çekeceğe benziyordu. Her iki durumda da, ilerleme için verilecek uzun bir mücadelenin sonucu, işçinin ancak geçinebilecek kadar kazandığı, kapitalistin işçinin çabasını sömürdüğü ve toprak ağasının da onları adeta “oh olsun!” der gibi zevkle seyrettiği iç karartıcı bir durum olacaktı.

Gerçekten, burada, hem Smith'in hem de Malthus ve Ricardo'nun öngörülerinde, bir kapitalist ekonomi yapısının yanı sıra, görülmesi gereken bir başka ortak unsur daha vardır. İşçi sınıfının, esasen pasif bir unsur olarak kabul edilmesi. Çalışan yoksulların sistemde değişiklik yapmayı, özcesi, kendilerine ait yeni bir sistem kurmayı düşündüklerine dair, üç düşünürde de en küçük bir ima dahi yoktur. Zaten bizi, dünyevi felsefenin akışına yön veren yeni bir görüşü izleyeceğimiz bundan sonraki bölüme götürecek olan da budur.

Malthus ve Ricardo'nun dünyayı niye karamsar terimlerle düşünmek durumunda olduklarını anlamak zor değildir. 1820'lerde İngiltere, yaşamak için kasvetli bir yerdi; Kıta Avrupa'sıyla uzun bir savaştan zaferle çıkmıştı, ama şimdi içeride daha kötü bir mücadeleye odaklanmıştı. Çünkü, görmeyi bilen herkes için, filizlenmekte olan fabrika sisteminin korkunç büyüklükte bir toplumsal faturayı kestiği ve hesabı ödeme gününün sonsuza kadar ertelenemeyeceği açıktı.

Gerçekten, fabrika işçiliğinin o ilk günlerinde ortaya çıkan koşullar, günümüz okuyucusunun tüylerini ürpertecek kadar dehşet vericidir. 1828'de dönemin radikal dergilerinden *The Lion*, Lowdham'daki bir fabrikaya gönderilen seksen yoksul çocuktan biri olan Robert Blincoe'nun inanılmaz öyküsünü yayınlamıştı. Yaş ortalamaları on olan oğlan ve kız çocuklar, sadece en küçük hataları yüzünden değil, aynı zamanda yorgun sanayilerini canlandırmak için gece gündüz kırbaçlanıyordu. Hatta Blincoe'nun sonradan nakledildiği Litton'daki bir fabrika ile karşılaştırıldığında Lowdham'daki koşullar biraz daha insaniydi. Litton'da çocuklar bir yalak içerisindeki hayvan yeminden domuzlarla birlikte sebeple-

niyor ve cinsel tecavüze uğruyordu; patronları Ellica Needham'ın ise, çocukların kulaklarını tırnakları ete geçinceye kadar sıkarak gibi ürpertici bir alışkanlığı vardı. Fabrikanın ustabaşısı daha da kötüydü. Blincoe'yu el bileklerinden bir makinenin üzerine bağlamış, böylece çocuğun dizleri bükülmüş, sonra da omuzlarına ağır yükler yığılmıştı. Çocuk ve iş arkadaşları, kış ortasında neredeyse çıplaktı ve (görünüşte, sırf sadist bir haz uğruna) dişleri törpülenmişti!

Kuşkusuz, bu tür korkunç bir vahşet, kural olmaktan ziyade istisnaydı. Gerçekten, reformcunun heyecanının, anlatımı biraz süslemiş olması muhtemeldir. Ne var ki, bu abartıyı tamamen hesaptan düşsek bile, öykü, yine de, nasırlaşmış insafsızlığın doğal görüldüğü ve –çok daha önemlisi– kimsenin harcı sayılmayan bir sosyal iklimi çok iyi örnekiyordu. İşçilerin sabahın altısında fabrikalara doğru yola çıkıp eve akşam onda ayaklarını sürüyerek döndüğü on altı saatlik bir işgününün olağanüstü bir yanı yoktu. Bunların hepsinin üstüne tüy diken bir aşağılama olarak, fabrika yöneticilerinin çoğu, işçilerin kendi saatlerini taşımalarına izin vermiyor, herkesin görebileceği bir yerde asılı olan fabrika saati ise, yemek için verilen zaten yetersiz birkaç dakikalık molalarda sanki daha bir hızlı işliyordu! En zengin ve ileri görüşlü sanayiciler bu tür aşırılıklardan dolayı üzüntü duyuyor olabilirdi; ne var ki, anlaşıldığı kadarıyla, fabrika müdürleri veya ağır baskı altındaki hasımlar aynı aşırılıklara farklı bir gözle bakıyordu.

Huzursuzluğun tek nedeni, çalışma koşullarının dehşet verici olması değildi. Makineler artık modaydı, bu ise, çalışan ellerin yerini, ağız var dili yok çeliğin alması demektir. Daha 1779'da, sekiz bin işçiden oluşan bir kalabalık, bir değirmene saldırıp onun soğuk ve amansız mekanik verimliliğini mantıksız bir meydan okuyuşla yerle bir etmişlerdi.¹ 1811'e gelindiğinde, teknolojiye yönelik bu tür protestolar İngiltere'yi alt üst ediyordu. Yıkılmış değirmenler bütün ülkeye yayılmaktaydı; "Buradan Nedd Ludd geçti" ifadesi alıp yürümüştü. Rivayete göre, fabrikaları yıkan baldırıçlıkları Kral Ludd veya General Ludd adlı birisi yönetiyordu. Elbette böyle bir şey yoktu. Kendilerin verilen adla Luddçular, hapishane olarak gördükleri fabrikalara ve hâlâ küçümsedikleri ücretli çalışmaya duydukları doğal bir nefretle harekete geçmekteydi.²

Bu kargaşa, ülkede gerçek bir korkuya yol açtı. Toplumun saygı gösterdiği isimler arasında, makinelerin her zaman işçilerin dolaysız çıkarlarına hizmet etmeyebileceğini kabul eden, neredeyse bir tek Ricardo vardı; bu görüşü yüzünden, bir keresinde, o meşhur ve keskin zekâsını kaybettiği bile düşünülmüştü. Pek çok gözlemciye göre, Ricardo'nun

görüşü yeterince düşünülüp geliştirilmiş değildi; zira aşağı tabakalar kontrolden çıkıyordu ve bununla ciddi biçimde ilgilenmek gerekiyordu. Kibar sınıflara göre ise, durumu, vahşi ve korkunç bir Armageddon'un gelmekte olduğunun işaretiydi. Şair Southey, "Bu noktada, felaketlerin en dehşetlisinden, yani yoksulların zenginlere karşı ayaklanmasından bizi ancak ordu koruyabilir; orduya ne kadar güvenilebileceği ise kendime bile sormaya cesaret edemediğim bir sorudur," diye yazmıştı. Walter Scott da "...ülke ayağımızın altında mayınlanıyor," diye dövünüyordu.

Ama bütün bu karanlık ve karmaşık dönem boyunca, İngiltere'de bir ışık, fırtınadaki deniz feneri gibi parladı. İskoçya'nın sarp dağlarında, Glasgow'da, iyi günlerden kalma bir memuriyeti ifa eden paralı yol memurlarının (daha önce hiç görmedikleri için) altın parayı ilk başlarda almaya yanaşmadığı denli ilkel bir ülkede, New Lanark adlı küçük bir topluluğun yedi katlı, ince uzun tuğla değirmenleri kuruldu. Glasgow'un dağlık yollarından sürekli bir ziyaretçi akını vardı; New Lanark'taki ziyaretçi defterini 1815-1825 arasında yirmi bin kişi imzalamıştı; ziyaretçiler arasında, daha sonra Rus Çarı I. Nikolay olacak Grandük Nikolay, Avusturya prensleri Johann ve Maximilian ve ülkenin bütün temsilcileri, yazarları, reformcuları, duygulu leydileri ve kuşkucu işadamları bulunuyordu.

Görmeye geldikleri şey, endüstriyel yaşamın iğrençliği ve ahlaksızlığının, tek ve kaçınılmaz bir toplumsal düzenleme olmadığının canlı kanıtıydı. İşte, New Lanark'ta yer alan, her evde iki odanın bulunduğu, düzenli, yan yana dizilmiş işçi evleri; işte, pis bir düzensizlik içinde etrafa yayılmak yerine, düzgün bir şekilde biriktirilip toplanmayı bekleyen çöpler, yollar... Fabrikalarda çok daha alışılmamış bir görüntü karşılıyordu ziyaretçileri. İşçilerin üzerinde, her yüzeyi siyah, mavi, sarı ve beyaz olmak üzere farklı renge boyanmış küçük, tahtadan bir küp asılıydı. Renkler, açıktan koyuya doğru farklı davranış derecelerini ifade ediyordu: beyaz mükemmel, sarı iyi, mavi duygusuz, siyah kötü. Fabrika müdürü, bir bakışta, işçilerinin tavırlarını değerlendirebiliyordu. Genellikle sarı ve beyazdılar.

Bir başka sürpriz, fabrikalarda çocuk olmaması, en azından on veya on bir yaşının altında bir çocuk olmamasıydı. En yoğun çalıştıkları süre üç saat kadardı. Ayrıca, asla cezalandırılmıyorlardı; daha doğrusu, sürekli sarhoşluk ve benzeri kötü alışkanlıklar nedeniyle işten çıkarılan, düzel-

mesi imkânsız birkaç yetişkin işçi dışında hiç kimse cezalandırılmıyordu; disiplin, korkudan çok, iyilikle uygulanıyor gibiydi. Fabrika müdürünün kapısı açık duruyordu ve herhangi bir kural veya düzenlemeye karşı itirazını sunmak üzere her isteyen içeri girebiliyordu. Herkes, davranışlarının ayrıntılı raporunu içeren ve böylece kübünün renginin belirlenmesinde referans işlevi gören defteri görebiliyor, haksız bir değerlendirmeye tabi tutulduğunu hissederse itiraz edebiliyordu.

En dikkate değer olan ise küçük çocuklardı. Ziyaretçiler, onları, sokaklarda çılgınca koşuşturmak yerine, işlerinde hızla çalışır veya büyük bir okulda oynar halde buluyordu. En küçükleri, etrafta buldukları kaya parçalarının ve ağaçların adını öğreniyor, biraz daha büyük olanlar, General İsim'in Albay Sıfat ve Onbaşı Zarf'la yarıştığı bir duvar levhasından dilbilgisi çalışıyordu. Her şey çalışmak değildi, ama çalışmanın keyifli olduğu da görülüyordu. Çocuklar, hiçbir çocuğun sorusunun cevapsız bırakılmayacağı, hiçbir çocuğun nedensiz yere kötü olmayacağı, hiçbirine asla ceza verilmeyeceği ve çocukların azarlanmaktansa doğru şeyi örnek alarak daha hızlı öğreneceği talimatı verilmiş genç hanımların gözetiminde şarkı söylemek ve dans etmek için düzenli olarak bir araya geliyordu.

Harikulade ve gerçekten etkileyici bir manzara olsa gerek. Mutlu çocuk görüntülerinden yufka yürekli bayanlar kadar etkilenmiş benzeremeyen işadama kafalı baylar için, New Lanark'ın kârlı, hem de olağanüstü kârlı olması gibi, aksi kanıtlanamayacak bir gerçek vardı. Bu, bir evliya, hem de son derece pratik bir evliya tarafından işletilen bir kurumdu.

New Lanark'ın sorumlusu sadece pratik bir evliya değil, aynı zamanda, en olmayacak bir evliyaydı. Ütopyacı Sosyalistler olarak inceleyeceğimiz, ondokuzuncu yüzyıl başlarının pek çok reformcusu gibi, "Lanark'ın iyiliksever Bay Owen"i Robert Owen³ de, pratiklik ve saflığın, başarı ile fiyaskonun, sağduyu ile cinnetin tuhaf bir karışımıydı. Sabandan vazgeçilip bel kullanılmasını savunan, sıfırdan başlayıp büyük bir kapitalist olan, büyük kapitalistlikten de şiddetli bir özel mülkiyet düşmanlığına geçen, kâr paylarını ödeyeceği için cömertliği, eli açıklığı savunup sonra da paranın kaldırılmasını isteyen bir adam vardı karşımızda.

Bir insanın yaşamına bu kadar çok zikzağın sığabileceğine inanmak gerçekten zordur. Her şey, Horatio Alger'in bir kitabından alınmış bir bölüm gibi başladı. 1771'de Galler'de yoksul bir anne babanın çocuğu olarak doğan Robert Owen, McCuffog gibi tuhaf bir adı olan bir keten

perde kumaşçısına çirak olmak üzere dokuz yaşındayken okulu bıraktı. Hep kumaşçı olarak kalmayı ve dükkânın adının McGuffog'dan Owen'e dönüştüğünü görmeyi isteyebilirdi; ama tam bir kahraman işadamı gibi Manchester'e gitmeyi tercih etti. Orada, on sekiz yaşında ve kardeşinden borç aldığı 100 poundun verdiği güçle, tekstil makineleri imal eden küçük bir kapitalist olarak işe başladı. Ama karpuzun büyüğü henüz torbadaydı. Büyük bir eğirme işletmesinin sahibi olan Bay Drinkwater adlı bir adam, fabrika müdürü bir sabah ayrılıverdiği için bir yerel gazeteye ilan vermişti. Owen, iplik eğirme fabrikaları hakkında bilgi sahibi değildi. İşi, Cesaret ve Şans erdemleri üzerine yazan sayısız yazar için imtihan sayılabilecek bir durum olarak gördü. Yaklaşık elli yıl sonra, bir mektubunda, o günü şöyle anlatacaktı: "Şapkamı giydim ve doğru Bay Drinkwater'ın muhasebe müdürlüğüne gittim. 'Kaç yaşındasınız?' diye sordu. 'Bu Mayıs'ta 20 olacağım,' diye cevap verdim. 'Haftada kaç kez içki içersiniz?' Bu beklenmedik soru karşısında kıpkırmızı kesilip, 'Hayatımda hiç içmedim,' dedim. 'Ne kadar maaş istiyorsunuz?' 'Senede üç yüz,' diye cevap verdim. Bay Drinkwater, biraz şaşırarak, 'Ne?' dedi. 'Senelik üç yüz, ha! Böyle bir işi kim bilir kaç kişi istiyordur; hepsinin isteyebileceklerinin toplamının sizin istediğiniz kadar olacağını sanmam.' 'Başkalarının ne istediğine göre yönetilmek istemem, daha aşığınsını da alamam,' dedim."⁴

Bu, tipik bir Owen tavrıydı ve sonuç vermişti. Çok uzun bir yüzde hayli düzgün bir burun ve temiz yürekliliğini ortaya koyan dost gözlerle hoş bir genç adam, daha yirmisinde, tekstil dünyasının harika çocuğu olmuştu. Altı ay içerisinde, Bay Drinkwater, ona yüzde yirmi beş hisse önerdi; ama bu bile olağanüstü bir geleceğin sadece başlangıcıydı. Beş yıl sonra, Owen, adı çıkmış New Lanark köyünde bir dizi tekstil fabrikasının satılık olduğunu duydu; tekstil fabrikalarının sahibi, tesadüfen, âşık olduğu kızın babasıydı. Hem fabrikaları hem de kızı elde etmek imkânsız gibi görünüyordu. Tekstil fabrikalarının sahibi Bay Dale, Owen'ın hür düşünceli görüşlerini asla kabul etmeyecek ateşli bir Presbiteryendi; ayrıca, fabrikaları satın alacak sermayenin nereden bulunacağı gibi bir küçük sorun daha vardı. Her şeyi göze alan Owen, tıpkı bir zamanlar Bay Drinkwater'ın yanına çıktığı gibi, bu defa da Bay Dale'e çıktı ve imkânsız olan gerçek oldu. Parayı borç bulmuş, fabrikaları satın almış, kızla da evlenmişti.

Her şey bununla sınırlı kalabilirdi. Ne var ki, Owen, bir yıl içinde New Lanark'ı bambaşka bir yer haline getirdi; New Lanark beş yıl içinde tanınmaz hale geldi; on yıl içindeyse dünya çapında ün kazandı. Pek

de bahçeler, onların da çevresinde, söylemeye sanınız gerek yoktur, saban kullanılmadan, bel yardımıyla tahıl yetiştirilecek tarlalar uzanacaktı. Yerleşim ve yaşam alanlarının dışında, uzak bir yerde, bir fabrika ünitesi olacaktı; aslında, bu, planlı bir bahçe-şehir, bir kibbutz, bir komüdü.

İleri gelenlerin oluşturduğu komite hayrete düşmüştü. Sınırsız bir *bırakınız-yapsınlar* döneminde, planlı bir sosyal topluluklar modelinin kabul edilmesine ön ayak olmaya hiç hazır değillerdi. Bay Owen'a teşekkür edildi ve Bay Owen'ın görüşü itinayla reddedildi. Ne var ki, Owen, kafasına koyduğunu yapan birisi değilse, başka hiçbir şeydi. Planlarının uygulanabilirliğinin yeniden değerlendirilmesinde ısrar etti; parlamento, görüşlerini açıklayan bir mektup, broşür yağmuruna tuttu. Sonunda, muharebeyi yine onun kararlılığı kazandı. 1819'da, eksiksiz bir Eşgüdüm Köyü modeli kurulması için gerekli 96 bin poundu toplamak üzere, David Ricardo'nun da dahil olduğu bir komisyon kuruldu.

Ricardo, planın bir kere denenmesini istemekle birlikte,⁵ kuşkuluydu; ülke ise, kuşku duymak şöyle dursun, bu fikri iğrenç buluyordu. Bir başmakale yazarı şunları yazmıştı: "Robert Owen, beyefendi, hayırsever bir pamuk ipliği eğiricisi... Bütün insanları birkaç bin yıl için yeryüzünün dışına çıkmış ve yeniden dikilmesi gereken çok sayıda bitki sanıyor ve yeni bir şekil verdikten sonra onları yeni alanlara dikmeyi düşünüyor."⁶

O sırada, kendisi de radikal düşünceleri dolayısıyla Amerika'da sürgünde bulunan William Cobbet'in yazısı daha da hakaret doluydu. "Bu beyefendi, yoksullar toplumunu kurmak için uğraşiyor. Sonuç, harikulade bir barış, mutluluk ve ulusal yarar olacakmış. Kara gözler, kanlı burunlar, sokak arbedeleri gibi küçük sorunları nasıl çözümlenecek, tam olarak anlamadım. Yine de, Bay Owen'ın tasarısı, daha önce hiç kimse-nin varlığını duymadığına inandığım *yoksullar topluluğu* gibi bir şey için kusursuz bir yenilenme öğüdüdür. (...) *Adieu, Lanarklı Bay Owen.*"⁷

Owen, kuşkusuz, bir yoksullar topluluğu hayal etmiş değildi. Tersine, yoksullara çalışma fırsatı verilirse servet üreticisi haline geleceklerine ve acınacak toplumsal alışkanlıklarının daha medeni bir ortamın etkisi altında kolayca erdemli alışkanlıklara dönüştürülebileceğine inanıyordu. Ayrıca, bu şekilde yaşam seviyeleri yükseltilmesi gerekenler sadece yoksullar değildi. Eşgüdüm Köyleri, çok açık bir biçimde, endüstriyel yaşamın kargaşasından, başka toplulukların da örnek almak isteyeceği kadar üstün olacaktı.

Owen'ın bu düşüncelerinde yalnız kaldığı açıktı. Ciddi insanlar Owen'ın planında eşyanın kurulu düzenine yönelik rahatsız edici bir

tehdit, radikal düşünceli insanlar ise sadece bir maskaralık görmüşlerdi. Pilot köy için gerekli para hiç toplanamadı, ama cesareti kırılmayan hayırseverimiz için durmak yoktu. Önce hümanist olmuştu; şimdi de profesyonel bir insanlık havarisi oluyordu. Bir servet yapmıştı; şimdi de bu serveti düşüncelerini gerçekleştirmeye adanıyordu. New Lanark'daki hisselerini sattı ve 1824'te, hayal ettiği "geleceğin toplumu"nu kendisi kurmaya girişti. Bunun için doğal çevre olarak Amerika'yı seçmesinde bir olağandışılık yoktu; çünkü, bir ütopya, elli yıldır yaşadığı siyasi özgürlükle ünlü bir ülkeden başka nerede gerçekleştirilebilirdi ki?

Bir alan kurmak için Rappitler denilen bir Alman dini mezhebinden, Indiana'nın Posey Kontluğu'ndaki Wabash yakınlarında on iki bin hektarlık (otuz bin dönüm) bir arazi satın aldı. 1826 yılının 4 Temmuz günü, buraya bir Zihinsel Bağımsızlık Bildirgesi (Özel Mülkiyetten, Akıldışı Dinden ve Evlilikten bağımsızlık) adadı ve o güzelim adı "Yeni Uyum"la birlikte ikisini de kendi yağında kavrulmaya bıraktı.

Ancak bu ütopya başarılı olamazdı ve olmadı. Owen, dünyaya yumruk gibi inen bir ütopya tasavvur etmişti ve insanları eski toplumun bozuk düzeninden koparıp almaya hazır değildi. Bir planlama yoktu: birkaç hafta içinde arkalarından atlı kovalıyormuşçasına sekiz yüz yerleşmeci akın etti. Dolandırıcılığa karşı ihtiyati bir önlem dahi yoktu. Owen, hakkı olmadan elde ettiği arazi üzerinde viski fabrikası kurup zarar edince ona hakaretler yağdıran bir ortağı tarafından dolandırıldı. Owen orada bulunmadığı için rakip topluluklar türedi: William McClure'un yönetiminde Macluria, başkalarının yönetiminde başka muhalifler. Fikir birliği sağlamakta yandaş düşüncelerin çekimi çok etkiliydi; geçmişe bakınca, topluluğun ancak kazanma, mal edinme hırsı var olduğu sürece yaşamayı başarması tek kelimeyle şaşırtıcıdır.

1828'e gelindiğinde kurumun çöktüğü artık açıkça görülüyordu. Bu macerada toplam servetinin yüzde seksenini kaybeden Owen, toprağını sattı ve tasarılarını anlatmak üzere Başkan Jackson'a, sonra da Meksika'ya, Santa Anna'ya giti. Bu baylardan hiçbiri, nazik bir ilgiden başka bir şey lütfetmedi.

Owen da bunun üzerine İngiltere'ye döndü. Biraz incinse de, hâlâ hayırsever Bay Owen'dı, kariyeri ise beklenmeyen son virajın eşiğindedi. Çünkü, çoğunluk onun Eşgüdüm Köyleri projesiyle dalga geçse de, öğretisi ülkenin bir kesimine derinlemesine nüfuz etmişti: işçi sınıfına. Önce sendikaların, iplik eğiricilerin, çömlekçilerin, inşaatçıların liderleri kendi çıkarları konusunda görüşebilecekleri bir insan, hatta liderleri olarak

ona saygı duymaya başladılar. Sınıfaşları yerine işçiler Owen'ın öğretisini ciddiye almıştı; Eşgüdüm Köyleri eşraf komitelerince enine boyuna tartışılırken, onun görüşlerinden, yazılarından esinlenerek kurulan gerçek işçi kooperatif toplulukları, bütün ülkede, daha alçakgönüllü boyutlarda da olsa, pıtrak gibi çoğalmaya başladı; üretici kooperatifleri, tüketici kooperatifleri, hatta Bay Owen'ın görüşlerini harfi harfine uygulamak ve sonra paralarla ortadan kaybolmak üzere birkaç talihsiz girişim...

İstisnasız bütün üretici kooperatifleri başarısız oldu ve parasız değiş tokuşlar, parasız ve fakat aynı ölçüde nihai iflaslarla sona erdi. Ama kooperatif hareketinin bir boyutu kök salacaktı. Kendini bu işe adanmış ve kendilerine Rochdale Öncüleri adını vermiş yirmi sekiz adam, tüketici kooperatifi hareketini başlattı. Owen'a göre, bu sadece geçici bir hevesti, ama zamanla İngiltere'de İşçi Partisi'nin en büyük güç kaynaklarından biri olacak kadar büyüdü. İlginçtir ki, Owen'ı en az kâra geçiren bu hareket, onun yüreğini ve gücünü ortaya koyduğu bütün projeleri yaşatacaktı.

Owen'ın kooperatiflere ayıracak vakti yoktu, bunun için güzel bir gerekçesi de vardı; Amerika'dan dönüşünde büyük bir ahlaki hacı sefiri tasarlamış, tanıdık ve inanmış bir yadsımayla işe girişmişti. Bir zamanların yoksul çocuğu, bir zamanların kapitalisti, bir zamanların toplumsal mimarı, şimdi etrafına işçi sınıfı liderlerini toplamaya başlamıştı. Projesine son derece etkileyici bir ad verdi: Üretken ve Yararlı Sınıfların Büyük Ulusal Ahlaki Birliği... Bu ad, bir süre sonra, Büyük Ulusal Birleşik Sendika'ya dönüştü; sonraları, söylenişi zor olduğu için, Büyük Ulusal (Grand National) olarak kısaltıldı. Sendika liderleri onun bayrağı altında toplandı ve 1833'te İngiliz işçi sınıfı hareketi resmen işe koyuldu.

Bu, bütün ülkede etkin, ulusal bir sendika olarak, günümüz sanayi işçisi sendikalarının habercisiydi. O tarih için muazzam bir rakam diyebileceğimiz beş yüz bin üyesi vardı ve bütün İngiltere'nin tüm önemli sendikalarını kapsamaktaydı. Fakat, günümüz sendikalarının tersine, amaçları çalışma saatleri ve ücretlerle, hatta yönetim öncelikleriyle sınırlı değildi. Grand National, sadece toplumsal iyileştirmenin değil, aynı zamanda derin bir toplumsal değişimin aracı olmalıydı. Dolayısıyla, bir yandan, programıyla daha yüksek ücret ve daha iyi çalışma koşulları talep ederken, öte yandan, Eşgüdüm Köyleri, paranın kaldırılması ve Owen'ın yazılarının karışımından oluşan birtakım başka fikirlerin açık olmayan bir bileşimini de açıklamaya, yorumlamaya başladı.

Owen, son davasıyla ülkeyi ayağa kaldırdı. Ama sonuç fiyaskoydu. İngiltere, ulusal bir sendika için, Amerika'nın yerel bir cennete dönüş-

meye hazır olmasından daha hazır değildi. Yerel sendikalar üyelerini kontrol edemedi; yerel grevler ulusal yapıyı zayıflattı. Owen'ın ekibiyle arası bozuldu; onlar onu ateistlikle, Owen onları sınıf düşmanlığını kıskırtmakla suçladı. Devlet işe el attı, gelişen hareketi dağıtmak için şiddet ve intikam duygusuyla elinden geleni ardına koymadı. Çalışan sınıflar, Grand National'da özel mülkiyetin matem çanını duyup birlik karşıtı yasalar çerçevesinde dava açtılar. Hiçbir gençlik hareketi böyle bir saldırı karşısında dayanamadı. Büyük sendika, iki yıl içinde öldü ve Owen, altmış dört yaşında, son tarihi rolünü oynamış oldu.

Emeğin azametli ihtiyarı, kooperatif idealini, bahçe belini yeğ tutmasını, para konusundaki saf güvensizliğini yaygınlaştırmaya çalışarak bir yirmi yıl daha çabaladı. 1839'da, Zinaya Karşı Barışçı Baskı Topluluğu olarak bilinen kimi hatırı sayılır insanların protestolarına rağmen, Kraliçe Victoria'nın huzuruna kabul edildi. Ama artık bitmişti. Son yıllarında maneviyatçılığa, birbirinden farkı olmayan sonsuz sayıda makalelerine ve eşsiz *Otobiyoğrafi*'sine sığındı. 1858'de, seksen yedi yaşında ve hâlâ umut dolu olarak öldü.

Gerçekten de, çok romantik ve harika bir öykü!

Geriye bakınca, bizi ilgilendirenin, onun düşüncelerinden ziyade öyküsü olduğu fark edilecektir. Çünkü Owen asla ne tam anlamıyla özgün ne de kesinlikle esnek bir düşünürdü. "Robert Owen, bir kitap okumakla o kitap hakkındaki düşüncesini değiştirecek biri değildir," diye sarımsı biçimde tanımlamıştı onu çağdaşı olan bir yazar; sesini duyunca kaçan Macaulay ise, ona, "Her zaman kibar bir baş ağrısı," diyordu.

Hayal gücünüzü ne kadar zorlarsanız zorlayın o bir iktisatçı değildi. Daha fazlasıydı; iktisatçıların üzerinde çalışmak durumunda olduğu ham bilgiyi yeniden biçimlendiren bir ekonomik yenilikçiydi. Bütün Ütopycı Sosyalistler gibi, Owen da, dünyanın değişmesini istemişti; ama diğerleri yazarken, o, kudretle ya da bir yolunu bulup, dünyayı değiştirmek için harekete geçti.

Şimdi yeniden düşününce, belki de, ardında büyük bir fikir bıraktı. Bu fikir, oğlu Robert Dale Owen'ın yazdığı otobiyografideki şu anekdotta çarpıcı biçimde anlatılmıştır.

Baba Robert Owen, "Çocuk huysuzlanıp da avaz avaz ağlarsa, sevgili Caroline," der, "odasının ortasına oturt ve ağlamayı kesinceye kadar kucağıma alayım deme." "Ama, hayatım, saatlerce ağlamaya devam edecek." "Bırak ağlasın." "Küçük ciğerlerine zarar verebilir, katılabilir!" "Sanmıyorum. Yönetilemeyen bir çocuk olarak büyürse her şey ona daha fazla zarar verecektir. İnsan içinde bulunduğu koşulların yarattığı bir canlıdır."

“İnsan içinde bulunduğu koşulların yarattığı bir canlıdır.”

Peki koşulları insandan başkası mı yaratır? Dünya, biz onu o hale getirinceye kadar, kaçınılmaz olarak iyi veya kötü değildir. Owen, bu düşünceden hareketle, arkasında, bahçe belleri ve sabanlar veya para ya da Eşgüdüm Köyleri hakkındaki hayalperest düşüncelerinden daha güçlü bir umut felsefesi bırakmıştır.

Robert Owen, kuşkusuz, ondokuzuncu yüzyıldaki ham kapitalizme karşı çıkanların en romantığıdır, ama kesinlikle en tuhafı değildir. İflah olmaz derecede sapkın kişiliği nedeniyle, Kont Henri de Rouvroy de Saint-Simon unvanı elinde tutmaktadır;¹⁰ fikirlerinin tartışmasız garipliği sayesinde de Charles Fourier'nin bir benzeri daha yoktur.

Uzadıkça uzayan adından da anlaşılacağı üzere, Saint-Simon bir aristokrattı; ailesi Charlemagne soyundan geldiğini iddia ediyordu. 1760'ta doğan Saint-Simon, soyluluğunu ve adının şanını korumanın önemini farkında olacak şekilde yetiştirildi. Gençliğinde, her sabah, oda hizmetçisi tarafından, “Kalkın, Mösyö Kont, bugün yapmanız gereken büyük işler var,” sözleriyle uyandırılırdı.¹¹

Tarihin seçilmiş bir damarından olduğunu bilmek, insana garip şeyler yapabilir. Saint-Simon örneğinde, bu, onun aşırı bir hareket serbestisine sahip olmasının gerekçesini sağlar. Çocukken bile, bir ilkeye bağlılığı, dik kafalılıkla karıştırmıştı; yoldan geçen bir arabanın oyunlarını bozması üzerine kendisini yolun ortasına attığı ve yerinden kalkmamakta inat ettiği söylenir; genç bir kontu kanala atan da o değil miydi? Daha sonra, aynı inatçılık, babasının emrine rağmen bir dini törene katılmayı reddetmesine yol açınca, babası, belki oğlunun uyumsuzluklarına biraz alıştığı ve herhalde eskisi kadar dehşete düşüp korkmadığı için, onu derhal hapse atmıştı.

Bu özelliği, onu bütün siyasi gruplar içinde en aşırı olanı diyebileceğimiz XVI. Louis'nin sarayına yöneltmiş olabilirdi. Ne var ki, saraya tümüyle aykırı bir düşünceye, demokrasiye olan bağlılığıyla kendini affettirdi. Genç Kont, 1778 yılında Amerika'ya gitti ve Devrim Savaşı'nda kendisini gösterdi. Beş muharebeye katıldı, Cincinnatus Şeref Rütbesi'ni aldı ve, en önemlisi, yeni eşitlik ve özgürlük fikirlerinin tutkulu havarisi haline geldi.

Ancak bu henüz o Büyük İşler'den biri değildi. Devrim Savaşı onu Louisiana'da alkoymuş, o da Panama'dan daha erken tarihli bir kanal inşaatı için genel valiyi ikna etmeye çalışmak üzere Meksika'ya geçmişti. Bu çaba adını duyurmuş olabilir, ama düşüncesi hiç dikkate alınmadı

(tabii bu tür işlerin onda dokuzu fikir, onda biri plandı) ve genç devrimci asilzade de Fransa'ya döndü.

Orada da tam devrim zamanıydı; o da coşkuyla daldı devrimin içine. Peronne vilayetinin Falvy kasabasındaki hemşehrileri, belediye başkanı olmasını istedi; eski bir soylunun seçilmesinin kötü örnek oluşturacağını söyleyerek bunu reddetti. Buna rağmen, millet meclisine seçilince, unvanların kaldırılmasını önerdi, kendi kontluk unvanını da, sade Yurttaş Bonhomme olarak değiştirip yadsıdı. Demokrasi yönündeki tercihleri göstermelik değildi; gerçekten, yurttaşları için iyi şeyler düşünüyordu. Devrimden önce bir gün, gayet şık kıyafetiyle, Versailles'daki görevine giderken, yolda bir köylünün arabasının çamura saplandığını gördü. Kendi arabasından indi ve o kıyafetiyle tekerleklerle omuz verdi. Bu arada, köylünün sohbeti o kadar ilginçti ki kendi arabasını gönderip Orleans'a yeni tanıştığı köylü dostunun arabasıyla gidecekti.

Devrimden payına düşeni almıştı. Bir yandan, kilise toprakları üzerinde ustaca spekülasyon yaptı, öte yandan, kendisini yabancılarla ilişki kurmaya ittiği için gözden düşmesine yol açarak 'koruyucu gözetim' altına alınmasıyla sonuçlanan dev bir eğitim projesiyle uğraştı. Önce kaçtı; sonra, hem romantik hem de tam bir asilzade tavrıyla, kaldığı otelin sahibinin, haksız bir şekilde, kaçmasına yardım etmekle suçlandığını öğrenince kendisini yakalattı.

Bu defa doğrudan tutuklanıp hapse konuldu. Ama işte, orada, hücrelerinde, deyim yerindeyse hayatı boyunca beklediği vahiy çıkageldi. Vahiy, bir rüyada, ziyaretçiler gibi gelmişti; Saint-Simon bunu şöyle anlatmaktadır:

"Devrimin en acımasız döneminde, Lüksemburg'da hapiste olduğum bir gece, Charlemagne görüldü ve bana şunu söyledi: 'Dünya kurulduğundan beri, hiçbir aile hem bir kahraman hem de birinci sınıf bir filozof yetiştirme şerefine ulaşmamıştı. Bu şeref benim aileme bağışlandı. Oğul, senin filozof olarak başarın, benim asker ve devlet adamı olarak başarıma denk olacak.'"¹²

Saint-Simon daha fazla ne isteyebilirdi? Hapishaneden tahliye edilmenin bir yolunu buldu, biriktirdiği parayı akıl almaz bir bilgi arayışı için harcamaya başladı. Bu adam, gerçekten, öğrenilebilecek her şeyi öğrenmeye soyunmuştu; bilim adamları, iktisatçılar, filozoflar, siyasetçiler, Fransa'nın bütün bilginleri onun evine davet edildi, çalışmaları finanse edildi ve Saint-Simon'un dünyadaki tüm entelektüel alanı kavrayabilmesi için bitmez tükenmez sorulara muhatap oldular. Tuhaf bir çalışmaydı. Bir ara, toplumsal çalışmalarla uğraşırken aile yaşamıyla hâlâ

birinci elden bir bağlantı kuramadığına karar vererek, üç yıl süreli bir sözleşme yapıp evlendi. Ama bir yıl yetmişti; karısı çok konuşuyordu, kendi konukları çok yemek yiyordu ve bu evliliğin bir eğitim kurumu olarak sonu gelmişti. Eskisinin yerine, onun planlarını anlayacak, Avrupa'nın en muhteşem kadını Madam de Staël ile evleneceğini açıkladı. Buluştular, ama heyecan yoktu. Staël, onu çok esprili bulmuş, fakat dünyanın en büyük filozoflarından biri olduğunu düşünmemişti. Onun da hevesi yok oldu.

Ansiklopedik bilgi arayışı uyarıcıdır, ama mali açıdan da yıkıcıdır. Harcamaları dayanılmaz bir boyuta ulaşmıştı. Evlilik ona ummadığı kadar pahalıya patlamıştı. Önce mütevazı koşullara mahkûm oldu, sonra da gerçek bir sefalete. Bir rahiplik görevi bulmak zorunda kaldı, karnını doyurmak ve kalacak yer bulmak için eski bir uşağın nezaketine el açtı. Ama bu arada yazıyordu; sonsuz bir makaleler, gözlemler, öğütler ve toplum incelemeleri seli halinde hırsıyla yazıyordu. Eserlerini, zamanın önde gelen patronlarından birine şu dokunaklı notla göndermişti:

Bayım,

Benim kurtarıcım olunuz, açlıktan ölüyorum. (...) 15 gündür sadece ekmek ve su ile yaşadım. (...) Elbiselerim dışında her şeyimi, eserimin kopyalarını çıkartmak için sattım. Beni bu duruma düşüren, (...) bilgi ve kamusal refah tutkusu, bütün Avrupa'yı meşgul eden müthiş krizlere bir son vermenin barışçı yollarını bulma arzusudur.¹³

Görüşlerine kimse katılmadı. 1823'te, ailesinin bağladığı küçük emekli aylığına rağmen, ümitsizlik içinde kendisini vurdu. Ama istediği hiçbir şeyi doğru dürüst becerememiş olan Simon, bu defa da, sadece bir gözünü kaybetmeyi başarmıştı. İki yıl daha yaşadı; hasta, yoksul, ama kendini adamış ve gururlu olarak... Ölüm vakti yaklaştığında, birkaç çömezini çevresine toplayıp şunu söyledi: "Büyük işler yapmak için insanın ateşli, coşkulu olması gerektiğini unutmayın."¹⁴

Peki ama, Saint-Simon, böylesine film gibi bir sonu hak edecek ne yapmıştı?

Yaptığı tuhaflık, endüstriyel bir din kurmaktı. Bunu ne ciltler tutan ama okunmayan kitaplarıyla, ne konferanslarıyla, ne de "büyük işler" yaparak gerçekleştirdi. Her nasılsa, bu mezhebi bizzat kendisi esinlemiş, çevresine küçük bir yandaş grubu toplamış ve topluma neye dönüşebileceği konusunda bir imge kazandırmıştı.

Tuhaf, yarı mistik ve düzensiz, karmakarışık bir din ve biraz mucizeydi bu, çünkü bitmemiş ve çarpık çurpuk bir fikirler bütünü üzerine kuruluydu. Ölümünden sonra, Fransa'da merkeze bağlı altı alt kilisesi, Almanya ve İngiltere'deki şubeleriyle tam bir Saint-Simon Kilisesi kurulmasına rağmen, bu haliyle bir din demek bile mümkün değildi. Belki bir kardeşlik sistemine benzetmek daha doğru olacaktır; çömezleri, mavinin değişik tonlarında elbiseler giyiniyordu, aralarındaki rütbe farkı "babalar ve oğullar" diye belirlenmişti. Kurucusunda vücut bulan güzel bir simge olarak, yardım olmadan ne giyilebilen ne çıkarılabilen, böylece herkesin kardeşine bağımlı olduğu vurgulayan özel bir yelek giyiyorlardı. Ne var ki, kilise, kısa zamanda bir kült inancından fazlasına dönüşerek yozlaştı; zira ardıl Saint-Simoncular, kimi durumlarda cemaatçe kurala bağlanmış bir ahlaksızlıktan öte bir şey olan, kendi ahlak kurallarını icat etmişti.

Saint-Simon'un vaaz ettiği kitap, günümüz insanı için son derece şaşırtıcıdır. Toplumun meyvelerinden yararlanmak istiyorsa, "insanın çalışması gerektiğini" savunuyordu. Ama bu önermeden çıkarılacak sonuçla karşılaştırıldığında, tek yol, Robert Owen'in eşkenar dörtgenler topluluğuydu.

Saint-Simon, "Farz edelim ki," diyordu, "Fransa birdenbire önde gelen elli doktorunu, elli kimyacısını, elli fizyologunu, (...) matematikçisini, (...) makinistini, kısaca üç bin bilim adamını, sanatçısını, zanaatçısını kaybetti (Saint-Simon kendi iktisat anlayışını belirtmez). Sonuç ne olur? Fransa'yı özünden koparacak bir felaket!"

"Bir de," diyordu Saint-Simon, "farz edelim ki, bu birkaç kişi yerine, Fransa, tek darbeyle toplumsal üst tabakasından yoksun kalmış olsun; kralın değerli kardeşini, Berry Dükü'nü, bazı düşesleri, saray bürokratlarını, bakanları, yargıçları ve otuz bin kişinin yaşadığı toprakların sahibi olan on bin kişiyi kaybetmiş olsun. Sonuç?" Saint-Simon'a göre, sonuç çok üzücüdür, çünkü bu insanların hepsi iyi insanlardır; ama uğranılan zarar tamamen duygusal olacaktır; devlet fazlaca zarara uğrayacaktır. Bu sevimli süslerin işlevini, farklı sayılardaki başkaları da yerine getirebilir.¹⁵

Böylece, ahlakın ne olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Toplumun en yüksek ödülleriyle layık olan her düzeydeki işçi –*les industrials*– ve en azına layık olan aylaklar... Ama ne görürüz? Garip bir adli hata sonucu, tam tersi söz konusudur: en az çalışanlar en çok payı almaktadır.

Saint-Simon, piramitin tersine çevrilmesini önermektedir. Toplum aslında dev bir fabrika gibi örgütlenmiştir ve fabrika ilkesini kendi man-

tıksal sonucu içinde yerine getirmelidir. Devlet, siyasal değil ekonomik devlet olmalıdır; doğrudan insanları değil olayları düzenlemelidir. Ödül, bireyin toplumsal katkısına göre, yani tembel izleyicilere değil, fabrikanın çalışkan işçilerine verilmelidir. Bu, Saint-Simon'un vazalarında sözünü ettiği bir devrim de değildir, bildiğimiz anlamıyla sosyalizm de; sanayileşmenin bir tür şükran şarkısı ve kan ter içinde çalışılan bir toplumda, terlemeyenlerin refahtan bu kadar oransız bir pay almasına karşı bir protestodur.

Bunun nasıl yapılacağı konusunda tek söz etmez; ardıl Saint-Simoncular, kurucularından bir adım daha ileri giderek, özel mülkiyete son verilmesini istemişler, ama bu bile onları belirsiz bir sosyal reform programından öte olmayan bir şeyle baş başa bırakmıştı. Bu bir çalışma diniydi, ama uygun bir rehber kitaptan yoksundu; toplumsal refahın dağıtımındaki ciddi adaletsizliklere işaret ediyor, ama işleri hakkaniyetle yapmak isteyenlere pek umut verici bir yol göstermiyordu.

Buna karşılık, Saint-Simon'un tam tersi olan bir adamın başarısını açıklamaya yardımcı olan, muhtemelen, sadece programdaki bu eksiklikti. Eski asilzademiz nasıl yüce fikirlere duyduğu tutkudan ilham almışsa, Charles Fourier¹⁶ de önemsiz şeylere duyduğu tutkudan ilham almıştı. Saint-Simon gibi, Fourier de dünyanın iflah olmaz biçimde alt üst edildiğine inandı, ama, ondan farklı olarak, önerdiği çare en ince ayrıntısına kadar açıklanmıştı.

Saint-Simon hayatın içinde bir maceracı olmuştu, Fourier ise düş dünyası içinde bir maceracıydı. Biyografisinde çok az şey vardır; 1772'de, Besançonlu bir esnafın oğlu olarak dünyaya gelmiş, günlerini başarısız bir seyyar satıcı olarak geçirmişti. Deyim yerindeyse, hiçbir şey yapmadı, hatta evlenmedi bile. İki tane tutkusu vardı: çiçekler ve kediler... Ancak ömrünün sonunda cazip biri olabildi, zira son yıllarını, önceden duyurulmuş saatlerde büyük bir ciddiyetle küçük odasında kurulup dünyayı yeni baştan kuracak tasarımlarını finanse etmeyi önerecek bir büyük kapitalisti bekleyerek geçirmişti. Bu küçük satıcı, buna rağmen, şunu yazdı: "İki bin yıllık siyasi budalalığı yalnız ben bozdum; bugünkü ve gelecek kuşakların büyük mutluluklarının kökenini kendisinde arayacakları adam da benim." Omuzlarında böyle bir sorumluluk varken, 'seçilmiş kurtarıcı kapitalist' para çantalarıyla trenden ineceği zaman orada bulunmamak olmazdı. Ama asla hiç kimse gelmedi.

Kibar olmak gerekirse, Fourier tuhaf bir adamdı; dürüst olunacaksa, muhtemelen, kafasında bir tahtası eksikti. Dünyası bir fanteziydi: dünyaya seksen bin yıllık bir ömür verildiğine inanıyordu, kırk bin yılı yük-

selen titreşimler, kırk binyılı azalan titreşimler... Bunların arasında (aritmetiği boş verin), yine seksen binyıllık bir *Erinç Zirvesi* vardı. Sekiz ilerleme aşamasının beşincisi yaşanmaktaydı; Karışıklık, Vahşilik, Atakerkillik ve Barbarlık dönemleri yaşanmıştı. İleride Garantıcilik (fena fikir değil), sonra da Uyum yokuşu vardı. Ama tam mutluluğa erişince, tahterevallinin bizim bulunduğumuz ucu inecek ve insanlık geçtiği bütün aşamaları tekrar kat edip başlangıca dönecekti.

Ne var ki, Uyum döneminin derinliklerine doğru ilerlerken, olaylar da patlamaya başlayacaktı: bir Kuzey Hükümdarlığı, yumuşak bir çiy yayarak kutbu kaplayacak; deniz limonataya dönüşecek; eski تنها uyduların yerini altı tane ay alacak; Uyum'a daha yakışan türler ortaya çıkacaktı: karşı-aslan, uysal ve çok işe yarar bir canavar; atların arabalara koşulduğu gibi gemilere koşulabilecek bir karşı-balina; bir karşı-ay; bir karşı-tahtakurusu ve bir karşı-fare... İnsanlar, yüz yirmi yılı sınırsız cinsel aşkla geçmek üzere yüz kırk dört yıl yaşayacaklardı.

İlk elden o gezegenlerin sakinlerine ait betimlemelere benzeyen tüm bunlar, Fourier'nin yazdıklarına bir delinin elinden çıkmış havası vermektedir. Belki öyleydi. Ama yıldızlı düşünden bu dünyaya dönünce, kaos ve mutsuzluğu, ama aynı zamanda toplumu yeniden düzenlemenin bir yolunu gördü.

Reçetesi son derece kesindi. Toplum, Antik Yunanistan'da sık saflar halinde yürüyen mızraklı ve kalkanlı asker alaylarının modern batı dillerindeki karşılığı olan, elbirliği ve azimle çalışan örgüt anlamındaki *falanjlar* –Fransızcası *phalanstères*– şeklinde örgütlenmeliydi. Bu, Robert Owen'ın Eşgüdüm Köyleri'nden çok farklı olmayan bir tür Büyük Otel düzenlemesiydi. Otel, dikkatle, ayrıntılarına kadar tanımlanmıştı: büyük bir merkezi bina (farklı işlevlere sahip odalar ve bu odaların ölçüleri de düşünülmüştü), onun çevresinde tarlalar ve sınai kuruluşlar olacaktı. Bu otelde cebinizdeki paraya göre ve sadece bir kültür mayasının dağılmasına yetecek karışımla yaşamamız mümkündü: yemek dahil, odanızda arzu ettiğiniz ölçüde mahremiyetle birinci, ikinci ve üçüncü sınıf... Verimli çalışma, merkezileşmeyle mümkün olacaktı; müzmin bekâr Fourier, merkezi mutfağın ağızları sulandıran yengilerinin bir tablosunu çizmektedir.

Kuşkusuz, günde sadece birkaç saat olmak üzere, herkes çalışmak zorunda olacaktı. Ama hiç kimse kaytarmayacaktı, çünkü herkes en sevdiği işi yapacaktı. Böylece, kirli iş sorunu da, kim kirli iş yapmak *istiyor* diye sorularak çözülmüş olacaktı. Yanıt, elbette, çocuklardı... Böylece, mezbahada veya yol onarımında zevkle çalışacak ve bu arada kendileri-

ne de zaman ayıracak küçük kalabalıklar olacaktı. Çocukların kirli iş yapmak istemeyen küçük bir kısmından, çiçeklere bakma, annelerinin babalarının yanlış telaffuzlarını düzeltme takımları kurulacaktı. İşçiler arasında, en iyi kimin çalıştığını görmek için dostça bir rekabet olacaktı; armut yetiştiricileri ve ıspanak üreticileri yarışması düzenlenecek, (bütün dünyaya yayılıp gerekli 2.985.984 *phalanstère* kurulunca) büyük omlet aşçıları ve şampanya şişecileri müsademe edecekti.

Her şey son derece kazançlı olacak, kâr oranı yüzde 30'a çıkacaktı. Ama bu toplumsal bir kâr olacaktı: artı değer, on ikide beşi emeğe, on ikide dördü sermayeye, on ikide üçü "yeteneğe" verilmek üzere üçe bölünecek ve herkesten ortak ve iş arkadaşı olması istenecekti.

Acayip ve düşsel görünmekle birlikte, Fourieri düşünce, o edimsellik ve sağduyu kalesi Amerika'da tuttu. Bir ara, bu ülkede kırkın üzerinde *phalanstère* vardı; bir tane Owenci topluluğa veya muhtelif dinsel harekete karşılık, her birinin on beş ila dokuz yüz üyesi bulunan en az yüz yetmiş sekiz Ütopyacı grup vardı.

Çeşitlilikleri inanılmazdı: bazıları dindardı, bazıları dinsiz. Bazıları mazbuttu, bazıları çapkın; bazıları kapitalist, bazıları anarşistti. Ohio'da Trumbull Falanji, Long Island'da Modern Times; New Icaria'da Oneida ve Brook Farm ve New Jersey'de daha dikkate değer bir falanj olarak 1843'ten 1855'e kadar varlığını sürdüren, sonra 1930'lara kadar da yarı otel yarı cemaat olarak devam eden Kuzey Amerika Falanji vardı. Bu insanlarla bağdaştırmak güç ama eleştirmen Alexander Woolcott da orada doğmuştu.

Bu düş cemaatlerinden hiçbiri kök salmadı. Düş dünyaları, gerçeğin ve -pratikte hiçbiri bir *phalanstère*den daha öte bir şey olmayan-planlanmış bütün Ütopyacı toplum düzenlemelerinin aşındırmalarıyla başa çıkmakta zorlanıyordu. Dahası, hiçbiri öyle baştan çıkarıcı değildi. Bir *phalanstère*de yaşayabilmeyi kim istemezdi? Fourier, içinde yaşadığı dünyanın sefil mutsuzluğu üzerine kurulu yıkıcı hakikate işaret etmişti, ama reçetesinde, tedavi etmek istediği öldürücü hastalıklar için çok fazlaca ilahi katkı maddesi vardı.

Bu Ütopyacılar gülünç mü görünmektedir? Hepsinin hayalci olduğu doğrudur, ama, Anatole France'ın dediği gibi, hayalciler olmasaydı insanoglu hâlâ mağarada yaşıyor olacaktı. Bir parça delilik bulaşmamış insan yoktur: hatta Saint-Simon, en akıllı hayvan olarak kunduzun, bir gün gelip insanın yerini alabileceği üzerinde ciddi ciddi durmuştur. Ama tuhaf oldukları için veya fantezilerinin zenginliği ve çekiciliği nedeniyle bunlar kayda değer şeyler değildir. Cesurca oldukları için dikkatimiz

çekerler, cesur olduklarını anlamamız için içinde yaşadıkları entelektüel ortamı değerlendirmemiz ve anlamamız gerekir.

Sadece katı ve acımasız değil, aynı zamanda, acımasızlığını bir iktisat yasası kisvesi altında akılçılaştırılan bir dünyada yaşadılar. Fransız maliyeci ve devlet adamı Necker, yüzyılın sonunda, “Ekmek kadar lezzetli olmayan ama iki kat daha besleyici bir yiyecek türü keşfedilebilseydi, insanlar öğün sayısını iki günde bire indirirlerdi,” demişti. Kulağa ne kadar katı gelirse gelsin, bunun mantıklı bir yanı da vardı. O mantık, acımasız olanın, insanlar değil, dünya olduğuydu. Çünkü dünyayı iktisat yasaları yönetiyordu, iktisat yasaları ise insanın ciddiye almayabileceği veya almaması gereken şeyler değildi; işleyişlerinin talihsiz bir sonucu olarak, altından çıkacak herhangi bir adaletsizlikten şikâyet etmek, med cezirden şikâyet etmek kadar aptalcaydı.

Yasalar az ama kesindi. Adam Smith’in, Malthus’un ve Ricardo’nun ekonomik bölüşümün yasalarını ne kadar ayrıntıyla belirlediğini görmüştük. Bu yasalar, sadece toplumsal üretimin nasıl dağıtıldığını değil, aynı zamanda, nasıl dağıtılması gerektiğini de açıklayacak nitelikteydi. Bu yasalar, kârların rekabet tarafından kontrol edilerek bir dengeye ulaştırıldığını, ücretlerin daima nüfusun baskısı altında olduğunu ve rantların toplum büyüdüğü için toprak sahiplerinin işine yaradığını göstermişti. Hepsi bu. Bu sonucu beğenmeyenler olabilir, ama aynı sonucun toplum dinamiklerinin doğal ürünü olduğu da bir gerçektir; ne kişisel kötü niyet, kin, ne de herhangi bir kişisel manipülasyon söz konusuydu. Ekonominin yasaları, yerçekimi kanunu gibiydi, birinin diğere meydan okuması anlamsızdı. Bu nedenle, bir temel ekonomik prensipler alfabetesi şunu ifade ediyordu: “Yüz yıl önce ekonominin yasalarını ancak bilginler anlayabilirdi. Bugün ise kreşlerde bile konuşulmaktadır ve tek gerçek zorluk, son derece basit olmalarıdır.”

Ütopycıların bu kadar aşırıya kaçmaları doğaldı. Çünkü, ekonominin yasaları, dokunulmaz, tartışılmaz kabul edilmişti; buna rağmen, toplumun içinde bulunduğu ve sorumlusu yine bu yasalar olan durum dayanılır gibi değildi. Dolayısıyla, Ütopycılar, gerçekten büyük bir cesaretle ortaya çıkıp bütün sistemin değişmesi gerektiğini söylediler. Eğer kapitalizm buysa, (çocuk işçi Robert Blincoe’nun makineye zincirlenmesini hatırlayalım), başka herhangi bir şey buna tercih edilebilir, zira bundan daha kötü olamaz: Eşgüdüm Köyleri, ahlak kanunları veya bir *phalanstère*’in keyifli tatil atmosferi... Ütopycılar, (ki bölümde adı geçenlerin dışında daha pek çokları vardır) kafadan ziyade, yürek reformcularıydı.

Bu, onları *Ütopycı Sosyalistler* olarak adlandırmamızın nedenlerinden biridir. “Ütopya”, sadece bir idealist amaçlar sorunu değil, aynı zamanda, servetin anahtarıydı. Komünistlerin tersine, ütopycılar, üst sınıfları, toplumsal değişimin nihai olarak kendi yararlarına olacağına inanabileceklerini uman reformculardı. Komünistler, kitlelere, bütüne seslenmiş ve amaçlarına ulaşmaları için, gerekiyorsa, şiddet önermişlerdi. Sosyalistler ise, projelerine yandaş olarak kendi gibilerine, yani aydınlara, küçük burjuvalara, özgür düşünceli orta sınıf yurttaşlara veya entelektüel olarak özgürleştirilmiş aristokratlara baş vurmuşlardı. Robert Owen bile, kardeş değirmen sahiplerinin ışığı görmelerini sağlayabileceğini ummuştu.

Ne var ki, bu insanların aynı zamanda *Ütopycı Sosyalistler* olduğunu da unutmamak gerekir. Bu, onların *iktisat* reformcuları olduğu anlamına geliyordu. Ütopya inşacıları Platon’dan beri vardı; ama Fransız Devrimi’ne gelene dek, siyasi adaletsizliğe olduğu kadar ekonomik adaletsizliğe de tepki göstermeye başlamış değillerdi. Tiksindikleri, isyan ettikleri dehşet çemberini yaratan şey erken kapitalizm olduğuna göre, özel mülkiyete ve özel servet için mücadeleye sırtlarını dönmeleri normaldi. Pek azı, sistem içinde reformu düşünmüştü; unutmayalım ki, söz konusu olan, hilkati bozulmuş ilk fabrika mevzuatının çıkarıldığı dönemdi ve acı çekerek elde edilen bu reformlar, karşılığında katlanılan zahmetlerle taçlandırılmıştı. Ütopycılar, reformdan daha iyi bir şey istemişlerdi: ‘Komşunu Sev’ ilkesinin, bir biçimde, herkesin kendi çıkarı için debelenmesine galebe çalacağı yeni bir toplum. Mülkiyetin toplumsallığı, ortak mülkiyetin sıcaklığı, insanın ilerlemesinin mihenk taşı olacaktı.

Çok iyi niyetli insanlardı. Ne var ki, bütün iyi niyetlerine ve esaslı teorilerine rağmen, Ütopycılar saygı kazanamadı, ciddiye alınmadı; Yürekleri onlarla birlikte, ama ayakları da yere basan birinin yol göstericiliğine ihtiyaçları vardı. Böyle birini en olmayacak yerde, çağın en büyük iktisatçısı olduğu kabul edilen birisinin nihai olarak sosyalizme dönüşünde buldular: John Stuart Mill.¹⁷

Bu bölümde yer alanların hepsi inanılmaz kişiliklerdir, ama J. S. Mill bunların en dikkate değer olanıdır. Babası, Ricardo ve Jeremy Bentham’ın dostu ve sırdaşı, ondokuzuncu yüzyıl başlarının önde gelen aydınlardan biri olan tarihçi, filozof, broşür yazarı James Mill’di. James Mill, neredeyse her konuda, ama özellikle eğitim konusunda kesin görüşlere sahipti. Oğlu John Stuart Mill ise bu görüşlerin olağanüstü ürünüydü.

John Stuart Mills 1806'da doğdu. 1809'da (1819'da değil) Yunanca öğrenmeye başladı. Yedi yaşında Platon'un diyaloglarının büyük bir kısmını okudu. Ertesi yıl, Herodotos'u, Ksenophon'u, Diogenes Laertios'u iyice sindirdikten sonra, Latince'ye başlayarak Lukianos'un bir kısmını hatmetti. Sekizi ile on ikisi arasında Vergilius, Horatius, Livius, Sallustius, Ovidius, Terentius, Lucretius, Aristoteles, Sophokles ve Aristophanes'i bitirmiş, geometri, cebir ve diferansiyel hesap konusunda uzmanlaşmış, bir Roma Tarihi, bir Antik Evren Tarihi Özeti, bir Hollanda Tarihi ve birkaç şiir yazmıştı. Ünlü *Otobiyografi*'sinde, "Hiç Yunanca yazmadım, düzyazıları bile; ama biraz Latince kullandım. (...) Babam bu çalışmanın değerini küçümseyecek diye değil, (...) gerçekten zamanım olmadığı için," der.¹⁸

On iki yaşında bir yetişkinin olgunluğuna erişen Mill, Hobbes'un mantığını ve eserini ele almış, on üçüneyken ekonomi politik konusunda bilinmesi gereken her şeyin tam bir araştırmasını yapmıştı.

Tuhaf ve bizim ölçülerimize göre ürkütücü bir şekilde yetiştirilmişti. "Çalışma alışkanlığını yitirip tembelliğin tadını almasın diye"¹⁹ tatil yoktu, erkek arkadaş yasaktı, hatta eğitiminin ve çalışma temposunun normalden çok farklı olduğunun bile doğru dürüst farkında değildi. Mucize, Mill'in sonradan büyük eserler yaratması değil, kişiliğini tamamen tahrip olmaktan kurtarabilmesiydi. Ne var ki, bir çeşit sinir bozukluğundan mustarıptı; yirmili yaşlarında, varlığından beslendiği kuru ve kırılğan entelektüel çalışma dünyası birden kuraklaştı ve beklentilerini karşılamaz oldu; başka gençler entelektüel faaliyetin güzel olabileceğini keşfetmek durumundayken, zavallı Mill, güzelliğin içindeki güzelliği kavramak zorundaydı. Melankolinin kuşatması altındaydı; Goethe'yi okumaya başladı, sonra Wordsworth'u, ondan sonra Saint-Simon'u okudu; babası beyinden söz ederken ne kadar ciddiye, bunların hepsi de aynı ciddiyetle yürekten söz eden insanlardı. Ve Harriet Taylor ile tanıştı.

Ne kötü talih ki, işin içinde bir de Bay Taylor diye biri vardı. Harriet Taylor ve Mill birbirlerine âşık olmuş, yirmi yıl yazışmış, birlikte seyahat etmiş, hatta –mektuplarına bakılırsa– tam bir masumiyet içinde birlikte yaşamışlar, ama bütün bunlardan Bay Taylor'un haberi olmamıştı. Ancak ölümüyle Bay Taylor engeli ortadan kalktı ve iki âşık evlenebildi.

Mükemmel bir evlilikti. Harriet Taylor ve daha sonra kızları Helen, Mill'de çok geç başlamış olan duygusal uyanışı tamamladı. İki kadın bir olup, kadın hakları, daha da önemlisi, insanoğlunun hakları konusunda Mill'in gözünü açtı. Harriet'in ölümünden sonra hayatı üzerine

düşüncelere daldığında, karısının ve kızının kendisi üzerindeki ortak etkilerini de gözden geçirmiş ve şunları yazmıştı: “İster şimdi ister ileride, her kim benim hakkımda veya yaptığım iş hakkında düşünecek olursa, bunun tek bir zeka ve ruhun değil, üç zeka ve ruhun ürünü olduğunu asla unutmamalıdır.”²⁰

Anlaşıldığı üzere, Mill, ekonomi politik konusunda bilinmesi gereken ne varsa hepsini daha on üç yaşındayken öğrenmişti. Ama iki uzun ciltten oluşan şaheseri *Ekonomi Politığın İlkeleri*'ni ancak otuz yıl sonra yazacaktı. Sanki otuz yıl boyunca sırf bu amaçla bilgi biriktirmiş gibiydi.

Kitap, tam bir alan araştırmasıdır: rantları, ücretleri, fiyatları ve vergileri ele alır; Smith, Malthus ve Ricardo'nun açtığı patikaları asfaltla kaplar. Ancak, günümüzde fiili bir dogma damgasını yemiş doktrinlerin güncellenmesinden ibaret değildir. Kendi keşfini yapmayı, Mill'in anıtsal öneme sahip olacağına inandığı bir keşfi esas alır. Başka birçok büyük düşünce gibi, bu keşif de çok basitti ve iktisat yasalarının asıl faaliyet alanının bölüşüm değil üretim olduğunu göstermekten ibaretti.

Mill'in söylemek istediği şey çok açıktı: üretimin iktisadi yasaları doğayla ilgilidir. Ne emeğin hangi yolla kullanılırsa daha verimli olacağına dair bir keyfiyet, ne de toprağın verimliliğinin azalan güçleri gibi bir olgu hakkında isteğe veya tercihe bağlı bir unsur söz konusudur. Doğanın kıtlığı ve yetersizliği birer gerçekliktir; bize emeğimizin verimini azami noktaya nasıl çıkaracağımızı gösteren iktisadi davranış kuralları da, gazların genişmesi veya kimyasal maddelerin etkileşimi yasaları kadar kişilik dışı ve mutlaktır.

Fakat (bu, muhtemelen, iktisadın en büyük *fakatıdır*), iktisat yasalarının bölüşümle hiçbir ilgisi yoktur. Üretebileceğimiz en yüksek refahı bir kere üretince, onunla canımız ne istiyorsa yapabiliriz. “Eşya bir kez ortaya çıkmışsa,” demektedir Mill, “insanoğlu, tek tek veya topluca, onlarla ne istiyorsa yapabilir. Onları hoşlandıkları herhangi bir kimse- nin tasarrufuna bırakabilir. (...) Hatta, bir kimse, başkalarının hiç yardımı olmadan, sırf kendi çabasıyla bir şey üretse bile, toplumun izni olmadıkça onu elde tutamaz. Sadece toplum değil, bireyler de o ürünü üretenin elinden alabilir ve alacaktır; tabii toplum, bireyi, kendi mülkiyetinde boğulup gitmesini önleyecek şekilde istihdam etmemiş ve ücretlendirmemişse... Bu nedenle, servetin bölüşümü, toplumun yasalarına ve geleneklerine bağlıdır. Bu nedenle, gelir bölüşümünü belirleyen kurallar, topluma hakim olan kesimin kanaat ve duyguları neyi gerektiriyorsa odur, zamana ve yere göre son derece farklıdır ve insanoğlu öyle istiyorsa daha da değişebilir...”²¹

Bu, Ricardo'nun, nesnel bulgularını toplum için bir deli gömleği haline getirecek kadar katılaştırılan takipçilerine ağır bir darbeydi. Çünkü, Mill'in söylediği, şeffaf denilecek kadar açıktı; çünkü bir kere söylenmişti ve ne söylendiği ortadaydı. Toplumun “doğal” eyleminin ücretleri bastırma veya kârları eşitsizleştirmek ya da rantları artırmak vb. olması önemli değildi. Toplum, kendi faaliyetlerinin “doğal” sonucunu beğenmemişse, sadece bu sonuçları değiştirirdi. Vergilendirebileceği gibi gelir de aktarabilirdi, kamulaştırabilirdi, elindeki arazileri, zenginlikleri dağıtabilirdi. Bütün zenginliğini bir krala da bırakabilir, dev bir yardım kuruluşu da işletebilir, teşviklere özel bir önem de verebilir, sonuçlarını göze almak koşuluyla görmezden de gelebilirdi. Ama ne yaparsa yapsın, “doğru” bölüşüm, en azından iktisat biliminin anlamak, açıklamak iddiasında bulunduğu bir bölüşüm yoktu. Toplumsal zenginliğin paylaşımını haklı çıkarmak için “iktisadın yasalarına” baş vurma ihtiyacı söz konusu değildi; sadece zenginliklerini uygun gördükleri biçimde paylaşan insanlar vardı.

Mill'in keşfi, aslında, onun düşündüğü kadar anıtsal değildi. Çünkü, muhafazakâr iktisatçıların hemen ortaya koydukları üzere, insanlar bölüşüm sürecine müdahale edince, üretim sürecine müdahale edilmesine aynı ölçüde katkıda bulunamamaktadır: örneğin, kârlara uygulanacak yüzde 100'lük bir vergi, kuşkusuz, kâr miktarı üzerinde olduğu kadar bu kârı kimin elde ettiği üzerinde de müthiş bir etki yapacaktır. Marks'ın bir başka açıdan işaret ettiği gibi, bölüşüm ve üretimi, Mill'in sandığı kadar yalınkat bir şekilde birbirinden ayırmak mümkün değildir; zira farklı toplumlar, ödeme biçimlerini kendi üretim biçimlerinin bir parçası olarak düzenler: örneğin, feodal toplumlarda nasıl “ücret” yoktuysa, kapitalist toplumlarda da artık feodal hak (bey hakkı, ağa payı) yoktur.

Toplumların, kendi bölüşümlerini yeniden yapılandırabilme özgürlüğünün Mill'in işaret ettiği kadar çok daha sınırlı olduğu yönündeki eleştiriler, bu bağlamda, hem sağdan hem soldan geldi. Buna rağmen, Mill'in yaklaşımını küçümsemek, tıpkı onu abartmak gibi, doğru olmaz. Çünkü sınırların varlığı, bir manevra alanının bulunması, kapitalizmde de reform yapılabileceği anlamına gelir. Gerçekten, Amerika'nın New Deal'ı, İskandinavya'nın refah kapitalizmi, Mill'in “doğal” işleyişini kendi moral değerlerini dayatarak düzeltmeye çalışacak bir toplum vizyonunun dolaysız ifadesidir. Değişim sınırlı olsa bile, bunun önemli toplumsal gelişmelere yol açmadığını kim söyleyebilir?

Elbette, yaşadığı dönemde Mill'in bulguları, taze bir esinti etkisi yarattı. Kendini beğenmişlik ve yapmacılığın günün modası olduğu bir dö-

nemde, olağanüstü bir dürüstlikle konuşuyordu. Örneğin, *Ekonomi Politikin İlkeleri* adlı eserinde, Üretim ile Bölüşüm arasındaki büyük ayrımı ortaya koyduktan sonra, (hemen ekleyelim, Marks'ın komünizmi hariç) varlığından haberdar bile olmadığı çeşitli Ütopycı reformcular tarafından önerilen çağdaş “komünizm” projelerini incelemeye koyuldu.

Mill, bu “komünist” projelere yöneltilebilecek çeşitli itirazları değerlendirdi ve birçoklarında bir haklılık payı olduğunu gördü. Sonra, görüşlerini şu esip gürleyen paragrafta özetledi:

Eğer sahip olduğu bütün olanaklarla birlikte Komünizm ve bütün acıları ve adaletsizlikleriyle birlikte toplumun mevcut durumu arasında bir tercih yapılacaksa; eğer özel mülkiyet kurumu, beraberinde şu kaçınılmaz sonucu da getirecekse: yani emeğin üretimi, günümüzde gördüğümüz gibi, emeğe tamamen zıt bir oranla, en büyük pay hiç çalışmamış olana, ikinci büyük pay ise sadece nominal bir iş ifa edene verilecek şekilde, yapılacak iş gittikçe zorlaşır ve tatsız bir hal alırken karşılığında ödenen bedelin hükümsüz olacağı bir biçimde azalarak, en yorucu ve tüketici bedensel emeğin bile yaşamın temel gereksinimlerini karşılamaya yetmeyeceği şekilde pay edilecekse; seçeneklerimizden biri bu öteki de Komünizm ise, Komünizmin büyük veya küçük bütün zorlukları terazideki bir toz tanesi kadar olacaktır.²²

Ama Mill, asıl seçimin bu olmadığını da eklemişti. Çünkü, özel mülkiyet ilkesinin henüz doğru, adil bir şekilde, tam olarak denenip yaşanmadığına inanıyordu. Avrupa'nın kanunları ve kurumları, Mill'in, kitabında yazdığı ilkelerin tam olarak uygulanmasıyla erişilebileceğine inandığı reform ruhunu değil, hâlâ vahşi feodal geçmişi yansıtmaktaydı.

Böylece, sonunda, gerçekten devrimci bir değişimi savunmayı iki nedenle kısa kesti. Birincisi, günlük hayatın sert ve katı galesinin, insanoğlunun fazla enerjisini boşaltması için gerekli bir tür baca veya egzoz borusu olduğunu görmüştü.

“İtiraf ederim ki,” diyordu, “insanoğlu için olağan durumun öylece yaşayıp gitmek olduğunu düşünenlerin ileri sürdüğü bir yaşam ideali bana hiç cazip gelmiyor; yani, toplumsal yaşamın mevcut biçimini oluşturan çığnemek, ezmek, dirsekleme, berikinin ayağına basmak, en arzu edilmez insan güruhlarından birini oluşturur ve endüstriyel ilerleme aşamalarından birinin nahoş hastalık belirtilerinden öte bir şey değildir.”²³

Ne var ki, açgözlülükten, mal hırsından hoşlanmaması, Mill'i mal hırsının yararına karşı kör de etmemiştir: "Yani, daha güzel şeyler düşünen kafalar diğerlerini daha güzel şeyler için eğitinceye kadar, insanlığın enerjisinin, eskiden savaş için verilen mücadelede olduğu gibi, zenginlikler için çaba göstermeye memur edilip kontrol altında tutulması, kuşkusuz, paslanmasından, durgunlaşmasından iyidir. Zihinler kabalaşırken kaba uyarılara ihtiyaç duyar; bırakın öyle olsun."²⁴

İkinci ve belki daha inandırıcı bir tereddüdü daha vardı. Mill, düşsel komünist toplumun olumlu ve olumsuz yanlarını değerlendirirken, şu sözlerle ifade ettiği bir güçlükle karşılaşmıştı:

Sorun, kişiliğin bireyselliği için sığınacak bir yer bırakıp bırakılmayacağıdır; kamuoyunun zorba bir boyunduruk haline gelip gelmeyeceği; her bireyin bütünden mutlak bağımsız olup olamayacağı, her birinin bütün tarafından gizlice izlenip izlenmeyeceği, düşüncelerin, duyguların ve hareketlerin ehlileştirilmiş tektipliğine doğru öğütülüp öğütülmeyeceğidir. Ayrıklılığın bir suç, bir utanç konusu olduğu hiçbir toplum bir bütünlük arz edemez.²⁵

Bu, daha sonra, belki en büyük eseri denilebilecek *On Liberty* (Özgürlük Üzerine) başlıklı makaleyi kaleme alan Mill'in "siyasi" söylemidir. Ama biz burada iktisatçı Mill ile ilgileniyoruz. Çünkü *Ekonomi Politüğün İlkeleri* adlı eseri, toplumsal reform olanaklarının araştırılmasının çok ötesinde bir şeydi. Kapitalist sistem için kendisinden önce Smith ve Ricardo'nun önerdiği modellerinkinden çok daha geniş bir yörünge geliştiren, büyük ölçekli bir toplumsal modeldi bu. Ama Mill'in modelinin, kendisinden öncekilerden farklı bir hedefi vardı. Daha önce belirtildiği gibi, Mill, her şeyden önce sosyal davranışın değişebileceğine inanıyordu. Bu nedenle, asıl mahşeri mekanizmayı, yani özünde işçi sınıfının gelişimi adına bütün değişimleri bozan nüfus refleksini, Ricardo hatırına daha fazla sessizce sineye çekmedi; işçi sınıfının, Malthus'un kendileri için öngördüğü tehlikeyi anlamaları için eğitilebileceklerini, böylece, kendi sayılarını gönüllü olarak düzenleyebileceklerini düşünüyordu.

Nüfusun ücretler üzerindeki baskısının kalkmasıyla, Mill'in modeli, Ricardo ve Smith'in modelinden farklı bir biçim aldı. Önce, birikim sürecinin eğilimleri ücretleri yükseltecek, ama artık ücretlerin kârlar üzerindeki baskısını azaltacak çocuk seli olmayacaktı. Bunun sonucunda, ücretler yükselecek ve sermaye birikimi sona erecekti. Böylece, tıpkı

Smith veya Ricardo'nun sisteminin sürekli nüfus baskıları konusundaki yaklaşımı gibi, Mill'in sistemi de yüksek bir *durgunluk* düzeyine erişmektedir.

Ama bu defa da başka bir sapma söz konusu. Mill, bir durgunluk halini kapitalizm ve ekonomik büyümenin sonu olarak değil, insanlığın enerjisini sadece ekonomik büyümeyle sınırlı tutmayıp can alıcı adalet ve özgürlük sorunlarına harcayacağı yumuşak bir sosyalizmin başlangıç aşaması olarak görmektedir. Gerçekleşmesi yakın olan bu durgun toplumdaki, büyük değişimler ortaya çıkabilir. Devlet, toprak sahiplerinin, veraset ve intikal vergisinden muafiyet gibi, kazanılmamış yararlar elde etmelerini önleyecektir. İnsanların patronların emrinde olduğu işletme örgütlerinin yerini işçi birlikleri alacaktır. Kazançlı çıkanlar, tam rekabet avantajlarıyla, işçi kooperatifleri olacaktır. Eski patronlar bütün mallarını mülklerini işçilere satıp yıllık maaş üzerinden emekliye ayrılırken kapitalizm yavaş yavaş ortadan kalkacaktır.

Bu tamamen ütopyacı bir düşünür müdür? Geriye dönüp *Ekonomi Politikasının İlkeleri*'nin son baskısını izleyen muazzam ekonomik gelişme yüzyılına bakarsak, Mill'in, İngiltere'nin (ve giderek dünya kapitalizminin) bu durgunluk haline bir el erimi kadar yakın olduğuna inandığını görünce ancak gülümsenebilir. Ama, buna karşılık, kapitalist gelişmenin gelecek bir veya iki kuşakta karşılaşacağı sorunlara bakar ve Hollanda veya İskandinav üçlüsü gibi kimi kapitalist ülkelerin ekonomik yapılarına yüksek düzey bir sosyal sorumluluk kazandırmayı başarmaktaki maharetlerini tekrar incelersek, Mill'in öngörüsünü sadece Victoria dönemine has bir kuruntu olarak bir kenara itemeyiz. Belki, bir Victoria yandaşı olduğu için, Mill çok kolay reddedilmiştir; zira hitabet yeteneğinin doğrudan doğruya bile dizginlediği sakin, düşünceli konuşması, günümüz insanına cezbedici gelmemiştir. Buna rağmen, Mill geri dönmenin bir yolunu, ön kapıdan dışarı çıkarıldıktan sonra arka kapıdan girmenin bir çaresini bulmuştur.

Öyleyse, ona saygıyla veda edelim. 1873'e kadar yaşadı, zaten neredeyse tapınma derecesinde saygı duyulan bir insandı, biraz Sosyalistçe bulunan eğilimleri de ümit dağıtması ve Malthusçu, Ricardocu karamsarlık örtüsünü kaldırması karşılığında affedildi. Ne var ki, rantların vergilendirilmesi, veraset vergileri, işçi kooperatiflerinin kurulması gibi taraftarı olduğu düşünceler çok sarsıcı olmadığı için, Sosyalist olmayan pek çok kimse tarafından da benimsenebildi. Ticaret birliklerinin olanağları konusundaysa çok iyimser değildi ve bu da saygıdeğer bir fikir olarak kabul gördü. Toplumsal değişimin yavaş yavaş gerçekleştirilmesini

savunan, iyimser, gerçekçi ve radikal imalardan yoksun bu fikir, hakiki bir İngiliz öğretisiydi.

Ekonomi Politğin İlkeleri muazzam bir başarıydı. İki ciltlik pahalı bir eser olarak, daha Mill'in sağlığında yedi baskı yaptı; Mill, onun için tipik sayılabilecek bir davranışla, işçi sınıfının da kolayca satın alabileceği kadar ucuz olabilmesi için, kitabın tek ciltlik bir özetini, masrafını kendi cebinden karşılayarak bastırdı. Bu tür beş ucuz baskı da yine sağlığında yayınlandı. Mill, yaşadığı dönemin Büyük İktisatçısı haline gelmiş, kendisinden Ricardo'nun gerçek halefi ve mirasçısı olarak söz edilmiş ve Adam Smith'le de gayet yaraşır biçimde karşılaştırılmıştı.

İktisat bir yana, insan olarak da çok saygı gördü. *On Liberty*'nin yanı sıra, *Logic, Considerations on Representative Government* ve *Utilitarianism* adlı kitapların da yazarıydı. Sadece dâhi değildi, evliyalığın sınırlarında gidip gelmişti. Felsefe alanındaki büyük rakibi Herbert Spencer, ekonomik açıdan, toplumsal evrim üzerine planladığı çalışmalarını tamamlamayacak kadar zor duruma düştüğünde, ona para yardımında bulunmayı öneren de Mill'dir. Rakibine, "Bu teklifi, bir sempati kazanma, beğenilme çabası olarak değerlendirmemenizi rica ederim; öyle yorumlansa bile, sunmama izin verilmesini ümit etmeye devam edeceğim. Ama bu rasgele bir teklif değil, uğruna emek harcamakta olduğunuz ve sağlığınıza kaybettiğiniz önemli bir kamusal amaç için basit bir işbirliği teklifi," diye yazacaktı.²⁶

Bundan daha özgün bir jest olamazdı. Mill sadece iki şeye önem verdi: dostlarının neredeyse körü körüne olduğunu düşündüğü, karısına beslediği büyük bağlılık ve kimsenin alıkoyamayacağı bir bilgi tutkusunu. Milletvekili seçildiğinde yaptığı insan hakları savunusu, o dönem için tepkilere yol açtı; belki alt edildi ama zerre kadar umursamadı. Dünyayı nasıl görüyorsa öyle yazmış ve anlatmıştı; önemli olan tek insan, sevgili Harriet'iydi.

Harriet'in ölümünden sonra da, en az onun kadar vazgeçilmez olan kızı Helen vardı. Mill, *Otobiyografi*'sinde şunları yazmıştı: "Kuşkusuz, kimse, benimki gibi bir kayıptan sonra, hayat piyangosunda aynı değerde bir başka ödül kazanacak kadar şanslı olmamıştır."²⁷ Bu son derece bilge ve gerçekten büyük adam, son günlerini Avignon'da, Harriet'in mezarının yakınında, Helen'le birlikte geçirmek üzere emekliye ayrılmıştı.

Son bir rastlantı. İktisat konusundaki başarıyı, ilerleme, barışçı değişim ve iyileşme fırsatına dair mesajlarıyla 1848'de yayınlandı. Belki

120 İKTİSAT DÜŞÜNÜRLERİ

çağ kapatıp çağ açan bir kitap değildi, ama çağa damgasını vuran bir kitap olduğu kuşku götürmez. Kaderin ilginç bir cilvesi olsa gerek, aynı yıl çok daha küçük bir başka kitap daha, bir broşür yayınlandı. Adı, *Komünist Manifesto*'ydu ve J. S. Mill'in dünyaya sunduğu bütün o sakin ve neşeli uyumu, birkaç sayfa içinde, keskin ifadelerle altüst etti.

Manifesto, hayra alamet olmayan sözlerle başlar: “Avrupa’da bir hayalet dolaşiyor; Komünizmin hayaleti. Yaşlı Avrupa’nın bütün güçleri, dualar okuyarak bu hayaletten kurtulmak için kutsal bir ittifak oluşturdu. Papa ve Çar, Metternich ve Guizot, Fransız radikalleri ve Alman polis casusları...”¹

Kesinlikle bir hayalet vardı: 1848, kıtadaki eski düzen açısından bir terör yılıydı.² Havada bir devrim harareti, sokaklarda bir uğultu vardı. Bir an için –kısa bir an– sanki eski düzen yıkılacakmış gibi göründü. Fransa’da, orta sınıfın heybetli kralı Louis Philippe’in zaten bel vermiş rejimi bu buhranla güreş tutmuş, sonra da çökmüştü; kral tahttan feragat etti ve canını kurtarmak için bir Surrey villasına kaçtı. Parisli işçiler düzensiz ve yabanıl bir kalabalık halinde ayaklanmış ve kızıl bayrağı Hôtel de Ville’in tepesine dikmişti. Belçika’da, korkuya kapılan bir monark, istifasını sunmayı önerdi. Berlin’de barikatlar kurulmuş, kurşunlar vızıldamıştı; İtalya’da ayaktakımı ayaklanmış, Prag ve Viyana’da halk ayaklanmaları şehirlerin denetimini ele geçirecek Paris’in izinden gitmişti.

“Komünistler düşüncelerini ve amaçlarını saklamaya gerek görmez,” diye haykırıyordu *Manifesto*. “Hedeflerinin, ancak mevcut bütün toplumsal ilişkileri zorla yıkarak gerçekleştirilebileceğini açıkça ilan ederler. Bırakalım egemen sınıflar bir komünist devrimle titresin. Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecek şeyi yok. Kazanacakları ise bir dünya.”³

Egemen sınıflar gerçekten titredi ve komünizm tehdidini her yerde gördüler. Korkuları yersiz de değildi. Fransız dökümhanelerinde, işçiler, balyoz darbeleri eşliğinde radikal şarkılar söylüyordu; fabrikaları dolaşmakta olan Alman şair Heinrich Heine, “Sakin bir yaşam koşuşturmacası içindeki halkın, bu şarkılarda var olan şeytani tını hakkında bilgi sahibi olması, gerçekten de, mümkün değildir,” diye yazmaktaydı.⁴

Manifesto'nun gayet anlaşılır sözlerine rağmen, bu şeytani tını, bir komünist devrim çağrısı değildi; sadece yeni doğmuş bir doyumsuzluk ve umutsuzluk feryadıydı. İngiltere'nin içinde bulunduğu iyicil huzur ortamıyla kıyaslandığında, bütün Avrupa bir tepki hareketinin kışkacıdaydı. John Stuart Mill, Fransız hükümetini “gelişme ruhundan tamamen yoksun ve (...) neredeyse sadece insanın maddi ve bencil güdülerinden yapılmış...” diye tanımlıyordu ve bu denli tekinsiz bir şöhrat hiç de Fransızlar'ın tekelinde değildi. Almanya'yı ele alalım, ondokuzuncu yüzyılın kırk yılı geride kalmıştı ve Prusya'da hâlâ parlamento yoktu, toplumun konuşma özgürlüğü veya hakkı yoktu, örgüt kurma hakkı, basın özgürlüğü ve bir jüri tarafından yargılanma hakkı yoktu, kralın tanrısal haklarına beslenen köhne inanıştan en ufak bir sapma belirtisi gösteren hiçbir düşünce için hoşgörü yoktu. İtalya, anakronistik bir prenslikler karmaşasıydı. I. Nicholay'ın yönetimindeki Rusya, Çar'ın bir zamanlar Robert Owen'in New Lanark'ına yaptığı ziyarete rağmen, tarihçi de Tocqueville tarafından “despotizmin Avrupa'daki temel direği” diye tanımlanmıştı.

Bu umutsuzluk derlenip toplansa ve yönlendirilebilse, o şeytani tını gerçekten devrimci bir tınıya dönüştürülebilirdi. Ne var ki, bilindiği gibi, ayaklanmalar kendiliğinden geliyordu, disiplinsiz ve amaçsızdı; başlangıçta zaferler kazandılar, ama sonra, ‘bundan sonra ne yapacağız’ diye düşünürlerken, eski düzen sarsılmaz bir şekilde yerine geri döndü. Devrimci ateş közlendi, azalmadığı yerde de acımasızca ezildi. On bin kayıp pahasına, Paris'in ayaktakımı Ulusal Muhafızlar tarafından bastırıldı, Louis Napolyon ülkenin başına geçti ve ilk iş olarak da İkinci Cumhuriyeti İkinci İmparatorluğa dönüştürdü. Belçika'da, kraldan her şeye rağmen tahtında kalmasını istemenin daha iyi olacağına karar verilmiş, o da toplanma özgürlüğünü lağvederek bu armağanı kabul

etmişti. Viyanalı ve Macar kalabalıklar mevzilerinde topa tutuldu ve Almanya'da cesaretle cumhuriyetçilik sorununu tartışmakta olan bir anayasa meclisi, hizip tartışmalarına boğulup, utanmadan, ülkeyi Prusya Kralı IV. Friedrich Wilhelm'e sundu. Onlar için daha yüz kızartıcı olanı, söz konusu kralın, komünçülerin tiksinċ ellerinden hiçbir tacı kabul etmeyeceğini ilan etmesiydi.

Devrim bitmişti. Şiddetli, kanlı olmuş fakat sonuçsuz kalmıştı. Avrupa'da birkaç yeni yüz belirmişti ama politikalar büyük ölçüde aynı kalmıştı.

Ne var ki, Komünistler Birliği'ni henüz kurmuş olan küçük bir işçi lideri grubuna göre, derin bir ümitsizliğe kapılmak için bir neden yoktu. Yüksek umutlar bağladıkları devrimin tavsadığı, bütün Avrupa'da baskı altında tutulan radikal hareketlerin daha önce hiç olmadığı biçimde acımasızca kuşatılmakta olduğu doğrudu. Ama bütün bunlar, biraz süku-netle değerlendirilebilirdi. Onların tarih anlayışlarına göre, 1848 ayaklanmaları, sadece gelecek için planlanan dev bir üretimün küçük çaplı kostümlü provalarıydı ve o görülmeye değer müthiş hareketin nihai başarısı üzerinde herhangi bir kuşku karaltısı olamazdı.

Birlik, amaçlarıyla ilgili açıklamayı kısa bir süre önce yayınlamış ve ona *Komünist Manifesto* adını vermişti. Bütün sloganları ve keskin cümleleriyle *Manifesto*, sadece devrimci hissi kamçulamak veya her yeri dolduran öfkeli haykırışlara bir başka protesto sesi eklemek için yazılmamıştı. *Manifesto*, düşünce olarak başka bir şeydi: bir Komünist devrimin sadece arzu edilir değil, kanıtlanabilir bir şekilde kaçınılmaz olduğu bir tarih felsefesi... Toplumu aynı zamanda kendi arzuları doğrultusunda yeniden düzenlemek isteyen Ütopacıların tersine, Komünistler, insanların canayakınlığına veya onların olmayacak şeylerin hayalini kurma iptilasına baş vurmadı; bunun yerine, insanlara, talihlerini, alinyazılarını bir yıldıza bağlama ve o yıldızın tarihsel bir burçlar kuşağından amansız bir şekilde geçişini izleme şansını sundular. Artık taraflardan birinin ah-laki veya duygusal nedenlerle veya mevcut düzenin çok kötü olduğunu düşündüğü için kazanmak zorunda olduğu bir yarış söz konusu değildi. Artık hangi tarafın kazanmak zorunda olduğuna dair soğuk çözümler vardı ve bu taraf proletarya olacağına göre, liderlerinin tek yapacağı beklemektir. Sonunda, onlar kazanacaktı, çünkü kaybedemezlerdi.

Manifesto, gelecek için yazılmış bir programdı. Ama yazarlarını bir şey hayrete düşürecekti. Beklemeye hazır dılar; ama yetmiş yıl değil. Zaten Avrupa'da devrim için en uygun kuluçka makinesini aramaktaydılar. Oysa, Rusya'ya dönüp de bakmamışlardı bile.

Manifesto, herkesin bildiği gibi, öfkeli dâhi Karl Marks'ın fikir çocuğuydu. Daha doğrusu, o ve olağanüstü yoldaşı, yurttaşı, destekçisi ve meslektaşı Friedrich Engels arasındaki işbirliğinin bir ürünüydü.

İlginç ve kuşkusuz son derece önemli adamlardı. Sorun, kısa zamanda, sadece bir kişi değil, şahsiyet haline gelmeleridir. En azından Sovyetler'in çöküşüne kadar, Marks, yaygın bir şekilde, İsa veya Muhammed düzeyinde bir dini lider olarak görülmüş, böylece, Engels de bir tür Aziz Paulus veya Aziz Yuhanna olmuştu. Moskova'da, Marks-Engels Enstitüsü'ndeki bilim adamları, onların eserlerini sokağın aşağısındaki din karşıtı müzede eğlencesine daldıkları putperestlikle didik didik ettiler. Ne var ki, Marks ve Engels, Stalin Rusya'sında, o ölçüde olmasa da Maoist Çin'de azizlik mertebesine yükseltilirken, dünyanın geri kalanının büyük bir kısmında şeytani yaratıklar olarak görülüyordu.

Her iki muameleye de layık değildiler, çünkü ne aziz ne de şeytandılar. Eserleri de ne Kutsal Kitap'tı ne de kâfirlik belgesi. Dünyayı bizim için, sırasıyla, önce açıklayan, sonra aydınlatan, sonra da yorumlayan büyük iktisadi görüşler çizgisinin bir parçasıdır ve, raftaki başka büyük eserler gibi, kusursuz değildirler. Dünyanın kafası, Devrimci Marks'la meşguldü. Ama Marks hiç yaşamasaydı bile, yeni bir toplumun başka sosyalistleri ve başka peygamberleri yine olacaktı. Marks ve Engels'in asıl ve kalıcı etkisi, hiçbiri kendi sağlıklarında bile çok fazla meyve vermeyen devrimci faaliyetleri değildir; ekonomi politikçi Marks'ın, kapitalizmin önünde dize geleceği yönündeki öngörüsüdür. Tarihe vurduğu son damga, kapitalizmin kaçınılmaz olarak çökmesi gerektiği kehanetiydi. Komünizm, kendi zayıflığını görmezden gelerek, yapısını bu kehanet üzerine kurmuştu.

Fakat önce şu adamları bir görelim.⁵

Görünüşleri birbirine tamamen zıttı. Marks, bir devrimciye benzerdi. Çocukları ona "Mağribi" adını takmıştı, çünkü esmer, gözleri derine kaçmış ve parlak bakışlıydı. Tık naz ve güçlü yapısı, gür sakalıyla hayli sert ifadeliydi. Düzenli bir insan değildi; evi, ortasında çapaçul giyimli, göz yaşartacak bir sigara dumanı tabakası içinde dolaşan Marks'ın bulunduğu, oraya buraya saçılmış tozlu kâğıt yığınlarıyla doluydu. Buna karşılık, Engels, küçümsediği burjuvazinin bir üyesi olarak görülürdü; uzun boylu, sarışın, hayli şık ve zarif olan Engels, eskrim yapmaktan, sürekle avından hoşlanan ve bir keresinde Weser Nehri'ni dört kez hiç mola vermeden geçmiş bir insandı.

Sadece görünüşleri değil, birbirine benzemeyen; kişilikleri açısından da tam zıt kutuplardaydılar. Engels neşeliydi, dikkatliydi, kıvrak ve kolay öğrenen, Allah vergisi bir zekaya sahipti; yirmi dilde kekeleyebildiği (!) söylenirdi. Şarap konusunda iyi bir damak zevki dahil, yaşamın burjuvaziye has keyiflerini bilir, bunlardan zevk alırdı; şunu kaydetmek de ilginç olacaktır, sevgilileri uğruna proletaryaya karıştığı halde, zamanının büyük kısmını, romantik bir şekilde, işçi sınıfına mensup metresi Mary Burns'ün (ve onun ölümünden sonra kız kardeşi Lizzie'nin) İskoçyalı şairin torunu olduğunu kanıtlamak için harcamıştı.

Marks ise çok daha hantal ve sıkıcıydı. Mükemmelin üstünde bir Alman bilim adamıydı, yavaş, çok titiz, ve sıkıntı verecek kadar, hatta hastalık derecesinde mükemmeliyetçiydi. Engels, hiç zamanı yokken bile bir makale, bir tez karalayabilirdi; Marks ise ölene dek tek bir tane bile yazamayacağından endişe duyardı. Engels'i dört bin fiil köküyle sadece Arapça zorlamıştı; Marks ise, yirmi yıl uğraştıktan sonra, Töton İngilizcesi'ni hâlâ yarım yamalak konuşabiliyordu. Olayların kendisi üzerinde yarattığı şoktan bahsederken "chock" diye yazmasına bakılırsa, konuşmasını dinliyor sanabilirdik kendimizi. Bütün ağırlığına rağmen, Marks, bu iki büyük zekanın daha büyük olanıydı; Engels'in genişlik, hareketlilik, enerji getirdiği yere, Marks derinlik kazandırmıştı.

1844'te Paris'te ikinci kez karşılaştılar, birlikte çalışmalarını da o tarihte başladı. Engels sadece Marks'a uğramaya gelmişti, ama birbirlerine söyleyecek o kadar çok şeyleri vardı ki sohbetleri on gün devam etti. Ondan sonra, ikisinden birinin hiçbir eseri olmadı ki diğeri düzeltmemiş, yeniden yazmamış veya en azından üzerinde tartışılmamış olsun; zaten mektupları bile ciltler dolusuyla.

Oysa Paris'teki bu görüşmeye kadar yolları çok ayrıydı. Engels, din-dar, Calvinci, dar kafalı bir babanın, Rhinelandlı bir imalatçının oğluydu. Friedrich, delikanlılığında şiire akıl almaz derecede merak salmış, ama babası onu ihracatçılığı öğrenmek ve bir papazın yanında yaşamak üzere Bremen'e göndermişti: din ve para kazanmak, baba Caspar Engels'e göre, romantik bir ruh için iyi bir tedavidir. Engels, görevi kabul ederek kendisini işe vermiş, ama gördüğü her şey, babasının katı ölçülerine karşı yükselen bir isyan halinde, kaygısız bir kişilik tarafından renklendirilmişti. İş sırasında kıyıda ki rıhtıma gitmiş, ama dikkatli gözleri sadece "altın kaplı maun" birinci mevkiyi değil, aynı zamanda, "insanların yollardaki kaldırım taşları gibi istif edildiği" güverte altını da fark etmişti.⁶ Döneminin radikal literatürünü okumaya başladı ve yirmi iki yaşına geldiğinde, toplumun iktisadi çabasını örgütlemenin bir aracı

olarak özel mülkiyeti reddetmesi dışında, çok açık bir tanımı olmayan “komünizm” idealine yöneldi.

Sonra, babasının tekstil işinde yer almak üzere Manchester’e gitti. Manchester, Engels’e, Bremen’deki gemiler gibi, bir dış cephe olarak görüldü. Mağazaların dizildiği güzel caddeler ve şehri şık villalarla kuşatan banliyöler vardı. Ama ikinci bir Manchester daha vardı. İlkinin ardında saklıydı ve değirmen sahiplerinin işyerlerine giderken asla onları görmek zorunda kalmayacakları biçimde yerleşmişti. Pislik ve umutsuzluk içinde yaşayan, içkiye ve evanjelizme bel bağlamış, kendini uyuşturan, çocukları umutsuz ve zalim bir yaşam karşısında afyon kullanan, gelişmesi önlenmiş bir nüfusu barındırıyordu. Engels, kendi memleketi Rhineland’ın fabrika kasabalarında da benzer koşullar olduğunu görmüştü, ama şimdi Manchester’i en son harap kulübesine ve sıçan kovuğuna benzer en son evine kadar keşfetmekteydi. Saptadıklarını sanayi devrinin gecekonduları hakkında hiç sözü edilmemiş korkunç bir hükme dönüştürerek yayınlıyacaktı: *The Condition of the Working Class in England in 1844-1844* başlıklı eserinde. Bir gün, bir centilmen dostuna gördüğü sefaletten söz etmiş ve bu kadar “kötü kurulmuş bir şehir” görmediğini vurgulamıştı. Arkadaşı onu sessizce dinledi ve sonra şunu söyledi: “Ama burada hâlâ büyük paralar kazanılıyor; iyi günler efendim.”⁷

Artık, büyük İngiliz iktisatçılarının aslında sadece mevcut düzenin savunucuları olduğunu kanıtlayacak bilimsel makaleler yazıyordu. Yazılarından biri, Paris’te radikal bir felsefe dergisi çıkarmakta olan Karl Marks adlı genç bir adam üzerinde özel bir etki yarattı.

Engels’in tersine, Marks, liberal, hatta biraz radikal bir aile geçmişinden geliyordu. Almanya’nın Trier kentinde, bir avukat olan Heinrich Marks’ın işinde engellerle karşılaşmaması için onun doğumundan kısa bir süre sonra Hıristiyanlığı kabul eden, zengin bir Yahudi ailenin ikinci oğlu olarak 1818’de doğmuştu. Heinrich Marks saygı duyulan bir insandı; hatta ünlü avukatlar için bir onur unvanı olan atanmış bir *Justizrat*’tı; ama yaşadığı dönemde, cumhuriyetçi bir Almanya şerefine kadehlerin kaldırıldığı yasadışı klüp ziyafetlerine katılmış ve oğlunu bir Voltaire, Locke ve Diderot perhiziyle yetiştirmişti.

Heinrich Marks, oğlunun hukuk tahsil edeceğini umuyordu. Ne var ki, genç Marks, Bonn ve Berlin üniversitelerinde dönemin büyük felsefi tartışmalarının tam ortasına daldı. Felsefeci Hegel, devrimci bir proje ortaya atmış ve muhafazakâr Alman üniversiteleri kapılarını bu projeye sonuna kadar açmışlardı. Hegel’e göre, değişim, hayatın kuralıydı.

Her düşünce, her güç, önüne geçilmez bir şekilde kendi karşıtını üretir-di; bu ikisi de, bu kez kendi karşıtını yaratacak bir “bütün” olarak birleşirdi. Ve tarih, diyordu Hegel, bu çatışan ve çözülen düşünce ve güçlerin akışından başka bir şey değildir. Değişim –diyalektik değişim– insani olayların içinde, özünde vardı. Tek istisna: söz konusu olan Prusya ise, kurallar uygulanamazdı; Prusya devleti, diyordu, “gerçek bir yeryüzü tanrısı”⁸ gibidir.

Bütün bunlar, genç bir öğrenci için son derece güçlü uyarandı. Marks, Hegelci diyalektik anlamında ateizm ve saf teorik komünizm gibi cüretkâr konuların tartışıldığı, Genç Hegelciler olarak bilinen bir aydınlar grubuna katıldı ve bir felsefeci olmaya karar verdi. İlahi takdir işin içine girmese, olabilirdi de. Ne var ki, Marks'ın en sevdiği hocalarından ve onun Bonn'da bir göreve atanmasını çok isteyen profesör Bruno Bauer anayasa yanlısı ve din karşıtı (ikisi de birbirinden beter) görüşleri nedeniyle görevden alınınca, akademik kariyer yapmak genç Dr. Marks için imkânsız hale geldi.

Bunun üzerine, o da gazeteciliğe başladı. Orta sınıfın okuduğu küçük bir liberal gazete olan ve sık sık yazılar yazdığı *Rheinische Zeitung* editörlük önermiş, o da kabul etmişti; ama sadece beş ay devam edebildi. Marks o sırada bir radikaldi; ama onun radikalliği siyasi olmaktan ziyade felsefiydi. Friedrich Engels nezaketen ona uğramaya geldiğinde, Marks tepeden tırnağa komünist düşüncelerle dolu bu atılgan genci pek de onaylamamış, kendisi komünist olmakla suçlanınca kaçamak bir cevap vermişti: “Ben komünizmi bilmiyorum; ama bir toplumsal felsefe, amaç olarak ezilenlerin savunmasını benimsemişse, bu kadar kolay kınanamaz.” Bu tür reddedişleri bir yana, yazdığı başyazılar yetkililer için çok fazlaydı. Köylülerin ormanlardan kuru odun toplaması gibi kadim bir hakka set çeken bir yasayla ilgili olarak ağır bir eleştiri yazdı: yazı sansür edildi. Konut sorunuyla ilgili üzüntülerini ifade eden yazılar yazdı: uyarıldı. Ve Rus Çarı hakkında yerici şeyler söylemeye kalkınca *Rheinische Zeitung* kapatıldı.

Neredeyse gazete kadar kısa ömürlü olacak bir başka radikal derginin yönetimini üstlenmek üzere Paris'e gitti. Ne var ki, bu kez ilgisi siyaset ve iktisada yönelmişti. Prusya'nın gizlemeye gerek görmediği çıkarları, Alman burjuvazisinin, işçi sınıfının durumunu iyileştirebilecek her şeye inatla direnmesi, Avrupa'nın varlıklı ve egemen sınıflarının gülünç denecek tepkileri vb., hepsi yeni bir tarih felsefesi oluşturmak üzere onun kafasında toplanmıştı. Engels onu ziyarete gelip dost olduklarında da şekillenmeye başladı.

Bu felsefeye genellikle *diyalektik materyalizm* denir: *diyalektiktir*, çünkü Hegel'in içsel, özde değişim düşüncesini içermektedir; *materyalisttir*, çünkü kendisini düşünceler, idealar dünyasına değil toplumsal ve fiziki çevreye yerleştirmektedir.

Yıllar sonra, Eugen Dühring adlı bir Alman profesörüne hitaben yazdığı "Anti-Dühring" başlıklı ünlü makalesinde, Engels şöyle yazmıştı: "Materyalist tarih anlayışı, üretim ve üretimle birlikte ürün mübadelesinin, bütün toplumsal düzenlerin temeli olduğu ilkesinden hareket eder; yani, tarihte ortaya çıkan bütün toplumlarda ürünlerin bölüşümünü ve bu bölüşümle birlikte toplumun sınıflara ve tabakalara ayrılmasını, neyin ne kadar üretildiği ve bu ürünün nasıl mübadele edildiği belirler. Bu anlayışa göre, bütün toplumsal değişimlerin ve siyasi devrimlerin asıl ve en büyük nedeni, onların zihninde, yani, sonsuz ve gerçek adaleti gittikçe daha çok kavramalarında değil, üretim ve mübadele biçimindeki değişimlerde, ilgili dönemin felsefesinde değil iktisadında aranmalıdır."⁹

Güçlü bir usamlama. Her toplum, demektir Marks, iktisadi bir temel üzerine, insanların kendilerini doyurmak, giydirmek ve barındırmak zorunda oldukları gerçeği üzerine inşa edilmiştir. Bu düzenleme, bu inşa, toplumdan topluma, dönemden döneme değişebilir. Kırsal olabilir, avcılık ortamına uygun olabilir, el sanatları birimlerinde gruplaşmış olabilir veya karmaşık bir sinai bütün içinde ortaya çıkmış olabilir. İnsanların temel iktisadi sorunlarını çözme biçimleri ne olursa olsun, toplum, ekonomik olmayan bir faaliyet ve düşünce "üstyapısına" ihtiyaç duyacak, yasalarla sınırlanmak, bir devlet-hükümet tarafından yönetilmek, bir din veya felsefeden ilham almak isteyecektir.

Ama fikri üstyapı rasgele seçilmez. Üstünde yükseldiği temeli yansıması gerekir. Bir avcı toplum, bir endüstri toplumunun hukuki çerçevesini ne yaratabilir ne de kullanabilir; aynı şekilde, bir endüstri toplumu da ilkel bir köyün hukuk, düzen ve yönetim anlayışını kullanamaz. Ancak, materyalist doktrin, fikirlerin yapıstırıcı (katalitik) işlevini ve yaratıcılığını da bir kenara itmez. Sadece düşünce ve kanaatlerin, değiştirmek amacıyla olsalar dahi, içinde buldukları çevrenin, ortamın ürünü olduğunu savunmaktadır.

Materyalizm, fikirleri ekonomik faaliyetin sadece pasif bir refakatçisi konumuna indirgeyecekti!.. Hayır, Marks'ın iddiası asla bu değildi. Çünkü materyalizm, materyalist olduğu kadar *diyalektikti*. Önerdiği değişim sürekli, doğal, kendiliğinden, dolayısıyla kaçınılmaz, zorunlu bir değişimdi; hiç durmayan bu akış içinde, bir dönemde oluşan fikirler

diğerlerinin oluşumuna yardımcı olacaktı. Louis Napolyon'un 1852 darbesini değerlendiren Marks, "İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yapar; fakat canları öyle istediği için değil, kendilerinin belirlediği koşullarda da değil, doğrudan geçmişte oluşan, geçmişin verdiği ve geçmişten alınan koşullar altında..." diye yazmıştı.¹⁰

Fakat söz konusu tarih teorisinin diyalektik boyutu (iç dinamizmi), sadece fikirler ve toplumsal yapılar arasındaki karşılıklı etkileşime dayanmıyordu. Farklı ve çok daha güçlü bir başka unsur daha vardı. Ekonomik dünyanın kendisi değişiyordu; düşünce yapısının üzerine oturduğu temel hareket halindeydi.

Örneğin, Ortaçağ'ın dışı kapalı piyasaları, hızlı keşifler ve siyasi birleşmelerin etkisiyle birbirlerine açılmaya, yakınlaşmaya başlamış ve yeni bir ticaret dünyası, ticaret ortamı doğmuştu. Yeni teknolojik buluşların etkisiyle eskinin el değirmeninin yerini buharlı değirmen almış ve fabrika denilen yeni bir toplumsal örgütlenme biçimi ortaya çıkmaya başlamıştı. Her iki örnekte de, bizzat ekonomik yaşamın belirleyici çerçevesi şekil değiştirdi, ama bu sırada içinde bulunduğu toplumdan yeni bir toplumsal denge de çıkardı. Nitekim, Marks, "El değirmeni, size feodal lordlu bir toplum verir; buhar makinesi ise sanayi kapitalistinin bulunduğu bir toplum..." diyordu.¹¹

Böyle bir değişim bir kere gerçekleşince, bütün sonuçlarını da beraberinde getirdi. Piyasa ve fabrika, içinden çıkmış olsalar da, feodal yaşam biçimiyle bir arada olamazdı. Kendilerine uygun bir kültür, kendilerine uygun toplumsal koşullar talep ettiler ve bu zorlu doğum sürecine, kendi yeni sosyal sınıflarını yaratarak yardımcı oldular: piyasa yeni bir tüccar sınıfı yetiştirmiş, fabrika da bir sanayi proletaryası doğurmuştu.

Ama toplumsal değişim süreci, sadece eski kurumlar üzerinde baskı kuran bir yeni buluşlar, keşifler süreci değil, eski sınıfların yerine geçen yeni sınıflar meselesiydi. Toplum, diyordu Marks, sınıfsal yapıda örgütlenir, mevcut üretim ilişkileriyle uyuşan veya çatışan bazı ortak ilişkilere sahip bireylerden oluşur. Ama değişim bunların hepsini tehdit ediyordu. Üretimin örgütsel ve teknolojik güçleri değişirken, örneğin fabrikalar el sanatları endüstrisini yok ederken, toplumsal üretim ilişkileri de değişiyordu; yukarıdakiler ayaklarının altındaki zeminin kaydığını hissederken, aşağıdakiler yukarı çıkmış olabilirdi. Toplumsal sınıfların göreceli konumlarının buna benzer biçimde alt üst oluşunu, Sanayi Devrimi dalgasına kapılan kapitalistlerin, toprak sahiplerinin köklü ayrıcalıklarına el koyma tehdidiyle ortaya çıktığı Ricardo İngilteresi'nde görmüş-tük.

Çatışma böyle başlar. Durumu tehlikeye giren sınıflar, durumu iyileşen sınıflarla mücadele eder: feodal bey yeniyetme tüccarla, lonca ustası genç kapitalistlerle...

Ne var ki, tarihsel süreç, beğeni ve nefrete metelik vermez. Yavaş yavaş koşullar değişir; toplumdaki sınıflar yavaş yavaş fakat kesin olarak yeniden oluşup örgütlenir. Gelir ve servet bölüşümü kargaşa ve acılar pahasına değişir. Kısaca, tarih, toplumsal zenginliğin sınıflar arasında paylaşımı için verilen kesintisiz bir mücadele sahnesidir. Çünkü toplumda üretim teknikleri değiştiği sürece, mevcut refah paylaşımı biçimlerinden hiçbiri saldırıdan başışık kalmaz.

Bu teori, Marks ve Engels'in yaşadığı dönemin toplumuna neyi haber vermişti? Devrimi, devrimin kaçınılmazlığını... Çünkü, bu yoruma göre, kapitalizm, hem üretim "güçlerini" hem "ilişkilerini", yani hem bir teknolojik hem bir örgütsel temeli ve bir hukuksal, siyasal haklar mimarisini ve ideolojiyi ihtiva etmelidir. Eğer teknik temeli geliyorsa, üstyapısı da mutlaka gittikçe daha fazla gerilime maruz kalacaktır.

Marks ve Engels'in 1848'de gördüğü tam da budur. Kapitalizmin ekonomik temeli, hatta ekonomik temeli de içine alan bir bütün olarak temel direği, dayanak noktası, endüstriyel üretimdi. Bunun üstyapısı ise, toplumun üretiminin bir kısmının, toplumun büyük teknik aygıtına sahip olan kesimine gittiği özel mülkiyet sistemiydi. Çatışma, işte bu alt ve üstyapının uyumsuzluğundan kaynaklanmaktadır.

Neden? Çünkü, özel mülkiyetin üstyapısı toplumsal sistemlerin en bireycisi, en bencili olduğu halde, endüstriyel üretimin temeli, yani fiili mal imalatı, eskisinden daha örgütlü, bütünleşmiş, karşılıklı bağımlılık halinde bir süreçti. Bu nedenle, üstyapı ile temel, taban, altyapı çatıştı; fabrikaların toplumsal planlamaya ihtiyacı vardı, özel mülkiyet ise bundan nefret ediyordu; kapitalizm yönlendirilmeyi gerektirecek kadar karmaşıklaştı; ama kapitalistler tahrip edici bir özgürlükte ısrar ettiler.

Sonucun iki ayağı vardı. Birincisi, kapitalizm er veya geç kendi kendini yok edecekti. Üretimin plansız yapısı, ekonomik faaliyetin sürekli bir düzensizlik içine girmesine, krizlere, çöküşlere, depresyon denilen toplumsal çalkantılara yol açacaktı. Bunun tek nedeni, sistemin çok karmaşık olmasıydı; sürekli çığırından çıkıyor, yolunu, yürüyüşünü şaşırıyor, bir malı gereğinden fazla üretirken, bir başka malı yeterince üretmiyordu.

İkincisi, kapitalizm, farkında olmadan, kendi halefini, varisini yaratmak zorundaydı. Kapitalizmin o büyük fabrikaları, sadece sosyalizmin teknik temelini, yani akılcı ve planlı üretimi değil, aynı zamanda sosyalizmin ajanı olacak eğitilmiş ve disiplinli bir sınıfta, nice acılar yaşamış

proletaryayı yaratacaktı. Kapitalizm, kendi iç dinamizmiyle kendi çöküşüne yol açacak, bu süreç içinde kendi düşmanlarını yetiştirecek, besleyip büyütecekti.

Bu, sadece gelecekte olacakları gösterdiği için değil, fakat geçmiş üzerinde oluşturduğu bütün bir yeni perspektif nedeniyle de son derece önemli bir tarihsel içgörüdür. İnsanlık, tarihin “iktisadi yorumu”yla tanışmaktadır; örneğin, onyedinci yüzyılın henüz gelişmekte olan “ticari sınıflarıyla aristokratik toprak ve soy dünyası”nın mücadelesine saygı duymak koşuluyla, geçmişin bir yeniden değerlendirmesinin yolunu açabiliriz. Ama, Marks ve Engels’e göre, tarihin yeniden yorumlanmasında tek yöntem bu değildir. Diyalektik, geleceğe açılır; bu gelecek ise, *Komünist Manifesto*’da da açıklandığı üzere, kapitalizmin varacağı hedef olarak devrime işaret etmektedir. *Manifesto*, hiç de sıcak görünmeyen sözlerle şunu ilan etmektedir: “Modern endüstrinin ortaya çıkması, (...) burjuvazinin mal ve ürünleri üretip kendine mal ettiği yapıyı temelinden yıkar. Bu nedenle, burjuvazi, her şeyden önce, kendi mezar kazıcılarını yaratmaktadır. Kapitalizmin yıkılışı ve proletaryanın zaferi, aynı ölçüde kaçınılmazdır.”¹²

Bu amansız ve gürüldeyen tarih yorumuyla, *Manifesto*, Paris’te yazılmamıştır; çünkü Marks’ın buradaki çalışma hayatı da uzun sürmez. Yine radikal bir dava dergisi yönetmiş, yine Prusya hükümetinin hassasiyetlerini kaşımış ve yine Prusya hükümetinin isteği üzerine Fransa başkentinden kovulmuştur.

Artık evlidir. 1843’te, vaktiyle komşu çocuğu oldukları Jenny von Westphalen ile evlenmiştir. Jenny’nin babası Baron von Westphalen, Prusyalı bir aristokrat ve danışma meclisi üyesi olmakla birlikte, hümanist ve liberal düşüncelere sahiptir. Genç Marks’a Homeros ve Shakespeare’den, hatta düşünceleri yerel piskoposlarca kâfirlik olarak nitelenmiş olmasına rağmen Saint-Simon’dan söz etmiştir. Jenny ise kasabanın en güzel kızdır. Güzel ve talibi bol bir genç kız olarak, bu esmer komşu çocuğundan daha “uygun” birisiyle evlilik yapması mümkündür. Ama Jenny, o “kara” komşu çocuğuna âşıktır. Aileler de bu evliliğe rızalarını gülümseyerek ifade ederler. Marks’lara göre, böyle bir evlilik, pek de küçük bir toplumsal zafer değildir; Baron içinse, muhtemelen, hümanist düşüncelerinin mutluluk verici bir olayla hayata geçmesi, kanıtlanmasıdır. Kızının başına neler geleceğini bilseydi bu evliliğe yine onay verir miydi bilinmez. Çünkü Jenny, hapishanede hayat kadınları ile aynı yatağı paylaşmak, çocuğu öldüğünde tabut almak için komşusundan borç

istemek zorunda kalacak, doğup büyüdüğü kentin keyif verici konforu ve toplumsal saygınlığı yerine, yıllarını Londra'nın bir kenar mahallesinde, iki küçük kasvetli odada, düşman bir dünyanın iftiralalarını, saldırlarını kocasıyla paylaşarak geçirecektir.

Yine de, derin bir bağlılık söz konusudur. Marks, dış dünya ile, yani aile dışı ilişkilerinde sert, titiz, kuşkucu ve öfkeli, ama evde keyifli, neşeli bir baba ve seven bir kocadır. Karısının hasta olduğu bir dönemde sürekli evde kalan, ücret almayan, Vestfalyalı hizmetçi kız Lenchen'e¹³ ilgi duyar; ne var ki, Marks'ın nüfusuna almadığı bir çocuğun doğmasına kadar varan bu sadakatsizlik bile, o büyük aşkı yıkamamıştır. Sonra, çok çok sonra, Jenny'nin ölüm döşeğinde, Marks'ın ise ağır hasta olduğu bir gün, şu güzel sahneye kızları tanık olmuştur:

Sevgili annemiz öndeki büyük odada, Mağribi ise onun yanındaki küçük odada yatıyordu. (...) Babamın kendisini annemin odasına gidecek kadar güçlü hissettiği o sabahı hiç unutmayacağım. İkisi de gençleşmişlerdi sanki; birbirlerinden sonsuza dek ayrılmakta olan hasta ihtiyar bir adamla ölmek üzere olan yaşlı bir kadın değildiler; annem genç bir kız, babam ona âşık bir genç adam; sanki ikisi de hayatının baharında...¹⁴

Marks ailesi 1849'da Londra'ya gelir. Dört yıl önce Paris'ten kovulmaları, onları, 1848 devriminin patlak vermesine kadar kaldıkları ve *Manifesto*'nun yazıldığı Brüksel'e sürüklemiştir. Belçika kralı, zayıflayan saltanatını kurtarıp ona dört elle sarılarak Brüksel'deki radikal liderleri tutuklamaya girişince, Marks da hemen Almanya'ya gitmiştir.

Yine aynı şey yaşanacaktır. Marks yine bir gazetenin yönetimini üstlenir ve hükümet anında gazeteyi kapatır. Son sayıyı kırmızı basmış ve Londra'da bir sığınak bulacağını ummuştur.

Artık mali durumu iyice kötüleşmiştir. Tuhaf bir ikili yaşam süren Engels, borsanın saygın mensuplarından biri olarak, o sırada Manchester'dedir ve Marks ailesine kesintisiz bir çek ve ödünç para akışı sağlamıştır. Marks düzenli para kazanabilseydi, belki aile iyi kötü idare edebilirdi. Ama Marks hiçbir zaman harcamaları dengeleyememiştir. Çocuklar müzik dersi almakta, ama ailenin tamamı da kışın soğukta kalmaktadır. Hayat, iflasa karşı sürekli bir mücadele, parasızlık varlığını hep koruyan boğucu bir endişedir.

Aile, hizmetçi Lenchen dahil, beş kişidir. Marks, British Museum'da, hiç ara vermeden, sabah ondan akşam yediye kadar yaptığı iş hariç

işsizdir. Yayın yönetmenliğini, Avrupa politikalarının biraz hırpalanmasına karşı çıkmayacak bir Fourierci olan Charles A. Dana'nın yaptığı *New York Tribune* gazetesine, Avrupa'nın siyasi gelişmeleriyle ilgili yazılar yazarak biraz para biriktirmeye çalışmıştır. Engels, Marks'ın makalelerinden önemli bir kısmını onun adına (onun imzasıyla yayınlanmak üzere) yazarak ona büyük destek verir, ama bu ancak bir süre idare etmiş, Marks ise bu arada Engels'e yazdığı bir mektupta, "Savaşla ilgili yazını biraz daha renklendirmen gerek,"¹⁵ diye telkinde bulunmuştur. *New York Tribune*'e yazı göndermeyi kesince, bir demiryolu şirketinde memurluk bulmaya çalışmış, fakat elyazısı çok çirkin olduğu için reddedilmiştir. Bunun üzerine, elinde ne kalmışsa rehin verir; çünkü tüm aile gümüşleri ve başka değerli eşyalar çoktan satılmıştır. Yoksulluk, zaman zaman, palatosu, hatta ayakkabıları rehinde olduğu için sokağa çıkamayacağı kadar ağırlaşmakta, kitaplarını yayıncıya göndermek için posta pulu parası dahi bulamamaktadır. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, bütün bunların üstüne tüy dikmek istermişçesine, vücudunda oluşan çibanların, yaraların dayanılmaz acılarını yaşamıştır. Bir akşam, bütün gün acınacak bir şekilde Müze'de çalıştıktan sonra eve geldiğinde, "Dilerim, burjuvazi, var olduğu sürece benim çibanlarımın hatırlanmasına neden olur," der.¹⁶ O sırada, "Kapital"ın 'İş Günü'nü açıkladığı bölümünü henüz bitirmiştir.

Baş vurabileceği bir tek Engels vardır. Marks ona sürekli iktisat, siyaset, matematik, askeri taktik, kısaca güneşin altında cereyan eden her şeyden, ama özellikle kendi durumundan söz ettiği mektuplar göndermektedir. İşte tipik bir örnek:

Karım hasta. Küçük Jenny hasta. Lenchen sanki bir sinir krizi geçiriyor. Doktor çağırıyorum, çünkü ona verecek param yok. Sekiz on gündür sadece ekmek ve patates yiyorduk, ama artık onu da bulabileceğimiz şüpheli. (...) Dana'ya artık hiç yazmıyorum, çünkü gidip gazete okuyacak meteliğim yok. Bu cehennemden nasıl kurtulacağım? Ne yapalım, belki en kötüsü ama nalları dikmemek için de gerekli; son 8-10 gündür bazı Alman herifçilerden birkaç şilin ve pens kopardım...¹⁷

Sadece son yılları biraz kolay geçmiştir. Eski bir dost, Marks'a küçük bir miras bırakır; bu sayede biraz rahata erebilmiş, hatta sağlığı için seyahat etmek imkânını bulmuştur. Öte yandan, Engels de nihayet bir mirasa kavuşmuş ve işini bırakmış, 1869'da bürosuna son kez gitmiş ve Marks'ın kızını karşılamaya "bastonunu havada döndürüp şarkı söyleyerek; yüzü sevinçten pırl pırl..." gitmiştir.¹⁸

Jenny 1881 yılında ölür. Beş çocuğundan, tek oğlu dahil ikisini kaybetmiştir; yaşlı ve yorgundur. Marks ise cenaze törenine katılamayacak kadar hastadır. Engels'le göz göze gelince, "Mağribi de öldü," der. Ama durum tam olarak öyle değildir!.. İki yıl daha oyalanmış; kızlarından ikisinin seçtiği kocaları reddetmiş; işçi sınıfı tartışmalarından bıkarak sadık takipçilerini her zaman çileden çıkarmış olan bir açıklama yapıp, bir gün, "Ben Marksist değilim,"⁽¹⁹⁾ deyivermiş ve bir mart öğleden sonrasında ölmüştür.

Bu uzun yokluk yıllarında ne yapmıştır Marks?

Her şeyden önce, bir işçi sınıfı hareketi yaratmıştır. Gençliğinde, "Felsefeciler bugüne kadar sadece çeşitli yollardan dünyayı yorumlamıştır; ancak mesele onu değiştirmektir," diye yazmıştır.²⁰ Marks ve Engels, kendi tarih tezlerinde proletaryaya şövalyelik mertebesi vermişlerdi; şimdi de, tarih üzerindeki en büyük itici gücü olsun diye, proletaryayı yönetmeye, ona yön vermeye başlamaktadırlar.

Bu girişim, çok büyük bir başarıyla taçlanmış değildi. *Manifesto*'nun yayınlanmasıyla eşzamanlı olarak Komünistler Birliği kuruldu, fakat hiçbir zaman kâğıt üzerinde kalmaktan kurtulamadı. Birlik'in platformu olan *Manifesto*, o zaman satışa bile sunulmamış, 1848 devriminin sönmesiyle Birlik de ölmüştü.

Bunun ardından, 1864'te çok daha iddialı bir örgüt, Uluslararası İşçi Birliği, yani Birinci Enternasyonal kuruldu. Enternasyonal, yedi milyon üyesiyle gurur duymuş, bütün kıtayı silip süpüren bir grev dalgasına vesile olacak ve hayli ürkütücü bir ün kazanacak kadar da somut hale gelmişti. Ama onun da ömrü uzun olmadı. Enternasyonal, dayanıklı ve disiplinli bir komünistler ordusundan değil, Owencilerden, Proudhonculardan, Fouriercilerden, sosyalizme ilgisiz sosyalistlerden, öfkeli milliyetçilerden, istisnasız her türlü devrimci teoriden kuşku duyan sendikacılardan oluşan karmakarışık bir ekipti. Marks, bu ekibi, büyük bir maharetle, beş yıl bir arada tutabildi, ama sonra Enternasyonal de dağıldı; bir kısmı, tam bir devrimci geçmişe sahip Sibiryalı bir sürgün ve dev gibi bir adam olan Bakunin'in peşine takıldı (o isterse dinleyicilerinin gırtlaklarını kesebilecekleri kadar etkileyici bir hatip olduğu söylenir), diğerleri de, dikkatlerini yine ulusal sorunlara çevirdi. Enternasyonal'in son toplantısı 1874'te New York'ta yapıldı; hazin bir başarısızlıktı.

Ancak, Birinci Enternasyonal'in kurulmasından çok daha önemlisi, Marks'ın işçi sınıfı davasına getirdiği garip vurguydu. Artık karşımızda, insanların en kavgacısı, en hoşgörüsüzü vardı. Baştan itibaren, kendi

mantık çizgisine uymayan hiç kimsenin doğru, haklı olabileceğine inanmamıştı. Konuşması, bir iktisatçı olarak kesin, doğru, mantıklı, kurallara uygun, bir felsefeci-tarihçi olarak son derece etkileyici, ama devrimci olarak kaba ve sövğu doluydu. Yahudi aleyhtarlığına bile meyletti.²¹ Muhaliflerine “aptallar”, “alçaklar”, “tahtakuruları” dedi. Karrierinin ilk yıllarında, henüz Brüksel'deyken, Weitling adlı bir Alman terzi ziyaretine gelmişti. Güvenilir bir işçi hareketi çocuğuydu. Bacaklarında hâlâ Prusya hapishanelerinin pranga yaraları olduğu görülüyordu; kendini hiçe saydığı, Alman işçi sınıfına adanmış cesur ve uzun bir mücadele geçmişi vardı. Marks'la, adalet, kardeşlik ve dayanışma gibi konularda konuşmak üzere gelmişti; ama sosyalizmin “bilimsel ilkeleeri” üzerine acımasız bir tuzak-sınavla karşılaştı. Zavallı Weitling'in kafası karışmıştı; doyurucu cevaplar veremedi. Sınav kurulu başkanı gibi oturan Marks, odanın içinde sinirli sinirli dolaşmaya başladı ve, “Cehaletin şimdiye dek kimseye yararı dokunmamıştır,” diyerek çıkıştı.²² Görüşme bitmişti.

Aforoz edilenlerden biri de Willich'ti. Eski bir Prusya albayı olan Willich, Alman devriminde dövüşmüş, sonra Amerikan iç savaşına katılıp Birlik yanlısı cephenin önemli generallerinden biri olmuştu. Ne var ki, devrimin itici gücünün “fiili şartlar” değil “saf irade” olduğu şeklindeki “Marksist olmayan” görüşe (ileride Lenin tarafından, gerçek payının hiç de o kadar az olmadığı kanıtlanan) sıkı sıkıya bağlı olduğu için, o da hareketten uzaklaştırıldı.

Bu liste böyle uzayıp gidebilirdi. Ama ileride hareketi yozlaştırmak isteyen sapkınlarla ve karşı devrimcilere yönelik bir iç hesaplaşmaya, sindirme hareketına yol açan hiçbir olay, Marks ve Pierre Proudhon arasındaki kan davasından daha kışkırtıcı ve kâhince olmadı. Fransız entelijensiyasını *Mülkiyet Nedir* adlı kitabıyla sarsan Proudhon, bir fıçı imalatçısının oğlu ve kendi kendini yetiştirmiş bir sosyalistti. Proudhon, kendi sorusunu, “Mülkiyet hırsızlıktır,” diye yanıtıyor ve özel mülkiyetin tamamına değilse bile, devasa özel zenginliklere bir son verilmesi çağrısında bulunuyordu. Marks ve Proudhon tanıştı, konuştu, mektuplaştı ve Marks, Proudhon'dan, Engels ve kendisiyle birlikte hareket etmesini istedi, güç birliği yapmayı önerdi. Proudhon'un cevabı son derece kıvraktı ve hiç de umulmadık bir cevap değildi:

İsterseniz, toplumun yasalarına, bu yasaların nasıl ortaya çıktığına, bunları hangi yolla keşfettiğimize birlikte bakalım; fakat, Tanrı aşkına, bütün *a priori* dogmatizmleri yok ettikten sonra, kendi payımı-

za, insanları doktrinlere mahkûm etmeyi düşlemeye kalkışmayalım... Her türlü farklı görüşü tartışma önerinizi bütün kalbimle alkışlıyorum; güzel ve dürüst bir polemik sürdürdüm, dünyaya olgun ve özgürlüklü bir hoşgörü örneği sunalım; ama sırf bir hareketin başında olduğumuz için kendimizi yeni bir hoşgörüsüzlüğün liderleri haline getirmeyelim; bir mantık, bir akıl dini olsa bile, yeni bir dinin havarileri gibi davranmayalım. Bütün muhalefeti bir araya getirelim, cesaretlendirelim; bütün dışlamaları, bütün mistisizmleri sürgüne göndereyim, hiçbir soruyu geçersiz saymayalım; tek ve son bir dayanağımız kaldığı anda bile, belagat ve ince alayla yeniden başlayalım. Örgütünüze bu şartlarla memnuniyetle katılıyorum. Aksi halde, hayır!²³

Marks, buna, Proudhon'un *Sefaletin Felsefesi* adlı bir kitabını, *Felsefenin Sefaleti* adlı bir kitapla yerle bir ederek cevap verdi.

Hoşgörüsüzlük hiç gündemden düşmeyecekti. Birinci Enternasyonal'i, Lenin ve Mussolini'nin (!) yanı sıra Bernard Shaw, Ramsay MacDonald, Pilsudski ayarında sosyalistlerin katıldığı, yumuşak ve iyi niyetli İkinci Enternasyonal, onu da Moskova'nın himayesinde düzenlenen, adı kötüye çıkmış Üçüncü Enternasyonal izledi. Ancak bu büyük hareketlerin etkisi, komünizmin tek büyük kurucusundan miras aldığı, muhalefeti oyalamadaki çıldırıncı ve mutlak yetersizlikten, dargörüşlülükte ayak diremekten öteye gidemedi.

Marks, uzun sürgün yıllarında, sadece bir devrimci işçi hareketi yaratmayı, bugün dünyada bu kadar önemli bir şahsiyet olarak görülemezdi. Çünkü, Marks, bir düzine devrimciden sadece biriydi ve kesinlikle en başarılısı değildi; sosyalizmin geleceğini önceden hisseden çok sayıda insandan da sadece birisiydi. Hatta, yeni toplumun nasıl bir toplum olacağı konusunda da hemen hemen hiçbir şey yazmamıştı. Onun asıl katkısı başka yerde, diyalektik materyalist tarih kuramında, daha da önemlisi, kapitalist ekonominin geleceği hakkındaki karamsar tespitindeydi.

1929'da kabul edilen ve *Komünist Manifesto*'nun döneme uygun bir versiyonu denilebilecek Komünist Enternasyonal Programı'nda okuduğumuz "kapitalizmin tarihi", kapitalist toplumun gelişmesinin ve onun çelişkilerinin, kapitalist sistemin bütünüyle çökmesine yol açacak niteliklere sahip olduğu yolundaki yorumu tamamen doğruluyordu.²⁴ Neydi Marks'ın çok iyi bildiği sistem hakkındaki tahminleri?

Cevap, *Kapital* adlı dev eserdedir. Marks'ın insana acı veren titizliği dikkate alındığında, eserin son halini almış olması –hiçbir zaman

tamamlanmamış olduğu yollu bir imayla– dikkat çekicidir. Çalışma, on sekiz yıllık bir zaman dilimine yayılmıştı. 1851’de “beş haftada”, 1859’da “altı haftada” tamamlanmıştı; birinci cildinin yayına hazırlanması iki yıl süren, okunması gerçekten imkânsız dev bir elyazması not yığını olarak 1865’te “bitti”. Marks 1883’te öldüğünde, daha yayınlanacak üç cilt vardı. Engels, ikinci cildi 1885’te, üçüncü cildi 1894’te tamamladı. Dördüncü ve son cilt ise ancak 1910’da yayınlandı.

Bu işi yapmaya cesaret edecek olan, iki bin beş yüz sayfayı okumayı göze almalıdır. Ama ne sayfalar!.. Bir kısmı en ince teknik sorunlarla ilgilidir ve matematiksel bir doyum noktasına kadar bu sorunları inceler; kalan kısmı ise tutku ve öfkeyle kıvrınmaktadır. Marks, *bütün* iktisatçıları okumuş bir iktisatçı, gereksiz ayrıntılar üzerinde kılı kırk yararçasına duran bir Alman bilim adamı, sermayenin “emeğin sıcak kanına susamış bir vampir”²⁵ olduğunu ve dünyaya “baştan ayağa her gözeneğinden kan ve pislik akarak”²⁶ geldiğini yazabilen duygusal bir eleştirmendir.

Yine de, bundan, *Kapital*’in sadece azgın para babalarının günahlarına karşı hırçın bir eleştiri metni olduğu sonucu çıkarılmamalıdır hemen. İnsanın kuramsal muhalifiyle arasındaki bütüncül iç içeliği yok sayan ifadelerle doludur; fakat çok ilginçtir ki, kitabın asıl önemli özelliği, her türlü ahlaki değerlendirmeden bağımsız oluşudur. Öfkeyle betimleyen, serinkanlı bir mantıkla çözümleyen bir kitaptır. Çünkü Marks’ın amacına ulaşmak için belirlediği yol, kapitalist sistemin özünde bulunan temel eğilimleri, onun iç hareket kanunlarını ortaya koymaktır; bu sayede, kapitalizmin sadece kusurları üzerinde yoğunlaşmanın kolay fakat yeterince ikna edici olmayan araçlarından uzak durmuş olmakta, bunun yerine, akla gelebilecek en katı, en saf kapitalizmi inşa etmektedir; avını, yoğunluğu azaltılmış bu sistem içinde, gerçek yaşamın bütün belirgin kusurlarından arınmış düşsel bir kapitalizmle arar. Çünkü, olası en iyi kapitalizmin bile, her şeye rağmen, felakete yol açabileceğini kanıtlayabilirse, gerçek kapitalizmin de aynı yolu –sadece daha hızlı olmak üzere– izleyeceğini göstermek, kuşkusuz, daha kolay olacaktır.

Sahneyi böyle oluşturur. Kusursuz bir kapitalist dünyaya gireriz: tekel-ler yoktur, sendikalar yoktur; hiç kimseye özel bir ayrıcalık verilmez. Her mal, tam fiyatı karşılığında satılmaktadır. Bu tam fiyat, o malın değeridir. Değer ise hileli bir sözcüktür. Bir malın değeri, der Marks (esas olarak Ricardo’ya benzer bir şekilde), onun içerdiği emek miktarıdır. Eğer şapka yapımı için ayakkabı imalatının iki katı emek gerekiyorsa, şapka ayakkabıdan iki kat pahalı satılacaktır. Kuşkusuz, emeğin doğrudan el emeği olması gerekmez; bütün malların içeriğine dağılmış kafa

emeği de olabilir, veya önce makine imalatında kullanılan, sonra yavaş yavaş makinenin şekillendirdiği ürüne geçen bir emek olabilir. Şekli önemli değildir, her şey nihai olarak emeğe indirgenebilir; bu mükemmel sistemde bütün mallar, doğrudan veya dolaylı olarak, ihtiva ettikleri emek miktarına göre fiyatlandırılacaktır.

Bu tablo içinde kapitalizmin iki başoyuncusu vardır; işçi ve kapitalist... Toprak sahibi çoktan toplum içinde daha aşağı bir konuma indirgenmiştir. Bu oyuncular, daha önceki benzer ekonomik tablolarla gördüğümüz oyunculara benzemez. İşçi artık kendi üretim dürtüsünün kölesi değildir. Kendi kontrolündeki bir malı, değerli bir şeyi, yani işgücünü serbest pazarlıkla satmak üzere piyasaya giren bir unsurdur. Ücretinde bir artış sağlarsa, bunu, kendi yenilgisine yol açacak şekilde, çoğalarak israf edecek kadar aptal olmayacaktır.

Kapitalist, işçiyle er meydanında karşılaşır. Kapitalistin zenginlik hırsı, 1860 İngilteresi'ni incelediğimiz bölümlerde vurucu bir şekilde anlatılmıştı. Fakat kapitalistin para açlığının sırf açgözlülük içgüdüsünden kaynaklanıyor olmamasının hiçbir anlamı yoktur; başka mülk sahibi girişimcilerle sonsuz rekabet halindeki bir mülk sahibidir; sermaye birikimi için çabalamak zorundadır, çünkü içinde bulunduğu rekabet ortamında ya kendisi biriktirir ya da biriktirilen olur.

Perde açılır, oyuncular yerlerini alır. Ama ilk zorluk da belirir. Marks, böyle bir durumda, nasıl kâr edilir, kâr nasıl ortaya çıkar diye sormaktadır. Eğer her şey tam değeri üzerinden satılacaksa, kazanılmamış bir fazlalığı kim alacaktır? Hiç kimse kendi fiyatını rekabet fiyatının üstüne çıkarmaya kalkışmaz; satıcılardan biri bir alıcıya olması gerekenden pahalı satış yapsa bile, bu, sadece, alıcının ekonominin başka bir alanında daha az harcaması demektir, böylece, birisinin kârı, bir başkasının zararı demektir. Her şey kendi dürüst değeri üzerinden mübadele edilecekse, *sistemin bütünü* nasıl kâr eder?

Bu bir çatışkı gibi, mantığa aykırı gibi görünmektedir. Rekabetin düzenleyici işlevlerine uymak zorunda olmayan tekellerin bulunduğunu var sayarsak veya sermayedarların emeğe hak ettiğiinden daha düşük ücret ödeyebileceğini kabul edersek, kârı açıklamak kolaydır. Ama Marks bu varsayımların hiçbirini kullanmaz; o, kendi mezarını kazacak ideal kapitalizmi aramaktadır.

Bu ikilemin cevabını da, diğerlerinden çok farklı bir malda bulur: işgücü... Çünkü işçi, tıpkı sermayedar gibi, ürününü, hak ettiği neyse tam onun karşılığında, yani tam değerine satmaktadır. Bu değer, tıpkı satılan başka her şeyin değeri gibi, içerdiği emek kadar, örneğimizde

“işgücünü yaratmak için” kullandığı emek kadardır. Bir başka ifadeyle, bir işçinin satılabilir enerjisinin değeri, işçinin çalışmasını sürdürmesi için sosyal olarak gerekli emek miktarıdır. Smith ve Ricardo da tamamen aynı kanıdaydı: işçinin değeri, varlığını sürdürebilmesi için ihtiyacı olan paraydı, bu da geçinmesini sağlayan ücretti.

Buraya kadar güzel. Ama burada kâr sorunu ortaya çıkar. İş sözleşmesi yapan işçi, ancak hakkı olan ücreti isteyebilir. Bu ücret ise, daha önce gördüğümüz gibi, bir insanın yaşaması, hayatta kalması için gerekli çalışma süresi toplamına bağlıdır. Bir işçinin hayatta kalabilmesi için günde altı saat çalışması gerekiyorsa ve emeğin saat ücreti de bir dolar ise, işçinin değeri de günde altı dolardır, daha fazla değil.

Ama bir iş bulan işçi, günde sadece altı saat çalışmak için sözleşme yapmaz. Bu sürenin uzunluğu, hayatta kalmasını sağlamaya yetecek kadar olacaktır. Oysa dolu dolu sekiz saat, hatta Marks'ın döneminde olduğu gibi günde on, hatta on bir saat çalışmak üzere anlaşma yapar. Böylece, tam on veya on bir saatlik bir değer üretecek, ama sadece altı saatin ücretini alacaktır. Bu ücretin içinde onun asıl “değeri” olan şey, geçinmesini sağlayacak miktar vardır; bunun karşılığında, sermayedara, bütün gün çalışarak ürettiği toplam değeri sunmuş olmaktadır. İşte “kâr” da sisteme bu şekilde girer.

Marks, çalışmanın karşılığı ödenmeyen bu kısmını “artık değer” olarak adlandırmıştır. Seçilen sözcüklerde ahlaki bir öfke vurgusu yoktur. İşçi, sadece kendi işgücünün değeri kadar hak sahibidir. Bunu tam olarak alır. Bu arada, sermayedar da işçinin tam işgünü değerini almakta, tam işgünü ise, karşılığını ödediği saatlerden uzun olmaktadır. Dolayısıyla, sermayedar, ürünlerini gerçek değerleri üzerinden satmayı kabul etse bile, kâr etmektedir. Çünkü o mal, karşılığını ödemek zorunda olduğu çalışma süresinden daha uzun bir çalışma süresinde üretilmiştir.

İş bu noktaya nasıl gelir? Gelir, çünkü sermayedarlar bir şeyi, üretim araçlarına erişebilmeyi tekellerine almışlardır. Özel mülkiyetin hukuki düzenlemesi içinde, sermayedarlar, insanların onlar olmadan çalışmama-acağı makinelerin sahibi olduğu kadar “işlerin” de “sahibi”dir. Sermayedarın istediği saat-süre kadar çalışmak istemeyen işsiz kalır. Sistemin içindeki başka herkes gibi, işçinin de kendi değerinden daha fazlasını istemeye ne hakkı ne de gücü vardır. Sistem gayet “eşitlikçidir”, ama bütün işçiler aldatılır, çünkü kendi yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekenden daha uzun süre çalışmaya zorlanmaktadırlar.

Bu size tuhaf geliyor mu? Marks'ın, işgününün uzun, hatta zaman zaman dayanılmaz derecede uzun olduğu, ücretlerin genellikle ruhu be-

dende tutmaya yetecek olandan birazcık daha fazla olduğu bir dönemi anlattığı unutulmamalı. Artık değer fikrinin, bazı istisnalarla, sağlığa zararlı koşullarda düşük ücretle işçi çalıştıran işyerlerinin mazide kaldığı bir ülkede kavranması kolay olmayabilir; ama Marks'ın bunları yazdığı dönem için tamamen teorik bir durum da değildir. Bir örnek verelim: 1862'de, Manchester'deki bir fabrikada, bir buçuk aylık bir sürede, ortalama haftalık çalışma süresi 84 (günde 12) saat, ondan önceki 18 ayda da 78 buçuk saat olmuştur.

Bütün sermayedarlar kâr eder. Ama hepsi de rekabet halindedir. Bu nedenle, sermaye biriktirmeye, üretim ölçeklerini rakiplerinin zararına büyütme çalışırlar. Ancak bu büyüme kolay değildir. Daha fazla işçi gerektirir, bunun içinse sermayedarların işgücü fiyatını birbirlerine karşı yükseltmeleri gerekmektedir. Ücretler yükselmeye, buna karşılık artık değer de düşmeye başlar. Sanki Marksçı kapitalistler, Adam Smith ve David Ricardo'nun kapitalistlerinin karşılaştığı ikileme karşılaşmıştır; kârları, artan ücretler karşısında erimektedir.

Smith ve Ricardo'ya göre, ikilemin çözümü, işçi sınıfının, ücretindeki her artışı çoğalmak için harcama eğilimine girmesinde yatmaktadır. Ne var ki, Marks da, Mill gibi, bu olasılığa önem vermez. Hatta Marks tartışmaya bile girmez, Malthusçu doktrini "insan ırkına bir iftira" olarak damgalamakla yetinir; çünkü geleceğin egemen sınıfı proletarya, her şeye rağmen, kazanımlarını sırf bir sınırsız bedensel zevk uğruna har vurup harman savuracak kadar kıt görüşlü olamaz. Ama Marks kendi kapitalistini de aynı şekilde kurtarır. Kapitalistlerin, ücretlerin artması tehlikesini, fabrikalarına emekten tasarruf sağlayan makineler kurarak karşılayacaklarını söylemektedir. Bu, işgücünün bir kısmını sokağa bırakacak, bu işçiler de Smith ve Ricardo'nun nüfus artışına yükledikleri işlevin aynısını görerek ücretleri eski "değerine", geçim düzeyine geri çekecektir.

Burası can alıcı bir düğüm noktasıdır. Sermayedar günü kurtarmış görünmektedir, çünkü makineler sayesinde işsizlik yaratarak ücret artışını önlemiştir. Ama bu o kadar hızlı olmaz. Kendisini ikilemin birinci şikkından kurtaracağını umduğu süreç, onu öteki şikka mahkûm etmektedir.

İnsanların yerine makineleri koymak demek, aynı zamanda, kârsız üretim araçlarını da kârlı üretim araçlarıyla değiştirmek demektir. Marks'ın ideal kapitalist dünya modelinde, hiç kimsenin sadece sıkı pazarlıkla kâr sağlayamadığı unutulmamalıdır. Bir makine, bir sermayedara kaç mal olursa olsun, tam değerini ödemediğinden emin olabilirsi-

niz. Bu makine bütün kullanım süresince on bin dolarlık değer üretecekse, sermayedarımız, on bin doların tamamını ilk aşamada ödeyecektir. Oysa, ancak işçinin geçiminden kısılabilmekte, yani sadece saat ücreti ödenmemiş artık değer üretimi süresinden kâr elde edebilmektedir. Dolayısıyla, işçilerin sayısını veya oranını düşürdüğü zaman, altın yumurtlayan tavuğu da öldürür.

Ama zavallı dostumuz, ne yazık ki, bunu yapmak zorundadır. Davranışlarında Mephisto'yu çağrıştıran bir şey yoktur. O sadece sermaye biriktirme güdüsüne itaat etmekte ve rakiplerinden geri kalmamaya çalışmaktadır. İşçilerinin ücretleri yükselirken, maliyetini azaltmak ve kârını kurtarmak için emekten tasarruf eden makineler geliştirmek, onlardan yararlanmak zorundadır; bunu o yapmazsa komşusu yapar. Ama emeğin yerine makine koyması gerektiğine göre, kârlarını devşirdiği alanın dışındaki alanı da daraltması gerekmektedir. Bu, insanların ister istemez alını yazılarına katıldığı ve hepsinin de kendi yokoluşlarını gerçekleştirmek için bile bile işbirliği yaptığı bir tür Yunan tiyatro oyunudur.

Artık ok yaydan çıkmıştır. Kârları azalan her kapitalist, fabrikasına emek tasarrufu sağlayarak maliyet azaltan makineler koymak için iki misli çabalayacaktır. Bu da kâr etmeyi umabileceği yolda bir adım daha ileri olmakla mümkündür ancak. Ama herkes kaçınılmaz olarak aynı şeyi yaptığından, işçinin geçimi için gerekli olanın (ve dolayısıyla artık değerini) toplam çıktıya oranı daha da azalacaktır. Kâr oranı düşer de düşer. Kıyamet yaklaşmaktadır. Kârlar, artık üretimin artık hiç kârlı olmadığı noktaya dayanmıştır. Makineler insanların yerini alırken tüketim yavaş yavaş azalır, işçi sayısındaki azalma üretimdeki azalmaya ayak uydurur. İflaslar başlar. Piyasada malları elden çıkarmak için bir yarış vardır, süreç içinde küçük firmalar batır. Bir kapitalist kriz yakındır.

Ama bir kriz, oyunun sonu demek değildir. Hatta tam tersi söz konusudur. İşçiler bir yandan işten atılırken, bir yandan da daha düşük ücretleri kabul etmeye zorlanırlar. Makineler elden çıkarılırken, güçlü kapitalistler gerçek değerinden daha ucuza makine satın alma olanağını bulur. İleriye doğru yürüyüş yeniden başlar. Böylece, her kriz, sistemin büyüme kapasitesini yenileme işlevini görmektedir. Kriz veya günümüz terminolojisiyle iş yavaşlaması ya da durgunluk (resesyon), bu nedenle, sistemin başarısızlık hali değil, işlerlik durumudur.

Ama bu işleyiş son derece garip, son derece kendine özgüdür. Her yenilenme aynı şekilde sonuçlanır: işçiler arasında rekabet; daha yüksek ücretler; işçilerin yerini makinelerin alınması; artık değer için daha

küçük bir temel; buna rağmen, daha çılgın bir rekabet; *öncekinden daha kötü* bir başka kriz... Çünkü her kriz döneminde büyük firmalar küçükleri yutar ve sonunda sanayinin devleri de batarken ortaya çıkan enkaz, küçük işletmelerin batmasıyla ortaya çıkandan çok daha büyüktür.

Nihayet, oyun sona erer. Marks'ın bu son sahne için çizdiği tablo, bir lanetlemenin bütün betimsel belagatine sahiptir:

Bu değişim sürecinin bütün ayrıcalıklarını, avantajlarını gaspedip tekeline alan büyük sermaye babalarının sayısı sürekli azalırken, sefalet, zulüm, kölelik, aşağılama, sömürü artar; ama, bunlarla birlikte, sürekli çoğalan kapitalist üretim süreci mekanizmasının ta kendisi sayesinde disiplinli, birlik halinde, örgütlü işçi sınıfının isyanı da büyür. (...) Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, sonunda, sırtlarındaki kapitalist kabukla uyuşamaz oldukları bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin ölüm çanı çalar. El koyanlara el konulur.²⁷

Ve oyun, Marks'ın diyalektikte hayal ettiği sahneyle sona erer. Sistem (*saf sistem*), kendi enerji kaynağı olan artık değerini çıkararak üzere kendi kendisiyle boğuşurken bozulur. Bozulma, aslında ekonominin plansız yapısından kaynaklanan sürekli istikrarsızlıkla hız kazanır. Sonunun gelmesini geciktirecek güçler hâlâ aktifse de, nihai ölüm mücadelesi kaçınılmazdır.

Bütün bunlarla daha eski görüşler arasındaki ayrım ne kadar keskin! Adam Smith'e göre, kapitalist yürüyen merdiven, en azından, iyi kötü görülebilecek bir mesafededir. Ricardo'ya göre, yukarı doğru hareket, yetersiz ürün alınan toprak üstündeki aç insanların ilerlemeyi durduran ve şanslı toprak sahibine beklemediği bir ikramiye sağlayan baskısıyla yavaşlar. Mill'e göre, manzara, toplumun kendi üretimini uygun gördüğü biçimde dağıtabileceği yollu kendine ait keşif sayesinde daha az endişe verici hale gelmiştir. Ama Marks'a göre, bu tasarruf olasılığı bile savunulabilir değildir. Çünkü materyalist tarih görüşü, ona, devletin sadece ekonomik olarak hakim güce sahip olanların siyasi egemenlik organı olduğunu söylemektedir. Devletin bir tür hakem, çatışan yurttaşlarının iddialarını, taleplerini dengeleyen bir üçüncü güç olabileceği düşüncesi tam bir kuruntudur. Hayır. Sadece kendisini yok edecek olan değil, kendisini yok ederken kendi varisine, halefine de hayat verecek olan bir sistemin iç mantığından, yani diyalektik gelişmeden kurtuluş yoktur.

Halefin neye benzeyeceği konusunda ise, Marks'ın söylediği pek az şey vardır. "Sınıfsız" olacaktır; Marks, bununla, bir toplumun mülkiyete dayalı ekonomik ayrışımının, üretim araçlarının mülkiyeti toplumun eline geçince ortadan kalkacağını kastetmektedir. Marks, sadece, toplumun fabrikalara nasıl "sahip" olacağı; "toplum"la ne kastedildiği; yönetenlerle yönetilenler arasında, toplumun siyasi önderleriyle bireyler arasında daha keskin bir düşmanlık olup olmayacağı gibi konuları tartışmamıştır! "Sosyalizm"e geçiş sürecinde bir "proletarya diktatörlüğü" olacaktır; ama ondan sonra "saf" komünizmin ta kendisi!..

Marks'ın, sosyalizmin asıl mimarı olmadığı unutulmamalıdır. Bu zor görev Lenin'e düşmüştür. *Kapital*, kapitalizmin Kıyamet Günü Kitabı'dır ve Marks'ın eserlerinin tamamı içinde, geleceğin nasıl olabileceğini görmek için Kıyamet Günü'nün ötesine bakan hemen hiçbir şey yoktur.

Onun kıyamet gününe has bu tartışmasından ne anlamalıyız?

Her şeyin kolay bir hal yolu vardır. Sistemin, değer (emek değeri) üzerine kurulduğunu ve ölümünün anahtarının, artık değer denilen özel kavramda yattığını biliyoruz. Ama gerçek dünya "değer"lerden değil, gerçek ve somut fiyatlardan oluşur. Marks, dolarlar ve sentler dünyasının, bazı yaklaşık biçimlerde, kendi yarattığı soyut dünyayı yansıttığını göstermek zorundadır. Fakat değer dünyasından fiyat dünyasına geçerken, en korkunç matematik tuzağa düşer. Aslında, bir yanlış yapmaktadır.

Bu, düzeltilmesi imkânsız bir hatadır ve daha da içinden çıkılmaz bir matematiksel tuzaktan hareket ederek Marksist eşitliklerin "doğru" olduğunu ileri sürmek mümkündür. Ne var ki, yanlışı ortaya çıkaran eleştirilenler de doğruyu göstermekle hemen hiç ilgilenmemişler, Marks'ın "yanlış" olduğu yolundaki kararları sonuç olarak kabul görmüştür. Eşitlikler sonunda elden geçirildiği zaman da kimsenin dikkatini çekmemiştir. Matematiksel saflık derecesi ne olursa olsun, Marks'ın modelinde bol miktarda sorun vardır. Artık değer kavramını bir tekeller dünyasına veya bir bilimsel teknoloji ortamına gerçekten uygulayabilir miyiz? Marks "emeği" bir değer ölçme birimi olarak kullanmanın güçlüklerini gerçekten ortadan kaldıramış midir?

Bu ve benzeri sorular, Marksist bilim adamları dünyasını çalkalamaya devam etmekte, Marksist olmayanların çoğunu da, hantal ve katı olduğu gerekçesiyle modelin tümünü bir kenara itmeye zorlamaktadır. Bu ise, Marks'ın yorumunun iki önemli özelliğinin gözden kaçırılmasına yol açar.

Birincisi, bu çözümleme sadece "bir başka" iktisat modeli değil, çok daha öte bir şeydir. Marks, gerçekten, yeni bir toplumsal araştırma göre-

vi yaratmıştır: *iktisadın kendisinin eleştirisi... Kapital'in* büyük bir kısmı, eski iktisatçıların, yürüttükleri çalışmanın gerçek tehlikelerini anlayamamış olduklarının kanıtlanmasına ayrılmıştır. Örneğin, Smith ve Ricardo'nun da inceledikleri değer sorununu alalım. Her ikisi de, farklı ölçülerde başarılı olmakla birlikte, fiyatların, farklı malların içeriğinde bulunan çalışma süreleri toplamını nasıl yansıttığını veya yansıtamadığını kanıtlamaya çalışmışlardır.

Oysa, Marks'ın işaret ettiği asıl kafa karıştıran soru bu değildir. Kafa karıştıran soru, erkeğiyle kadınıyla, insanların gerçek emeği bu kadar farklıyken, değerin ortak paydası olarak "emek"ten nasıl sözü edilebileceğidir. Ricardo, mübadele oranlarını, yani fiyatlarını belirlemek üzere sombalığı tutmak ve geyik avlamak için ne kadar süre çalışmak gerekeceğinden söz eder. Ama balık oltasıyla hiç geyik öldürülmemiş, avcılar ormanda hiç sombalığı yakalamamıştır. Öyleyse, "emek", mübadele oranlarını belirleyecek bir ortak payda olarak nasıl kullanılabilir?

Cevap, der Marks, kapitalist toplumun kendine özgü bir emek türü yaratmasıdır; soyut bir emek, kapitalizm-öncesi bir dünyanın özel kişisel sıfatlarından bağımsız bir emek, buğday ve kömüre çok benzer bir şekilde alınıp satılabilen bir emek... Dolayısıyla, "emek-değer teorisi", fiyatların belirlenmesini değil, işgücünün bir mal haline geldiği bir toplumsal sistem türünün tanımlanmasını ifade eden bir kavramdır. Bu toplum, tarihsel güçlerin, mal olarak emeğinden, yani sadece çalışabilme yeteneğinden başka satacak şeyi olmayan mülksüz bir işçi sınıfı yarattığı kapitalizmdir.

Böylece, Marks, ekonomiye tamamen yeni bir ışık tutan bir toplumsal çözümleme türü geliştirmiştir. Marks'ın kapitalizm modeli, bu dikkate değer katkının ötesinde, olağanüstü bir şekilde canlı, ayrıntılandırılmış görünür. Temel varsayımları (kahramanlarının mizanseni, güdülleri ve içinde buldukları ortam) değil, sunduğu durum değişir; hem de önceden anlaşılabilir şekilde. Bu değişimlerin ne olduğunu daha önce görmüştük: kârların nasıl düştüğü, sermayedarların nasıl yeni makineler araştırdığı, her hızlı büyümenin nasıl çöküşle sonuçlandığı, her çöküşte küçük işletmelerin nasıl büyük firmalar tarafından yutulduğu... Marks, bu eğilimlere, kapitalizmin "hareket yasaları" adını vermiştir; yani kapitalizmin gelecekte yürüyeceği yol... Şaşırtıcı olan, bu kehanetlerin önemli bir kısmının gerçekleşmiş olmasıdır.

Çünkü kapitalist ekonomide kârlar düşme eğilimindedir. Ama bu görüş Marks için yeni olmadığı gibi, kârlar da sadece onun belirttiği

sebeple düşmez. Adam Smith, Ricardo veya Mill'in de işaret ettiği (ve her işadınının da lütfedip kabul edeceği) gibi, rekabet ve ücret artışı baskıları da kârları gerçekten azaltır. Zaptedilmez tekeller bir yana (ki bunların sayısı azdır), kârlar, kapitalizm için hem kalitenin bir işareti hem de Akhilleus'un topuğudur, çünkü hiçbir sektör fiyatlarını uzun süre maliyetlerinin çok üstünde tutamaz. Kârları sürekli kılmanın tek bir yolu vardır: bir sektörün veya bütün bir ekonominin büyümesi...

Ama büyüme ihtiyacı da Marksist modelin ikinci kehanetini gündeme getirir: bitmez tükenmez yeni teknoloji yarışı... Sanayi kapitalizminin Sanayi Devrimi ile başlaması tesadüf değildir. Çünkü, Marks'ın açıkladığı gibi, teknolojik gelişme, kapitalizmin sadece bir refakatçisi değil, aynı zamanda hayati bir unsurudur. Kapitalizm ayakta kalacaksa, yenilik yapmak, icat etmek ve denemek zorundadır; geçmiş kazanımlarıyla yetinen işadını, bu girişimci dünyada uzun ömürlü olamaz. Bir büyük kimya şirketinin, yakın geçmişte, gelirlerinin dörtte üçünü on yıl önce bilinmeyen ürünlerden elde ettiğini açıklamasında, bu nedenle, şaşılacak yan yoktur; kimya sanayi müstesna bir yenilikçi sektöre rağmen, endüstriyel yenilikçilik ve kârlılık arasındaki ilişki genel bir özelliktir.

Model, kapitalizm için söz konusu olacak üç olasılığa daha işaret etmektedir. Son yüzyıl içindeki ekonomik krizlerin varlığı veya dev şirketlerin ortaya çıkışı konusunda kanıt, belgeye çokça ihtiyacımız yoktur. Ama Marks'ın kehanetlerinin cüreti üzerinde durabiliriz. Bir kriz eğilimi (*iş döngüsü, iş çevrimi, konjonktürel dalgalanma* diyebiliriz buna) ve sonraki gelişmeler, onun büyüme ve çöküşlerin birbirini izleyeceği kehanetini kesinlikle haklı çıkarmasına rağmen, Marks'ın döneminde başka hiçbir iktisatçı tarafından kapitalizmin asıl geleceği olarak kabul edilmemiştir. *Kapital* yayınlandığı sırada, iş dünyasında büyüklük, kural olmaktan ziyade istisnadır ve küçük işletmeler hâlâ ayakta durabilmektedir. 1867'de dev firmaların ekonomi sahnesine hakim olacağını iddia etmek, bugün, elli yıl sonra Amerika'nın, dev şirketlerin yerini küçük mal sahipliğinin aldığı bir ülke haline geleceğini söylemek kadar şaşırtıcıdır.

Son olarak, Marks, küçük bağımsız zanaatkârın veya serbest çalışan işçinin kitlesel üretimin baskılarına direnemeyeceğine ve daha önce hiç görülmemiş miktarlarda işçinin emeğini satmak üzere piyasaya girmek zorunda kalacağına, yani "proleter" olacağına inanmaktadır. Bu gerçekleşmiş midir? Tamam, ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde bütün Amerikalılar'ın dörtte üçü çiftliklerde veya küçük dükkânlarda kendi

adlarına çalışıyordu. Oysa bugün, işgücünün sadece yüzde onu kendi adına çalışmaktadır. Bir büro işçisini, bir otobüs şoförünü veya banka veznedarını proleter olarak düşünmeyebiliriz; ama Marks'ın anlatımıyla, kendi üretim araçlarının sahibi olan çiftçinin veya ayakkabı tamircisinin tersine, bunların hepsi de emeklerini kapitalistlere sunmak zorunda olan işçilerdir.

Hepsinden önemlisi, model, olağanüstü bir önceden tahmin yeteneği sergilemiştir. Ama şunu belirtmek gerek; genişliklerine ve mucizevi niteliklerine rağmen, bütün bu değişimler, dünyayı Marks'a görüldüğü haliyle inceleyip saf biçimde ortaya koyabilmiş değildir. Çünkü onun öngörüsünün tek bir temsilcisi yoktur; ne özgürlü bir işçi lideri, ne gelecekteki devrimin bir kahramanı... Kuşkusuz, çok önemli oyuncular, özellikle kendi kendini yok etmekte olan kapitalist ve nihai olarak muzaffer işçi vardır, ama her ikisi de, içlerinden birine mutlaka bozgun, diğerine mutlaka zafer getirecek oyundaki figüranlardır. Marks'ın senaryosundaki temsilci figür, bir kişi değil, bir süreçtir. Bu da onun görüşünün göbek taşı oluşturan, eşyanın diyalektik gücüdür.

Bu, kuşkusuz, kesin bir saptama değildir. Marks, kârların sadece iş döngüsü (iş çevrimi, konjonktürel dalga) içerisinde düşeceğini değil, ki olan budur, aynı zamanda asırlar süren uzun bir düşüş eğilimi göstereceğini düşünmüştü; bu öngörü, gerçekleşmiş görünmüyor. Ama bütün yetersizliklerine rağmen (ve göreğimiz gibi yanılmaz olmaktan da uzaktır), kapitalizmin nasıl işlediği konusundaki Marksist model olağanüstü isabetlidir.

Marks'ın öngördüğü her şey, yine de, bir noktaya kadar gerçekten zararsızdır. Ama geride daha modelin nihai kehaneti vardır: çünkü, okuyucunun da hatırlayacağı üzere, Marks'ın "saf kapitalizmi" sonunda çöker.

Bu kehanetin de öyle yabana atılamayacağı hemen söylenmelidir. Rusya'da ve Doğu Avrupa'da, kapitalizmin yerini sosyalizm almıştır; Almanya'da ve İtalya'da faşizme kayılmıştır. Savaşlar, kaba siyasi güç, zorunluluklar ve devrimci güçlerin kararlı çabaları da önemli etkenler olmakla birlikte, acı gerçek, bu değişimlerin, büyük ölçüde, Marks'ın öngördüğü şeyin asıl gerekçesini oluşturduklarıdır: kapitalizmin yıkılması...

Niye yıkılmıştır? Kismen, Marks'ın söylediği gibi, istikrarsızlık yarattığı için. Ekonomik krizlerin birbirini izlemesi, insanlığın başına bela savaşlarla da birleşerek, sistem içindeki alt ve orta sınıfların sisteme inancını, güvenini yılmıştır. Ama bütün cevap bundan ibaret değildir.

Avrupa kapitalizmi, ekonomik nedenlerden çok *sosyal* nedenlerle başarısız olmuş ve Marks bunu da öngörmüştür!

Çünkü Marks, sistemin ekonomik sorunlarının aşılmaz olmadığını fark etmiştir. Anti-tekelleşme yasaları veya iş döngüsü-karşıtı politikalar, Marks'ın yaşadığı dönemde bilinmemekle birlikte, bu tür faaliyetler tamamen kavranıp anlaşılammış da değildir; Marks'ın vizyonunda fiziki anlamda kaçınılmaz hiçbir şey yoktur. Çürüme konusundaki Marksist kehanet, sistemin yanlışlarını düzeltmenin bir hükümet için siyasi açıdan imkânsız olduğu bir kapitalizm anlayışı üzerine kuruludur; ideolojik olarak, hatta duygusal olarak imkânsızdır bu. Kapitalizmin başarısızlıklarının tedavisi, yalnızca bir tek sınıfın çıkarlarını korumak zorunda olan ve insanların kendilerini acil ekonomik ihtiyaçlarının baskısından kurtarabileceğini kabul eden bir hükümet gerektirir. Marks'ın çözümü ise bunu kuşkulu görmektedir.

Avrupa kapitalizmini, en azından İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar zayıflatan, işte bu toplumsal esneklik yetersizliği veya yokluğu, bu dargörüşlü çıkar köleliğidir. Marks'ın eserlerini okuyan birisi için, pek çok ülkenin, Marks'ın mahvolmalarına yol açacağını ısrarla vurguladığı yola sadakatle devam ettiği eski keskin kararlılık ürktücüdür. Sanki bu ülkelerin hükümetleri, Marks'ın "yapacaklar" dediği şeyi inatla aynen yaparak onun kehanetini bilinçsizce haklı çıkarmaktadır. Çarlık Rusya'sında bütün demokratik sendikalar acımasızca ezilirken, İngiltere'de ve Almanya'da tekeller ve karteller resmen korunup teşvik edilirken, Marksist diyalektik, meşum bir biçimde haklı çıkmış görünür. Bütün ondokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl boyunca, zenginle yoksul arasındaki muazzam uçurum incelenip zenginin yoksula karşı alabildiğine ilgisiz olduğunun kanıtları görüldüğünde, Marks'ın tarihsel oyununda rol verdiği bütün psikolojik şablonların hayattan alındığı kuşku ve endişesine kapılmak kaçınılmazdır.

Amerika'da, o yıllarda olaylar farklı biçimde gelişmiştir. Gerçi Amerika da gericilik ve devrimcilikten payına düşeni almıştır. ABD'nin ekonomik tarihi de, fazlasıyla sömürü ve çirkinlik içerir. Fakat burada, kapitalizm, el değmemiş topraklarda aristokrasinin ölmüş eliyle ve asırlık sınıf tavırlarıyla yavaş yavaş gelişmiştir. Bu, Amerika'da, Avrupa'dakinden biraz daha sert bir toplumsal iklim yaratmıştır; çünkü Amerika, "katı bireycilik" amentüsüne, bireyin kitlesel üretime çaresizce yenik düşmesinden çok sonra sarılmıştır; oysa, Avrupa'da, geleneksel soyluluk, kendi içindeki gizlenemez sınıf ayrımlarıyla yan yana var olmuştur. Dahası, özel veya kamusal güçle başa çıkmayı sağlayan belli bir pragma-

tizm ve siyaset gemisinin başka pek çok ülkede çarparak battığı kayalık bölgeyi sağ salım geçmesini sağlayan demokrasi ideallerine yönelik genel bir bağlılık, Amerika'ya dışarıdan gelmiştir.

Marksçı çözümlemenin bu değişimlere verdiği cevap, bu yeteneklerde, bu güçlerde yatmaktadır. Gerçekten, kapitalizmin özellikle son yirmi otuz yıllık tarihini inceledikçe, hem Marks'ın düşüncesinin etkisine, gücüne saygı duymayı hem de onun sınırlarını kabul etmeyi öğreniriz. Marks'ın kapitalizmde teşhis ettiği, özellikle, ekonomik istikrarsızlık, servet ve iktidar yoğunlaşması eğilimi dahil, *sorunlar*, hâlâ büyük ölçüde devam etmektedir. Yine de, bu sorunlara farklı ülkelerde çok farklı tepkiler verildiğini görüyoruz. Nitekim, Amerika'dakinden çok daha yüksek işsizlik oranlarına rağmen, pek çok Avrupa ülkesi, yüksek öğrenim dahil, ücretsiz genel eğitim, sağlık ve emeklilik hizmetleri ve Amerika'yı mahcup edecek ölçekte bir işsizlik sigortası sağlamaktadır. Sonuç olarak, Amerika'da yoksulluk içinde yaşayan nüfusun oranı, Avrupa'dakinin üç veya dört katı daha yüksektir.²⁸

Marks'ın güçlü öngörüsünün ve ondan çıkarılan çözümlerinin değerlendirilmesinde asıl önemli olan nokta, sadece değinmekle yetindiği sosyo-politik kültürün rolünü hesaba katmamasıdır. Sermayenin sahip olduğu hak ve yetkiler, piyasanın önemi, kurumları kapitalist olan bütün ülkelerde özel ve kamusal sektörün kendi rolleri konusunda, bu tanımlayıcı inançları içeren bir görüşler ve değerler demeti vardır. Marks'ın öngörüsüne halef olacak kurumlar, davranışlar ve tutumlar işte bu demet içinde aranmalıdır.

Ancak, Marksist çözümlene, kaçınılmaz kıyamet günü önermesi olmasa da, görmezden gelinemez. Kapitalist sistemin geçirdiği en ağır, en keskin sınav vardır daha geride. Bu, kâr güdüsünün adaletsizlikleri karşısında ahlaki kaygılarla kafa sallayıp "cık cık cık" diyerek yapılan bir sınav değildir; bu, Marksist devrimcinin işidir, Marksist iktisatçının değil. Bu sınav, bütün hırsına, tutkusuna rağmen, soğukkanlı bir değerlendirmedir ve vardığı sonuçlar, bu nedenle, bütün can sıkıcılığına rağmen, isabetli ve geçerlidir.

Son olarak, Marks'ın sadece büyük bir ekonomist olmadığını unutmamak gerekir. Onun mezarı başındaki konuşmasında, Engels, "Tıpkı Darwin'in organik doğadaki evrim kanununu keşfetmesi gibi, Marks da insan tarihindeki evrim yasasını keşfetti," demektedir.²⁹ Kuşkusuz, bu çok iddialı bir ifadedir, ama Engels, Marks'ın tarihsel süreç görüşünün olağanüstü önemini, toplumsal sınıfların üstünlük mücadelesi verdiği bir arena olarak vurgularken haksız değildir. Freud'un içimizdeki psikik

sürece, kişiliğimizin ön cephesi, dış görünüşü üzerinden bakmayı, veya Platon'un felsefenin perde arkasındaki sorunlara, incelenmemiş idealar sahnesinden bakmayı öğrettiği gibi, Marks da bize sadece tarihe bakmayı değil, tarihin içinden bakmayı öğretmiştir.

Freud ve Platon'un ki gibi, Marks'ın adının da eskimemesinin nedeni budur. Marks, konu olduğu tüm o tapınca rağmen, elbette, yanılmaz değildir. Onu, keşfettiği toplumsal düşünce kıtasında silinmez ayak izleri bırakan büyük bir kâşif olarak düşünmekte mutlaka büyük yarar vardır. Marks'ın bulgularına katılmış olsun veya olmasın, bu kıtayı daha fazla keşfetmek isteyen herkes, bu kıtanın insanlığa ait olduğunu iddia eden insana saygı duymak zorundadır.

Karl Marks, kapitalizm hakkındaki kıyamet hükmünü 1848 tarihli *Manifesto*'da dile getirmektedir; sisteme, tedavisi mümkün olmayan bir hastalığa tutulduğu teşhisi konulmuş, zamanı belli olmamakla birlikte, yakın akrabaları komünistlerin iktidar mirasını devralmalarına işaret edecek o son nefesi iştahla dinlemek üzere toplanmalarına bakılırsa, son ve ölümcül mücadelenin çok yakın olduğu varsayılmıştı. *Kapital*'in 1867'de yayınlanmasından önce bile ölüm saati işlemeye başlamış ve her spekülatif ateş nöbeti veya her endüstriyel depresyon kuşatmasında, Komünistler, ümitle ölüm döşeğine yaklaşmış ve birbirlerine Nihai Devrim anının yaklaştığını anlatmışlardı.

Ama sistem ölmemiştir. Gerçi olayların akışı, Marksist hareket yasalarının birçoğunu doğrulamıştır: büyük işletmeler daha da büyümüş, depresyonlar birbirini izlemiş ve işsizlik toplumun başına bela olmuştur. Ne var ki, bu kıyamet tahminlerinin doğrulanmasının yanında, çok önemli ve azametle dile getirilmiş bir başka Marksist semptom, yokluğuyla dikkati çekmektedir: proletaryanın “artan sefaleti” artmaz olmuştur.

Gerçekten, Marks'ın bu cümleyle ne söylemek istediği konusunda uzun tartışmalar yaşanmıştır. Eğer sadece çalışan sınıfın, daha doğru bir anlatımla, emeğiyle geçinenlerin gittikçe daha büyük bir kesiminin proleter, yani ücretli işçi haline gelmenin sefaletini yaşayacağını kastetmişse, bizim de tanık olduğumuz gibi, haklıdır. Ama maddi yaşam düzeylerinin düşeceğini kastetmişse haksızdır.

Aslında, 1886 ekonomik bunalımını incelemek üzere toplanan bir Kraliyet Komisyonu, çalışan sınıfların durumu konusunda özellikle tatmin edici açıklamalar yapmıştır. Ayrıca, bunlar, sınıf sözcülerinin kendi sınıflarını kollama çabaları da değildir. Şartlar daha iyidir; dikkat çekecek kadar ve önemli ölçüde iyidir. 1880'lerden geriye doğru bakarak durumu değerlendiren Sir Robert Giffen şunları yazmıştır: "Düşünmemiz, dikkat etmemiz gereken, elli yıl önce geliri bugünkünün yaklaşık yarısı olan veya yarısından çok da fazla olmayan çalışan insanların, zaman zaman, ekmek fiyatlarındaki, acınası bir açlığa yola açan bir dalgalanmayla boğuşmak zorunda olduğudur. Aslında, dönemsel açlık, çalışan kitlelerin elli yıl önce bütün İngiltere'de içinde bulunduğu durumdu."¹ Ama Giffen'in bunları yazdığı dönemde, fiyatlar artmakla birlikte, ücretler daha da hızlı artmaktadır. İngiliz işçileri, tarihte ilk kez, ancak bedenle ruhu bir arada tutmaya yetecek kadar para kazanmaktadır; bu, geçmişe dair hüznü bir yorum, fakat gelecek için umut verici bir işarettir.

Dahası, sadece ücretler artmamış, bizatihi artık değerın kaynağı da ortadan kalkmıştır: çünkü çalışma süreleri çok daha kısadır. Kan ter içinde çalışılan tekstil fabrikalarında bile haftalık çalışma süresi ancak elli yedi saate düşerken, örneğin, Jarrow Tersaneleri'nde ve New Castle Kimya Fabrikaları'nda haftalık çalışma süresi altmış bir saatten elli dört saate inmiştir.² Gerçekten, fabrika sahipleri, ücret maliyetlerinin 20 senten fazla artmasından şikâyet etmektedir. Büyüme pahalıya mal olmaktadır ama gözle görünmeyen kâr payları da sağlamaktadır. Çünkü, iyileşen koşullara paralel olarak, 1848'in homurdananları da azalmıştır. Staffordshireli bir imalatçı, işçilerinin tutumu konusunda, "İyi istihdam edilip iyi ücret aldıkları sürece, onlara uzun süre politikadan söz edemezsiniz," demektedir.

Marks ve Engels bile bu eğilimi kabul etmiştir. Marks'a yazdığı bir mektupta, Engels, "İngiliz proletaryası gittikçe daha da burjuvalaşıyor," diye hayıflanmakta ve şöyle devam etmektedir: "Öyleyse, ulusların bu en burjuvası, sonunda burjuvazinin kendisinin yanı sıra, bir burjuva aristokrasisi ve bir burjuva proletaryasına sahip olacak gibi görünüyor."³

Marks'ın, yaklaşan kıyamet beklentisinde acele ettiği açıktır. İnançlı bir takipçi için, olayların yoldan çıkmış akışı, “kaçınılmaz”ın hâlâ kaçınılmaz olduğu ve tarihin büyük yürüyüşü karşısında birkaç kuşağın sözünün bile edilemeyeceği yollu teskin edici bir bilgi içinde soğurulabilirdi kuşkusuz. Fakat sahnenin Marksist olmayan araştırmacıları için, Victoria dönemindeki büyük gelişmenin başka bir anlamı vardır. Dünya gittikçe daha fazla umut ve vaat dolu görünürken, Karl Marks gibi bir muhalifin kötümser önsezileri, sadece hoşnutsuz bir radikalın bağırıp çağırmaları olarak görülmüştür. Marks'ın hazırladığı entelektüel bomba, neredeyse tam bir sessizlik içinde, kaybolup gider; Marks, bir küfür sağanağı yerine, ondan daha ezici olan bir kayıtsızlık rezaletiyle karşılaşmıştır.

İktisat, kâh bir filozofun, kâh bir bankerin, kâh bir devrimcinin ellerinde, toplumun boylu boyunca yürüdüğü bulvarı aydınlatır görünen “verimli dünyevi görüşler” olma özelliğini yitirmiş; iktisat araştırmaları, eski iktisatçıların kılavuz ışığından ziyade, cansız bir parıltı yayan profesörlerin özel nüfuz alanı haline gelmiştir.

Bunun bir nedeni vardır: daha önce gördüğümüz üzere, Victoria dönemi İngilteresi, ondokuzuncu yüzyıl sonu ilerlemesinin istikrarlı ticaret rüzgârlarını ve iyimserliğini yakalamıştır. Gelişme, adeta havada solunmaktadır, dolayısıyla, yolculuğun niteliği konusunda rahatsız edici sorular sorulmasına pek gerek olmadığına düşünülmesi son derece doğaldır. Böylece, Victoria döneminin gelişme patlaması, açınlayıcıların sayısını artırmıştır ama sistemin temel erdemleri hakkında kuşku ifade edecek veya nihai alınyazısı hakkında uğursuz kehanetlerde bulunacak insanlardan çok, sistemin işleyişini en ince ayrıntısına kadar inceleyecek insanların sayısını artırmıştır... İktisadi düşünce yaşamının temelini yeni bir profesörlük hakim olmuştur. Katkısı genellikle önemlidir ama hayati değildir. Çünkü Alfred Marshall, Stanley Jevons, John Bates Clark gibilerinin kafa dengi insanlar arasında ve onların çevresinde durmadan çoğalan fakültelerde, bundan böyle, iktisat dünyasının kurtları yoktur, bu nedenle de, açınlanacak bir iktisadi kuram üzere girişilecek ölüm kalım faaliyetleri de yoktur. Dünya, teşbihte hata olmazsa, iyi huylu koyunlarla doludur.

Bu koyunlar, en güzel, Marks'ın ölümünden sadece iki yıl önce, 1881'de yayınlanan *Matematisel Fizik* adlı küçük bir kitapta tanımlanmaktadır. Akademisyenlerin en büyüğü tarafından değil belki, ama muhtemelen en açık sözlüsü ve bir zamanlar Ricardo ile sessiz sinema oynamış Maria Edgeworth'un yeğeni olan Francis Ysidro Edgeworth adlı, tuhaf, mahcup bir profesör tarafından yazılmıştır.

Edgeworth, hiç kuşkusuz, parlak bir bilim adamıdır. Oxford'daki bitirme sınavlarında kendisine anlaşılması zor bir soru sorulunca, hocalarına, "Kısaca mı yoksa enine boyuna mı cevap vereyim," demiş, sonra da Yunanca ile renklendirerek verdiği cevapla hocalarının ağzını bir karış açık bırakmıştır.⁴

Edgeworth, iktisada, dünyayı haklı çıkardığı, açıkladığı veya mahkûm ettiği için ya da geleceğe doğru aydınlık veya kasvetli yeni pencereler açtığı için meraklı değildir. Bu tuhaf adam, iktisada, *niceliklerle* uğraştığı ve niceliklerle uğraşan her şey *matematiğe* çevrilebileceği için merak duymaktadır. Çevirme süreci, eski iktisatçıların gerilimden kaskatı kesilmiş dünyasının terk edilmesini gerektirmiş, onun yerine, zararın layığıncaya karşılanmış görüldüğü düzenli bir doğruluk ve güzelim bir kesinlik dünyasını koymuştur.

Böylesi bir matematiksel gerçeklik aynasını oluşturmak için, dünyanın basitleştirilmesi gerektiği açıktır. Edgeworth'un basitleştirmesi, şu varsayıma dayanır: *her insan bir haz makinesidir*. Jeremy Bentham, bunu, Kutlu Hesap gibi albenili bir adla, her biri psikik toplama makinesinin hazzını azami kılmaya çalışarak yaşamını düzenlemekle meşgul, çok sayıda ve canlı 'kâr-zarar hesap makinelerinden' oluşan insanlığa has bir felsefi görüş olarak, ondokuzuncu yüzyılın başlarında tasarlamıştır. Edgeworth, bu genel felsefeye, olası bütün dünyaların en iyisi olacak, aşırı derecede iyimser bir dünya oluşturmak üzere, matematiğin kesinliğini eklemektedir.

Edgeworth, böyle bir toplum görüşünü kabul edecek bütün insanlar arasında, en olmayacak tercihtir. Çünkü kendisi, hayal edilebilecek en kusurlu haz makinesidir. Hastalık derecesinde çekingen olan Edgeworth, insan topluluklarının mutluluğundan kendi dünyasının gizliliğine kaçmak ister, pek çok insanın uğruna malını mülkünü feda ettiği hazların pek azını elde etmiştir. Odaları çıplaktır; kütüphanesi, şehir kütüphanesidir; maddi serveti içinde çanak çömlek, kırtasiye malzemesi, hatta pul bile yoktur. Muhtemeldir ki, en büyük haz kaynağı, biricik düşü, iktisadi Xanadu'yu kurmaktır.

Nedeni ne olursa olsun, Edgeworth'un haz makinesi varsayımı, harikulade bir entelektüel sonuç doğurmuştur. İktisat, toplumun haz stokundan pay almak için rekabet eden insani haz mekanizmalarının incelenmesi olarak betimlenmişse, fark hesabı tümüyle çürütülebilir olsa da, kusursuz bir rekabet dünyasında her haz makinesinin, toplum tarafından ölçülü biçimde dağıtılan hazzın en yüksek noktasına ulaşabileceğini göstermek mümkündür.

Bir başka anlatımla, böyle bir dünya henüz olası bütün dünyaların en iyisi olmasa bile, olabilir. Ne yazık ki, dünya böyle bir kusursuz rekabet oyunu olarak düzenlenmemiştir; insanlar, aptallıklarından, inatla kendi çıkarlarının peşinden gitmenin yararlı sonuçlarını görememek konusunda birbirine ayak uydurmak gibi acınası bir alışkanlığına sahiptir; örneğin, ticaret birlikleri, “herkes kendisi için” ilkesiyle doğrudan ihtilaf halindedir; yadsınması mümkün olmayan konum ve servet eşitsizliği gerçeği, oyun için mutlak tarafsızlığın biraz gerisinde bir başlangıç noktasını oluşturur.

Ama önemli değil, der Edgeworth. Doğa bunu da dikkate almaktadır. Ticaret birlikleri, bir araya gelerek, kısa vadede başarılı olabilir, ama uzun vadede muhakkak kaybedecekleri de kanıtlanabilir; şeylerin ideal tasarımı içinde gelip geçici bir kusurdur hepsi. Ekonomi oyunun, öncelikle yüksek doğum ve yüksek refah düzeyiyle sonuçlanacağı düşünülüyorsa, matematiksel fizikle bunların arasını bulmak da mümkündür. Çünkü, bütün bireylerin haz makinesi olduğu yerde, bazıları diğerlerinden daha iyi haz makineleridir. Örneğin, erkekler, psişik banka hesaplarını yükseltmek için kadınlardan daha donanımlıdır; “becerikliler ve yetenekliler aristokrasisi”nin duyarlılıkları, iyi yaşama keyfine, çalışan sınıfların derme çatma haz makinelerinden daha açıktır. Buradan hareketle, insan matematiği hesabı, her şeye rağmen, lehte işleyebilirdi; oysa, insanın geçim dünyasında kendisine de uygulandığını gördüğü cins ve statü ayrımlarını kesin olarak meşrulaştırmıştır.

Ama matematiksel fizik, tutuculuk ilkelerini haklı çıkarmaktan başka şeyler de yapmıştır. Edgeworth, insan faaliyetleriyle ilgili cebirsel içgörünün, gerçek dünyada yararlı sonuçlar vereceğine gerçekten inanmaktadır. Çözümlemelerinde aşağıdakine benzer ifadeler vardır:

$$\frac{d_2y}{dx^2} = \left(\frac{d\pi}{dx}\right)^2 \left(\frac{d_2\pi}{dy_2}\right) - 2 \frac{d\pi}{dx} \cdot \frac{d\pi}{dy} \left(\frac{d_2\pi}{dx dy}\right) + \dots$$

Edgeworth şunları yazmaktadır: “Çok soyut düşünceleri günlük politikanın dağdağasına atmak kuşkusuz saçma olurdu. Ama, her hareketin yönünün belirlenmesini gerektiren küçük duygu ve düşünce derelerine veya gizli güdü pınarlarına tekrar kavuştuğumuzda, belki de, hiç sırtımayacaklar.”⁵

Evet, “küçük duygu dereleri!” Adam Smith, kendi döneminin sevimsiz tüccarlarının, açgözlü lonca ustalarının, sayıları artan işçilerinin, birçok kategoriden oluşan duyarlı haz arayıcıları haline geldiğini görse ne düşünürdü acaba? Nitekim, Edgeworth’la aynı dönemde yaşayan ve J.

S. Mill'in öğrencisi olan Henry Sidgwick, akşam yemeğini, payına düşen hazzı almak için değil, acıktığı için yediğini söylemektedir öfkeyle. Fakat tepki göstermenin, protestonun hiçbir yararı yoktur: matematiksel fizik, baş belası insan uyumsuzlukları, inatlaşmaları için son derece düzenli, derli toplu, baştan çıkarıcı bir çözümdür ve, ne mutlu ki, insanın galesi ve toplumsal çatışmayla kirlenmemiştir, yani başarısı yakındır.

Edgeworth'un önermesi, ekonomi politiği insansızlaştırmayı amaçlayan tek girişim değildir. Daha Marks hayattayken koskoca bir matematiksel iktisat okulu oluşmuş, Almanya'da von Thünen adlı bir iktisatçı da adil işçi ücretini kesin olarak hesaplayan bir formül geliştirmiştir:⁶

$$\sqrt{a \cdot p}$$

İşçiler ne düşünmüştür bilinmez ama von Thünen bu formülü mezar taşına yazdıracak kadar sevmiştir. Fransa'da Léon Walras adlı seçkin bir iktisatçı da piyasayı tamamen temize çıkaracak, doğru, kesin, adil fiyatların matematik aracılığıyla belirlenebileceğini kanıtlamıştır; ne var ki, bunu yapmak için, kuşkusuz, piyasadaki her mal için eşitleyici bir ortak payda, sonra da eşitleyici sayısının yüz binleri, hatta milyonları bulacağı bir problemi çözmeye yeteneği ve sabrı gerekmektedir. Bazı sorunlar bulursa da, teorik olarak, problemi çözmek mümkündür. Manchester Üniversitesi'nden W. Stanley Jevons adlı bir profesör, ekonomi politik üzerine yazdığı ve hayat mücadelesini "Mutluluk ve Acı Hesabı"na indirgediği makalesinde, "Benim İktisat teorim, (...) tamamen matematik özelliklidir," demekte, ama ekonomik yaşamın, kendi önermesindeki katı kesinlikle bağdaşması imkânsız bütün boyutlarıyla ilgilenebilir.⁷ Daha da önemlisi, her ne kadar bunu yapmaya ömrü yetmemişse de, *İktisadın İlkeleri* adlı bir kitap yazmayı planlamış olmasıdır; "ekonomi politik"ın günümüzdeki adının "ekonomi" olması ve ekonomik yorumlarının metin haline, gelmesi anlamlıdır.

Tüm bunlar tümüyle budalalık olmasa da büyük ölçüde öyledir. Ama İktisat, buna rağmen, insan topluluklarının hareketleriyle ilgilenir, insan toplulukları ise, tıpkı atom kümeleri gibi, istatistiksel düzenlilikler ve olasılık yasaları sergileme eğilimindedir. Dolayısıyla, "profesörlük ruhu", *denge* (piyasanın, hepsi de yararlarını azamileştirmeye çalışan bireylerin tesadüfi çarpışmalarının sonucuna göre hareket etmesi) fikrini keşfetmeye çalışırken, aslında, toplumsal evrenin bazı eğilimlerini açıklamaktadır. Léon Walras'ın eşitlemeleri de, hareketsiz bir toplumun özelliklerini açıklamakta hâlâ kullanılmaktadır.

Soru, hareketsiz bir sistemin, toplumsal evrenin gerçeklerini (ama temel gerçeklerini), gerçekten anlatıp anlatamayacağıdır. Smith'ten Mill'e ve elbette Marks'a, eski iktisatçıların kafasında, doğası itibarıyla, genişleme eğilimine sahip zorlayıcı bir toplum imgesi vardır. Doğrudur, bu genişleme engellerle karşılaşabilir, yorulup tükenebilir, ekonomik geri dönüşlere yol açabilir, ama iktisat dünyasının merkez gücü, siyasi ve psikolojik bir büyüme eğiliminden, her şeye rağmen kopmuş değildir.

Sistemin en ilginç, en açıklayıcı boyutu olan denge üzerindeki bu yoğunlaşmada eksik olan, işte bu temel düşüncedir. Kapitalizm, birden bire, sürekli gerilim altındaki bir tarihi sosyal araç olarak değil, artık statik hatta tarihsiz bir örgütlenme modeli olarak görülmeye başlamıştır. Sistemin itici gücü (önceki bütün araştırmacılarının merakını uyandıran itici güç), artık gözden kaçırılmakta, ihmal edilmekte, unutulmaktadır. Yeni bakış açısı içinde kapitalist ekonominin hangi boyutları aydınlatılmış olursa olsun, tarihsel misyonu karanlıkta kalmaktadır.

Böylece, bu donuk eşitlikler dünyasının karşı ağırlığı olarak, iktisadın yeraltı dünyası boy verir. Bir yeraltı dünyası, doktrinleri saygı mertebesine ulaşamamış bir kaçkınlar ve sapkınlar arafı her zaman var olmuştur. Bu kaçkın ve sapkınlardan biri, erdemlin serkeşlikle ve serkeşliğin erdemle karşı karşıya geldiği bir gösteri sonucu onsekizinci yüzyılı hayrete düşürmüş olan, ele avuca sığmaz Bernard Mandeville'dir. Mandeville'in bütün yaptığı, günahkâr zenginlerin hovardaca harcamaları yoksullara iş ve gelir sağlarken, erdemli, ahlaklı ama pinti birinin dürüstlüğü'nün bir işe yaramadığına işaret etmekten ibarettir. Öyleyse, demektedir Mandeville, ayrıcalıklı doğruluk bir toplumsal yük haline gelebilirken, ayrıcalıklı ahlaksızlık toplumsal refahı getirebilir. *Anların Fablı* adlı eserinin verdiği bilgece ve ustalıklı ders, onsekizinci yüzyılın hazmedemeyeceği kadar ağırdır; Mandeville'in kitabı, 1723'te Middlesex'te büyük bir jüri tarafından kamuya zararlı olduğu gerekçesiyle mahkûm edilmiş ve Adam Smith dahil herkes tarafından açığa kınanmıştır.

Eskiden ayrıksılar ve şarlatanlar, Smith veya Ricardo gibi büyük düşünürlerin görüşleri üzerine, çoğunlukla aforoz edilirdi. Artık yeraltı dünyası, farklı bir nedenle de olsa, acemi asker toplamak istemektedir. Resmi iktisat dünyasında, her çeşit insan davranışının kendilerini desteklemesini isteyenlere artık yer yoktur; soğuk Victoria dönemi ahlakında da, toplumla ilgili teşhislerinde ahlaki kuşkulara yer verenlere veya radikal reform ihtiyacına işaret eder görünenlere pek az hoşgörü vardır.

Yeraltı dünyası, böylece, yeni hayatı ele geçirir. Marks yeraltı dünyasına gider, çünkü doktrini beğenilmemiştir. Malthus da oraya gitmiştir, çünkü “genel bolluklar” görüşü aritmetik bir saçmalaktır ve tasarrufun yararları konusundaki kuşkuları, Victoria döneminin tutumluluğa duyduğu hayranlığın tam tersidir. Ütopyacılara oraya gitmiştir, çünkü sözünü ettikleri şey son derece saçmadır ve asla “iktisat” değildir. Kısaca, doktrinleri, akademisyenler tarafından okul sıralarında oluşturulan ve o sıraların dışında da yaşayabileceğine içtenlikle inanılan zarif dünyayla gelişen herkes oraya gitmiştir.

Bu yeraltı dünyası, yukarıdaki aydınlık, yüce alemde çok daha ilginçtir. Harika insanlarla doludur; içinde tuhaf ama bereketli bir fikir çatışması filiz vermiştir. Örneğin, iktisadi düşüncenin ilerleyişinde neredeyse unutulup gitmiş birisi vardır. Bu adam, 1801-1850 yılları arasında yaşamış, bu kısa sürede, hatta ondandan da kısa olan yazı hayatında (6 yıl), iktisadi, silahların en öldürücüsüyle, yani alay ederek vuran eksantrik Fransız Frédéric Bastiat’dır.⁸ Şu “dünya” denilen tımarhaneye bakın, der Bastiat, iki ülkeyi birleştirmek için bir dağın altına tünel açmak amacıyla muazzam çabalar harcar. Peki sonra ne yapar? Karşılıklı mal alışverişini kolaylaştırmak için var gücüyle çalıştıktan sonra, dağın her iki yanına gümrük muhafızları koyar ve tünelden mal gidiş gelişini zorlaştırmak için elinden geleni yapar!

Bastiat’ın saçmalıklara işaret etme konusunda doğal bir yeteneği vardır. Küçük kitabı *Economic Sophisms*, mizaha, iktisadın hiç olmadığı kadar yakındır. Örneğin, Fransız Millet Meclisi’nde Paris-Madrid demiryolu görüşülürken Bay Simiot adlı biri, hattın Bordeaux’da kesilip sonra yeniden devam etmesi gerektiğini söylemiştir; çünkü bunun Bordeaux’lu nakliyecilere, komisyonculara, otelcilere, mavnacılara ve benzerlerine çok büyük yararı olacak, böylece, Bordeaux zenginleşirken Fransa da zenginleşecektir. Bastiat hevesle atılmıştır. “Güzel,” der, “ama sadece Bordeaux’da durmayalım. Madem bir ara istasyonla Bordeaux’nun para kazanma hakkı var, öyleyse, Angoulême, Poitiers, Tours, Orleans (...) da genel çıkarlar adına bir ara istasyon olmayı talep etmelidir. (...) Böylece, birbirini izleyen ara istasyonlardan oluşan ve *Negatif Demiryolu* olarak adlandırılabilir bir demiryoluna sahip olmayı başaracağız.”⁹

Bastiat, iktisat dünyasında parlak bir zekadır ama özel yaşamı bir felakettir. Bayonne’da doğan Bastiat, küçük yaşlarda öksüz kalmış, daha da kötüsü vereme yakalanmıştır. Üniversite okumuş, işadamlığı yapmaya çalışmıştır, ama ticaret kafası yoktur. Çiftçiliğe yönelir ama orada da çok başarısızdır. Tolstoy’un iyi niyetli kontu gibi, aile mülkünün işletme-

sine burnunu soktukça her şey daha da beter olmuştur. Bir kahraman olmayı düşlemiş, fakat askerlik macerası da bir Don Kişot öyküsüne dönmüştür.¹⁰ Bourbonlar 1830'da Fransa'dan kaçınca, Bastiat, topladığı altı yüz gençle bir kralcının şatosuna saldırır. Zavallı Bastiat... Şato, savaşmak yerine, uysal bir şekilde bayrağını indirmiş ve bir ziyafet için herkesi içeri davet etmiştir.

Düşünceliğine yazgılı görünmektedir. Ama zorunlu işsizliği onun ilgisini iktisada yöneltmiştir, günün sorunlarını okumaya ve tartışmaya başlar. Komşu malikâne sahiplerinden biri, düşüncelerini kâğıda dökmesi için onu teşvik eder ve Bastiat serbest ticaret konusunda bir yazı yazıp Paris gazetelerinden birine gönderir. Yazı yayınlanır ve bu yumuşak başlı taşra bilgini, birdenbire ünlü olur.

Paris'e gelir. Bay de Molinari bu gelişiyi şöyle anlatmaktadır: "Parisli şapkaacıları ve terzileri çağırmaya vakti yoktu. Uzun saçları, minik şapkası, bol redingotu ve aile yadigarı şemsiyesiyle, onu ilk kez büyük şehir görmek için kasabaya gelmiş saf bir köylü sanmak hatasına düşebilirsiniz."¹¹

Ama taşra bilgisinin ısırın bir kalemi vardır. Fransız bakan ve milletvekillerinin kendi bencillik ve kör çıkar politikalarını tartışıp savdukları Paris gazetelerini her gün okur; sonra Paris'i kahkahaya boğan bir cevap verir. Örneğin, 1840'ların millet meclisi, Fransız endüstrisini korumak için bütün ithal mallar üzerine yüksek gümrük vergileri getiren bir yasayı kabul ettiğinde, Bastiat, şu ekonomik taşlama şaheserini yaratmıştır:

MUM, MUM İŞİĞİ, LAMBA, ŞAMDAN, SOKAK LAMBASI, MUM MAKASI, YANGIN SÖNDÜRME ALETİ İMALATÇILARI, YAĞ, DONYAĞI, REÇİNE, ALKOL VE GENEL OLARAK AYDINLATMA İLE İLGİLİ HER TÜRLÜ MALZEME ÜRETİCİLERİNİN MİLLET MECLİSİNİN SAYIN ÜYELERİNE ARZ-U HALİDİR

Sayın Baylar,

..Işık imalatında bizimkinden çok daha üstün koşullara sahip, ulusal piyasamızı olağanüstü düşük fiyatla sonsuz bir bolluğa boğan yabancı bir hasmın dayanılmaz rekabetiyle boğuşuyoruz. (...) Bu hasım, (...) güneşten başkası değil.

Bütün pencerelerin, kubbe pencerelerinin, çatı pencerelerinin, dış ve iç panjurların, kepenklerin, perdelerin, güneşliklerin, öküz gözlerinin, kısaca bütün açıklıkların, deliklerin, çatlakların ve yarıkların

kapatılmasını emreden bir yasa çıkarmanın sizi mutlu etmesi için dua ediyoruz.

...Doğal ışığa erişimi mümkün olduğu kadar engeller, yapay ışık için talep yaratırsanız, Fransız imalatçılarımızdan hangisi bundan yararlanmaz ki?

...Daha çok mum yağı tüketilecekse, daha çok öküz ve koyun olması gerekir. (...) Daha çok yağ tüketilecekse, afyon ve zeytin üretimini artırmamız gerekecek (...) fundalıklarımız reçineli ağaçlarla kaplanacak.

Tercih sizin, ama mantıklı olun; çünkü, şimdiye kadar yaptığınız gibi, fiyatları *göreceli olarak* sifıra yaklaşırken bile, demiri, mısırı, yabancı dokumaları, engellemeye çalıştığınız bir ortamda, fiyatı bütün gün zaten sıfır olan güneş ışığını kabul etmek tutarsızlık olacaktır.”¹²

Tuhaf demeyelim ama bundan daha dramatik bir başka serbest ticaret savunusu yazılmamıştır. Ne var ki, Bastiat’ın karşı çıktığı, sadece korumacı gümrük tarifeleri değildir; bu adam ekonomik çifte standartın her türlüüne gülüp geçmiştir. 1848’de, sosyalistler, toplumu kurtarma konusundaki düşüncelerini, uygulanabilirlikten ziyade hırs ve öfkeyi öne çıkararak açıklamaya başlayınca, Bastiat, eski rejime karşı kullandığı silahları bu kez onlara çevirmiş, “Herkes devletin sırtından yaşamak istiyor. Oysa, devletin onların sırtından yaşadığını unutuyorlar,” diye yazmıştır.¹³

Ne var ki, bu özel hedef, yani onun en nefret ettiği “sofizm”, özel ağgözlülüğün, sözde “ulusun iyiliği” uğruna ortaya konan koruyucu gümrük tarifelerinin gösterişli bir kılıfla içselleştirilmesidir. Liberal ekonomi görünümü altında ticarete getirilen engelleri savunan sahte düşünceyi yıkmayı ne kadar da severdi! Fransız Ticaret Bakanlığı, Fransız işçilerini “korumak” üzere, ithal kumaşın gümrük vergisinin artırılmasını önerince, Bastiat, şu enfes çatışkiyla karşılık verir:

Ticaret bakanına, “Bu konuda bir yasa çıkarın,” diye yazan Bastiat, şöyle devam eder: “Bundan böyle, kör baltalarla üretilip şekillendirilmediğe, hiç kimsenin direk veya kiriş kullanmasına izin verilmeyecektir. (...) Şu anda yüz balta darbesi vurulan yere, sonraları üç yüz darbe vurulacak. Şimdi bir saatte yaptığımız iş o zaman üç saatte bitecek. Böylece, emeğe ne güçlü bir teşvik verilmiş olacak! Bundan böyle kim ki başını sokacak bir yuva sahibi olmak ister, bizim emirlerimize itaat etmek zorundadır; tıpkı sırtına elbise almak isteyen kişinin sizin emirlerinize uyması gibi...”¹⁴

Bütün zekice alaycılığına rağmen, Bastiat’ın eleştirileri, pek küçük bir pratik başarı kazanmıştır. Serbest ticaret hareketinin liderleriyle

görüşmek üzere İngiltere'ye gitmiş, Paris'te bir serbest ticaret derneği kurmak üzere dönmüştür. Bastiat hiçbir zaman iyi bir örgütçü olmamıştır; derneğin ömrü sadece on sekiz ay olur.

Ama artık 1848 devriminin eli kulağındadır ve Bastiat millet meclisine seçilmiştir. O sırada, tehlike, ona bir başka uçta görünmektedir; insanlar sistemin kusurlarına çok fazla yoğunlaşacak ve onun yerine, körü körüne, sosyalizmi tercih edeceklerdir. Dünyanın görünen düzensizliğinin sadece yüzeydeki bir düzensizlik olduğunu, derinde ise, özünü arayan binlerce farklı unsura ait itim gücünün daha yüksek bir toplumsal yarar adına piyasada evrildiğini göstermeye soyunduğu *Economic Harmonies* adlı bir kitaba başlar. Ama sağlığı son derece kötüdür. Güçlkle nefes almaktadır, yüzü hastalığının etkisiyle mosmordur. Daha sonra, kendi ölümünü ve ölümüne taziyeler sunan beylik başsağlığı mesajlarını gazetelerde okuyacağı Pisa'ya taşınır: "Büyük iktisatçının", "tanınmış yazarın" ölümünden dolayı üzüntü duyulmaktadır. Bir dostuna şöyle yazmıştır: "Tanrıya şükür ölmedim. Sizi temin ederim ki, beni seven dostlarıma dokunaklı başsağlığı mesajları değil, yumuşak, sevecen, biraz melankolik anılar bıraktığıma emin olsam, son nefesimi acı çekmeden ve keyif içinde verirdim."¹⁵ Vadesi dolmadan, kitabını bitirmeye çabalamaktadır. Ama artık çok geçtir. Sonunda, başucundaki rahibin, "Gerçek, gerçek..."¹⁶ olduğunu sandığı bir şeyler fısıldayarak 1850'de ölür.

İktisat takımyıldızı içinde pek küçük bir simadır. Olağanüstü tutucudur, ama tutucular arasında bile sözü geçen birisi değildir. Öyle görünüyor ki, işlevi, döneminin kendini beğenmişliğini iğnelemek olmuştur; fakat şakacılığının ve nüktedanlığının altında asıl rahatsız edici soru yatmaktadır: sistem her zaman mantıklı mıdır? Kamusal ve kişisel refahın karşı karşıya geldiği yerde çatışkılar var mıdır? Kendi üzerinde temellenen siyasi yapının otomatik mekanizması tarafından her fırsatta yoldan çıkarılan şahsi çıkarın otomatik mekanizmasına güvenebilir miyiz?

Yeraltı dünyasının bu soruları, yukarıdaki cennet bahçelerinde asla dürüstçe cevaplanmamıştır. İktisadın resmi dünyası, kendi maskarasının ortaya attığı çatışkılarını umursamamış, bunun yerine, haz arayan bir dünyanın nicel zevklerinin gelişimine doğru iç huzuruyla yelken açmış ve Bastiat'ın soruları cevapsız kalmıştır. Kuşkusuz, matematiksel fiziğin, Negatif Demiryolu ve Kör Balta ikilemini çözecek araç olması kolay değildir; Edgeworth'la birlikte iktisadın bir bilim haline gelmesinde büyük katkıları olan Stanley Jevons "politika konusunda cahil olduğunu"¹⁷ itiraf eder. Ne yazık ki, politikadan haberi olmayan yalnız o değildir.

Böylece, yeraltı dünyası gelişmeye devam etmiştir. 1879'da, bir Amerikalı'yı, "Ekonomi politik (...) şu anda öğretildiği haliyle ümit verici değildir. Ama bunun nedeni, itibarsızlaştırılmış ve ketlenmiş olmasıdır; doğruları alt üst edilmiştir; iç uyumu görmezden gelinmiştir; söyleyeceği söz ağzına tıklanmış, yanlış olana karşı çıkması haksızlığın onaylanmasına dönüştürülmüştür"¹⁸ diyen, sakallı, kibar, kendisinden son derece emin bir adamı saflarına katar. Daha bitmedi. Bu sapkın, iktisadın, yoksulluk bilmecesinin gözünün önünde duran yanıtını görememekle kalmadığını, ayrıca, kendi bulduğu çare sayesinde yepyeni bir dünyanın bağlarından kurtulmaya hazır olduğunu da iddia etmiştir. "Sözcükler düşünceyi yendi! Bu, ozanların koşuk söylediği, yüce kâhinlerin sır açtığı Altın Çağ'dır. (...) Yeşim taşından surları ve inci kapılarıyla, Tanrı'nın şehri, Hıristiyanlığın doruk noktasıdır!"¹⁹

Yeni gelen, Henry George'dur.²⁰ Yeraltı dünyasında bulunması doğaldır, zira meslekteki ilk yılları, hakiki doktrinin münzevi takipçilerine, esaslı bir düşünür için fazlaca inceliksiz bir hazırlık dönemi olarak görülmüş olmalıdır. Henry George, hayatta her işi denemiştir: macceraç, altın arayıcısı, işçi, denizci, besteci, gazeteci, bürokrat, konferansçı... Hatta üniversiteye hiç gitmemiş, on üç yaşındayken Avustralya ve Kalküta'ya giden 586 tonluk *Hindoo* adlı gemide miço olarak yola koyulmak üzere okulu terk etmiştir. Yaşatlarının Latince öğrendiği sırada, evcil bir maymun satın almış, bir adamın geminin yelken halatlarından nasıl düştüğünü görmüş ve yolculuk tutkusuyla dolu zayıf, gergin, bağımsız bir çocuk olmuştur. Bu doğu seyahatinden dönüşte, memleketi Philadelphia'daki bir matbaa şirketinde çalışmış, on dokuzuna geldiğinde, bir kez daha, altın bulma hayaliyle bu kez California'ya doğru yola koyulmuştur.

Yola çıkmadan önce, frenolojik* bir sağlama çizelgesinde kendisine şöyle not vermiştir:

Canayakınlık	iyi
Çocuk sevgisi	orta
Sebatkârlık	iyi
Yerleşik bir hayat sürme	iyi
Dikkatini toplayabilme	zayıf

* phrenology: gelişmişliğin bir göstergesi olarak kafatasının dış yapısını ve çeşitli zihinsel yeteneklere ait beyin bölümlerinin konumunu inceleyen bilim dalı (ç. n.).

Bu değerlendirme, Beslenme Alışkanlığı için “pekiyi”, Açgözlülük için “zayıf”, Özsayıgı için “iyi”, “Neşelilik” için “orta” notlarıyla devam eder. Tedbirlilik notunun “iyi” olması şaşırtıcı ise de, bazı açılardan, kötü bir tahmin değildir, çünkü George 1858’de San Francisco’ya geldiğinde, bir yıllık sözleşme yapmış olmasına rağmen, derhal karaya çıkıp Victoria’nın ve altının yolunu tutmuştur. Altını bulmuştur; ama bu, “budala altını”, yani piritir. Bunun üzerine, denizciliğin, her şeye rağmen, kendisi için en uygun yaşam biçimi olduğuna karar verir. Bunun yerine (‘dikkatini toparlayabilme’deki not ortalaması zayıf olduğu için), bir San Francisco matbaasında dizgici, sonra bir pirinç değirmeninde kantarcı, sonra da, kendi ifadesiyle, “bir berduş” olur. Altın bölgesine yaptığı bir başka uzun ve yorucu yolculuk aynı ölçüde verimsiz olmuş ve yine San Francisco sefaletine dönmüştür.

Annie Fox ile tanışır ve evlenmek için onu kaçıtır; Annie on yedi yaşında bir taze, George ise Bill Cody bıyıklı, keçi sakallı, yakışıklı bir delikanlıdır. Saf genç Bayan Fox, evlenmek için firar ederken yanına kocaman bir bohça almıştır; genç maceracı George bunun mücevher dolu olabileceğini düşünmektedir, ama içinde sadece *Household Book of Poetry* ve ve kimi başka ciltler olduğunu görür.

Bunun ardından, en kötü yoksulluk yılları gelmiştir. George küçük işler yapan bir matbaacıdır ve işleri kesat, geliri son derece kötüdür. Annie ikinci çocuğunu doğurduğunda George şunları yazmıştır: “Yol boyunca yürüdüm, karşıma çıkan ve istediğimi verecek gibi görünen ilk insandan para istemeye karar verdim. Birisini, bir yabancıyı durdurup 5 dolar istedim. Ne için istediğimi sordu. Karımın hasta yattığını, benimse yiyecek namına ona verecek hiçbir şeyimin olmadığını söyledim. Parayı verdi. Vermeseydi, öyle sanıyorum ki, onu öldürecek kadar ümitsizdim.”²¹

Yirmi altı yaşına geldiğinde artık yazmaya başlamıştır. *San Francisco Times*’in kültür sanat servisinde bir iş bulur ve yukarıya, yazı işleri müdürü Noah Brooks’a bir örnek yazı gönderir. Brooks, çocuğun kopya çektiğinden kuşkulunmıştır, ama başka gazetelerde günlerce benzer bir şeyler görünmeyince yazıyı yayınladı, sonra da George’u görmek için aşağı iner. Kendisinin boyuna erişebilmek için bir tahtanın üzerinde duran, oldukça ufak tefek, gençten bir adamla karşılaşır. George muhabir olmuştur.

Birkaç yıl sonra, *Times*’tan ayrılarak, saldırgan bir gazete olan *San Francisco Post*’a geçen George, rutin olayların dışındaki konular hakkında yazmaya başlamıştır: Çinli hamallar ve onların sözleşmeleri, demiryolu şirketlerinin toprak işgalleri, yerel tröstlerin entrikaları... Fran-

sa'daki John Stuart Mill'e göç sorunu üzerine uzun bir mektup yazar; uzun, olumlu bir cevapla onurlandırılır. Yeni keşfettiği siyasi ilgileri arasında, en seçkin gazetecilik geleneğine has girişimler için de vakit bulmaktadır. *Sunrise* gemisi, tayfalarına, iki tanesinin güverteden denize atlayıp ölmesine yol açacak kadar zulmeden bir kaptanla kansası hakkındaki örtbas edilmiş bir öyküyle kasabaya gelince, George ve gazetesi *Post* olayı ortaya, sorumluları da adalet önüne çıkarmışlardır.

Gazete satılmış, Henry George da kendisine bir siyasi arpalık –Gaz Ölçüm Denetmenliği– bulmuştur. Ama onun istediği, böyle tembel bir yaşam değildir; bunun üzerine, büyük iktisatçıları okumaya başlar, temel ilgi alanı böylece oluşmuştur; zaten kendisi de bir tür yerel otoritedir. Çalışıp araştırmak, yazmak ve yüce Mill'in işçi sınıfı hakkındaki görüşleri üzerine konferanslar vermek için zamana ihtiyacı vardır.

California Üniversitesi bir ekonomi politik kürsüsü kurduğunda, kürsü başkanlığı için herkes en güçlü aday olarak onu görmektedir. Ama atanması için öğretim üyeleri ve öğrenciler önünde bir ders vermesi gerekmektedir ve George hislerini şu yolla dile getirecek kadar acelecidir: “Ekonomi politik adı, çalışan sınıfların ücretlerini artırmak için giriştikleri her çabada sürekli gündeme gelmiştir.” Yarattığı şoku daha da artırmak üzere ekler: “Ekonomi politik alanında araştırma yapmak için özel bilgiye, büyük kütüphanelere, pahalı laboratuvarlara ihtiyacınız yok. Hatta sadece kendiniz söz konusuysa, kitaba, öğretime bile ihtiyacınız yok.”²²

Bu, akademik yaşamının başlangıcı ve sonu olmuştur. Kürsü başkanlığı için daha uygun bir aday bulunur, George da broşürcülüğe ve araştırmalarına döner. Sonra, birden bire: “Güpegündüz, sokak ortasında aklıma bir şey geldi; bir görüntü, bir ses (...) ne dersiniz deyin. Beni *Progress and Poverty*'yi yazmaya sevk eden, başka türlü başaramayacağım bir dönemde beni ayakta tutan bir şey... Son sayfayı da bitirdiğimde, gecenin karanlığında ve yapayalnız, diz çöküp çocuklar gibi ağladım.”²³

Tahmin edilebileceği üzere, bu, yürekte yazılmış, itiraz ve umut karışımı bir çılgıktan kopup gelen bir kitaptır. Yine tahmin edilebileceği üzere, çok fazla öfke ve hırs, ama pek az profesyonel titizlikle yazılmıştır. Fakat günümüzün sıkıcı metinlerinden o kadar farklıdır ki, iktisadın kapı kullarının, aşağıdaki anlatıma sahip bir görüşü dikkate almayacak olmalarının hiçbir önemi yoktur:

Teorilerden habersiz ama nasıl para kazanılacağını bilen makul bir işadamı düşünelim ve ona diyelim ki: “İşte sana küçük bir köy; on yıl

sonra büyük bir şehir olacak; on yıl içinde posta arabasının yerini demiryolu, mumun yerini elektrik alacak; emeğin üretme gücünü olağanüstü artıran bütün makine ve gelişmeler bu şehre doluşacak. Bu on yıl içinde faizlerde bir artış olur mu?"

"Hayır," diyecektir size.

"Peki, genel işçi ücretlerinde bir artış?.."

"Hayır," diyecektir, "genel işçi ücretlerinde de bir artış olmaz."

"Peki ne artar?"

"Rant, toprağın geliri. Git kendine bir parça toprak al, mülk sahibi ol."

Bu koşullarda, onun öğüdünü dinlerseniz, başka şey yapmanıza gerek kalmaz. Oturup piponuzu tüttürebilirsiniz; Napoli'nin *lazzaronisi* veya Meksika'nın *leperosu* gibi yan gelip yatabilirsiniz; bir balonla göğe yükselebilir, yerdeki bir delikten aşağı inebilirsiniz; çalışmak için en ufak bir şey yapmadan, toplum refahına en küçük bir katkıda bulunmadan on yıl içinde zengin olursunuz. Yeni şehirde büyük bir malikâneniz olur, ama malikânenin halka açık binalarından biri de aşevi olacaktır.²⁴

Bu heyecan yüklü tartışmayı harfiyen alıntılarla gerekmez; can alıcı noktası bu pasajda görülüyor. Henry George, bazen akıl almaz rakamlara ulaşan gelirini topluma sunduğu hizmetlerden değil, tesadüfen nitelikli topraklar edinmiş olması gerçeğinden edinen insanlar güruhuna sövüp saymaktadır.

Kuşkusuz, Ricardo, bütün bunları ondan çok daha önce görmüştür. Ne var ki, Ricardo, toplumun toprak sahiplerini zenginleştirecek büyüme eğiliminin, sermayedarın felaketiyle sonuçlanacağını ileri sürmüştü en fazla. Henry George'a göre, bu daha bir şey değildir, karpuzun büyüğü torbadadır. Rantların adaletsizliği, kapitalistin en dürüst kazancını dahi talan etmekle kalmamış, aynı zamanda, yükü işçinin omuzlarına yıkmıştır. Ama daha da tahrip edici olan, kendi deyimiyle, zaman zaman toplumu tepeden tırnağa sarsan endüstriyel "çöküşler"dir ki, George'a göre, bunun da nedeni yine rantların yarattığı adaletsizliktir.

Tartışma çok açık biçimde işlenmiş değildir. Öncelikle, baştan beri bir toplumsal zorbalık türü olarak kabul edildiği için, rantın, doğal olarak, üretimin işçiler ve sanayiciler zararına toprak sahipleri lehine haksız bölüşümünü temsil ettiği gerçeğine dayanmıştır. Çöküşlere gelince, evet, George, tıpkı beraberinde fiyat mekanizmasından geriye kalanın da alt-üst olmasını getiren nihai bir çöküşün kaçınılmaz olması gibi, rantın da

(bir örneği Batı Sahili'nde yaşanmıştır) toprak değerlerinde kaçınılmaz biçimde vahşi bir spekülasyona yol açtığına inanmaktadır.

Yoksulluğun asıl nedenini ve ilerlemenin önündeki temel engeli keşfedince, George için, bir çare olarak tek ve yüksek oranlı bir vergi önermek kolay olmuştur. Toprak mülkiyeti üzerine konacak ve bütün rant gelirini emecek bir vergi olmalıdır. Sonra, kanser toplumsal bünyeden atılacak ve böylece binyılın yolu açılmış olacaktır. Tek vergi, sadece diğer bütün vergilere olan ihtiyacı ortadan kaldırmayacak, aynı zamanda, rantı ortadan kaldırarak "ücretleri yükseltecek, sermayenin gelirini artıracak, dilenciligi, yoksulluğu ortadan kaldıracak, isteyen herkese kazançlı işler, insan enerjisine serbest alan sağlayacak, devleti temize çıkaracak, uygarlığı daha soylu noktalara taşıyacaktır."²⁵ Bu da nihai çözüm (söylenecek başka söz yok) olacaktır.

Biraz geliştirmeye çalışırsak, Henry George'unki anlaşılması zor bir savdır. Kuşkusuz, naiftir; rantın günahla eş anlama gelmesi, ancak George gibi kendisini kurtarıcı sanan birisi için söz konusu olabilir. Aynı şekilde, endüstriyel depresyonların sorumluluğunu arazi spekülasyonuna bağlamak, büyüyen bir ekonominin küçük bir boyutunu, gerçeğe tamamen aykırı bir biçimde, çok fazla büyütme demektir: arazi spekülasyonu bir baş belası olabilir, ama arazi fiyatlarının sadece şişirilmiş olduğu ülkelerde de ciddi depresyonlar meydana gelmiştir.

Öyleyse, burada oyalanmamıza gerek yok. Ama savın ana gövdesine gelince durmak zorundayız. Çünkü, George'un mekanik teşhisi yüzeysel ve hatalı olmakla birlikte, temel toplum eleştirisi hem ahlakidir hem de mekanik değildir. Rant niye vardır, diye sorar Henry George. Bir insan, karşılığında topluma hiçbir hizmet sunmadığı halde, neden sırf mülk sahibi olduğu için çıkar sağlar? Bir sanayicinin kazançlarını, uzgörüşlülüğünün ve yaratıcılığının bir ödülü olarak açıklayabiliriz; ne var ki, büyükbabasının sahip olduğu otlak üzerine iki kuşak sonra bir gökdelemin dikildiğine toplumca tanık olunacak bir adamın uzgörüşlülüğü nerededir?

Soru kışkırtıcıdır, ama rant kurumunu da bir kalemde silip atmak mümkün değildir. Çünkü, toprak sahipleri, toplumsal büyümenin tek pasif yararlanıcıları değildir. Büyüyen bir şirketteki hisse sahibi, verimliliği teknik gelişmelerle artan işçi, ülkenin refahıyla birlikte gerçek geliri artan tüketici vb. de toplumsal ilerlemeden yararlanır. İyi durumda bir toprak sahibinin payına düşen hak edilmemiş gelirler, farklı şekillerde hepimize ulaşmaktadır. Sorun sadece toprak rantları değil, bütün hak edilmemiş kazançlardır; bu, kuşkusuz, ciddi bir sorundur,

ama sadece toprak sahipliği üzerinden soruna sağlıklı yaklaşmak mümkün değildir.

Ayrıca, rant sorunu, Henry George'un gördüğü kadar ağır bir sorun da değildir. Küçük fakat düzenli bir rant akışı, çiftçilere, ev sahiplerine, orta halli yurttaşlara da gider. Rant gelirlerinin tekel oluşturduğu alanlarda (metropollerdeki emlakçılık faaliyetlerinde) bile değişken ve hareketli bir işleyiş vardır. Rantlar, arkaik feodal modellerde donup kalmış değildir, ama alınıp satılırken, değerlendirilirken ve yeniden değerlendirilirken toprak sürekli elden ele geçer. Şu kadarına işaret edelim ki, Amerika'da 1929'da milli gelirin yüzde 6'sı kadar olan rant geliri bugün yüzde 2'nin altına düşmüştür.

Fakat savın mantıklı biçimde oluşturulup oluşturulmadığı veya ahlaki kınamasının tamamen haklı olup olmadığı önemli değildir. Kitap çok büyük yankı yaratır. *Progress and Poverty* bir çok-satar olur ve Henry George birden bire ülke çapında üne kavuşur. *San Francisco Argonaut* gazetesinin kitap eleştirmeni, "*Progress and Poverty*'yi son elli yılın kitabı olarak görüyorum,"²⁶ demektedir, *New York Tribune* ise, "Adam Smith'in yazdığı *Ulusların Zenginliği*'nden sonra bir benzeri olmadığını" iddia etmektedir. Kitabı "ekonomi politik üzerine bugüne kadar yayınlanmış en kötü sav" olarak niteleyen *Examiner* ve *Chronicle* gibi yayın organları bile, sadece ününü artırmaya yaramıştır.

George İngiltere'ye gider; uluslararası bir sima olarak çıktığı bir konferans turnesinden sonra geri döner. İstemediği halde New York belediye başkanlığına aday gösterilir, üç turlu bir yarıştan sonra Theodore Roosevelt'i yener, ama Tammany'ye karşı az farkla kaybeder.

Tek vergi, onun için artık bir dindir. Toprak ve Emek kulüpleri kurar, Amerika'da ve İngiltere'de hararetle dinleyicilere konferanslar verir. Bir dostu sorar: "Savaş mı ilan ediyorsun? İnsanlar arasındaki kötü koşulları ortadan kaldırmadıkça, savaşmadan sahibinden toprak almayı nasıl umabilirsin?" George, "Eski bir çakaralmazın tetiğinin çekilmesine gerek olduğunu sanmıyorum. Ama gerekiyorsa savaş da olur. Bundan daha kutsal bir dava asla olmamıştır. Hayır, asla..." diye cevap vermiştir.²⁷

Dostu James Russell Taylor, bu noktada şu yorumu yapmaktadır: "Burada, öfkeyle ateşlenmiş bir silahtan çekinen, ama ortaya koyduğu temel ilkenin kabul edilmemesindenense topyekün bir savaşa hazır insanların en yumuşak ve en kibarı söz konusudur. Tek kişiyi bile çoğunluk haline getiren, cesarettir..."

Söylemeye gerek yoktur ki, pek muhterem düşünce dünyası, doktrin bütününden nefret etmiştir. Belediye başkanlığı mücadelesi sırasında

George ile ilgilenmiş olan bir Katolik rahip, kiliseden geçici olarak aforoz edilir; bizzat Papa, toprak sorunu hakkında bir genelge yayınlar, ama George'un gönderdiği ve titizlikle basılıp ciltlenmiş cevap görmezden gelinir. Amerika'nın önde gelen profesyonel iktisatçılarından General Francis A. Walker, "Rezilikte bu kadar ileri gitmiş bir projeyi tartışarak okuyucularımı aşağılamış olmak istemiyorum," diye yazmıştır;²⁸ oysa resmi iktidar George'un kitabına şaşkınlıkla veya eğlentili bir horgörüyle bakarken, o, okuyucularına, dinleyicilerine evlerinde ulaşmaktadır. *Progress and Poverty*, Amerika'da o güne kadar yayınlanmış bütün iktisat kitaplarından daha fazla satılmıştır; İngiltere'de adı bir aile sözcüğü haline gelmiştir. Dahası, genellikle sulandırılmış bir biçimde de olsa, ithal edilen fikirleri, Woodrow Wilson, John Dewey, Louis Brandeis gibi insanların mirasının bir parçası haline gelmiştir. Gerçekten, Henry George'un bugün bile aktif olan sadık yandaşları vardır.

1897'de, yaşlı, hasta fakat hâlâ gem vurulmaz George, zorlu kampanyanın zayıf kalbine ağır gelebileceğini çok iyi bildiği halde, kendisini bir kez daha belediye başkanlığı yarışına kaptırır. Kalp hastasıdır; kendisine "çapulcu", "yağmacı", "başkalarının hakkına saldıran", "anarşinin ve yıkıcılığın lideri" denmiştir ve seçimden bir önceki akşam ölmüştür. Cenaze törenine binlerce insan katılır. Dindar bir insandı; ruhunun cennete gittiğini ümit edelim. Doğruca iktisadın yeraltı dünyasına giden ve bugün hâlâ orada olan adına, ününe gelince: Neredeyse Mesih, yarı deli ve iktisadi kurumlarımızın ahlaki yönlerinin tedirgin edici sorulayıcısıdır.

Ama yeraltı dünyasında başka şeyler de olmaktadır, Henry George'un ranta ateş püskürmesinden ve tek vergi temeli üzerine kurulacak Tanrı Şehri konusundaki coşkulu öngörüsünden daha önemli şeyler... İngiltere'yi, Avrupa'yı, hatta Amerika'yı yeni ve güçlü bir ruh kaplamaktadır; bolca bulunan "kader Anglo-Sakson ırkını, şaşmaz bir şekilde tarihin ve dünya uygarlığının hâkim gücü olmaya yöneltmiştir"²⁹ türünden sloganlarda kendini belli eden bir ruh. Bu ruh, İngiltere ile sınırlı değildir: Manş'ın öte yakasından, Victor Hugo "İnsanlığın Fransa'ya ihtiyacı var,"³⁰ diye seslenirken, Rusya'da mutlakiyetçiliğin sözcüsü Konstantin Pobyedonostsev, Rusya'nın Batı'daki çöküşün pisliğine bulaşmamış olmasının, ona Doğu'nun liderliği payesini verdiğini ilan etmektedir. Almanya'da, Kaiser, *der alte Gott*'un nasıl kendilerinin yanında olduğunu açıklamakta,³¹ Yeni Dünya'da ise, Theodore Roosevelt, aynı felsefenin Amerikalı sözcüsü haline gelmektedir.

Emperyalizm çağı başlamıştır; harita imalatçıları, daha koyu renkli kıtaların sahipliğini değiştirmekle meşguldür. 1870 ile 1898 arasında, İngiltere, imparatorluğuna 4 milyon mil kare toprak ve 88 milyon nüfus katmıştır; Fransa aynı miktarda toprağı, üzerindeki 40 milyon insanla birlikte elde etmiştir; Almanya 1 milyon mil kare toprak ve 16 milyon koloni nüfusu kazanmıştır; Belçika 900.000 mil kare toprak ve 30 milyon insan almıştır; Portekiz 800.000 kare toprak ve 9 milyon insanla yarışa katılır.

Gerçekten, üç kuşak, dünyanın çehresini değiştirmeye yetmiştir. Bundan da öte, Batı'nın bu değişim sürecini değerlendirişinde aynı ölçüde dikkate değer bir değişime de tanıklık etmişlerdir. Hatırlanacaktır, Adam Smith'in yaşadığı dönemde, İskoçyalı filozof, tacirlerin kralın rolünü üstlenme girişimlerine küçümseyerek bakmış ve Amerika'daki İngiliz kolonilerinin bağımsızlığını savunmuştu. Smith'in kolonicilikle ilgili horgörüsü geniş ölçüde paylaşılmış, John Stuart Mill'in babası James Mill, kolonileri, "yüksek sınıflar büyükçe bir açık hava eğlencesi"³² olarak nitelemiş, hatta Disraeli, 1852'de, "bu berbat kolonilerin boynumuzdaki değirmen taşları"³³ olduğu inancıyla kendisinden söz ettirmişti.

Artık bütün bunlar değişmiştir. İngiltere kendi imparatorluğunu, sık sık belirtildiği gibi, bir dalgınlık nöbeti sırasında elde etmiştir, ama emperyalizmin yürüyüşü hızlanırken dalgınlık da fikirbirliğiyle yer değiştirir. Lord Rosebery, İngiliz İmparatorluğunu "dünyanın bilinen en büyük laik iyilik ajansı" diye tanımlarken dönemin düşünce yapısını özetlemektedir. Kraliçe Victoria için düzenlenen ve İngiliz zenginliğinin debdebesini gururla sergileyen bir ellinci yıl kutlamasını izleyen Mark Twain ise, "Evet," demektedir, "İngilizler Kutsal Kitap'ta zikrediyor: 'Kutsanmış olanlar sabırlı, uysal, yumuşak başlıdır, çünkü dünya onlara miras kalacak.'"³⁴

İmparatorluk yarışı, insanların çoğu tarafından takdirle, onaylanarak izlenmektedir. İngiltere'de, Rudyard Kipling, bu yarışın taçlanmış şairidir ve popüler düşünce şu müzikhol şarkısındaki gibidir:

Savaşmak istemiyoruz, ama savaşacaksak yine de
Gemi de bizde, insan da bizde, para da bizde!

Hayli farklı bir başka sessiz onama, İngiltere ile Siyam arasındaki asıl sorunun, "onlarla kimin ticaret yapacağı, onlardan azami faydanın nasıl sağlanacağı, mallarımız için yeni pazarların ve günümüzün fazlalıkları olan çocuklarımız için istihdamın nasıl yaratılacağı" olduğunu savunan Sir Charles Crosshwaite ile aynı görüşte olanlardan gelmiştir.³⁵

Sonra, İmparatorluk kurma süreci, beraberinde imparatorluğun kurucuları için başarı ve refah da getirmiştir. Çalışan sınıfın hayatını kolaylaştıran şeylerde Ekonomik Kriz Komitesi'ni pek memnun eden artışın hiç de az olmayan bir kısmı denizaşırı kol emeğinin sonucudur: çünkü koloniler artık proletaryanın proletaryasıdır. Emperyalizmin halkçı bir politika olması çok doğaldır.

Bütün bunlar olurken, iktisat memurları, emperyal büyüme sürecini temkinle izleyerek ve belirtilerini ticaretin gidişatında yapabileceği etkiyle sınırlayarak bir kenarda durmuştur. Tarihin bu yeni olgusu üzerinde dikkatini yoğunlaştıran, yine yeraltı dünyasının eleştirmenleridir. Çünkü, dünya çapındaki hakimiyet yarışına bakarken, heyecan uyandıran siyasi çatışmalardan veya iktidar sahiplerinin anlamsız kaptirlerinden çok farklı bir şey görmüşlerdir.

Gördükleri, kapitalizmin tamamen yeni bir yöne doğru sürüklenmiştir; aslında emperyalizmi kapitalizmin temel niteliğinde bir değişim işaretçisi olarak görmektedirler. Ama daha önemlisi, bu huzursuz yeni genişleme sürecinde, kapitalizmin henüz açığa vurduğu en tehlikeli eğilimi, savaşa yol açma eğilimini hissetmişlerdir.

Bu suçlamayı ilk yapan, kendi tanımlamasıyla, "Midlands'in orta boy bir kasabasının orta sınıfının orta tabakasının"³⁶ bir mensubu olan, yumuşak tavırlı bir sapkındır. John A. Hobson, zayıf, ufak tefek, aklını sağlığıyla bozmuş, bilhassa konferans verirken onu çileden çıkararak konuşma kusuruyla başı dertte bir adamdır. 1858'de doğan Hobson, Oxford'da akademik kariyere hazırlanmıştır; geçmişi ve kişiliği hakkında bütün bildiğimiz (fazla şey bilmiyoruz, çünkü bu ürkek ve utangaç adam kitaplara girmekten kaçmayı ustaca başarmıştır), İngiliz kamusal okul yaşamının münzevi anonimliği içinde kalmaya yazgılı biri olduğudur.

Düşüncesinde iki başat etken vardır. Victoria dönemi burjuva para kurallarıyla dalga geçen ve "Zenginlik Hayattır" düsturunu davul zurnayla ilan eden İngiliz eleştirmen ve denemeci Ruskin'in eserlerini okumuştur. Hobson, Ruskin sayesinde, insansız bir bilimden ziyade insani bir iktisat düşüncesini benimsemiş, Ortodoks doktrinin incelikle işlenmesinden, kooperatif emek loncalarının insanın kişiliğine kaba kâr ve ücret dünyasına kıyasla daha yüksek değerler kazandıracığı bir dünyanın erdemleri üzerine vaaz vermeye geçmiştir. Tasarısının "bir Eukleides önermesi kadar kesin" olduğunu ileri sürmektedir.

Bir Ütopyacı olarak saygıdeğer biri olabilirdi; ama İngilizler eksantriklerden hoşlanmaktadır. Ekonomik bir parya haline gelmesi, gelene-

ğin erdemlerini çiğneyen bir sapkın olmasındandır. Kader, onu, bağımsız bir düşünür, başarılı bir işadamı ve korkusuz bir dağcı (1895'te Nanga Parbat tepelerinde ölecektir) olan A. F. Mummery adlı birisinin şirketine sürükler. "Zor da olsa söylemeliyim ki," der Hobson, "onunla ilişkim bu fiziksel düzleme dayanmıyordu. Çünkü o aynı zamanda bir zihinsel dağcıydı..."³⁷ Mummery, iş dünyasını onsekizinci yüzyıldan beri tedirgin eden dönemsel krizlerin sebepleri üzerine kafa yormuştur ve bu krizlerin nedenlerinden hareket ederek geliştirdiği ve, Hobson'un ifadesiyle, profesörler tarafından "ancak dünyanın yuvarlaklığını kanıtlamaya çalışmakla eş anlamlı"³⁸ olduğu düşünülen bir görüşe sahiptir. Çünkü, Malthus'a kulak veren Mummery, ekonomik krizin nedeninin aşırı tasarruf, yani ekonomik sistemin kendi ürünlerini satın almaya yetecek satın alma gücünü dağıtmaktaki kronik yetersizlik olduğunu düşünmektedir.

Hobson önce bunu tartışmış, sonra Mummery'nin haklı olduğunu kabul etmiştir. Tasarrufun refahı tehlikeye atacağı yolundaki alışılmadık görüşlerini geliştirdikleri *The Physiology of Industry* adlı bir kitabı birlikte yazarlar. Resmi yapının bunu hazmetmesi çok zordur. Adam Smith'ten itibaren, büyük iktisatçılar, tasarrufun, birikim denilen altın paranın sadece bir yüzü olduğunu vurgulamamışlar mıdır? Her tasarruf eylemi otomatik olarak daha fazla insanın iş bulması için kullanılan sermaye fonuna eklenmiyor mudur? Tasarrufun işsizliğe yol açabileceğini söylemek sadece en kötüsünden bir saçmalık değil, muhakkak, toplumsal istikrarın ayaklarından biri olan tasarrufun düşmanı olmaktadır.

Ekonomi dünyası şoktadır. Londra Üniversitesi Açık Öğretim Bölümü, Mr. Hobson olmadan da devam edebileceğini fark etmiştir; Yardım Sevenler Derneği bir konferans davetini geri çeker. Bir zamanların sapkın öğretim üyesi şimdi zora koşulmuş ve dışlanmış.

Bütün bunların emperyalizm sorunuyla ne ilgisi var diyeceksiniz. Ama düşünceler dolambaçlı yollardan boy atar. Hobson'un itibarının elinden alınması onu toplumsal eleştiriye yöneltmiş, toplumsal eleştiri ise dikkatini günün büyük siyasi sorunu olan Afrika üzerinde yoğunlaştırmasına yol açmıştır.

Afrika sorununun geçmişi karmaşık ve duygusaldır. Hollandalı yerleşimciler, "kaffir" döven, İncil okuyan" direşken topluluklardan ibaret Transvaal ülkesinde, 1836'da, kendi bağımsız devletlerini kurmuştur. Seçtikleri ülke, geniş, güneşli ve hayat dolu olduğu kadar, görünürdekinden daha fazla zenginlik gizlemektedir. 1869'da elmas, 1885'de altın madeni

• Kaffir: Güney Afrika'da güçlü bir Bantu kabilesi ve onun mensupları. (ç.n.)

keşfedilir. Yerleşmelerin kağıdı hızı, birkaç yıl içerisinde, bir spekülörler topluluğunun çılgın heyecanına dönüşür. Demiryolu ve sanayi projeleriyle Cecil Rhodes sahneye çıkar; bir hezeyan anında Transvaal'a bir saldırı düzenlenmesini onaylar ve hem İngilizler'in hem Hollandalılar'ın uzun süredir gerilen sınırları birdenbire boşalır. Boer Savaşı başlamıştır.

Hobson o sırada Afrika'dadır. Kendisini tanımlamak için kullandığı sözlerle, "Tanrının en ürkek, en utangaç yarattığı",³⁹ Capetown ve Johannesburg'a gider; Kruger ve Smuts'la görüşür; sonunda, Transvaal saldırısının arifesinde, Rhodes ile bir akşam yemeği yer. Rhodes, anlaşılabilir ve şaşırtıcı bir insandır. Afrika macerasından iki yıl önce bir gazeteci onun şu sözlerini aktarmıştır:

Dün Londra'nın doğu ucundaydım, işsizlikle ilgili bir toplantıya katıldım. "Ekmek", "ekmek", "ekmek" haykırılarından ibaret çılgın konuşmalar dinledim. Eve dönerken de, gördüğüm manzara üzerine düşündüm durdum... Toplumsal sorunların çözümü için şöyle bir fikrim var: örneğin, İngiltere'nin 40 milyonluk nüfusunu kanlı bir iç savaştan korumak için biz sömürge yöneticilerinin fazla nüfusu yerleştirecek, onların fabrika ve madenlerde ürettiği mallar için yeni pazarlar yaratacak yeni topraklar kazanması gerekir. Her zaman söylediğim gibi, İmparatorluk, bir ekmek ve yağ sorunudur.⁴⁰

Aynı düşünceleri Hobson'a da açıklayıp açıklamadığını bilmiyoruz; açıklamış olması olasıdır. Ama çok şey değişmez. Çünkü Hobson'un Afrika'da gördüğü, en beklenmedik biçimde, Mummery ve kendisinin ekonomik sapkınlıkla suçlandığı şeye tam uymaktadır: fazla tasarruf teorisi...

Aşırı milliyetçilik ve Afrika'daki savaş hakkında yazmak için İngiltere'ye döner, 1902'de de dünyaya, Afrika gözlemlerinin sapkınlık sayılan iktisadi görüşleriyle ilginç bir şekilde kaynaştığı bir kitap sunar.

Kitabın adı *Imperialism*'dir; yıkıcı bir kitaptır. Çünkü, kâr-kazanç sistemine o güne kadar yöneltilmiş en önemli ve yıkıcı eleştiriler yer almaktadır kitapta. Daha kötüsü de, Marks bile sadece sistemin kendi kendisini yok edeceğini iddia etmişken, Hobson'un savunduğu, dünyayı yok edebileceğidir. Emperyalizm sürecini, kapitalizmin kendisini yine kendisinin yarattığı bir ikilemden, kaçınılmaz olarak dış ticaret fethi gerektiren bir yapıyla bu yapı gereği kaçınılmaz olan sürekli bir savaş riski şeklindeki bir ikilemden kurtulmak üzere verdiği aralıksız ve huzursuz bir çaba olarak görmektedir. Kapitalizme hiç bu kadar ağır bir ahlaki suçlama yöneltilmemiştir.

Nedir Hobson'un suçlamasının esası?

Her ne kadar Hobson Marksistlere ve amaçlarına sempati duymuyorsa da, insanlık dışı karakteri ve gem vurulmaz gelişimi bakımından, hemen hemen, Marksçı bir tezdır bu. Kapitalizmin çözümsüz bir iç sorunla karşı karşıya olduğunu ve sırf fetih şehveti yüzünden değil, aynı zamanda ekonomik olarak ayakta kalmak için de emperyalizme dönüşmek zorunda kaldığını iddia etmektedir.

Bu içsel sorun, kapitalizmin geçmişte şaşılacak kadar az dikkat çeken bir boyutudur: eşitsiz gelir bölüşümü. Kâr sisteminin işleyişinin genellikle tek taraflı, dengesiz gelir dağılımına yol açması, ahlaken uzun zamandır dikkat çeken bir konudur; ama bunun *iktisadi* sonuçlarının dikkat çekmesi, Hobson'un soruna işaret etmesini beklemiştir.

Hobson'un tespit ettiği sonuç, son derece şaşırtıcıdır. Gelir eşitsizliği, çok tuhaf bir çıkmaza yol açmıştır; ne zengin ne yoksulun yeterince mal tüketebildiği çelişkili bir durum... Yoksul yeterince tüketememektedir, çünkü geliri son derece azdır; zengin yeterince tüketememektedir çünkü geliri çok fazladır! Bir başka anlatımla, demektedir Hobson, bir ekonomi kendi piyasasını rahatlatmak için, ürettiği her şeyi tüketmek zorundadır; yani her malın bir alıcısı olmalıdır. Şimdi, yoksullar en temel gereksinimlerinden fazlasını alamıyorsa, en temel gereksinimden fazlasını kim alacaktır? Elbette zenginler. Ama zenginler de paraya sahip olmakla birlikte, *bu kadar* çok tüketecek fiziksel kapasiteye sahip değildir: bir milyon dolar gelirlili bir insan, harcayacak ancak bin doları olan bir insan tarafından satın alınan bin katı değerinde mal tüketmek durumundadır.

Böylece, zenginliğin adaletsiz paylaşımının bir sonucu olarak, zenginler *tasarruf* etmeye zorlanmaktadır. Sadece, çoğu bunu istediği için vb. değil, kendi kendilerini çok iyi kollayamadıkları, daha açığı, gelirleri tüketilemeyecek kadar çok olduğu için tasarruf ederler.

Sorunun nedeni de işte bu tasarruftur. Eğer ekonomi, satın alma gücü yetersizliğinin feci etkilerine katlanmak istemiyorsa, toplumun varlıklı kesiminin otomatik tasarrufu kullanıma açılmak zorundadır. Ama sorun da, zaten, bu tasarrufların nasıl kullanılacağıdır. Klasik cevap, bu tasarrufları eskisinden daha fazla fabrika yaparak daha fazla üretim için kullanmak, böylece, eskisinden daha yüksek bir ürün ve verimlilik düzeyine erişmektir: Smith, Ricardo, Mill, büyük iktisatçıların hepsi, bu çözümde anlaşmışlardır. Fakat Hobson bu yol üzerinde bir engel görür ve sorar: Kitleler gelirleri son derece az olduğu için piyasaya verilen bütün malları zaten alamadığına göre, akıllı bir kapitalist, tıklım tıklım bir piyasaya daha da fazla mal sevk edecek donanım için neden yatırım

yapsın? Diyelim, piyasa, tüketilebilecek olandan daha fazla ayakkabıya boğulmuş durumda, tasarrufları bir başka ayakkabı fabrikasına yatırmakla kazanılacak olan nedir? Ne yapılmalıdır?

Hobson'un cevabı, şeytani bir zekanın ürünüdür. Zenginlerin otomatik tasarrufları, ülke içindeki üretim fazlasını başa bela etmeden kullanılabilir. Denizaşırı yerlere, kolonilere, başkalarının topraklarına yatırılabilir.

Emperyalizmin başlangıcı budur. "Bu," demektedir Hobson, "sanayiye kontrol eden büyük güçlerin, ülke içinde kullanamadıkları mal ve sermayeyi değerlendirmek üzere, yabancı piyasa ve yabancı yatırım arayarak servet fazlasının akacağı kanalı genişletme çabasıdır."⁴¹

Sonuç bir felakettir. Çünkü artı-zenginliğini dışarıya gönderen, tek bir ülke değildir.. Bütün ülkeler aynı gemidedir. Dolayısıyla, her ülkenin kendi yatırımcıları için ele geçirebileceği en zengin ve kazançlı pazarların etrafını parmaklıkla çevirmeye çalıştığı 'dünyayı üleşme yarışı' söz konusudur. Böylece, Afrika, İngiliz, Alman, İtalyan, Belçika kapitalistleri arasında paylaşılacak muazzam bir pazar ve ucuz hammadde kaynağı; Asya, Japonlar, Ruslar ve Hollandalılar arasında dilim dilim kesilecek bir kolay lokma haline gelmiştir. Hindistan, İngiliz sanayisi için bir ucuzluk pazarı, Çin, Japonya için bir Hindistan haline gelir.

Böylesi bir zorbalık ve rekabet teorisinin resmi iktisat dünyasında pek fazla takdir görmediğini söylemeye gerek yok. Denir ki, Hobson, iktisadi "başka şeylerle karıştırmaya" devam etmiştir; bu "başka şeyler" in haz, keyif, mutluluk peşinde koşan bir dünyayı akla getirmesi kolay olmadığına göre, resmi dünya, emperyalizm teorisini, kendi iktisat anlayışı uyarınca tasarrufun toplumsal yararlarını telkin eden sağduyulu doktrinlere ateş püsküren birinden beklenebilecek bir tür huysuzluk olarak görmüştür.

Ne var ki, eleştirel değilse bile akıllıca değerlendirme yapabilenler emperyalizm doktrininden uzak dururken, yeraltı dünyasının bir başka kesimi tarafından büyük bir içtenlikle kucaklanmıştır: Marksistler... Fikir, her şeye rağmen, Hobson açısından tamamen yeni bir şey değildir. Farklı boyutları, Rodbertus adlı bir Alman iktisatçı ve ateşli bir Alman devrimci olan Rosa Luxemburg tarafından incelenmiştir. Ama Hobson'un onu ele alış biçimi daha geniş ve derinliklidir; resmi Marksizm pelerini üzerine, önde gelen bir kuramcı olan Vladimir İlyiç Ulyanov, bilinen adıyla Lenin adlı bir sürgün tarafından nakış gibi işlenmiştir.

Teori, özgün halinin biraz değişmiş biçimidir. Hobson, kapitalist ülkelerin, onyıllardır, az ya da çok ilgisiz kaldıktan sonra niye bu kadar he-

vesle sömürge aradıkları sorunu üzerinde çok düşünmüştür. Emperyalizm teorisi bir dogma değildir, ama demir zırlı, kesinlikle kaçınılmaz savaş kehaneti de değildir. Gerçekten, Hobson, hasım emperyalizmin dünyanın bir bakıma yeniden düzenlenmesini sağlayabileceği ve yaşa-ve-yaşat anlayışıyla barış içinde yan yana var olabileceği umudunu da ifade etmiştir.

Fakat, kuram, Marksist bir kisveyle hem daha tehdit edici, hem de daha katı bir görünüm kazanmıştır. Emperyalizm, sadece Marksist ekonominin sütun başlığı olarak yerli yerine oturtulmamış, Hobson'un çerçevesini aşan biçimde, günümüz kapitalizminin bütün sosyal biçimlerini açıklayıncaya kadar genişletilmiştir. Ve ortaya öyle ürkütücü bir tablo çıkmıştır ki!

Kapitalist gelişmenin en yüksek aşaması olan emperyalizm, dünya ekonomisinin üretim güçlerini olağanüstü çoğaltır, bütün dünyayı kendi düşüncesine göre biçimlendirir ve bütün sömürgeleri, bütün ırkları, bütün insanları finans kapitalin sömürü alanına sürükler. Tekelci sermaye, aynı zamanda, asalak yozlaşma ve çürümenin unsurlarını gittikçe geliştirir. (...) Emperyalizm, sömürülen milyonlarca işçi ve köylüden ele geçirdiği muazzam artı değerden hesapsız bir zenginlik biriktirir. Emperyalizm, bu süreçte, kokuşan, asalakça yozlaşan bir rantiyeye devlet tipi ve faiz koçanı keserek yaşayan tam bir parazitler tabakası yaratır. Sosyalizmin maddi ön koşullarını yaratma sürecini (üretim araçlarının konsantrasyonu, emeğin dev boyutta toplumsallaşması, işçi örgütlenmesinin güçlenmesi) tamamlayan emperyalizm çağı, bu arada, "Büyük Güçler" arasındaki çelişkiyi de keskinleştirir ve tek dünya ekonomisinin çökmesi sonucunu doğuracak savaşları kışkırtır. Dolayısıyla, emperyalizm, kokuşmakta, ölmekte olan kapitalizmdir.⁴²

Bu satırlar Bukharin'e aittir; Üçüncü Enternasyonal dolayısıyla yazılmıştır; tarih 1928'dir. Yazar, gerekçe ve tarih bir yana, burada duyduğumuz ses, Lenin'in sesidir. Ama daha da rahatsız edici olan, Lenin'in tahrip edici ve tahrip olmuş, içeride kokuşmuş dışarıda yağmacı kapitalizm yorumu, Sovyetler Birliği'nin yıkılışına kadar, yaşadığımız dünyanın yine Sovyetlerce yapılan resmi açıklamasıdır.

Emperyalizm gerçeği açısından bu saptamaya katılmamak mümkün değildir. Onsekizinci yüzyıl sonu ve ondokuzuncu yüzyıl başının tarihi

koşullarını bilen hiç kimse, sonu gelmez uluslararası fesatlık, anlaşmazlık ve savaşlar içinde bir yalan makinesi gibi işleyen soygun, toprak genişlemesi ve acımasız sömürgecilik çizgisini görmemiş olamaz. Birinci Dünya Savaşı'nı "saf" bir emperyalist çatışma olarak görmek artık modaya uygun değilse de, emperyalist fikir hilelerinin de savaşın başlamasına pek çok katkıda bulunduğu kuşku yoktur.

Ancak, fetih ve sömürgecilik Antik Mısır kadar eskidir ve Sovyetler'in Macaristan'ı, Çekoslovakya'yı ve Afganistan'ı işgali de modern dönemde fetih ve koloncilik için kapitalizmin bir gerekçe oluşturup oluşturmadığını göstermeye devam edecektir. *İktisadi* emperyalizm kuramının bizi karşı karşıya bıraktığı soru, son elli yılın fetihlerinin, daha önceki veya sonraki fetihlerden farklı nedenlerinin olup olmadığıdır. Hanedanlar tarafından yönetilen devletlerin güce susamış olmasını anlamak kolaydır. Emperyalizm ise, bizden, piyasa ekonomisinin çok daha kişilik dışı güçlerinin aynı öldürücü sonuca yol açıp açamayacağını düşünmemizi istemektedir.

Sömürgeci sistemin savunucuları, açamayacağını iddia etmiştir. 1868'de Bismarck şunları yazmaktadır: "Anavatan için gözetilen avantajlar büyük ölçüde safsata. İngiltere sömürge politikasını terk ediyor, çünkü bu politikayı çok pahalı buluyor."⁴³ Sistemin başka savunucuları da onun söylediklerini tekrarlamış: sömürgelerin "kârlı olmadığına"; sömürgeciliğin memnuniyetle yapılmayıp büyük güçlerin -dünyayı medenileştirme görevi nedeniyle- bunu yapmak zorunda kaldığına; sömürgelerin anavatandan daha çok kazandığına işaret etmişlerdir.

Ama meseleyi de kavrayamamışlardır. Doğrudur, bazı koloniler kârlı değildir; 1865'te bir kamu komisyonu, Afrika'nın batı kıyısındaki bütün İngiliz arazilerinin son derece kârsız oldukları gerekçesiyle orasının terk edilmesini açıkça tavsiye etmiştir. Fakat, *bütün* sömürgeler kâr getirmese de, bazı sömürgeler olağanüstü verimlidir; örneğin, Seylan'ın çay bahçeleri, yatırılmış sermayeye yılda yüzde 50 kâr getirmiştir. *Bütün* ekonomi denizaşırı pazarlardan yararlanamamıştır ama bazı önemli sektörler de onlar olmadan güçlükle ayakta kalabilmiştir: Bu noktada klasik örnek, İngiliz pamuklu sanayinin Hindistan pazarına bağımlılığıdır. İngiltere'nin bütünü için dış yatırım, tasarruflar için kesinlikle kârlı bir çıkış yolu oluşturmuştur. 1870 ile 1914 arasında İngiliz tasarruflarının yarısı yurtdışında yatırılmış, dış yatırımlardan sağlanan kâr payı ve faiz akışı, İngiliz milli gelirinin yüzde 10'unu sağlamıştır.⁴⁴

Kuşkusuz, saf ekonomik nedenlerle iç içe giren başka nedenler de vardır; emperyalizmin telafi edici ekonomik etkisi, J. A. Hobson'un

tanımladığı kadar basit de değildir. Ne var ki, genellikle, Avrupa nüfuzunun Afrika ve Asya'ya saplanıp kalması için, biraz ekonomik çıkar konusu olmayan bir açıklama bulmak da zordur. Örneğin, Hollanda'yı ele alırsak, Java ve Sumatra'nın dev plantasyonları Hollanda sermayesi için kârlı yatırım açısından çok önemli bir alandır. Malaya örneğinde, paha biçilmez ve ucuz hammadde, John Bull için kazançlı bir uluslararası tekel olmuştur. Ortadoğu'da petrol ve petrolün Süveyş Kanalı üzerinden taşınmasının stratejik kontrolü söz konusudur. 1885'te, bir Fransız bakan, "Sanayilerimizin eksigi, gittikçe daha da çoğalacak olan eksigi, pazarlardır," derken; 1926'da, Alman Merkez Bankası Başkanı Dr. Schacht şunu açıklamaktadır: "Hammadde uğruna mücadele, dünya siyasetinde en önemli role, savaş öncesindekinden de büyük bir role sahiptir. Almanya'nın tek çaresi, yeni sömürgeler elde etmesidir." Gerekçeler ülkeden ülkeye değişebilir, ama ekonomik kazancın, çıkarın ortak paydası hep aynıdır.

Bu, emperyalizmin, kapitalizmin ayrılmaz bir parçası olduğu anlamına mı gelir? Buna kolayca cevap vermek mümkün değildir. Kuşkusuz, kapitalizm, ilk günden itibaren genişleyen, itici gücü hep daha da fazla sermaye biriktirmek olan bir sistemdir. Bu nedenle, ilk günlerden itibaren, kapitalist şirketlerin, hem pazar hem hammadde kaynağı olarak yabancı topraklara göz diktiklerini görürüz; yine, en az bu kadar önemli olmak üzere, kapitalist ülkelerin hükümetleri, genellikle, bu denizaşırı girişimlerde kendi şirketlerini desteklemiş ve korumuşlardır.

Bu emperyalist senaryonun doğruluğu kuşku götürmez. Ama bu kapitalist gelişme sürecine, Hobson ve Lenin'inkinden biraz daha farklı bir şekilde bakmak durumundayız. Yurt içinde hazmedilemediği için dış yatırım gerektiren bir tasarruf yığını içinde itici güç yoktur. Asıl itici mekanizma, kapitalist ekonomik örgütlenme modelinin diğer modellerin yerini almaktaki ve kendisini kapitalist olmayan bir ortama yerleştirmekteki olağanüstü yeteneğidir. Kapitalist üretim biçimlerinin teknolojik yönlendirmesi, verimliliği ve katıksız dinamizminde, sistemin büyümesini "karşı konulmaz" hale getiren bir şeyler vardır.

Kapitalizmin henüz tam olarak oluşmadığı dönemde başlayan ve bugün hâlâ tamamlanmamış olan emperyalist sürecin, günümüzde *sermayenin uluslararasılaşması* olarak görülmesi eğiliminin nedeni budur. Ama değişik dönemlerin uluslararasılaşmaları arasında önemli bir fark olduğunu da bilmek gerekir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına yol açan emperyalizmin türü, sadece kapitalist üretim modellerinin Afrika,

Asya ve Latin Amerika'ya taşınması değildir. Birinci Dünya Savaşı'na yol açan emperyalizm, buna ek olarak, farklı görünüşler altında kamufle edilmesine bile gerek görülmeyen açık bir siyasi müdahale, yoğun sömürü, askeri güç ve genel olarak yoksul ülkelerin çıkarlarının hiçe sayılmasıdır. Örneğin, onsekizinci yüzyıl sonu veya ondokuzuncu yüzyıl başında İngiltere'nin Hindistan'daki yatırımlarının asıl önemli yanı, Hindistan'ın değil, büyük ölçüde İngiltere'nin ihtiyaçlarından kaynaklanması ve bu ihtiyaçlar tarafından yönetilmesidir. Belçika Kongosu veya Hollanda Hint Adaları örneğinde ise, "büyük ölçüde" ifadesi, "tamamen" diye okunabilir.

Bu eski moda emperyalizm, dış görünümü değişmiş olsa da, kısmen hâlâ devam etmektedir. İkinci Dünya Savaşı, eski ekonomik üstünlüğü doğran sömürgecilik ilişkisine genel olarak son vermiştir. Savaştan önce pasif, miskin, tembel sömürgelerin bulunduğu yerlerde, savaştan sonra bağımsız devletler doğmuş ve bu devletlerin çoğu yoksul ve zayıf olmasına rağmen (ki hâlâ öyledirler), "ulusal" statüleri, Avrupa ülkelerinin, yüzyılın ilk yarısında olağan bir uygulama olan kibirli hakimiyeti aynen uygulamalarına olanak bırakmamıştır.

Amerika Birleşik Devletleri örneğinde ise durum biraz farklıdır. Amerika, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana, aralarında Küba, Vietnam, Nikaragua ve Irak'ın da bulunduğu az gelişmiş ülkelere birçok kez askeri güç uygulamış, dolayısıyla, övünülecek bir durum olmasa da, "dünyanın ana emperyalist gücü" unvanı Amerika'ya miras kalmıştır. Ama, Amerika'nın emperyalist macerasına yol açan nedenler, ondokuzuncu yüzyılda muz cumhuriyetlerine deniz kuvvetleri veya Çin'e gambotlar gönderilmesine yol açan nedenler değildir. Burada savunulan, Amerikan mülkü, arazisi, toprakları değil, Amerikan ideolojisidir. Fransız Devrimi sırasında İngilizler'in tutumuna çok benzer bir şekilde, Sovyetler'in yıkılışına kadar, Amerikan devleti, Üçüncü Dünya'nın güçsüz ve istikrarsız ülkelerini kendi safına çekecek gibi görünen komünizmin dünya çapındaki gücünün tehdidi altında hissetmiştir kendisini. Sonuç olarak, bu ülkelerdeki her sosyalist eğilime, onu dış güçlerin hakim olduğu bir komünist rejimin hançeri kabul ederek tepki göstermiş ve bu ülkelerdeki gerici hükümetleri de komünizme karşı verilen bu mücadelenin bir parçası olarak desteklemiştir.

Savunma anlayışlı, saldırgan kökenli bu politikanın nasıl sonuç vereceği görülecektir. Amerika, az gelişmiş dünyada ortaya çıkan sosyalist hükümetlere ekonomik veya askeri güç uygulayarak kapitalizm için güvenli bir dünyayı devam ettirebilir. Belki de, böyle bir politika, hüs-

ran ve yılgınlıkla sonuçlanabilir. Hangisi gerçekleşirse gerçekleşsin, emperyalizmin bu boyutu, son yüzyılın emperyal saldırısı için dürüst bir gerekçe olan ticari girişimlerin doğrudan korunmasından çok, Antik Çin veya Roma kadar eski olan bir sorunla, büyük bir krallığı yabancıların etkisinden koruma sorunuyla yakından ilgilidir. Dış üstünlüğün, dolaylı biçimde ekonomik olmaktan ziyade, doğrudan siyasi bir biçimdir.

Bu arada, emperyalizmin değişen çehresinin, hiç tartışmasız ekonomik olan ikinci bir boyutu daha vardır. Bu, sermayenin kendi ülkesinden çıkıp başka ülkelere gitmesini sağlayan çokuluslu şirketlerin ana unsur olarak görkemli bir şekilde ortaya çıkmalarıdır.

Çokuluslu şirketler, imalat veya üretim faaliyetleri birçok ülkede sürdürülen Coca-Cola, IBM, Microsoft, Royal Dutch Shell gibi dev şirketlerdir. Bir çokuluslu şirket, petrolü Ortadoğu'da veya Afrika'da çıkaracak, Amerika veya Avrupa'da işleyecek ve Japonya'da satacaktır; veya Avustralya'da maden cevheri çıkaracak, Japonya'da işleyecek, bitmiş parçaları Amerika'ya gönderecektir.

Çokuluslu şirketler, sermayenin tamamen uluslararasılaşmasına iki değişim getirmişlerdir. Birincisi, sermayenin coğrafi akışını değiştirmişlerdir. Klasik emperyalizm döneminde, incelediğimiz üzere, kapitalist büyümenin amacı, esas olarak, hammaddelere ve tekstil gibi temel mallar için gerekli pazarlara ulaşabilmektir. Çokuluslu şirketler, bu temel mallardan uzaklaşıp, bilgisayar ve ilaç gibi, dünyada lider oldukları teknoloji-yoğun mallara yönelmişlerdir. Sonuç, sermayenin denizaşırı yatırımında çarpıcı bir değişimdir. 1897'de, Amerika'nın dış yatırımlarının neredeyse yarısı plantasyonlara, demiryollarına ve maden alanlarına ayrılmıştı. Bugün ise dış yatırımın küçük bir kısmı bu alanlar için ayrılmakta, büyük bölümü ise imalata, uluslararası yatırım akışının dörtte üçü de Avrupa'ya, Kanada'ya ve öteki gelişmiş kapitalist ülkelere gitmektedir. Aynı şekilde, Fransız, Japon veya Alman uluslararası yatırımlarının büyük kısmı da, dünyanın eski sömürge parçalarından ziyade, Amerika dahil gelişmiş ülkelerde kendisine yer aramaktadır.

Çokuluslu şirketlerin gelişmesinin ikinci ekonomik sonucu, yüksek teknolojiyi ucuz ve vasıfsız emekle birleştirme konusundaki dikkate değer başarısı olmuştur. Modern ekonomik yaşamın temelini oluşturan bilgisayar parçaları, montaja hazır televizyon parçaları gibi inanılmaz karmaşıklıkta mekanizmalar, dünyanın Hong Kong'larında, Güney Kore'lerinde, Tayland'larında, çeltik tarlalarından henüz çıkıp gelmiş erkek ve kadınlar tarafından bilimsel makineler kullanılarak üretilmektedir.

Emperyalist bakış açısıyla, bunun akıllara durgunluk veren bir sonucu vardır. Üretim sürecinin tamamını, dünyanın daha düne kadar köy ekonomileri olan alanlarına taşımada gösterilen başarı, kapitalizmin toplumsal kurumlarının ihracında da görülmemiş boyutlarda yaşanmıştır. Tıpkı üretim faktörlerinin kitabımızın ilk sayfalarında tanık olduğumuz büyük ekonomik devrim sırasında bir kapitalizm öncesi toplumsal ortamdan kendi kendine çıkmaları gibi, günümüzde de yeni bir ekonomik devrim, piyasa ekonomisini, eskiden dünya ekonomisinin aktif değil pasif olduğu bölgelere taşımaktadır. Kısaca, modern emperyalizm, kapitalizmin ülke dışında güçlenmesinde büyük bir etken oluşturmuştur.

Öte yandan, yeni emperyalizm, sistemin, kendi gelişmiş anavatanlarında rekabet gücünü de büyük ölçüde artırmıştır. Bu, sadece, yukarıda tartıştığımız gibi, karşılıklı olarak birbirlerinin pazarlarına giriyor olmalarının bir sonucu değil, aynı zamanda, çokuluslu şirketlerin az gelişmiş bölgelerdeki imalat ileri karakollarının, düşük maliyetli malların tıpkı topçu baraj ateşi gibi tekrar kendi anavatanlarına dönmesini sağlayabilmesinden de kaynaklanmaktadır. Hong Kong'da veya Tayvan'da yapılan televizyon setlerinin, Güney Kore'de yapılan veya Meksika'da monte edilen otomobillerin, California veya Midwest'te üretilen henzer ürünlerin fiyatını kırabildiğini Amerika herkesten iyi bilmektedir.

Bu uluslararasılaşma veya rekabet yoğunlaşmasının sonuçlarının veya hemen hemen tüm Asya "kaplanları"nda meydana gelen ve hiç şaşkırtıcı olmayan mali ve siyasi krizlerin olası sonuçlarının ne olacağını söylemek için vakit henüz çok erkendir. Dünyanın her yanını kaplayan girişimlerin, işletmelerin, eski ulusal sınırlarla ve ayrıcalıklarla bir arada olmasının kolay olmadığı küresel bir ekonominin gittiği yönde hareket ettiğimiz ise kesindir. Köken itibarıyla, sermaye üzerindeki baskıların hafifletilmesiyle bağlantılı bir hareketin, bu baskıların daha da ağırlaşması sonucunu vermesi, emperyalizm sorunuyla ilgili değerlendirmelerimiz için de ironik bir sonuçtur.

John Hobson 1940'ta ölmüştü; *London Times*'ta yer alan, dikkatle, ihtiyatla kaleme alınmış bir ölüm ilanı, hem ileri görüşlü düşüncelerini, hem de onun genel olarak kabul görmediğini gayet güzel ifade etmektedir.

Zira gerçekten kabul görmemiştir. Victoria döneminin en ünlü iktisatçısı, Hobson'un tam tersi olan bir iktisatçıdır: Alfred Marshall. Hobson ne kadar sezgici, aşırı ve, deyim yerindeyse, gayri resmi yollarla kabul görmüşse, o da o denli orta yolcu ve "resmi" olarak kabul gören

biridir. Öyleyse, yeraltı dünyasının karanlıklarında yaptığımız bu yolculuğu, yine Victoria döneminin günışığına dönerek tamamlamak yerinde olacaktır. Günışığında çalışan bu iktisatçılar, daha maceracı ruhların önünde açılan rahatsız edici manzaraları görmemiş olabilirler, ama sapkınların yapmadığı bir şeyi yapmışlar, kendi dönemlerine, hatta bizim dönemimize bu dönemlerin “iktisat”ını öğretmişlerdir.

Sadece Alfred Marshall’ın portresine bakmak bile, bildik öğretmen tipini görmek için yeterlidir: ağarmış bıyıklar, ağarmış uzun saçlar, seven, parlak gözler, yani klasik bir profesör siması... 1924’te öldüğü zaman, İngiltere’nin en büyük iktisatçıları onun anısına saygı sunarken, onlardan biri olan Profesör C. R. Fay, bu Victoria dönemi profesörü için şu unutulmaz portreyi çizmiştir:

Pigou, bir araştırma bursuyla ilgili olarak gidip onu görmem gerektiğini söylemişti. Bir gün, akşama doğru, Balliol Croft’a gittim. Küçük bir koridordan gelip, “Buyurun, buyurun,” dedi, birlikte üst kata çıktık. “Ne yapılacağı konusunda bir fikriniz var mı?” diye sordu, “Hayır,” dedim. Küçük, siyah bir kitap göstererek, “Peki, öyleyse dinleyin,” dedi. Hoşuma giden bir konu olursa elimi kaldırmamı isteyerek bir konu listesi okumaya başladı. Heyecandan, ilk konuya elimi kaldırıp işi orada bitirmek istedim, fakat Marshall aldırmadı ve okumaya devam etti. İkinci sayfanın yarısında, “Son Alman Mali Krizi”ne gelmişti. Bir yaz Griefswald’da bulunmuştum, onayladığımı işaret ettim. “Size hiç uygun olmaz,” dedi. Beş dakika daha sustum ve “Arjantin” sözcüğünü duyunca yine söze girdim. Tek gerekçem, amcalarımdan ikisinin orada çalışmış olmasıydı. “Hiç gittiniz mi oraya?” diye sordu. “Hayır,” diye cevap verince, okumayı sürdürdü. Birkaç dakika sonra durdu ve sordu: “Hoşunuza giden bir konu buldunuz mu?” “Bilmiyorum,” diye başladım. “Zaten hiçbirisi hoş gitmez,” dedi, “ama bu benim yöntemimdir. Şimdi, ne yapmak istersiniz?” Soluk soluğa cevap verdim: “Alman ve İngiliz işçi sınıfının bir karşılaştırması.” Bunun üzerine (ortalık iyice kararmıştı), küçük bir fener yardımıyla İngilizce ve Almanca olanları birbirinden ayırarak raflarda bir şeyler aramaya başladı; Nostitz, Kuhlman, yaklaşık 30 kitap. “Şimdi,” dedi, “sizi havayı solumanız için yalnız bırakıyorum; bitirince boruyu üfle-yin, Sarah size çay getirecek.”⁴⁵

Bu portre, Hobson’u tedirgin eden Afrika savaşımından veya Henry George’un fikirleri için bir doğal çevre oluşturan sert Amerikan tartış-

malarından son derece uzaktır. Marshall, çağdaşı Edgeworth gibi, üniversitenin seçkin bir simasıdır. Amerika'ya, hatta ülkenin öteki ucundaki San Francisco'ya gitmiş olmasına rağmen, yaşamı, bakış açısı ve –kaçınılmaz olarak– iktisat anlayışı, Cambridge'in sükunet ve zarafetinin etkisini taşır.

Peki tam olarak ne öğretmiştir? Marshall'ın temel ilgi alanını özetleyecek sözcük, daha önce Victoria döneminin yeni iktisat anlayışı olarak tanımladığımız “denge” terimidir. Ekonomik sofizmin akıldışılığına sürüklenen Bastiat'nın veya yaşamın adaletsizliklerini ekonomik yapıtım olarak gören Henry George'un ya da insansız kapitalist iktisat sürecinde gizli ve yıkıcı eğilimler arayan Hobson'un tersine, Marshall, öncelikle ekonomik dünyanın kendi kendini ayarlayan, kendi kendini düzelteren yapısıyla ilgilenmiştir. En başarılı öğrencilerinden olan J. M. Keynes, sonradan, hocasının, “ekonomi dünyasının bütün unsurlarının karşılıklı denge ve karşılıklı etkileşimle yerli yerinde tutulduğu tam bir Copernicus sistemi” yarattığını yazacaktır.⁴⁶

Kuşkusuz, bu, büyük ölçüde, daha önce öğretilmiş bir bilgidir. Adam Smith, Ricardo, Mill, piyasa sistemini hep çok karmaşık ve verimli bir geribesleme mekanizması olarak açıklamışlardı. Yine de, önermenin bütünüyle ayrıntıların inceliklerle serimlenmesi arasında büyük bir keşfedilmemiş bölge ve muğlak bir açıklama vardır: Marshall'ın miras aldığı piyasa dengesi kuramı, uzaktan bakıldığında, yakından görüldüğünden çok daha görkemlidir. Fiyatların, gerçekten malın üretim maliyetinin mi, yoksa malın sağladığı nihai tatmin derecesinin mi bir sonucu olduğu, bir başka anlatımla, elmasın bulunması zor olduğu için mi, yoksa insanlar onu takmaktan hoşlandığı için mi pahalı olduğu gibi temel konularda bile zorluklar vardır. Bu tür sorular belki başkalarını değil ama bir iktisatçıyı heyecanlandırır, ama cevapsız kaldıkları sürece, iktisadın çözmeye çalıştığı birçok sorunu açıkça ele almak zorlaşmaktadır.

Marshall, kendi ekonomi kuramını, bu tür cevabı belirsiz sorulara uygulamıştır. *Principles of Economics* adlı ünlü kitabında, matematiksel kesinliğe sahip bir düşüncüyü acelesiz, mantıki yoldan, basit örneklerle, son derece kolay anlaşılacak şekilde anlatan bir tarzla birleştirmiştir. Bu tür bir iktisadî, bir işadamı bile anlayabilir, çünkü bütün zor mantıksal kanıtlar, inceliklerle dipnotlara gönderilmiştir (Keynes'in, cüretle, her iktisatçının asıl metni bir kenara bırakıp dipnotları okumakla daha isabetli davranmış olacağını söylemesi gibi). Bütün bunlara rağmen, 1890'da yayınlanan kitap büyük bir başarı kazanır ve bugün dahi iktisatçı olmayı amaçlayan öğrenci için vazgeçilmez bir kaynaktır.

Peki Marshall'ın, iktisatla ilgili kavram karmaşasına yaptığı büyük katkı nedir? Marshall'ın defalarca vurguladığı temel katkı, denge sürecinin başansındaki en temel unsur olarak *zamanın* önemine yapılan vurgudur.

Çünkü, denge anlamı, Marshall'ın da işaret ettiği üzere, ekonomik yapılanma sürecinin kısa dönemde mi yoksa uzun vadede mi gerçekleştiğine göre değişmektedir. Kısa dönemde alıcılar ve satıcılar pazarlık için pazar yerinde karşılaşır, ama pazarlık süreci belirli miktarda bir mal üzerinde, yani elmas tüccarlarının bavullarında getirdikleri elmaslar etrafında döner. Buna karşılık, uzun dönemde, elmas miktarı böyle sabit kalmaz. Talep gerektiriyorsa, yeni madenler açılabilir, arz çok fazlaysa eski madenler terk edilebilir. Bu nedenle, çok kısa vadede elmasların piyasa fiyatı üzerinde daha acil etki yaratan, onların psişik faydası, yani elmas talebidir; ama uzun vadede, devam eden arz akışı tüketicinin isteklerine göre ayarlanırken, üretim maliyeti yine üstünlüğünü gösterir. Kuşkusuz, ne maliyet ne fayda, fiyatın belirlenmesinden tamamen koparılabilir; talep ve arz, Marshall'ın sözleriyle, “bir makasın iki parçası”⁴⁷ gibidir; arz veya talebin tek başına fiyatı düzenleyip düzenleyemeyeceğini sormak, makasın alt veya üst bıçağının tek başına kesme işlemini yapıp yapamayacağını sormak kadar anlamsızdır. Ama iki bıçak da kestiği halde, deyim yerindeyse, bunlardan biri aktif, diğeri pasif taraftır; fayda-talep tarafı, kesme işlemi belirli bir piyasanın hızlı zaman aralığında gerçekleşmişse aktiftir; maliyet-arz tarafı ise, kesme işlemi verimlilik dereceleri ve üretim modellerinin değişime tabi olduğu daha uzun zamana yayılmışsa aktiftir.

Marshall'ın analitik zekasıyla değindiği her şey gibi, bu da, aydınlatıcı bir yaklaşımdır. Ama, *Principles of Economics*'te, kuramsal mükemmellik ve dehadan ötesi de vardır. Marshall, “resmi” iktisat dünyasının hem en mükemmel hem de en sevecen ve yufka yürekli zekasıdır. Londra'nın yoksul mahallelerine yaptığı gezintilerle ilgili notları, yoksul işçilere, “o iki büklüm zavallılara”, toplumsal iyileşmenin bir aracı olarak iktisada duyduğu samimi ilgi, kitapta çok güzel işlenmiştir. Ne var ki, bütün bunların, varlığını hayal etmenin kolay olduğu kurumlar örneğindeki gibi, zenginlerin şövalye ruhlu⁴⁸ bir tavrı benimseyip vergi tahsildarlarına yardımcı olmaya, yoksulluğun en meşum etkilerini yeryüzünden söküp atmaya muktedir olabilecekleri umuduyla iç içe geçmiş bir yaşama teslim olmamayı telkin eden bir gelecek fikrinin övgüsü olduğu da hemen kaydedilmelidir.

Bu Victoria dönemi düşünceleri karşısında tebessüm edebiliriz, ama bunlar, Marshall'ın görüşünün, ekonominin kendisi üzerinde en büyük

etkiyi yaratan boyutu değildir. Bunun için, *Principles of Economics*'in, dikkat çeken iki açıklamanın bulunduğu ilk sayfalarına dönmemiz gerekmektedir. Bunlardan birincisi, satın alınan sağlayacağı keyifle harcamanın getireceği hoşnutsuzluğu karşılaştıran bir bireyin anlatıldığı, Marshallcı, tipik ve güzel bir bölümdür:

Tek bir sigara için bir şilin harcıyıp harcamayacağına karar verememiş zengin bir adam, daha küçük bir başka mutluluk karşısında, kendisine bir ay yetecek miktarda tütün almak için bir şilin harcıyıp harcamayacağına karar verememiş yoksul insandan daha çok kafa yormaktadır. Yılda 100 pound kazanan bir tezgâhtar,⁴⁹ 300 pound kazanana göre, daha şiddetli bir yağmur altında işe yürüyerek gidecektir.

İkinci açıklama, Marshall'ın, iktisadın amacını tartıştığı birkaç sayfa sonra gelir. Ona göre iktisadın amacı,

insanın siyasi, toplumsal ve özel yaşamının, ama asıl toplumsal yaşamının ekonomik araçlarının ve boyutlarının incelenmesi, araştırılmasıdır. (...) Pratik insanın görmezden gelemeyeceği birçok siyasi sorundan uzak durur (...) ve bu nedenle, dar "Ekonomi Politik"⁵⁰ teriminden ziyade, daha geniş olan "İktisat" terimi, bu amaç için daha uygundur.

Masum görünüşlü bu iki paragrafta, dikkate değer iki nokta vardır. Birincisi, taksit için para harcıyıp harcamayacağına karar vermeye çalışan tezgâhtar örneği, Marshallcı ekonomi görüşünü Hobbesçu dönemin büyük monarkıyla, daha az dramatik bir yolla olsa da, tam bir uygunluk içinde özetlemektedir. Bu yeni unsur, hesaplamaları piyasa sisteminin işleyişini simgelemekle kalmayıp, aynı zamanda, aslında ekonominin nihai olarak gelip dayandığı temeli oluşturan Birey'dir. Monarşinin veya -Marksçı sınıf savaşımı bir yana- Smith'in tanımladığı bir toplumun sosyal dinamiklerinin araştırılması şeklindeki bir iktisat görüşü artık geçersizdir. Artık, bireyin kolektif yaşamını, daha doğrusu her koyunun kendi bacağından asılığını anlatan bir iktisadımız vardır.

İkinci alıntıda buna çok yakından bağlı bir başka değişim vardır. Bu, hiç tartışmasız, eski görüşlerin en can alıcı noktasını oluşturan bir temanın, yani iktisadın siyasi içeriğinin ortadan kaybolmasıdır. Marshall, iktisadın amacını, denge fiyatının nasıl oluştuğu gibi soruların açıklan-

ması olarak görmüştür; temelde yatan ve bütün sınıflı toplumların yapısını oluşturan güç ve itaat ilişkilerinin, sadece her biri kendi “yararı”nı gözeten bireyler topluluğu olarak kabul edilen bir toplumsal düzende nasıl ortaya çıktığının açıklanması değil.

Siyasi iktisattan bu ciddi kopuş nedendir? Akla iki olasılık geliyor. Birincisi, 1848 olayları ve muhtemelen sosyalist düşüncelerin yaygınlaşması, güç ve itaat sorununun, bu tür toplumsal ilişkilerin olduğu gibi kabul edildiği Smith veya Mill döneminden çok daha tartışmalı olduğunun fazla incelenmeden açıkça kabul edilmesi sonucunu doğurmuş olabilir. Bunun tam tersi bir başka olasılık ise, ondokuzuncu yüzyıl boyunca demokratik düşüncelerin yavaş yavaş benimsenmesinin, Marshallcı görüşe, geçmişte sahip olamayacağı bir akla yatkınlık kazandırmasıdır.

Kısaca, bu soru, sorabileceğimiz, fakat cevap veremeyeceğimiz bir sorudur. Kesin olarak söyleyebileceğimiz tek şey, Ekonomi Politik’in yerini İktisat’ın aldığıdır ve iktisadın yeni bir bölümü başlar. Bütün bunlar, incelememiz günümüze yaklaştıkça daha da önem kazanacaktır. Ama söz edilmeyi hak eden son bir konu daha vardır ve Marshall’ın çözümlemesinin ekonomik çözülemeye çok önemli bir armağanı olan temel unsurla, zaman unsuruyla ilgilidir. Zaman, Marshall’a göre, soyut zamandır; içinde matematiksel eğrilerin pul pul döküldüğü veya kuramsal deneylerin tekrar tekrar yapılabileceği zamandır; ama hiçbir şeyin gerçekten *meydana geldiği* zaman değildir. Yani, akışı geri çevrilemeyecek tarihsel zaman değildir, özellikle Marshall’ın içinde yaşadığı tarihsel zaman hiç değildir. Marshall’ın neyi yaşayıp neyi gördüğünü bir an düşünelim: Rusya’da şiddetli bir anti-kapitalist devrim, bir dünya savaşı, sömürgecilik karşıtlığının ilk seferberlikleri. Bir adım ötede ne bulunduğunu da düşünelim: Avrupa’nın büyük bir kısmında kapitalizmin zayıflaması, devlet kavramının bütün dünyada değişmesi, Amerika’da meydana gelen ve dünyayı sarsan bir depresyon. Ancak, iktisadın bütün bu değişimlerle ilgisini Alfred Marshall ve bugünkü memur meslektaşları –hiç anlamamıştır demeyelim ama– yeterince anlamış değildirlere. *Natura non facit saltum*, doğa ani sıçramalar yapmaz, 1890’da yayınlanan ilk baskısında olduğu gibi 1920’de yayınlanan son baskısında da *Principles of Economics*’in özdeyişidir. Tarihin ani sıçramalar yapabileceği, iktisat dünyasının tarih dünyasına ayrılmaz bir şekilde bağlı olduğu, kitabın tartıştığı zaman kavramının toplumsal saatin tik taklarından tamamen farklı olduğu... Bütün bunlar, Marshall’ın ekonomi araştırmasının merkezini oluşturan denge düşüncesinden çok uzaktır. Çünkü, söylediği

hiçbir şey için ayıplanıp kınanamaz, çünkü o, yumuşak bir inancın ve derine kök salmış kanıların adamıdır. Sorun, söylediği hiçbir şeyin yeterince uzağa gidememiş olmasıdır.

Sadece tek bir konuda uzgörüsü yetersiz kalsaydı, bu bile hoş görülebilirdi. Oysa, Marshall ve arkadaşlarının hassas denge mekanizmalarını adam etmeye uğraştıkları bütün süreç boyunca, Ortodoks olmayan birkaç aykırı görüşlü de gerçek dünyada belirleyici olanın denge değil değişim, hatta şiddetli değişim olduğunda ayak diremiş ve konuyu ekonomik araştırmaya adanmış hazırlamışlardır. Savaş, devrim, iktisadi kriz ve sosyal gerilim, onların düşüncesine göre, ekonomik araştırmanın temel konularıdır; piyasa dengesi ve “kitap gibi istikrarlı” bir toplumun nazik yapılanma süreci değil. Ama sapkınlar ve amatörler bunu Victoria döneminin resmi ruhuyla paylaşınca, müdahalelerine içerlenmiş, uyarılarına omuz silkilmiş, buldukları çare ve çözümler küçümsenmiştir.

Resmi dünyanın kendinden hoşnut olması, sadece o dönemle ilgili hazin bir yorum değil, birinci sınıf bir entelektüel faciadır. Akademisyenler yeraltı dünyasını dikkate alsalardı, Alfred Marshall da Hobson veya Edgeworth’un rahatsız edici düşüncelerine, Henry George’un “toplumsal günah” fikrine sahip olsaydı, yirminci yüzyılın büyük felaketi, radikal bir değişime hiç hazırlıklı olmayan bir dünyanın üzerinde patlamazdı. Geçmişten şu dersi çıkarabiliriz: Ne kadar sapkın olursa olsun, düşünceler kaygısızca görmezden gelinemez; en azından, hep yanlış kullanılan bu sözcüğün en iyi anlamıyla, çıkarları itibarıyla “tutucu” olanlar tarafından görmezden gelinemez.

Ulusların Zenginliği'nin 1776'da yayınlanmasından bu yana yüz yirmi beş yıl geçmişti ve büyük iktisatçılar bu süre içinde dünyanın didiklenmemiş neredeyse tek bir noktasını bırakmamıştı: ihtişamı veya iğrençliği, naifliği veya zaman zaman kötü imaları, teknolojideki abartılan başarıları veya insani değerlerdeki genellikle aşağılık yetersizlikleri... Ama bu çok yönlü dünya, düzinelerle farklı yorumuyla, her şeye rağmen, bir ortak etmene sahipti: Avrupalılık... Toplumsal görünümündeki bütün değişime rağmen, hâlâ Eski Dünya'ydı ve öyle olmakta özenle ısrar etti.

Bu nedenle, berber çırağı Dick Arkwright'ın kısmetini pamuk eğirme çıkırığında bulunca Sir Richard'a dönüşmesi önemsiz, anlamsız değildi. İngiltere'nin geleneksel centilmenlik saltanatına yönelik tehdit, bu tür sonradan görmeleri de asil kan ve tavır kardeşliğine dahil ederek bir güzel önlendi. Doğrudur, sonradan görmeler beraberlerinde bir dizi ortasınıf davranışı, hatta aristokratik olmayan bir düşünce tarzı getirdiler; ama, ancak servetle, zenginlikle içine girilebilecek olandan daha yüksek bir toplumsal tabaka daha bulunduğu gizli bilgisini de getirdiler. Sayısız töre komedisinin de kanıtladığı üzere, milyonlara ve satın alınmış bir

unvana sahip bir bira baronuyla komşusu olan yoksul fakat asil bir baron arasında bir fark vardı. Avrupalı başarılı para babası Karun kadar zengin olabilirdi, ama bu servetin keyfi, bunun sosyal merdivenlerin tırmanılışında sadece bir (fakat kesinlikle sonuncu olmayan) basamak olduğunun kabul edilmesiyle biraz kaçmıştı.

Amerika'da ise bütün bunlar son derece farklıydı. Bu ülke ad ve doğuma bağlı derecelendirmelere derinden karşı olan insanlar tarafından keşfedilmiş olmakla kalmamış, ayrıca, bireysel bağımsızlık ve bireysel başarı ruhu da ulusal halk kültürünün derinliklerinde yer etmişti. Amerika'da bir insan kendisini kanıtlaştığı kadar iyiydi, başarısının da bir soyağacı uzmanı tarafından onaylanması gerekmiyordu. Gerçi New England'ın karanlık ve kan ter içinde çalışılan imalathaneleriyle eski İngiltere'nin kasvetli fabrikaları arasında çok fazla fark yoktu, ama patronlarının tavır ve davranışlarına bakıldığında benzerlik azalıyordu. Çünkü, Avrupalı kapitalist, hâlâ feodal bir geçmişin gölgesini hissederken, Amerikalı para babası güneşte keyif çatıyordu; yani iktidara yönelmesi veya servetini istediği gibi değerlendirmesinin önünde bir engel yoktu. Ondokuzuncu yüzyılın kaynayan son yarısında, para, Amerika'da toplum içinde kabul görmenin sıçrama tahtasıydı; böylece uygun bir servet pasaportu elde eden Amerikalı milyonerin yüksek sınıflara girmesi için ayrıca vize almasına gerek kalmıyordu.

Kısaca, Yeni Dünya'da para kazanma oyunu, başka ülkelerdeki rekabet mücadelesinden daha kaba ve daha az centilmence bir işti. Oynanan kumarda ortaya konan para ve dolayısıyla kazanma şansı daha yüksekti. Sportmenlik de buna uygun biçimde oldukça azdı.

Örneğin, 1860'larda, olağanüstü bir ticaret ve nakliyecilik dehası olan Cornelius Vanderbilt, iş ortaklarının kendi çıkarlarını tehdit ettiğini fark etmişti; çok alışılmadık bir durum değildi bu. Onlara bir mektup yazdı:¹

Bayım,

Beni mahvetmeye çalışıyorsunuz. Sizi mahkemeye vermeyeceğim, çünkü dava çok uzun sürüyor. Ben sizi mahvedeceğim.

Saygılarımla
Cornelius Vanderbilt

Söylediğini yaptı. "Yasadan bana ne? Benim kendi gücüm yok mu?"² diye soruyordu Yat Kulübü Başkanı. Daha sonra, J. Pierpont Morgan da,

biraz daha kibar bir biçimde, aynı düşünceyi seslendirecekti. Ortağı Yargıç Gary, ender rastlanacak bir hukuki durumda bilirkişiyi dinlemeye hükmedince, Morgan patlamıştı: “Bana ne yapamayacağımı söylemesi için bir avukat istediğimi sanmıyorum. Onu, yapmak istediğim şeyi nasıl yapacağımı söylemesi için tuttum.”

Amerikalılar’ın Avrupalı çağdaşlarını geride bıraktıkları nokta sadece üstün hukuk sürecini bir kenara itmeleri değildi; kavga ederken de, külhanbeyinin pirinç muştalarını centilmenin meçlerine tercih ediyorlardı. Bu noktada, Jim Fisk ile aristokrat Morgan arasında ikiye bölünen bir sistemin önemli bir hattı olan Albany-Susquehanna Demiryolu’nun denetimi için verilen mücadele iyi bir örnektir. Morgan, hattın bir ucunu elinde tutuyordu, diğer uç ise Fisk’in kalesiydi. Anlaşmazlık, iki tarafın hat sonundan birer lokomotif binip iki makineyi dev oyuncaklar gibi birbirinin üzerine sürmesiyle çözüldü. Hatta bundan sonra bile kaybeden taraf vazgeçmedi, yapabileceklerinin en iyisini yaparak, giderken hatları söküp demir köprüleri yıkarak köşesine çekildi.

Bu endüstriyel üstünlük kavgasında çeyrek sentlik bir alışveriş bile yoktur. Standard Oil grubunun özellikle zorlu bir rakibini tasfiye etmek için izlediği yolun da gösterdiği gibi, adam kaçırmak gibi daha az şiddet içeren yollara baş vurmamak ahlaksızlıktan ziyade yaratıcılıktan yoksun olmanın işareti sayıldığından, yeri gelince dinamit bile kullanıldı. 1881’de büyük bir tipi New York’taki telgraf hatlarını kopardığında, para piyasasının acımasız patronu Jay Gould, bankerine emirlerini kuryeyle göndermek zorunda kalmıştı. Düşmanları bu fırsattan yararlandı ve harekete geçti: kurye çocuğu kaçırdılar, yerine ona benzeyen birini geçirdiler; Gould, haftalarca, bütün hareketlerinin bir şekilde rakipleri tarafından önceden öğrenilmesinin dehşetini yaşadı.

Söylemeye gerek yok ki, birbirlerini bu şekilde yok olmaya iten koranların hiç değilse halka büyük saygıyla davranması beklenir. Oysa, yatırımcıyı aldatmak ve sağmak âdettendi; borsa, içinde halkın bahse girdiği ama krupiyenin çevirdiği tekerleğin finans devleri tarafından idare edildiği, zenginlere özgü bir kumarhane olarak görülüyordu. Böyle bir düzenlemede bahisçilerin durumunun ne olacağına gelince; evet, bu, halkın tercihiydi; bu, finans devleri, onları, özel av alanlarına girmeye ikna etmek için ellerinden geleni yapmasaydı, daha övgüye değer bir tavır da olabilirdi.

Şunu kaydetmek gerekir: halk bilerek, isteyerek katıldı bu oyuna. Gould veya Rockefeller’in demiryollarını, bakırları veya çelikleri satın alacağı haberleri dolaşmaya başlayınca, halk serbest satıştan yararlanıp

ortak olmak için fırladı. Her vurgunda bir kazık yediği gerçeği, sonsuz inancını sarsmadı ve bu inancın gücü sayesinde gerçek bir finans hokkabazlığı mümkün oldu. Anaconda Bakır Şirketi'nin Henry Rogers ve William Rockefeller tarafından kendi ceplerinden tek dolar harcamadan satın alınması, bunun baş döndürücü bir örneğiydi. Bunu şu şekilde yaptılar:

1. Rogers ve Rockefeller, Anaconda mülkü için Marcus Daly'ye National City Bank'a yatırması ve belirli bir süre hiç dokunmaması koşuluyla 39 milyon dolarlık bir çek verdiler.
2. Sonra, kâğıt üzerinde, kendi memurlarını sahte yöneticiler olarak gösterdikleri Birleşik Bakır Şirketi adlı bir kuruluş oluşturdular ve Birleşik Bakır'ın Anaconda'yı, nakit karşılığında değil, Birleşik Bakır'ın amaca uygun şekilde basılmış envanterindeki 75 milyon dolar karşılığında satın almasını sağladılar.
3. Rogers ve Rockefeller, Marcus Daly'ye verdikleri çeki ödemek için National City Bank'tan 39 milyon dolar kredi aldılar ve teminat olarak yine Birleşik Bakır'ın stokundaki 75 milyon doları kullandılar.
4. Sonra, Birleşik Bakır'ın stokunu (önce kendi komisyoncuları arasında müşteri arayarak) piyasada 75 milyon dolara sattılar.
5. Elde ettikleri gelire National City Bank'tan aldıkları 39 milyon doları ödediler, kalan 36 milyon doları da bu işten elde ettikleri kâr olarak ceplerine koydular.³

Kuşkusuz, herkese açık bu yarış, müthiş bir sahtekârlık gerektiriyordu. Chicago, St. Paul ve Kansas Demiryolu Şirketleri Başkanı A. B. Stickney, bir centilmen olarak, kardeş demiryolu şirketi başkanlarına her yerde güveneceğini, ama demiryolu şirketi başkanı olarak gözünü bir an bile onların üzerinden ayırmayacağını söylemişti. Bu kuşkusunun bir nedeni vardı. Demiryolu şirketlerinin bir toplantısında, başkanlar, şirketleri, fiyat kırarak oynadıkları sürekli intihar oyunundan kurtarmak için ortak bir taşıma ücreti programı üzerinde anlaşmaya çağılmışlar, başkanlardan biri, tutanaklara ara verildiği bir sırada, üzerinde anlaşılan programı kendi bürosuna telgrafla bildirmek, böylece, kendi hattının diğerlerinden önce fiyat indirmesini sağlamak için sessizce ortadan kaybolmuştu. Telgraf tesadüfen ele geçirildi, ertesi toplantı, hırslıların kendi aralarında bile dürüstlüğü imkânsız olduğunun kanıtlanmasına tanık oldu.⁴

Bu dönem, yüzümüz kızararak bakmaya alışık olduğumuz bir dönemdir. Şatafatlı görgüsüzlükleriyle, kuşkusuz, gülünçtür (bazı partilerde sigaralar, içine zenginlik çekmenin heyecanıyla, yüz dolarlık banknotlara sarılırdı), savaşçı ruhuyla neredeyse Ortaçağ'ı hatırlatır. Ama dönemin ruhu yanlış da anlaşılmalıdır. Refah lordları halkı hiçe sayarken, birbirlerini de aynı acımasızlıkla ezmişlerdir; ama gözü kara ve ahlaksız tavırları, hiçbir vicdan ve nezaket engeli tanımayan dizginsiz bir enerjiden ziyade, daha az hesaplı bir alçaklık ve Hıristiyan ideallerinin bilinçli biçimde yok sayılmasıydı. Morgan, bir keresinde, "Halka hiç borcum yok,"⁵ derken, dünyayı kesin olarak hiçe saydığını değil, gerçekten, kendi felsefesinin amentüsünü, temel kuralını ifade etmek istemişti.

Peki iktisatçılar bütün bunlar karşısında ne yaptı?

Çok şey değil. Amerikalı iktisatçılar Avrupalı hocalarının ayak izlerini takip ettiler ve Amerika'yı daha önce hiç içinde olmadığı bir kalıba girmeye zorladılar. Düşsel bir 'parasal adam boğazlama oyunu' "tasarruf ve birikim" süreci; apaçık dolandırıcılık "teşebbüs"; dönemin aşırı savurganlığı renksiz "tüketim" olarak tanımlandı. Gerçekten, dünya tanınmayacak kadar ovalanıp temizlenmişti. İnsan, John Bates Clark'ın *Distribution of Wealth* adlı kitabına benzer ün kazanmış kitaplar okuyabilir, ama Amerika'nın bir milyonerler ülkesi olduğunu asla bilmeyebilirdi. F. H. Taussig'in *Economics* adlı kitabını dikkatle okuyabilir, fakat donanımlı bir borsaıyla hiç karşılaşmayabilirdi. Profesör Laughling'in *Atlantic Monthly*'de yayınlanan makalelerine baktığında, "özveri, çaba ve beceri"nin büyük kısmetler, servetler getirdiğini öğrenir, ama ona, herkesin "kendi çalışmasının ürünlerinden, başka herkesi dışladığı sürece yararlanabilme" hakkına sahip olduğu söylenirdi; buna, muhtemelen, elmaslar kadar yasama organlarını satın alma hakkı da dahildi.

Kısaca, resmi iktisat, savunmacı ve anlayışsızdı; gözü, tek tip resmi çizgiler ve parlıtsız renklerden oluşan Amerikan tablosunun ta kendisi olan aşırılıklarda ve bolluklardaydı. Dürüstlük, cesaret ve entelektüel yetenek eksiği yoktu, ama Malthus'un bir zamanlar "durum ve çıkarın duyarsız önyargısı" dediği şeyden mustarıptı. Amerikan iktisatçıları, bu hararetili dönemin akışına, konularından, hedeflerinden uzaklaşacak kadar kendilerini kaptırılmış ve bu akışı soğukkanlılıkla, masum ve uzaktan seyretmişlerdi.

Gerekli olan, de Tocqueville veya Bryce gibi, kendisine yabancı bu manzarayı daha da açıklıkla ve uzaktan görebilen bir yabancıнын ba-

kışıydı. Doğum yeri itibarıyla Amerikalı, fakat doğası itibarıyla vatansız Thorstein Bunde Veblen'in⁶ şahsında böyle bir bakış bulundu.

Thorstein Veblen çok garip bir adamdı. Görünürde bir köylü, Norveçli bir çiftçiydi. Bir fotoğrafta, peri masallarındaki cücelerinkine benzeyen bir kafada ortadan ikiye ayrılmış, dar ve çıkık bir alın üzerine ters V şeklinde inen uzun ve düz saçları olduğu görülmektedir. Kurnaz ve cin fikirli köylü gözler, küt bir burunun arkasından fıldır fıldır bakmaktadır. Darmadağın bir bıyık ağzını, kısa, çarpık çurpuk bir sakal çenesini örter. Kalın, ütüsüz bir elbise giymektedir ve yeleğine iliştirilmiş büyük bir emniyet iğnesi vardır: cep saati bu emniyet iğnesine takılıdır. Fotoğrafta, pantolonunun içinde çoraplarına takılmış iki tane daha emniyet iğnesi olduğu görülmez ve biz sadece ince, sıırım gibi bir vücut ve azametli adımlarla avcı gibi sessiz bir yürüyüş hayal ederiz.

Bu tuhaf görünüşün arkasında, daha da tuhaf bir kişilik gizlidir. O delici bakışlar, aynı ölçüde delici bir zihinsel araştırmaya dalalet edebilir, o köylü dış görünüş, pervasız bir sorgulama niteliğini akla getirebilirdi. Ama Veblen'in temel yaşam felsefesi olan toplumdan uzak durmanın, yabancılaşmanın görünür hiçbir belirtisi yoktur.

Yabancılaşma bir hastalık işaretidir; Veblen'in de bizim ölçülerimizle gerçekten sinir hastası olması gerekirdi. Neredeyse tamamen tecrit edilmiş bir karakteri vardı. Hayatın içinde, sanki bir başka dünyadan gelmiş gibi yürürdü; aynı dönemde yaşayan başkalarına çok doğal görünen olaylar, davranışlar, onun gözüne, ilkel bir toplumun bir antropoloğa görüldüğü kadar etkileyici, egzotik ve tuhaf görünürdü. Başka iktisatçılar, ki bunlara hem Adam Smith hem Karl Marks dahildir, sadece toplumlarının içinde yer almıyordu; bazen hayranlık duyarak, bazen gördükleri karşısında ümitsizlik ve öfkeye kapılarak da olsa, aynı zamanda toplumlarına aittiler; ama Thorstein Veblen değildi. İçinde yaşadığı telaşlı, itişip kakışan, sürü halindeki toplumdan uzak dururdu: ilgisiz, bir şeye karışmayan, uzak, soğuk, bir yabancı gibi...

Çünkü o bir yabancıydı, bir aykırıydı, ama radikal değildi. Veblen'e göre, dünya, kalıplara uymuyordu ve yasaklayıcıydı; bir ilkeller ülkesine giden, vatandaş olmayı reddeden ama bütünlüğünü de korkunç bir yalnızlık pahasına koruyan bir misyoner gibi baktı dünyaya. Ona hayran olan, hatta seven bir sürü insan oldu, ama yakın dostu olmadı; ilk adıyla hitap ettiği bir erkek, tamamen sevebildiği bir kadın yoktu.

Tahmin edilebileceği üzere, bir ayrıksılar kumkumasıydı. Telefon sahibi olmayı reddetmişti; kitapları kendi orijinal paketlerinde duvar di-

binde yığılmış olarak durur, her gün yatak düzeltmeyi anlamsız bulurdu, örtüler sabah açılır akşam kapanırdı. Tembeldi, dolap bomboş kalıncaya kadar bulaşıkları biriktirir ve bu karmakarışık yığını, bahçe hortumunu üzerinde şöyle bir gezdirerek yıkardı. Çok konuşmazdı, bütün misafirleri onun konuşmasını isteyinceye kadar saatlerce sessiz oturabilirdi. Bir kural düşmanıydı; ödevlerinin içeriğine bakmadan bütün öğrencilerine aynı notu verir, ama bir öğrencisinin burs almak için daha yüksek nota ihtiyacı olunca da Veblen –memnuniyetle– bir C’yi A’ya çevirirdi. Fakülte yönetimi için, bitmez tükenmez talepleriyle adeta bir yaramaz çocuğu; yetkililer öyle bir karar almışsa, büyük bir dikkatle yoklama yaparak mevcut olmayan öğrencilerin kartlarını özenle bir tarafa ayırır, sonra da, koyunlarla keçiler birbirinden ayrılınca, sanki bir kaza sonucu iki kümeyi yine birbirine karıştırırdı. Garip bir şekilde sadistti, yoldan geçen bir çiftçiden ödünç bir çuval alıp içine eşek arısı oğulu koyarak iade etmek gibi anlamsız şakalar yapabiliirdi. Zaman zaman gariplikler de yapardı; adındaki T. B.’nin neyin başharfleri olduğunu soran küçük bir kıza Teddy Bear cevabını vermiş, ama o kızdan başka kimse ona böyle seslenmeye cesaret edememişti. Şaşırtıcıydı, herhangi bir konuda vardığı kararı açıklamayı reddederdi; örneğin, birisi, Veblen’in yönettiği bir dergide yazan bir sosyolog hakkındaki görüşünü sorunca, “Bir sayfadaki ortalama kelime sayısı 400’dür. Profesör’in ortalaması ise 375,” cevabını vermişti. Belki de, hepsinden tuhafı, bu alaycı ve çirkin adamın kadınlara cazip gelmek gibi anlaşılmasız bir özelliği vardı. Her an bir ilişkisi vardı, bunların hepsi de kendi başının altından çıkmazdı. “Kadın üstünüze gelirse ne yaparsınız?” diyordu.

Kendi içine kapalı ve kendini bir tek yolla anlatan şaşırtıcı ve karmaşık bir kişilik: kendisine çok benzeyen, ustura gibi bir İngilizce’yle, karmaşık ve anlaşılması zor, bilgi ve terminolojiyle dolu, dünyayı toy ve dış etkilere açık bırakan ama kesinlikle kansız bir ameliyat yaparmış gibi yazardı, yani bıçağı keskindi. Hayırseverlik üzerine yazdığı bir yazıya “pragmatik aşk üzerine denemeler” adını vermişti; din üzerine yazdığı yazıyı “n’inci dereceden, etkisi bilinmeyen, satılabilir etkenler icat etmek” diye nitelemişti. Temel dini kurumlar hakkında “zincir mağazalar”, bağımsız kiliseler içinse “perakende satış mağazası” gibi, acımasız fakat çarpıcı deyimler kullanmıştı.⁷ Bastonu, “taşıyıcısının ellerinin, başka zaman daha yararlı bir iş için kullanıldığı bir reklam” olarak tanımlamış ve aynı zamanda bir silah olduğunu eklemişti: “Bu kadar somut ve ilkel savunma araçlarını kullanmak, orta derecede vahşet yeteneğine sahip birisi için bile rahatlatıcıdır.”⁸ Vahşet yeteneği! Ne kadar acımasız ve şaşırtıcı derecede kuru bir ifade!

Bütün bunların iktisatla ilgisi ne mi? Sözcüğün bilinen anlamıyla hiçbir şey. Veblen'e göre, iktisadın, maddiyatçılığı diferansiyel hesapla haklı çıkaran Victoria dönemi iktisatçılarının terbiyeli ve ince oyunuyla bir ilgisi yoktu; ilk iktisatçıların olayların meydana gelişini açıklama çabalarıyla da pek az benzerlik taşımaktaydı. Veblen bir başka şeyi bilmek istiyordu: her şeyin niye başlangıçtaki gibi olduğunu... Dolayısıyla, araştırması da ekonomi oyunuyla değil, oyuncularıyla; oyunun konusuyla değil, "iş sistemi" adlı özel bir oyunla sonuçlanan bir gelenekler ve töreler bütünüyle başladı. Sözün kısası, ekonomik insan ve onun ekonomik ayinleri ve âdetlerini araştırdı ve bu neredeyse antropolojik yaklaşım içinde, Veblen için, centilmenlerin baston taşıdığını ve kiliseye gittiğini fark etmek, toprak sahiplerinin toplumun rant dediği bir şeyi aldıklarını fark etmek kadar önemliydi. İçinde yaşadığı toplumun gerçek, asıl yapısını anlamaya çalışıyordu; bir aldatmalar ve görenekler labirenti içinde yapılan bu araştırmada, imaları ve kanıtları, boy gösterdikleri yerde alıp değerlendirmek zorundaydı; kıyafetler, tavırlar, konuşmalar veya kibar kullanımlar içinde... Bir psikanalist gibi, sık sık, önemli fakat gizlenmiş bir gerçeği aydınlatacağına inandığı en küçük ayrıntıya saplanıp kaldı; yine bir psikanalist gibi, genellikle sağduyuya yabancı ve hatta tamamen zıt anlamları araştırdı.

Biraz sonra görüleceği üzere, Veblen, toplumu acımasızca sorgular. Ama bu sertlik, esas olarak, en biricik kavramlarımıza değer biçilirken benimsemiş gariplik bir kaygısızlık gibi bir horgörü arzusundan kaynaklanmaz. Sanki Veblen hiçbir şey bilmiyor gibidir, onun dikkatini çeken için hiçbir şey sıradan değildir, bu nedenle de hiçbir şey yargılamanın ötesinde değildir. Buna rağmen, ancak çok farklı bir zeka, bir bastonda hem kıyafet değiştirmiş bir boş zaman reklamı, hem de barbar bir silah görecektir.

Öyle görünüyor ki, hep böyle farklı, müstesna olmuştu. 1857'de doğan Veblen, sınır bölgesinde çiftçilik yapan Norveçli göçmen bir ailenin dördüncü oğlu ve altıncı çocuğuydu. Babası Thomas Veblen soğuk ve mesafeli, yavaş düşünen ve bağımsız bir insandı; Veblen, daha sonra, onu, tanıdığı en ince, saf, duygulu insan olarak tanımlamıştı. Annesi Kari, cana yakın, zeki ve hareketliydi; ona yaşamı boyunca etkisinde kaldığı İzlanda halk bilisini ve Norveç destanlarını öğreten oydu. Ama Veblen, en baştan itibaren, tuhaf bir çocuktü; tembel, çiftlikte kendine düşen işleri yapmak yerine tavanarasında kitap okuyan, bu yüzden takma adları olan, erken gelişmiş bir zekaydı. Erkek kardeşlerinden biri şöyle anlatıyordu: "İlk hatırladığım, onun her şeyi bildiğini sanmamdı.

Ona her şeyi sorabilirdim ve o bana her şeyi ayrıntısıyla anlatabilirdi. Daha sonra, bana anlattıklarının önemli ölçüde uydurma olduğunu anladım, ama yalanları bile güzeldi.”⁹

Alışılmadık bir kişiliği oluşturan şeylere, yüzeysel anlamıyla dünya ve kendisi arasına bir duvar ören bir yetiştirme tarzı da eklendi. Örnek bir çocukluğu olmuştu: yalın, zorlu, benzersiz. Giysiler evde yapılıyordu, yünlü zaten bilinmezdi, paltolar tabaklanmış dana derisindendi. Kahve ve şeker lükstü; dolayısıyla, iç fanilası da basit bir giyecek olarak vardı. Daha da önemlisi, bir yabancıнын çocukluğuydu söz konusu olan. Amerika’daki Norveçliler, kendi sıkı bağlarını, Norveççe’nin ortak dil ve Norveç’in asıl anavatan olduğu ayrı topluluklarını oluşturmuşlardı. Veblen, üniversiteye gidinceye kadar düzeltemediği İngilizce’yi bir yabancı dil olarak öğrenmek zorundaydı. O ataerkil ve içine kapalı toplumun, Veblen’in üniversiteye gideceğinin ilk işaretini, hazırlandıktan sonra bekleyen arabaya yerleştirilen eşyalarını bulmak üzere tarladan çağrıldığında vermesi tipik bir durumdur.

O sırada on yedi yaşındaydı ve ailesinin seçtiği üniversite, Veblen ailesinin çiftçilik yaptığı Minnesota ilçesinin yakınında, doğu yakasının küçük bir kültür ve aydınlanma ileri karakolu olan Carleton Üniversitesi’ydi. Thorstein, Lutherci bir papaz olması düşünülererek gönderilmişti, o ise Carleton’u bile çok fazla dinsel bulmuştu. Zaten işler ve aykırı olan bu zekayı uslandırmak veya dindarlaştırmak imkânsızdı. Dinsizleri dindarlaştırma konusunda sıradan bir sunuştan ziyade bir nutka dönüşen haftalık tartışma dersinde, “Yamyamlığın Açıklaması” ve “Bir Ayyaş İçin Savunma” ile fakülteyi birbirine kattı. Bu ahlak bozukluğu örneklerini savunup savunmadığı sorulunca, Veblen, sakın sakın, sadece bilimsel gözlemlerden hareket ettiği cevabını verdi. Hocaları dehasını kabul ediyor ama biraz da korkuyordu. Daha sonra, ülkenin önde gelen akademisyen iktisatçılarından biri olacak olan hocası John Bates Clark da onu takdir ediyor fakat bir “uyumsuz” olduğunu düşünüyordu.

Bu tuhaf fakat yetenekli uyumsuz, Carleton’da inanılmaz bir fırsat yakaladı. Veblen’le üniversite rektörünün yeğeni Ellen Rolfe arasında bir aşk ilişkisi başlamıştı. Ellen, kendi ölçülerinde entelektüel ve parlak bir kişiliğe sahipti ve iki genç doğal bir çekimle birbirlerine yakınlaşmıştı. Veblen, Ellen’a Spencer’i okudu, onu bilinmezci yaptı ve kendisini onun ilk Viking kahramanı Gange Rolfe’un soyundan geldiğine inandırdı.

1888’de evlendiler, fakat ilişki iniş çıkışlarla doluydu. Başkasına ilgi göstermekten hiç hoşlanmayan bu yalıtılmış adam, şimdi bir kadının ilgisine ihtiyaç duyuyor ve birkaç istisna dışında (güzel bir kadın ona

“şempanze” demişti) bu ilgiyi bolca buluyordu. Fakat hayatındaki kadın onun için pek bir anlam ifade etmiyor gibiydi; Veblen, Ellen'a hiç sadık olmadı, bazen düşüncesizliği, boşboğazlığı, bazen kendisine karşı acımasız davranışları yüzünden, bazen anlaşılmaz ve etrafına duvar örülmüş bir kafayı okumaya çalışmanın ve başaramamanın katıksız öfkesi yüzünden, Ellen onu defalarca terk edecekti. Veblen ise, elinden sarkan siyah bir çorapla, haber vermeden, onun ormandaki evine gelip, “Bu eşya size mi ait, hanımefendi?” diye sorarak hep barışmak isterdi.

Carleton'dan ayrılırken akademik kariyer yapmaya karar vermişti. Ama, bunun yerine, meslek yaşamını belirleyecek uzun, bitmez tükenmez sıkıntı ve düş kırıklıkları da o andan itibaren başladı. Çıkarları konusunda kesinlikle saldırgan değildi, ama şanssızlık da bir türlü peşini bırakmıyordu: örneğin, bir keresinde, eski bir öğrencisinden New York'taki bir kamu yardım kuruluşunda kendisi için bir iş araştırmasını istemiş, öğrencisi de bunu hemen yerine getirmişti ama işi kendisine ayarlanıyordu... Ancak bu çok sonraydı. O sırada ise Wisconsin'deki küçük Monona Akademisi'nde bir iş bulmuştu; bir yıl sonra, Monona kapılarını temelli kapatınca, felsefe öğrenimi için bir burs bulmak umuduyla John Hopkins Üniversitesi'ne gitti. Tumturaklı tavsiye mektuplarına rağmen bursu alamadı. Bunun üzerine, Veblen, Yale'e geçti, 1884'te en yüksek notlarla doktorasını aldı, ama geleceği ve ümidi yoktu.

Memlekete döndü, Baltimore'da sıtmaya yakalandığı için özel bir diyete ihtiyacı vardı. Her şeye rağmen, hastalığına minnet duyacaktı. En çok ihtiyaç duydukları bir dönemde atı ve arabalarını alarak ailesini sıkıntıya soktu, onlara hepsinin veremli olduğunu ve yeterince namussuz, sahtekâr olmadıkları için asla başarılı olamayacaklarını söyledi. Ve tembel tembel yatıp aylak aylak dolaşmaya başladı. Erkek kardeşlerinden biri, “Aile bağlılığını ve dayanışmasını bir din haline getirmiş bir aileye ve ırka mensup olduğu için çok şanslıydı. (...) Thorstein çok saygıdeğer bir topluluk içindeki tek aylaktı. (...) Okudu ve aylak aylak gezdi, ertesi gün aylak aylak gezdi ve okudu,” diye anlatacağı onun bu halini.¹⁰

Gerçekten her şeyi okuyordu: siyasi bildiriler, iktisat, sosyoloji, Lutherci ilahi kitapları, antropoloji tezleri... Ama işsizliği, toplumdan soyutlanmasını hızlandırdı; daha çetin ve gittikçe çoğalan bir tecrit başladı onun için. Düzensiz işler yaptı, verimsiz buluşlarla oyalandı, günün görüşlülükleri üzerine alaycı yorumlar yaptı, kırlarda dolaşıp bitkileri inceledi, babasıyla konuştu, birkaç makale yazdı ve iş aradı. Asla bulamadı. Dini inancı hiç yoktu; bu nedenle, ilahiyat okullarına kabul edilmiyordu. Kendisini başkalarına kabul ettirebilecek, onları etkileyecek

nezaket ve havadan yoksundu. Ellen'la evlenmesi, ailesinin çok endişelenmesine rağmen, en azından kısmi bir canlılık demektir; Atchison, Topeka ve amcasının başkanı olduğu Santa Fe Demiryolu şirketinde iktisatçı olarak bir iş sağlayacağı umuldu.

Ama değişken kötü talihi gene devreye girdi. Demiryolu şirketinin mali durumu kötüleşti ve bir bankalar komitesince devralındı, iş de uçup gitti. Iowa Üniversitesi'nde bir başka iş çıktı; doktorluğuyla, tavsiye mektuplarıyla, karısının bağlantılarıyla, atanması garanti görünüyordu, ama bu da olmadı; etkileyici olamaması ve bilinmezliği hep aleyhine işliyordu. St. Olaf'ta bulunduğu bir başka iş, on birinci saatte geri çevrildi. Sanki kader onun aleyhinde çalışıyor ve onu kabuğunda kalmaya zorluyordu.

Bu tecrit yedi yıl sürdü ve bu süre içinde Veblen okumak dışında doğru dürüst hiçbir şey yapmadı. Sonunda aile meclisi toplandı. Artık otuz dört yaşındaydı ve hâlâ saygın bir konumu yoktu. Mezuniyet araştırmalarını tekrar ele alması ve akademik yaşama girmek için yeniden girişimde bulunması gerektiğine karar verildi.

Cornell Üniversitesi'ni seçti ve 1891'de kendisini tanıtmak üzere J. Laurence Laughlin'in odasına girdi. Muhafazakâr iktisadın temel direklerinden olan Laughlin şaşırmış olmalıydı. Konuşan kişinin başında deri bir kasket, ayağında fitilli kadife pantolon vardı. Ama yaşlı adam bir şeylerden etkilenmişti. Üniversite rektörüne gitti, Veblen'in öğretim üyesi olarak işe alınması için özel bir onay aldı. Ertesi yıl, Chicago Üniversitesi, yeni açtığı iktisat bölümü başkanı olarak Laughlin'i davet edince, yıllık 520 dolar maaşla Veblen'i de götürdü. Laughlin'in ölümü üzerine, iktisada yaptığı en büyük katkının Veblen'i Chicago Üniversitesi'ne getirmesi olduğu söylenmiştir.¹¹

Chicago Üniversitesi, sadece Veblen'in otuz beş yaşında bulabildiği ilk işi değil, aynı zamanda, incelediği toplumu aynen yansıtan bir kurumdu. Üniversiteyi Rockefeller kurmuştu; sevilen bir öğrenci şarkısı ise şöyleydi:

John D. Rockefeller adı,
Harika bir adam diye bilinir.
Cebindeki bütün bozuklukları
California Üniversitesi'ne verir.

Üniversite, sanıldığı gibi, militan bir muhafazakârlık politikası gütmüyordu. Tersine, iş dünyasındaki imparatorluğun eğitim dünyası için-

deki vücut bulmuş haliydi. Rektörü, Walter Hines Page'in bir tür sanayi bayraktarı olarak hayranlıkla tanımladığı, henüz otuz altı yaşında hırslı bir insan olan William Rainey Harper'dı. En iyi öğretim elemanlarının önüne akıllarını başlarından alacak paralar koyup diğer üniversiteleri talan etmekte tereddüt etmeyen girişimci bir üniversite rektörüydü; onu var eden Standard Oil grubu gibi, Chicago Üniversitesi de, sadece mali gücüyle, Amerikan entelektüel sermayesinin büyük bir kesimini etkilemeyi başarmıştı. Bütün bunlar, daha sonra Veblen'in kaleminden sert sözlerle anlatılacaktı, ama o sırada ona yeterince entelektüel bir ortam sağlamıştı. Işık hızını o ana kadar görülmemiş bir doğrulukla hesaplayan Albert Michelson vardı; fizyolog Jacques Loeb vardı; sosyolojide Lloyd Morgan vardı; dev bir kütüphane ve çıkarılacak yeni bir iktisat dergisi vardı.

Veblen dikkat çekmeye başladı. Muazzam bilgisi ona ün kazandırmıştı. Bir öğrenci, "İşte yirmi altı dil bilen Dr. Veblen gidiyor," diyordu. Ünlü bir bilgin olan James Hayden Tufts, bir sınav salonunda rastladığı Veblen'i şöyle anlatmıştı: "Odaya girdiğimde sınav başlamıştı ve tanımadığım biri soru soruyordu. Konuşması, sanırım dinlediğim en yavaş konuşmaydı; sorunun sonuna gelindiğinde başlangıcını unutmuştum. Ama biraz sonra, temel konulara, meselenin aslını öğrenme kararlılığı hariç, kendi görüşlerini açığa vurmada nüfuz eden ince bir zekanın varlığını gördüm."¹²

Ama tecrit edilmiş kişiliğine nüfuz etmek mümkün değildi. Hangi konuda ne düşündüğünü kimse bilmezdi. İnsanlar, eşine Veblen'in gerçekten bir sosyalist olup olmadığını soracak, o ise kendisinin de bilmediğini söylemek zorunda kalacaktı. Zırhını hiç çıkarmazdı; duygusal hoşnutluğunu belli eden ve kozasını delmeyi en çok isteyen bile bir kol boyu uzakta tutan, nazık, kendine hakim bir nesnellik... Bir öğrencisi sormuştu: "Profesör Veblen, söyler misiniz, ciddiye aldığımız herhangi bir şey var mı?" "Evet," demişti, sır vermiş gibi fısıldayarak, "ama kimseye söyleme!"

Sınıfa (daha sonraki yıllarından alınmış bir anekdottur, ama onu tanımamıza yardımcı olacaktır), kitaplarıyla geçen uzun bir geceden sonra, uykusuzluktan süzölmüş, yorgun argın gelir, kocaman bir Almanca kitabı masanın üzerine bırakarak, tek lüksü olan, tiryakisi olduğu pahalı sigaralardan sararmış parmaklarla, sinirli sinirli sayfaları çevirmeye başlar. Bir dönem öğrencisi olan Peder Howard Woolston, sonrasını şöyle anlatıyor: "Hafif gıcırdayan bir sesle, eski Almanlar'ın köy ekonomisini anlatmaya başladı. Sonra, yükselen soylu sınıf tarafından

dayatılan ve ruhban sınıfı tarafından onaylanan, adaletsiz bir yasal kurmacaya değindi; dudakları alaycı bir gülümsemeyle kıvrıldı, gözleri şeytanca parladı. Aristokratların arzusunun Tanrı'nın arzusu olduğu şeklindeki zalim varsayımı acı bir alayla paramparça etti. Modern kurumlar için de aynı içerimlemelerden söz açtı, yavaşça kıkırdadı, sonra yine tarihe döndü, anlatmaya devam etti."¹³

Elbette, onun öğretim yöntemleri herkesin hoşuna gitmezdi. Öğrenciler hakkındaki samimi duyguları pek olumlu değildi. Tartışmayı canlandırmaya hiç uğraşmazdı, öğrencilerini kendisinden uzaklaştırmaktan zevk alırdı. Bir keresinde, dindar bir öğrencisine, kilisesinin bira fiçileri açısından değerini sormuş, azimle onun sözlerini taklit eden ve bir cümleyi tekrarlamasını isteyen bir başka öğrencisine tekrarlamaya değer olduğunu sanmadığını söylemiş, mırıldanmış, gezinmiş, konuyu dağıtmıştı. Dersleri gittikçe tenhalaştı; hele bir tanesi, tek bir öğrenciyle sona erdi. Daha sonra, bir başka üniversitede, kapısına astığı ve önceleri "Thorstein Veblen, pazartesi, çarşamba ve cuma günleri 10-11 arası" yazılı kâğıttaki bu ifade, yavaş yavaş, "pazartesi günleri; 10'dan 10.05'e kadar" şeklinde değişti.

Ama dikkatle dinleyen birkaç kişi için, bu rahatsız edici, homurdanan ses, bu kişilik özellikleri övgüye değerdi. Yanında bir konuk getiren bir öğrenci daha sonra şunları söylemişti: "Bu ses niye ürperticiydi? Yavaş yavaş konuşan bir ölünün sesi de olabilirdi. O yarı kapalı gözkapaklarının ardındaki ışık kayboldu, ne değişirdi? Fakat onu günlerce dinleyen bizler, o alışılmadık tavrın, eşya üzerinde gezinen, dalgın ve alaycı zekayı yansıtmaya çok uygun olduğunu fark ettik. Onun dalgın ve özgür zekası çekiciydi, ama hastalıklı bir kişilikmiş gibi görünüyordu. Düşüncesinin bilimselliği şaşırtıcı ve güzeldi. Pek çok zihni allak bullak eden ve kendisi için bir amaç haline gelen ayrıntıları belleğinde tutar ve büyük tasarının muhteşem çizgilerini asla kaybetmezdi. Yumuşak bir ses, bir dakika içinde güncel bir slogan parçasını veya popüler bir komedi şiirini bir görüşü açıklamak için en ustalıkla biçimde kullanabilir, sonra da bir Latin ilahisini kıta kıta aktarabilirdi."¹⁴

Kişisel ekonomik durumu, çözmeye çalıştığı ekonomi politik kadar karmaşıktı. Karısı Ellen'la birlikte Chicago'da yaşıyordu, ama bu, Rektör Harper'ın hoşnutsuzluğuna rağmen, onu dile düşmüş çapkınlığından alıkoymuyordu. İşi bir başka kadınla birlikte yurtdışına gitmeye kadar götürünce, görevine sona verildi. Başka iş aramaya başladı.

1903'te bin dolar gibi muhteşem bir maaşa ulaştığı Chicago'da 14 yıl geçirdi. Ama bu yıllar boşa geçirilmemişti, çünkü oburca meraklı, son-

suzcasına açgözlü zekası nihayet meyve vermeye başlamıştı. Bir dizi mükemmel makale ve iki dikkate değer kitapla ülke çapında ün kazandı, tuhaflığının da bunda katkısı vardı...

Veblen, ilk kitabını kırk iki yaşındayken yazdı. Hâlâ ikinci sınıf bir öğretim üyesiydi ve Rektör Harper'a çıkararak, alışıldığı üzere, birkaç yüz dolarlık bir maaş artışı istemişti. Harper üniversitenin yeterince reklamını yapmadığını söyleyince, Veblen de böyle bir niyeti olmadığı şeklinde karşılık verdi. Arada Laughlin olmasaydı, Veblen, neredeyse okulu bırakacaktı; bıraksaydı Rektör Harper da çok büyük bir reklamı kaybetmiş olacaktı. Çünkü Veblen *The Theory of Leisure Class*'ı yayınlamak üzereydi. Kitabın özel bir etki yaratmasını beklediğine dair herhangi bir belirti yoktur: kuru bir ifadeyle, çok heceli bulabileceklerini belirterek bazı öğrencilerine okumuş ve yayıncıların kabul etmelerinden önce birkaç kez yeniden yazmıştı. Ama kitap beklenmedik bir etki yarattı. William Dean Howels iki uzun değerlendirme yazdı ve kitap birdenbire dönemin entelijensiyasının *vade mecum*'u haline geldi: ünlü bir sosyologun Veblen'e söylediği gibi "Doğu'nun güvercinliklerini sarstı."¹⁵

Kitabın dikkat çekmesinde şaşılacak yan yoktu, çünkü, bugüne kadar hiçbir ciddi çözümleme kitabı, bu kadar iğneleyici bir dille yazılmamıştı. İnsanlar, kötümser yaklaşımına, iğneleyici cümlelerine, saçmalık, acımasızlık ve barbarlığın, olduğu gibi kabul görmüş, görenek ve bilisiz değiniler nedeniyle lime lime olmuş şeylerle bir arada var olduğu bir toplum görüşüne gülmek için kitabı öylesine aldılar. Ama etkisi sarımsı, grotesk, hayrete düşürücü, eğlendirici, sözcüklerin seçimi ise mükemmel denecek düzeydeydi. İşte küçük bir örnek:

Fransa krallarından birinin (...) saygınlığını korumaya yönelik aşırı bir ahlaki mukavemet nedeniyle yaşamını yitirdiği söylenir. Efendisinin koltuğunun yerini değiştirmekle görevli bir hizmetkâr ortalarında olmadığı için, kral, şikâyet etmeden, şöminenin önünde oturdu ve yüce şahsı iyileşemeyecek denli kızardı. Ama bu yolla, Kusursuz Hıristiyan Azametini, kölelere özgü aşağılık hastalıkların bulaşmasından da korumuş oldu.¹⁶

Çoğu kimseye göre, kitap, aristokrat sınıfın yaşam biçimi üzerine bu tür bir taşlamadan, zenginlerin çılgınlık ve zaaflarına yönelik etkileyici bir saldırıdan başka bir şey değildi. Gerçekten, bu yargı, ilk bakışta doğru görünüyordu. Veblen, etkileyici kitabında, çalışmayan sınıfın, apaçık veya belli belirsiz bir gayretle gizlemeye çalıştığı aşırı harcamalarla

üstünlüğünün reklamını yaptığı ve temel özelliği olan avareliğini halkın görmesinden büyük bir zevk duyduğu tezini zenginleştiriyor, bu tavrı, “daha pahalı”nın zorunlu olarak “daha iyi olduğu” anlamına geldiğini gösteren binlerce örnekle sorguluyordu. Örneğin:

Hepimiz, samimiyetle ve çekinmeden, kendi evimizin mahremiyetinde bile olsa, yemeğimizi el yapımı gümüş takımlarla, pahalı masa örtüleri üzerine yayılmış, sanatsal değeri genellikle kuşkulu olan el yapımı porselen tabaklarla yemek özlemiyle dolu olduğumuzu hissediyoruz. Bu anlamda, değer verdiğimiz yaşam standardındaki en küçük gerileme, insanlık onurumuzun ağır bir şekilde yaralanması gibi algılanıyor.¹⁷

Kitabın büyük bir kısmı, günlük yaşamımızdaki iktisadi psikopatolojinin derinlikli biçimde çözümlemesi üzerine kuruluydu: parasal mülkiyet, parasal zenginlik kuralları bütün ayrıntılarıyla açıklanmış ve sanki arkeolojik bir kazıda henüz ortaya çıkarılmış bir antika eser gibi aydınlatılmıştı. Kitap, önemli ölçüde, herkesin zevk aldığı bir lezzete sahipti: herkesin birbiriyle aşık attığı bir reklam dünyasında başını sallamak ve kendi yanılmaz görüntüsüne karşı hazin bir hayranlık duymaktan başka çare yoktu.

Ancak, gösteriş merakımızın tasviri, her ne kadar eğlendirici ve isabetliyse de, kitabın örnekleme malzemesi olmaktan başka özellik taşııyordu. Çünkü, adından da anlaşılacağı üzere, bu, bir çalışmayan sınıf kuramı araştırmasıydı. Gerçi, Veblen, yol boyunca daha çarpıcı olan çevre manzaralarını yorumlamak üzere molalar verebilirdi, ama onun derdi, yolculuğunun başlangıç noktası, yani ekonomik insanın özelliği, kendi toplumunu bir çalışmayanlar sınıfına sahip olacak şekilde inşa etmeyi nasıl başardığı, çalışmamanın ekonomik anlamı gibi sorulardı.

Klasik iktisatçılara göre, bu tür sorular, akıl yoluyla cevaplandırılabilirdi. Onlar, dünyayı, rasyonel olarak kendi çıkarlarını korumaya çalışan bireyler açısından görüyorlardı. Bazen, Malthus’un umutsuzca çoğalan çalışan sınıfları gibi, vahşi insan doğası üstünlüğü ele geçiriyordu, ama insanoğlu genellikle bir mantıklı yaratıklar topluluğu olarak tanımlandı. Rekabet mücadelesinde kimi üste çıkmış, kimi dibe çökmüş ve başarılı olacak kadar şanslı veya zeki olanlar harcadıkları emeği en aza indirmek için –doğal olarak- talihlerinin sağladığı avantajı kullanmışlardı. Her şey bu kadar basit ve son derece mantıklıydı.

Fakat böyle bir insanlık anlayışının Veblen açısından pek az anlamı vardı. Toplumu bir arada tutan gücün, rasyonel olarak hesaplanan “öz-

çıkarmış” olduğundan hiç emin değildi; çalışmamanın kendi içinde tercih edilebilir olduğuna da, çalışmaya göre tercih edilebilir olduğuna da tamamen inanmamıştı. Okuduğu kitaplarda, varlığı pek bilinmeyen insanların, Amerika Kızılderilileri'nin, Japon Ainuları'nın, Nilgiri Dağları'ndaki Todalar'ın ve Avustralya yerlilerinin yaşam biçimlerini görmüştü. Bu insanlar, kendi basit ekonomileri içinde bir çalışmayanlar sınıfından tamamen yoksun görünüyordu. Hatta, hayatta kalmanın bedelinin çalışmak olduğu bu tür toplumlarda, kan ter içinde çalışmasının onu küçük düşürebileceğini aklına bile getirmeden, hangi iş olursa olsun, herkes çalışıyordu. Bu ekonomilerin olumlu işleyişini sağlayan, kâr ve zarar kaygıları değil, doğal bir işçilik gururu ve ana baba olarak gelecek kuşaklar için duyulan kaygıydı. İnsanlar günlük çalışma sürelerinde birbirleriyle yarışıyor ve bir iş yapmamak (boş zaman) tamamen yasaklanmıyorsa bile kesinlikle kınanıyordu.

Ama Veblen'in gözüne çarpan bir başka toplum türü daha vardı. Polinezyalılar, eski İzlandalılar ve feodal Japonya'nın Şogunlar'ı, sanayi öncesi toplumun farklı bir türüydüler. İyi tanımlanmış bir çalışmayan sınıfları vardı. Hemen kaydetmek gerekir ki, bu sınıflar “aylak” değildi. Tam tersine, toplumun en meşgul, en çok çalışan üyeleri arasındaydılar. Ama bütün “iş”leri çapulculuktu; kol güçleri veya yetenekleriyle fiili servet üretimine katılmıyorlar, servetlerini zorla veya hileyle ele geçiriyorlardı.

Ama bu çalışmayan sınıflar, karşılığında hiçbir verimli hizmet sunmadan bir şeyler aldıkları halde, bunu toplumun tam onayıyla yapıyorlardı. Çünkü bu toplumlar, bu verimsiz sınıfları besleyebilecek kadar zengin olmanın yanı sıra, onlara hayranlık duyacak kadar da saldırgandı; çalışmayanlar arasına katılabilenler, işe yaramaz ve yağmacı olarak görülmek bir yana, güçlü ve yetenekli sayılıyordu.

Bunun sonucunda, çalışmayla ilgili tutumda temel bir değişiklik meydana gelmişti. Çalışmayan sınıfın faaliyetleri, yani zorla servet kazanmak, yüceltici ve onur verici olarak görülmeye başlamış, buna karşılık, bir süre sonra, katıksız emek de utanılacak bir onursuzluğa dönüşmüştü. Klasik iktisatçıların insanın doğasında bulunduğunu düşündükleri ‘çalışmanın biktiriciliği kavramını’, Veblen, bir zamanların onurlu yaşam biçiminin, çapulculuk hevesinin etkisi altında değer yitirmesi olarak görüyordu.

Peki ama bütün bunların Amerika veya Avrupa ile ne ilgisi var? Çok. Çünkü, Veblen'e göre, modern insan, barbar atalarından pek az farklıydı. Zavallı Edgeworth bunu duysaydı herhalde ürperirdi, çünkü onun haz makinesinin yerine savaşçıları, kabile reislerini, otacıları, büyücüleri,

yiğitleri ve hepsinin temelini oluşturan dehşet içindeki alçakgönüllü sıradan insanları koymaktan farkı yoktu bunun. Daha sonraki bir makalesinde, Veblen, “Yaban yaşamın disiplini,” diyordu, “insan ırkının varoluş tarihi içindeki bütün kültürel aşamaların en uzun ve muhtemelen en çok çaba gerektireni olmuştur; öyle ki, insan doğası, kalıtsal olarak, hâlâ yaban insan doğasıdır ve sonsuza dek öyle olmaya devam etmek zorundadır.”¹⁸

Veblen, modern yaşamda geçmişin mirasını görüyordu. Çalışmayan sınıf, uğraşısını değiştirmiş, yöntemlerine incelik kazandırmıştı, ama amacı değişmemişti: malların çalışmaksızın çapulculukla ele geçirilmesi... Elbette, artık ganimet veya kadın için uğraşmıyordu; barbarlıktı bu. Ama para peşinde koşturuyordu, para biriktirmek ve onun savurganca veya incelikli bir gösterişe konu olması da, Kızılderili çadırlarının üzerinde asılı kafa derilerinin günümüzdeki bir benzeriydi. Çalışmayan sınıf sadece eski çapulculuk modelini sürdürmekle kalmıyor, kişisel güce hayranlık duymak şeklindeki eski anlayış tarafından da onaylanıyordu. Toplumun gözünde, çalışmayan sınıfın üyeleri hâlâ toplumun daha savaştı ve daha korkutucu üyeleri, bu nedenle, aşağıdaki sıradan insan, onların üstünlüklerine özeniyordu. Herkes, işçi, orta sınıf yurttaş, kapitalist, göze çarpacak şekilde para harcayarak (aslında paranın aşırı israfı yoluyla) çapulcu gücünü göstermeye çalışıyordu. Veblen bunu şöyle izah emekteydi: “Toplumun gözüne iyi görünmek için, belirli ancak tanımsız bir geleneksel refah ölçütüne ulaşmak gerekir; tıpkı ilk çapulculuk aşamasında barbar insanın fiziksel dayanıklılıkta, düzenbazlıkta, silah kullanmada kabilesinin ustalık ölçütüne ulaşması gerektiği gibi.”¹⁹ Aynı şekilde, modern toplumda da herkes, sadece muhatabıyla şiddetli bir üstünlük yarışına girmekle kalmıyor, aynı zamanda, “içgüdüsel olarak”, yaşamını yağmacı olmayan bir iş tutup kazanmakla bağlantılı bir aşağılanmayı da hissediyordu.

Çok mu ileri gitmiş gibi geliyor kulağa? Kendimizi barbarlar olarak düşünmeye alışkın değiliz, böyle bir karşılaştırmaya sinirlenir veya onunla alay ederiz. Bütün tuhafılığına karşın, Veblen’in gözlemlerinde bir hakikat cevheri vardır. Fiziksel çalışma, daha kibar olduğu düşünülen büro işine kıyasla toplumsal olarak küçümsenir. Servet birikiminin, genellikle (en azından başarılı bir yönetim olması halinde), rasyonel istek ve ihtiyaçlar noktasının çok ötesine geçtiği bir gerçektir. Ekonomik davranışın nedenlerinin, davranışın ondokuzuncu yüzyıl akılcılığı ve sağduyusuyla ıslah edilmesi yerine, derinliklerde yatan akıldışlıklar açısından ele alındığında çok daha iyi anlaşılabilceği yollu temel

içgörüsünden yararlanmak üzere, Veblen'in ("yaban hayatın disiplini" gibi, günümüz ilkel toplum araştırmalarının ışığında kimileri zayıf görünen) antropolojik açıklamalarını kabul etmemiz gerekmez.

Sırf bu akıldışlıkların (psikolojik veya antropolojik) ne olduğunu araştırmak için burada oyalanmamıza gerek yok. Eylemlerimizin kaynağına doğru gittiğimizde, sevimli akılcılık açıklamalarının derinlerine gömülü bir alt tabaka ile karşılaşmamız bile yeterlidir. Örneğin, Robert ve Helen Lynd, *Middletown* adlı klasik araştırmalarında, Büyük Buhran sırasında, çalışan sınıfın en yoksul kesimi dışında bütün sınıflar –daha kimi “zorunlu” lüks harcamaları tırpan yemeden– yiyecek ve giyecek harcamasını azalttığı halde, dönemin orta ve yüksek sınıflarının tutumunda rastlanan ‘gösteriş için gösteriş yapmak’ ölçütünün bütün dergilerin reklam sayfalarında bolca sınındığını bulgulamıştır. Rekabetçi taklit virüsünden kimse bağışık değildir. Keşke sadece Veblen'in çapulcu barbarlarının tutumu, bize kendi tutumumuzu edebi bir yolla açıklayabiliyor olsaydı!..

Dikkat çekilmesi gereken son bir nokta daha var. İnsanın kısmen uygarlaşmış bir barbar olarak kabul edilmesi, çalışmayan bir sınıfın varlığını ve gösterişin bir harcama biçimi olarak kabulünü açıklamaktan daha fazlasını yapar. Doğrudan toplumsal uyumun niteliği hakkında ipucu verir: Çünkü, ilk iktisatçılar, kendisini oluşturan sınıfların güçlü çıkar farklılıkları karşısında toplumu bir arada tutan şeyi açıklamakta çok başarılı olamamışlardır. Örneğin, Marks'ın görüşü doğru ve proletarya uzlaşmaz bir şekilde ve tamamen kapitaliste karşı idiyse, devrimin hemen patlamasını önleyen neydi? Veblen bir cevap bulmuştur: Alt sınıflar üst sınıflarla kanlı bıçaklı değildir; aralarındaki ortak tutumların görünmeyen fakat çelik gibi sert bağlarıyla birbirlerine bağlıdırlar. İşçiler, yöneticilerinin yerine geçmek istemez; onları taklit etmeye çalışır, onlara öykünür. Yaptıkları işin, patronlarının, ustalarının yaptığı işten nasılsa daha az “onur verici” olduğu genel yargısını kendiliklerinden kabul etmişlerdir; amaçları kendilerini bir üstün sınıftan, yüksek sınıftan kurtarmak değil, oraya tırmanmaktır. Çalışmayan sınıf kuramında, bir toplumsal istikrar kuramının esası yatmaktadır.

* *

*

Veblen *Leisure Class*'ın 1899'da yayınlanmasından sonra, bir iktisatçıdan ziyade bir taşlama, bir hiciv ustası olarak da olsa ünlenmişti. Ra-

dikaller ve aydınlar ona tapıyordu, ama o bunların övgülerini hiç ciddiye almadı. İktisatçı meslektaşları hâlâ sosyalist olup olmadığını ve onu ciddiye almak gerekip gerekmediğini merak ediyordu. Haklı olarak şaşkındılar: Marks'ı bir cümlede övüyor, sonrakinde eleştiriyordu, en ciddi sosyal yargıları genellikle ürkütücü bir mizah veya son derece doğrudan bir düşünce denebilecek entelektüel bir şaka gibi görünüyordu.

Bu arada, Veblen de kendi iş sistemi tanımını geliştirdiği bir başka kitap üzerinde çalışıyordu. Bir tanıdığı olan Bayan Gregory'ye şunları yazmıştı: "Üzerinde çalıştığım kitap, kimilerinin övgü dolu sözlerine bakılırsa, hâlâ konunun çok ötesinde, kitabı gören dostlarıma bakılırsa, çok yakınında. Söz konusu kitap, *The Theory of Business Enterprise*'dir. Gerçeklerden başışık olmanın sonucu sayılabilecek tüm o yadsımayla kuramlaştırmakta özgür olduğum bir konu."²⁰

Yeni kitap 1904'te yayınlandı. Gerçeklere dayansın veya dayanmasın, birinci kitabından daha parıltılı ve daha da ilginçti. Çünkü, savunduğu görüş, sağduyuyu, akli hiçe sayar görünüyordu. Adam Smith döneminden beri her iktisatçı, kapitalisti ekonomik tablonun itici gücü olarak kabul etmiş, ister daha iyiye doğru ister daha kötüye doğru gitsin, onu genel olarak ekonomik gelişmenin ana dinamosu olarak görmüştü. Veblen'le birlikte bunların hepsi altüst oldu. İşadama hâlâ ana unsurdu, ama artık itici güç değildi. Artık sistemi sabote eden kişi olarak tanımlanıyordu!

Söylemeye gerek yok ki, bu, sarsıcı bir görüş üretebilecek tuhaf bir toplum perspektifiydi. Veblen, Ricardo veya Marks ya da Victoria dönemi iktisatçıları gibi insanların çatışan çıkarlarından değil, daha aşağıdaki bir aşamadan, teknolojinin insani olmayan alt tabakasından işe başlamıştı. Veblen'in ilgisini çeken, makineydi. Topluma makinenin hakim olduğunu, onun ölçütlerine takılıp kaldığını, zamanını onun düzenli işleyişine göre ayarladığını, onun yanlış yapmama hassasiyetine uydüğünü görmüştü. Bunun da ötesinde, ekonomik sürecin kendisinin de, esasen, mekanik nitelikte olduğunu kavramıştı. İktisat üretim, üretim de toplumun dışlilerinin mal üretir gibi iç içe geçmesi demekti. Böyle bir toplumsal makinenin ihale tekliflerine ve, elbette, parçaların en verimli şekilde çalışmasını sağlayacak ayarlamaları yapmak üzere teknisyenlere, mühendislere ihtiyacı vardı. Geniş kapsamlı bir bakıştan hareketle, toplum, en iyi, devasa fakat bütünüyle gerçekçi bir mekanizma, son derece uzmanlaşmış, son derece eşgüdümlü bir insan-saat olarak tanımlanabilirdi.

Peki, işadama bu tablonun neresine oturtulacaktı? Çünkü işadama sadece para kazanmakla ilgilenirken, makine ve onun mühendis efendi-

leri de mal üretmekten başka amaç bilmiyorlardı. Makineler iyi çalıştırılır ve birbirlerine sorun çıkmadan uyumlandırılırsa, tek amacı kazanmak olan bir insanın burada yeri ne olacaktı?

İdeal olarak, böyle bir yer olmayacaktı. Makine, değerlerle ve kazançlarla ilgilenmiyordu; o mal öğütüyordu. Bu nedenle, mühendisliğe dönmedikçe işadaminin yapacağı iş yoktu. Ama o da, çalışmayan sınıfın bir üyesi olarak, mühendislikle ilgilenmiyordu; o, biriktirmek istiyordu. Bu ise, makine tarafından yapılması hiç düşünülmeyen bir şeydi. Böylece, işadamı, toplumsal makine çerçevesinde çalışarak değil, ama ona karşı komplo kurarak amacına ulaşıyordu. Onun işlevi, mal üretimine yardımcı olmak değil, düzenli çıktı akışında bozulmalara neden olmaktı; böylece, değerler-fiyatlar inip çıkacak ve bu karışıklığı kâr elde etmek için kendi lehine kullanabilecekti. Böylece, dünyadaki fiili üretim aygıtının makine-benzeri bağımlılığının tepesindeki işadamı, bir krediler, borçlar ve hayali sermaye artırımları üstyapısı oluşturdu. Aşağıda, toplum kendi mekanik rutini içinde alt üst oldu; yukarıda, finans yapısı sarsıldı ve yön değiştirdi. Gerçek dünyanın mali dengesi bozulurken, sürekli olarak kâr fırsatları ortaya çıktı, kayboldu, yeniden ortaya çıktı. Ama bu kâr arayışının bedeli yüksekti; toplumun kendini ihtiyaç duyduğu şeylerle donatma çabalarının engellenmesi, yok edilmesi, hatta bilerek yanlış yönlendirilmesiydi bu bedel.

Veblen'in bu tezi, allak bullak edici olmaktan ziyade, her şeyden önce, yüz kızartıcıdır. İşadaminin üretim çıkarlarına karşı çalışması gerektiği, kabul olunmuş doktrinlere karşı çıkmaktan da kötü, aptalca görünmektedir.

Ama bu kuramı tuhaf bir şekilde çarpık ve keskin bir zekanın ürünü diye reddetmeden önce, Veblen'in konu edindiği manzaraya bir kez daha bakalım. Unutmayalım ki, bu, Matthew Josephson'un –isabetle– soyguncu baronlar devri diye tanımladığı Amerikan sanayi çağıdır. İş dünyası devlerinin, barbar kabile reisleri gibi, küstah, sorumsuz ve eylemlerinden dolayı suçlanamayacak biçimde kullandıkları iktidar örneklerini daha önce inceledik; büyük ölçüde, yağmacı amaçlarını gerçekleştirebilmek üzere neler yapabileceklerini biliyoruz. Bütün bunlar, Veblen'in değirmeninde öğütülen buğday olmakla birlikte, onun sabotaj iddiasını tam olarak haklı çıkarmaz. Bunun için, soyguncu baronların bir kusuruna daha göz atmamız gerekir: *bu adamlar mal üretimine karşı ilgisizdi.*

1868'den bir olayı örnek verebiliriz. O günlerde, Jay Gould, Erie Demiryolu Şirketi'nin denetimini sağlamak için Vanderbilt'le cebelleşiyordu; sanayileşme tarihine düşülen canlı bir dipnot, Gould ve adamlarının

bir kayıkla Hudson Nehri'nin karşı kıyısına kaçmak zorunda kaldığını ve New Jersey'deki bir otele barikat kurduklarını yazar. Ne var ki, alın-tılamak üzere konumuza ara verdiğimiz şey, onların ilkel çatışmaları değil, mevcut demiryoluyla hiç mi hiç ilgilenmiyor olmalarıdır. Çünkü Gould, bir yandan Vanderbilt ile savaşıırken, öte yandan, müdürlerinden birinden şöyle bir mektup almıştı:

Demir raylar, bir trenin ancak sıradan bir yolcu veya katar hızıyla gitmesinin güvenli olacağı Jersey City ve Salamanca veya Buffalo arasında, sizin hattınıza hemen hemen bir mil mesafeye kadar, görülmemiş biçimde kırıldı, çatladı ve yıprandı; hattın birçok kısmı, ancak bütün trenlerin hızının saatte 10 veya 15 mile düşürülmesi halinde emniyetle aşılabilir durumda.²¹

Kazalar artınca, başkan yardımcılardan biri, "Halk kendi başının çaresine bakabilir. Benim yapabileceğim, elimden geldiği kadar hattın bakımıyla uğraşmaktır," diyor, yani telaş içinde çöken mali kalesini ayağa kaldırmaya çalışıyordu.

Gould da farklı düşünmüyordu. Amerikan maliyesinin Altın Çağ'ının kahramanlarından pek azı, stoklarının, bonolarının ve kredilerinin oluşturduğu yapının altında yatan katı gerçeklerle ilgileniyordu. Daha sonra, Henry Ford adında bir adam, üretimden başka şey düşünmeyen bir sanayi bayraktarları dönemi başlatacağı belki, ama Harri-man'lar, Morgan'lar, Frick'ler, Rockefeller'lar, can sıkıcı bir mal üretme işi yerine, muazzam bir soyut servet yığınının kendi çıkarları için kullanımıyla ilgilenmekten henüz çok uzaktılar. Örneğin, Henry Villard, 1883'te, çoğu kişi tarafından bir iş dünyası kahramanı olarak ilan edilmişti; o yıl, kıtanın öteki tarafındaki, yine kendisine ait büyük Kuzey Pasifik hattıyla birleşen Gold Spike hattını açmıştı. Binlerce insan sevindi, gösteri yaptı; Büyük Reis Oturan Boğa (sırf bu amaçla hapisten çıkarılıp serbest bırakılmıştı), başında bulunduğu Sioux kabilesinin av alanlarını resmen demiryolu şirketine devretti; iktisatçılar, örgütleme dehası karşısında Villard'ın küçük mali suçlarının hiçbir önemi olmadığını ilan ettiler. Bu hayranlar, rakip demiryolu şirketlerinden birinde çalışan James Hill'in yazdığı bir mektubu bilselerdi, herhalde başka türlü düşünürlerdi. Hill, Villard İmparatorluğu'nu olumsuz bir bakışla inceledikten sonra şunu ifade etmişti: "...demiryolu hatları iyi bir arazide yer alıyor. Bazıları zengin ve büyük tonajlar taşıyor; ama mevcut durum için olması gerekenin çok ötesinde sermaye yatırımına ihtiyaç var, gü-

zergâh ve sınıfların seçimiye berbat. *Pratik olarak, dikkatle yeniden inşa edilmesi gerekecek.*"²²

Son bir örnek: 1901'de Birleşik Devletler Çelik Şirketi'nin kuruluşu. Veblen'in gözüyle bakıldığında, çelik karteli, çelik üretmek için kurulmuş çok büyük bir toplumsal makine, daha verimli ve eşgüdüm halinde çalışmaları için ortak bir yönetim altında toplanmış fabrikalar, fırınlar, demiryolu hatları ve madenler topluluğuydu. Ama, U. S. Steel'i "yaratılan" insanların gözünde, bu, sadece önemsiz, ikinci derecede bir değerlendirmeydi. Nihai dev şirket, 682 milyon dolarlık bir gerçek varlığa sahipti, ama 303 milyon dolarlık bono, 510 milyonluk tercihli hisse ve 508 milyonluk adi hisse karşılığında satılmıştı. Bir başka anlatımla, finansal şirket, gerçek şirketin iki katı büyüklükteydi ve adi hisselerinin arkasında "iyi niyet" in özlü varlığından başka hiçbir şey yoktu. Ancak, bu soyut varlığın yaratılış sürecinde, J. P. Morgan and Company 12.5 milyon dolarlık bir ücret aldı ve tabandaki kurucuların abone kârları 50 milyon dolara ulaştı. Kısaca, teşebbüsü kurmak, toplam 150 milyon dolara mal olmuştu. Bütün bunlar, Veblen'in kafasındaki amaca uygun, çelik üretimine hazırlık aşaması niteliğinde son derece verimli bir makine olarak kullanılıysaydı, belki hoş görülebilirdi. Ama kullanılmadı. 13 yıl boyunca çelik rayların fiyatı ton başına 28 dolarken, üretilmeleri bunun yarısından az bir paraya mal oluyordu. Yani teknolojik birleşmenin bütün kazancı, hayali bir finans yapısının korunması uğruna heba edildi.

Dönemin koşullarında, Veblen'in kuramı pek de gerçekdi, pek de yabana atılır görünmüyor. Acı vericiydi, zira son tahlilde bir incelik olarak kabul edilen uygulamaları, yaban bir ritüelin terimleriyle tanımlanmıştı. Ne var ki, başlıca savı, gerçekler tarafından gayet iyi belgelendi; büyük iş baronlarının işlevi, verimli mekanizmayı fiilen işleten insanların işlevlerinden gerçekten çok farklıydı. Gözü kara mali düzenbazlık oyunu, mal akışının geliştirilmesine olduğu kadar bozulmasına da yol açmıştı.

Ne tuhaftır ki, kitap, *Leisure Class*'tan daha az heyecan yarattı. *The Theory of Business Enterprise*, asla, profesyonel okurların sınırını aşır *Leisure Class*'ın yaptığı gibi ülkenin entelektüel dünyasını fırtına gibi fethedemedi. Daha zordu; daha teknikti; muhtemelen, ülkenin akademisyenlerine, eğer isterse "teknik" iktisat da yazabileceğini göstermek üzere birkaç formül de içeriyordu. Ama temeli oluşturan soğuk, coşkusuz anlatım gözden kaçmayacak bir unsurdur. Veblen'e göre, işadamları, esasen yırtıcı ve yağmacıydı, ama onlar veya savunucuları, faaliyetlerini, karmaşık arz ve talep veya marjinal fayda mantığı içinde gizleyebilirdi.

Daha sonra, “Sanayinin Bayraktarı” başlıklı bir makalede, işadamlarını gerçekte gördüğü gibi tanımlayacaktı. Aşağıdaki paragraf, girişimcilik işlevini tanımlamak için kullanılan “tetikte bekleme” teriminin ne anlama geldiğini açıklamaktadır:

Kuşkusuz, sözcüklerin bu biçimi, yani “tetikte beklemek”, öncelikle, her şeyi gören ve merhamet sahibi bir Tanrı'nın, kendilerine layık görmekten hoşnut olduğu yazgıyı kat etmek üzere bir sürü sinek ve örümceğin gidip geldiği bir yol üzerinde kendi yaşam alanını bulan, akli muhakeme olgunluğuna erişmiş bir kara kurbağasının zihin yapısını tanımlamak üzere kullanılmıştır; ama, kestirme bir yolla ifade edersek, sağduyulu iş ilkeleri tarafından yönetilen olgun sanayi bayraktarları düzenini tanımlamak için de uygun bulunabilir. Bu koşullardaki bir kurbağanın yüzüne iyi huylu bir kıfayet hissi yayılırken, heybetli gövdesi, ilkelerin piramidal istikrarının temin edildiğine işaret eder.²³

The Theory of Business Enterprise'a eşlik eden bu tür bir retorik, Veblen için çok önemli bir düşünsel amacı vardı: bir toplumsal değişim kuramı oluşturmak... Daha doğrusu, kitap, işadamlarının ve onu ayakta tutan sistemin çöküş kuramıydı. Veblen, iş dünyası önderlerinin günlerinin sayılı olduğuna, güçlerine rağmen onlara karşı zorlu bir düşmanın oluştuğuna inanıyordu. Bu, işçi sınıfı değil (çünkü *Leisure Class*, alt tabakanın önderlerine nasıl baktığını göstermişti), fakat daha da amansız bir düşmandı: makine...

Veblen, makinenin, “antropomorfik düşünce alışkanlıklarını yok ettiğini” düşünüyordu.²⁴ İnsanları gerçekçi açıdan düşünmeye zorluyordu; kesin, ölçülebilir, hurafe ve dirimselcilikten uzak biçimde düşünmeye... Bu nedenle, makineyle temas kuranlar, “doğa yasası” varsayımlarını ve çalışmayan sınıfı kuşatan toplumsal farklılaşmayı hazmetmeyi gittikçe daha zor bulmaya başlıyorlardı. Toplum, böylece, bölünmüştü: ama zenginlere karşı yoksullar olarak değil, işadamlarına karşı teknisyen, diktatöre karşı mekanik, gelenekçiye karşı bilim adamı olarak...

Daha sonraki kitaplar dizisinde, özellikle *The Engineers and the Price System* ve *Absentee Ownership and Business Enterprise*'de, “devrim” sözcüğünü daha ayrıntılandırarak kullandı. İş sisteminin karmaşasına son vermek üzere, toplumdaki, er geç bir mühendisler ordusu çıkarılacaktı. Gerçek üretim gücü zaten onların elindeydi, ama henüz iş sisteminin gerçek bir sanayi sistemiyle bağdaşmayacağını farkında değil-

lerdi. Bir gün kendi aralarında toplanıp karar verecekler, “hazır bulunmayan malik vekilleri” olmaktan vazgeçip ekonomiyi çok büyük ve iyi düzenlenmiş bir üretim makinesinin ilkelerine göre işleteceklerdi. Peki ya yapmazlarsa? O zaman, iş dünyası, yozlaşarak sonunda bütün eski diktatörleri yeniden göreve çağıracağı bir kaba güç, gizlenmeyen bir ayrıcalık ve keyfi yönetim sistemine dönüşünceye kadar çapulculuğunu ve yırtıcılığını artıracaktı.

1921’de yazan Veblen’e göre, bu çok uzun bir süreçti. *The Engineers and the Price System* adlı kitabının son cümlesi şöyleydi: “Mevcut durumda, şimdilik, muhafızların veya hazır bulunmayan malikleri oluşturan, geniş, hali vakti yerinde yurttaşlar kitlesinin duyarlılığının bir nebze olsun harekete geçmesini gerektirecek bir şey yoktur.”²⁵ Bu “şimdilik”, insanoğlunun tipik özelliğidir. Biçeminin üzerinde kafa yorulmuş tanımsızlığına rağmen, yazısı boyunca bir nefret belli belirsiz hissedilir. Yine de, bu, kişisel bir nefret, hakarete uğramış birinin hıncı değil, bir insanın, bütün bunları gelip geçici olarak gören bir insanın, eğlendirici ve alaycı kopuşu, ritüel ve inancının zamanla başka bir şeye dönüşmesidir.

Ama şimdi, onun söylediklerini değerlendirmenin zamanı değil, bunu sonra yapacağız. Ancak ilginç, tuhaf bir karşılaştırmaya değinebiliriz. Veblen’in genel yaklaşımı, bize, Veblen’in tam tersi bir kişiliği, tuhaf, yarı deli ütopyacı sosyalist Kont Henri de Saint-Simon’u hatırlatır. Saint-Simon’un üreticiyi övdüğünü ve süs olarak kullanılan memurla alay ettiğini de hatırlayın. Saint-Simon’un, vaktiyle, “Kral hazretlerinin kardeşi”ni sarakaya almasının kamuoyunu aynı ölçüde sarstığını düşünürsek, belki, Veblen’in kapitalist derebeyini küçümsemesini de anlayışla karşılayabiliriz.

1906 yılı, Veblen’in Chicago’da bulunduğu son yıldır. Yurtdışında da ün kazanmaya başlamıştı: Norveç kralının da bulunduğu bir yemeğe katıldı ve, beklenmedik bir duygu gösterisiyle, oğlunun bir kralla tanışmasından derin bir şekilde etkilenen annesine ziyafetin mөнüsünü gönderdi. Fakat memlekette işler pek iyi değildi. Çapkınlıkları çok geride kalmış olmasına, kitaplarına ve yeni kazandığı asistanlık unvanına rağmen, davranışları, Rektör Harper’ın düşündüğü anlamda, üniversiteyi tanıtacak türden değildi.

Yeni bir iş aradı. Ancak, olumlu anlamda ünlü olmaktan ziyade, adı çıkmış durumdaydı; bu nedenle, yeni bir iş bulmakta büyük güçlük çekiyordu. Sonunda, Stanford’a gitti. Ama ünü ondan önce gitmişti: dehşetengiz bilgisi, kişisel dokunulmazlığı, evlilik dışı ilişkileri... Hepsi

olabildiğince ortadaydı. Herhangi bir konuda fikrini açıklamayı çılgınca reddetmesine katlanan birkaç meslektaşını etkiledi ve “her şeyi bilen en son insan” diye tanınmaya başladı. Ama ev ekonomisi değişmedi: bir keresinde, bir dostu, nezaket gösterdiğini umarak, Veblen’in evinde kalan bir hanımdan yeğeni diye söz etmişti. Veblen, “Hayır, yeğenim değildi,” diye düzeltti. Böylece, mesele kapandı.

Karısı 1911’de onu boşadı. Dayanılmaz bir koca olmalıydı: hayranlarından gelen mektupları, karısının onları orada bulacağından emin olduğu ceplerinde taşırdı, buna rağmen, evliliğin düzeleceğini uman da yine karısıydı. Ne var ki, geçici süreler dışında, asla düzelmedi. Bir keresinde, Ellen’in hamile olduğunu sandığı bir anda, Veblen onu panik içinde babasının evine göndermişti. Kendisinin babalığa kesinlikle uygun olmadığını düşünüyor ve korkularını, aile içinde erkeğin önemsizliği hakkındaki antropolojik iddialarla haklı göstermeye çalışıyordu. Sonunda, boşanma kaçınılmaz bir zorunluluk haline geldi. Ellen, kendi kendini teselli ettiği uzun bir mektubun sonunda şunları yazıyordu: “Pazarlıkta kendisine düşen, bana ayda 25 dolar sağlamak olmasına rağmen, Bay Veblen, muhtemelen, bunu yapmayacak.” Haklıydı.

Boşandığı yıl, bir kez daha taşındı; bu kez Missouri Üniversitesi’ne. Yalnız ve mizacı gereği bodrum katında yaşayan ünlü bir iktisatçı olan dostu Davenport’un evinde kaldı. Yine de, Veblen için çok verimli bir dönemdi. Chicago’daki günlerini yeniden gözden geçirdi, öğretim kurumlarındaki çarpıklıkları, Amerikan üniversitesi üzerine o güne dek kaleme alınmış en iğneleyici yazıda, gücü her şeye yeten halkla ilişkiler ve futbol kurumları içinde ele aldı: *The Higher Learning in America*. Kitap henüz yazılma aşamasındayken, Veblen, yarı ciddi bir vurguyla, alt başlığının “Mutlak Ahlaksızlık Üzerine Bir Araştırma” olacağını söylemişti.

Daha da önemlisi, dikkatini savaş tehdidinin yakın olduğu Avrupa’ya çevirmişti; hanedancı ve savaşçı devlet yapısını bir bağır sak kurduna benzeterek Almanya hakkında şu iğneleyici sözleri yazdı: “...bağır sak kurdunun ev sahibiyile ilişkisi, sözcüklerle güzelleştirilebilecek, âdet yerini bulsun diye veya ileride kullanılmak üzere şefkatle barındırıldığını ileri süren bildik ikna yöntemiyle haklı çıkarılacak bir şey değildir.”²⁶ *Imperial Germany* adlı kitabı, alışılmadık bir kaderin kurbanı oldu; hükümetin propaganda bürosu onu savaştaki amaçları doğrultusunda kullanmak istediği halde, Posta İdaresi, kitapta İngiltere ve ABD hakkında birçok olumsuz yorum bulunca onu posta hizmetinden men etti.

Sonunda savaş başlayınca, Washington'un hizmetine girdi: yurtseverliği barbar kültürün bir başka belirtisi olarak gören bu adamın kendisi de yurtseverlikten yoksun değildi. Ne var ki, Washington'da ona istenmeyen adam muamelesi yapıldı; herkes onun hakkında bir şeyler biliyordu, ama kimse onu istemiyordu. Nihayet, Gıda İdaresi'nde önemsiz bir görevle bir kenara itildi. Orada da, yine kendisi gibi davrandı, olduğu gibi göründü, en iyi nasıl hasat kaldırılacağı hakkında kısa notlar yazdı; ama önerileri, mevcut kırsal toplumsal ve ticari uygulamaların topyekün yeniden düzenlenimini gerektirdiğinden, "ilginç" diye nitelendi ve unutuldu. İşgücünün serbest kalması için, ev hizmetçilerinin işverenlerine yüksek bir vergi uygulanmasını önerdi; bu da dikkate alınmadı. Şu ise, tipik bir Veblen önerisiydi: evlerdeki vekilharçlar ve üniformalı uşaklar, diyordu, "günlük işleri biraz kaslarını güçlendirip kollarını azaltır azaltmaz, kendiliğinden hamal olarak nitelendirilecek tipik ve seçkin bir gürbüz vücutlular guruhudur."

1918'de liberal bir dergi olan *Dial*'da yazmak üzere New York'a geldi. Avrupa'nın karşı karşıya olduğu seçeneklerin, bütün barbarca savaş dürtüleriyle eski düzenin bir devamı veya ekonomik iş sisteminden vazgeçilmesi olduğunu cesaretle dile getirdiği *An Inquiry into the Nature of the Peace*'i henüz yayınlamıştı. Program önce konuşuldu, tartışıldı, sonra unutuldu. Veblen, tezini *Dial*'da pazarlamaya çalıştı, fakat her sayıda tiraj düştü. John Dewey, Charles A. Beard, Dean Roscoe Pound gibi bir yıldızlar gurubuyla birlikte New School for Social Research'te ders vermesi istendi. Ama bunun da tadı kaçtı: sınıfta hâlâ anlaşılmasız şekilde konuşuyordu; başlangıçta dolup taşan derslerinde, kısa süre içinde bir avuç öğrenci kaldı.

Tuhaf bir şöhret ve başarısızlık karışımıydı bu. H. L. Mencken şöyle yazmıştı: "Veblencilik bütün ihtişamıyla parlıyordu. Veblenciler, Veblen Kulüpleri ve dünyanın bütün acıları için Veblen çareleri vardı. Chicago'da Veblen Kızları vardı; belki Gibson Kızları artık yaşlandığı ve umut kırıcı olduğu için..."²⁷ Ama Veblen için bir anlamı yoktu. New School'un girişindeki bir büstü onu öylesine mahcup etmişti ki, sonunda, daha az dikkat çektiği bir yere, kütüphaneye kaldırıldı. Kişisel olarak, neredeyse çaresiz, kimsesizdi; yaşamın günlük sorunlarının orta yerinde, kendileri de önemli iktisatçılar olan Wesley Mitchell ve Isadore Lubin gibi birkaç eski öğrencisi bakıyordu ona. Bir süre, sabırsızlıkla yeni bir dünyanın kurulması, bir mühendisler ve teknisyenler döneminin başlaması için bir işaret bekledi ve Rus Devrimi'nin böyle bir dönemin öncüsü olmasını umdu. Ama gördüğü şey onu düş kırıklığına uğrat-

tı ve New School'dan Horace Kallen'ın yazdığı gibi, "Beklediği şey olmayınca, belirgin bir irade ve ilgi kaybının, bir tür ölüme yönelimin işaretlerini sergilemeye başladı."

Geç de olsa, kendisine Amerikan İktisat Derneği'nin başkanlığı teklif edildi. "Benim ihtiyacım olduğu zaman önermediler," diyerek reddetti. Sonunda tekrar California'ya gitti. Joseph Dorfman, yazdığı eksiksiz biyografide, Batı'daki küçük kulübesine varışını ve arsa parselinin haksız olarak gaspedildiğini sandığı andaki halini anlatır. "Ufak bir balta aldı ve sorunun üzerine deliliğe benzer kör bir şiddetle, öfkenin aniden harekete geçirdiği bedenlenmiş bir insanın şiddetiyle giderek, camları teker teker kırdı."²⁸ Oysa, tamamen bir yanlış anlamaydı bu; çocukluğunu hatırlatmış olması muhtemel ev yapımı rustik mobilyalar içinde, Roebuck'taki Sears'tan posta yoluyla satın alınmış kalın, kaba işçi kıyafetlerini kuşanıp, doğada hiçbir şeyi, bir yabancı otu bile rahatsız etmeden, sıçanların ve kokarcaların bacaklarına dolanmasına ve kendisi kımıldamadan otururken kulübesini keşfetmesine izin vererek, mutsuz ve belirsiz düşüncelere dalmış olarak, oraya yerleşti.

Geriye bakınca gördüğümüz, ne mutlu ne de başarılı bir yaşamdı. 1914'te evlendiği ikinci eşinin işkence sanrıları vardı ve akıl hastanesine yatırıldı; dostları uzaktaydı; eseri, onu anlamayan amatörlerin eline geçmişti, iktisatçıların çoğunluğu tarafından önemsenmemişti ve mühendislerce bilinmiyordu.

Artık yetmişindeydi ve bir daha yazmadı. "Şabat gününe karşı gelmemeye karar verdim," diye ilan etti, "yazmamak da böyle güzel bir Şabat günü." Kendisini görmeye gelen öğrencileri ise, onu her zamankinden daha mesafeli buldular. Yaltaklanmalara muhatap oldu, kendi kendini tayin etmiş öğrencilerinden mektuplar aldı. Bir tanesi, "İlk yazılarınızı Chicago'nun hangi evinde ve mümkünse hangi odasında yazdığınızı lütfen söyler misiniz?" diye sorarken; *The Theory of Business Enterprise*'yi yeni okuyup bitirmiş bir başkası, nasıl para kazanılacağı konusunda tavsiyesini istiyordu.

1929'da, borsadaki büyük çöküşten birkaç ay önce öldü. Arkasında bir dilek ve kurşun kalemle yazılmış şu talimatları bıraktı: "Öldüğüm zaman, uygun, kolay bir şekilde yapılabilirse, olabildiğince çabuk ve ucuz bir yolla, dini ve başka türlü bir tören olmaksızın yakılmak; küllerimin denize veya denize dökülen büyükçe bir nehre savrulması da dileklerim arasındadır; hiçbir çeşit ve nitelikte mezar taşı, tabut, mezar kitabesi, resim, tasvir, yazıt, anıt istemiyorum, anım veya adım hiçbir yerde veya hiçbir zaman olmasın; yani ne biyografim, ne portrem, ne anıtım, ne

ölüm ilanım, ne bana yazılmış ne benim yazdığım basılmış veya yayınlanmış, tıpkıbasımı yapılmış, kopyalanmış veya dağıtılmış mektuplar..."²⁹

Her zaman olduğu gibi, bu isteği de ciddiye alınmadı: cesedi yakıldı, külleri Pasifik'e savruldu, ama anıtlaştırılması da, kelimenin tam anlamıyla, derhal başladı.

Bu garip kişilik hakkında ne düşünmeliyiz?

Aşırı uçlara kaydığına işaret etmek kesinlikle gereklidir. Örneğin, çalışmayan sınıf tanımlaması, bir sayfada resim sanatının bir şaheseridir ama sonraki sayfada bir karikatüre dönüşür. Kabul edilmiş güzellik kalıplarımız içinden refahın sessiz bileşenini seçip ayırırken, kurnazca, "Bir centilmenin şapkasının veya bir rügan ayakkabının gösterişi, parlaklığı, havı dökülmüş bir elbise kolunun parlaklığından daha fazla doğal güzelliğe sahip değildir,"³⁰ derken, ayakları yere basmaktadır ve zevkimize züppeliğin sirayet ettiği yollu yargısını uysalca kabul etmemiz gerekir. Ne var ki, "Neredeyse inekten farkı olmayan kaba tasarruf önerisi, hayvanın dekoratif kullanımına yöneltilmiş temelli bir itirazdır,"³¹ diye yazdığında, saçmalığa geçmiş demektir. Haylaz Mencken, onu şöyle sıkıştırmıştı: "Büyük sorunlarla boğuşan dâhi profesör, hiç bu ülkede bir yürüyüşe çıkmışlar mıdır acaba? Bu yürüyüş sırasında ineklerin bulunduğu bir otlaktan hiç geçmişler midir? Bu sırada hiç ineğin arkasından dolaşmışlar mıdır? Tam da bunu yaparken, hani kaza eseri sendeleyip de ineği oracıkta...?"³²

Aynı eleştiri, çok büyük ölçüde, Veblen'in işadami tanımlamasına veya şu çalışmayan sınıf meselesine karşı da getirilebilir. Amerikan kapitalizminin sakin günlerindeki finansal devin bir soyguncu baron olduğuna kuşku yokken, Veblen'in onu tanımlayışı, zalimce olmasına rağmen, huzursuz edici bir hakikate değinir. Ama Marks gibi, Veblen de, iş-ticaret kurumunun, tıpkı İngiliz monarşisi gibi, büyük ölçüde değişen bir dünyaya kendisini ne kadar uydurabileceğini ciddi olarak araştırmamıştır. Daha doğrusu (çünkü onun yaklaşım tarzına daha yakındır), en az, makinenin işçinin düşünce sürecini değiştireceğini göremediği kadar, yaşamın o büyük çaplı yeniden düzenleyicisinin de girişimcilik işlevinin doğasını değiştireceğini, çok büyük ve çalışan bir makinenin yöneticisi olarak üstlendiği görevlerden dolayı işadaminin daha bürokratik bir kalıba girmeye zorlanacağını da görmemişti.

Veblen'in makinelere olan delice aşkının bizi biraz tedbirli olmaya yönelttiği doğrudur; özünde lirizmden yoksun bir düşünür için rahatsız

edici bir tanımlamadır bu. Gerçekçi düşünmemizi bu makineler sağlayabilir, ama hangi konuda gerçekçi düşünmemizi? *Modern Times*'daki Charlie Chaplin, mutlu veya düzenli bir insan değildi. Bir mühendisler ordusu da belki toplumumuzu çok daha iyi işletebilirdi, ama daha insani bir yolla işletip işletemeyeceği ayrı bir sorudur.

Yine de, Veblen, temel bir değişim sürecine, o dönemde başka herhangi bir süreçten daha önemli olan ve çağdaşı iktisatçıların bütün araştırmalarında garip bir şekilde gözden kaçırılmış bir sürece parmak basmıştı. Bu süreç, teknoloji ve bilimin modern dönemde toplumsal değişimin öncü gücü olarak, gerçekten de, kitle halinde boy vermesiyle modern dönemin tanımlayıcı unsuru olan kurumsal bir güç olarak ortaya çıkmasıydı. Bu yüzden, birçok bakımdan, ekonomik olduğu kadar tarihsel bir öngörüydü bu. Veblen, teknoloji çağının boşaltma havzasının tarihteki herhangi bir havza kadar büyük olduğunu, makinelerin yaşamın en ince çatlaklarına ve en büyük oyuklarına kadar girmesinin, insanın hayvanları evcilleştirmesi veya kentlerde yaşamayı öğrenmesiyle karşılaştırılabilecek bir devrimi gerçekleştirmek olduğunu görmüştü. Var olan fakat görülmemiş bir şeyi keşfeden her büyük kâşif gibi, Veblen de son derece sabırsızdı; kuşaklar, hatta yüzyıllar boyu devam edecek bir sürecin on-on beş yıl, hatta birkaç yıl içinde olgunlaşmasını bekliyordu. Buna rağmen, makineyi yaşadığı dönemin ekonomik yaşamının öncelikli gerçeği olarak algılaması, onun başarısıdır ve bir tek bu mükemmel sezgi için bile, dünyevi filozoflar galerisine yerleştirilmeyi hak eder.

Ve tabii, daha sonra, iktisada dünyayı görebilecek bir çift göz vermişti Veblen. Veblen'in günlük yaşam törelerinin vahşetiyle ilgili tanımından sonra, toplumun terbiyeli, kibar bir çay partisine benzeyen Neoklasik tablosunun korunması gittikçe zorlaştı. Victoria dönemi iktisat ekolünü küçümsemesini, yazdığı şu sözlerle acı bir şekilde ifade etmişti: "Karaya vurmuş gemi enkazı içinde yüzen, tırmıkla dalgaları yarıp kabuklu deniz hayvanı yakalamak için büyü yapan bir Aleut Adaları çetesi, rantlar, ücretler ve faizlerde de hazcı bir ustalık göstermektedir."33 Tam da ilkel insan mücadelesinin cansız bir çerçeveye oturtularak çözümlenmesi şeklindeki klasik çabayı küçümserken, modern insanın eylemlerini anlamaya çalışmanın beyhudeliğini de eksik ve vadesi dolmuş bir önyargılar kümesinden alınan terimlerle vurguluyordu. İnsan, diyordu Veblen, doğuştan gelen vahşiliği ve yaratıcılığının bir içselleşme perdesi altında boğulduğu karmaşık "ekonomi yasaları" terimleriyle anlaşılmaz. Antropolog veya psikologun daha az pohpohlayıcı fakat daha gerçekçi sözcüklerine baş vurulmalıdır; o zaman, karşımıza

çıkan şudur: saf, her şeye inanan, eğitilmemiş, ritüele bağlı güçlü ve irrasyonel dürtülerden ibaret bir yaratık... Pohpohlayıcı masalları bir yana bırakarak bu soruyu iktisatçılara sordu ve insanın gerçekten neden böyle davrandığını öğrendi.

Bileğinin hakkıyla büyük bir iktisat araştırmacısı olan, öğrencisi Wesley Clair Mitchell, onu şöyle özetliyor: "Thorstein Veblen'in rahatsız edici bir etkisi vardı; döneminin en bildik düşünceleri, sanki dış güçler tarafından onun kafasında işlenen tuhaf ürünlermiş gibi, öğrencilerin bilinçsizce öğrendikleri basmakalıp sözleri didik eden, başka bir dünyadan gelmiş bir ziyaretçiydi o... Sosyal bilimlerde, aklı, koşulların açıklanamaz zorbalığından kurtaran başka hiçbir azat edici ve muhake-me diyarının sınırlarını bu kadar genişleten tek bir kimse yoktur."³⁴

John Maynard Keynes'in Sapkınlıkları

Ölümünden birkaç yıl önce, Thorstein Veblen, kişiliğine aykırı bir şey yapmış, borsada cesur bir adım atmıştı. Bir arkadaşı bir petrol hissesi tavsiye etmişti, Veblen de, ileri yaşların olası parasal sorunlarını düşünerek, birikimlerinin bir kısmını tehlikeye attı. Başlangıçta yatırımdan bir miktar para kazandı, ama bir türlü kurtulamadığı talihsizliği yine başına bela oldu; hisseler yükselir yükselmez, güncel petrol skandallarına bulaştı. Yatırımı, kaçınılmaz olarak, değersiz hale geldi.¹

Veblen'in zırhında küçük bir çizik daha oluştuğunu açıklaması hariç, olay, kendi içinde önemsizdir. Fakat bu acıklı talihsizlik, bir başka açıdan da, garip bir şekilde açıklayıcıdır. Veblen, Amerika'yı kör eden aynı göz kamaştırıcı tuzağa düşmüştü: en hin gözlemcilerin bile zokayı yutmaya kıskırılabilirdiği bir ortamda, ülkenin refah iksiriyle sarhoş olduğundan kuşku duyulabilir mi?

Elbette, refah emareleri her yerde görülebiliyordu. 1920'lerin sonlarında, Amerika, 77 milyar dolar ücret, rant, kâr ve faiz ödediği, yani dünyanın o güne kadar gördüğü hiçbir şeyle karşılaştırılmayacak bir gelir akışı sağladığı 45 milyon insana iş bulmuştu. Herbert Hoover,

ağırbaşlı bir sadelikle, “Tanrı’nın yardımıyla, en kısa zamanda, yoksulluğun ülkeden kovulduğu günü göreceğiz,” dediğinde, ona öngörüsüz denibilirdi (kim değildi ki?); ama o, iddiasını, ortalama Amerikan ailesinin, o güne kadar dünya tarihindeki herhangi bir ortalama aileden daha iyi yaşadığı, daha iyi beslendiği, daha iyi giyindiği ve yaşamı kolaylaştıran konforlardan daha çok yararlandığı gerçeğine dayandırıyor.

Ülke, büyük ölçüde, soyguncu baronların korsanca ideallerinden daha cesaret verici olan, yeni bir öz-imgenin etkisi altındaydı. Demokrat Parti Başkanı John J. Raskob, *Ladies’ Home Journal* dergisine yazdığı “Herkes Zengin Olmalı” başlıklı yazısında bunu açıkça ifade ediyordu: “Bir insan haftada 15 dolar biriktirse ve bunu iyi hisselerle yatırırsa, yirmi yıl sonunda en az 80 bin dolara ve yatırımlarından dolayı ayda 400 dolar civarında bir gelire sahip olur. Zengin olur.”²

Bu kadarcık bir aritmetik, sadece, kişinin elde ettiği kâr paylarının yılda yaklaşık yüzde 6’sını yeniden yatırıma ayırmaya devam edeceğini varsayıyordu. Ama zenginliğe ulaşmak için daha cazip bir yol daha vardı. Raskob formülünün meraklılarından biri, kâr paylarını harcasaydı ve parasını sadece hisse fiyatlarındaki eğilimlere göre artırsaydı, zenginlik hedefine hem daha çabuk hem de daha kolay ulaşacaktı. Haftada 15 dolar biriktirerek 1921’de 780 dolarlık hisse satın aldığını varsayalım. 1922’de parasının değeri 1.092 dolara yükselecekti. Ondandıktan sonra her yıl 780 dolar daha eklese, 1925’te bu değer 4.800 dolar, 1926’da 6.900 dolar, 1927’de 8.800 dolar, 1928’de 16.000 dolar olurdu. 1929’da geldiğinde maddi servetini 21 bin doların üzerine, yani 1980’lerdeki değerinin on katına çıkarmış olacaktı. Borsada fiyatların bu devamlı yükselişi hiç aksamadan şöyle yarım kuşak kadar devam etse, bunun zenginliğe giden kraliyet yolu olduğunu düşünmekle kim suçlanabilirdi? Berber veya ayakkabı boyacısı, bankacı veya işadamaı, herkes kumar oynadı ve herkes kazandı ve herkesin kafasındaki soru, bunu niye daha önce düşünmedikleriydi.

Hikâyenin devamı malum. 1929 yılı Ekim ayının o korkunç son haftasında piyasa çöktü. Borsa tahtasındaki komisyonculara göre, sanki Niagara pencerelere doğru püskürmüş gibiydi, başa çıkılmaz bir hisse satışı çağlayanı kaplamıştı piyasayı. Komisyoncular tam bir yıkılmışlık hali içinde dövündüler ve üstlerini başlarını parçaladılar; büyük servetlerin şeker gibi eriyişini şaşkın şaşkın seyrettiler; bir alıcının dikkatini çekmek için kendi kendilerine boğuk seslerle haykırdılar. Dönemin acımasız esprileri onlar için üretildi. Goldman Sachs’ın her hissesiyle birlikte hediye olarak bir de tabanca aldığınız veya bir otelde oda ayırt-

tığınız zaman resepsiyon görevlisinin “uyumak için mi yoksa atlamak için mi” diye sorduğu anlatılıyordu.

Fırtına dindiğinde geride kalan enkaz korkunçtu. Piyasa, iki çılgın ay içinde, iki hararetle yılda kazandıklarının tümünü kaybetmiş, 40 milyar dolar uçup gitmişti. Üç yılın sonunda, yatırımcımızın kâğıt üzerindeki 21 bin dolarlık serveti yüzde 80 oranında azalmıştı; başlangıçtaki 7 bin dolarlık tasarrufu, artık güç bela 4 bin dolar ediyordu. ‘Her İnsan Zengin Bir İnsan’ öngörüsü artık bir seraptı.

Geçmişe bakınca bunun kaçınılmaz olduğu görülüyor. Borsa, ancak bu kadar gerilimi kaldırabilecek bir borç peteği üzerine inşa edilmişti. Daha da önemlisi, binanın temelinde, muhteşem refah gösterisini destekleyen sallantılı girişler ve çürük keresteler vardı. Başkan Raskob’un emeklilik formülü, aritmetik olarak yeterince doğrudu, tamam, ama ancak ortalama 30 dolar çıkan bir maaş zarfının içinden 15 doların nasıl tasarruf edileceği sorusunu hiç gündeme getirmiyordu.

Büyük milli gelir seli, muazzam hacmiyle, kuşkusuz, görkemliydi, ama insan onun milyonlarca küçük dere içinde son bulan rotasını izleyince, bir bütün olarak ulusun bu selden çok eşitsiz bir şekilde yararlandığını görüyordu. Toplumsal piramitin tepesindeki yaklaşık 24 bin aile, tabanda sıkışıp kalmış 6 milyon ailenin gelirinin toplam üç katı kadar bir gelir elde ediyordu; bir başka anlatımla, tepedeki zengin ailelerin ortalama geliri, en alttaki ailelerin ortalama gelirinin 630 katıydı. Üstelik tek sorun bu değildi. Sınırsız zenginlik yaygarası içinde iki milyon yurttaşın işsiz olduğu unutuluyor ve klasik mermer cephelerinin gerisinde, çöküşten *altı yıl* önce, bankaların günde yüzde iki oranında zayıfladığı görmezden geliniyordu. Ayrıca, ortalama Amerikalı’nın refahını delice kullandığı gerçeği vardı; kendini boğazına kadar ipotek ediyor, kaynaklarını tehlikeli bir şekilde taksitle alışveriş kandırmacasına sunuyor, sonra da, geleceğini, karşılıksız değilse de ihtiyat akçesiyle, yani ödünç aldığı parayla ve büyük bir hevesle, inanılmayacak kadar büyük miktarlarda hisse (yaklaşık 300 milyon adet olduğu tahmin ediliyor) satın alarak garanti altına almaya çalışıyordu.

Kaçınılmaz olsun olmasın, o sıralar fark edilebilir olmaktan uzaktı. Ünlü bir kişiliğin ülkenin sağlıklı temeller üzerinde durduğuna dair güvence verdiği türünden haberlerin duyulmadığı gün yoktu. Hatta, ünlü bir iktisatçı olan, Yale’den Irving Fisher bile, hep yüksekte uçtuğumuzu ilan etmesine yol açacak üstünkörü refah kanıtlarıyla uyutuluyordu – bu beyanatı vermesinden bir hafta sonra hisselerin o ‘yükseklerden’ uçurumun dibini boylaması, bu konuşmaya ürpertici bir ince alay katıyor.

Sonsuz refah inancına sıkı sıkıya bağlı bir kuşağın geleceğini en çok tahrip eden, borsadaki sert düşüş değil, ülkede çok acı şeylerin cereyan etmesiydi. O yıllara ait birkaç haber, tabloyu ortaya koymaya yeter. Indiana eyaletindeki Muncie kentinde (“Middletown” olarak anılmayı tercih etmesiyle ünlüdür), 1930 sonu itibarıyla, her dört fabrika işçisinden biri işini kaybetmişti. Chicago’da çalışan kadınların çoğunluğu saatte yirmi beş sentten, dörtte biri ise on sentten az kazanıyordu. Sadece New York’un Bowery semtinde ekmek kuyruklarında her gün iki bin işsiz toplanıyordu. Bütün ülkede konut inşaatı yüzde 95 azalmıştı. Dokuz milyon tasarruf hesabı kaybolmuştu. Seksen beş bin işyeri kapanmıştı. Ulusal düzeyde maaşlar yüzde 40, kâr payları yüzde 56, ücretler yüzde 60 erimişti.

En kötüsü, Büyük Buhran’ın en acı veren yanı, hiç bitmeyecekmiş, hiç dönüşü olmayacakmış, hiç kurtuluşu yokmuş gibi görünmesiydi. 1930’da, ülke, yiğitçe, “İşte Yine Mutlu Günler” şarkısını mırıldanmıştı, ama milli gelir 87 milyar dolardan 75 milyar dolara hızla düştü. 1931’de dillerde “Beş Dolar Kazandım” vardı ama geliri doğrucu 59 milyar dolara indi. 1932’de söylenen şarkı çok acıydı: “Kardeş fazladan on sentin var mı?” Milli gelir, bir sefalet düzeyi olan 42 milyar dolara inmişti.

1933’e geldiğinde, ülke artık neredeyse yere serilmişti. Ülkenin geliri 39 milyar dolara inmişti. Sadece dört yıl öncesinin refahının yarısından fazlası hiçbir iz bırakmadan buhar olmuştu; ortalama yaşam düzeyi yirmi yıl önceki noktaya geriledi. Sokak köşelerinde, evlerde, Hoovervilles’de 14 milyon işsiz gelir bekliyordu. Gururlu umut perisi sanki zorla Amerika’nın dışına atılmış, yok edilmişti.

Katlanılması en zor olan, işsizlikti. İşsiz milyonlar, ülkenin atardamarını tıkayan bir kan pıhtısı gibiydi; inkâr edilemez varlıkları sistemde bir şeylerin aksadığına işaret eden her şeyden daha acil biçimde tartışılırken, iktisatçılar çokça kafa patlattı, Adam Smith’in ruhunu çağırdı, ama ne teşhis koyabildiler ne bir çare bulabildiler. Sistemin olası aksaklıklar listesinde işsizlik, hele bu tür bir işsizlik yoktu; saçma, mantıksız ve bu nedenle de çözümü imkânsız olan bir işsizlikti bu. Ama işte orada duruyordu.

Yetersiz bir üretim düzeyinin insanların iş arayıp da bulamamalarıyla bir arada var oluşu türünden bir çatışmaya çözüm bulacak insanın bir solcu, proletaryaya karşı güçlü bir yakınlığı olan bir iktisatçı ya da öfkeli biri olması mantıklı görünür. Hiçbir şey gerçeğe galebe çalamaz. Sorunu çözmeye soyunan adam, neredeyse öfkesi burnunda bir meraklıydı. Gerçek şu ki, çok çeşitli yetileri vardı. Örneğin, matematiksel olasılık üze-

rine anlaşılması son derece güç, Bertrand Russell'ın deyişiyile "ne kadar övülse az"³ bir kitap yazmıştı; sonra, girift mantıktaki yeteneğini para kazanma yeteneğine dönüştürerek yola devam etti; zenginleşmek için baş vurulan bütün yolların en tehlikelisine baş vurarak, uluslararası para ve mal alışverişine girişip 500 milyon pound tutarında bir servet biriktirdi. Daha da ilginç olanı, bir yandan devlet memuriyetine girip kendisine günde sadece yarım saat yatağa uzanıp dinlenme fırsatı tanıyarak özel servetini biriktirirken, üstüne bir de matematik tezinin büyük bir kısmını kaleme almıştı.

Ama bu onun çokyönlülüğünün tek bir örneğiydi sadece. Her şeyden önce, bir iktisatçı, böyle bir makama yaraşan saygınlık, asalet ve bilgi birikimine sahip bir Cambridge profesörüydü; ama sıra kendisine bir eş seçmeye gelince ilim irfan sahibi hanımlardan sakınıp ünlü Diaghilev grubunun baş balesini seçti. Aynı anda hem İngiltere'nin en yenilikçi entelektüel dâhiler grubu olan Bloomsburyler'in gözbebeği, hem de bir hayat sigortası şirketinin yönetim kurulu başkanı olmayı becerdi. Uluslararası diplomasinin hassas konularında bir istikrar, bir denge abidesiydi, ama memuriyetteki dürüstlüğü, onu diğer Avrupalı politikacılar hakkında, metresleri, nevrozları, mali kayırmaları dahil, bilgi edinmekten alıkoymadı. Modern sanat ürünlerini ünlenmeden önce topladı, aynı zamanda, Newton'un elyazmalarının dünyadaki en güzel koleksiyonuna sahip bir klasikçiydi. Hem tiyatro işletti, hem İngiltere Merkez Bankası Başkanı oldu. Roosevelt ve Churchill'i de tanıyordu, Bernard Shaw ve Pablo Picasso'yu da. Çok büyük bir oyunu sağlam bir sözleşmeye tercih ederek bir spekülâtör gibi briç de oynadı, oyunun iki kere dönmesinin ne kadar sürdüğünü not ederek bir istatistikçi gibi tek kişilik iskambil de oynadı. Hayatta tek bir şeyden pişmanlık duydu: daha çok şampanya içmiş olmayı isterdi.

Bu adamın adı, geriye doğru gidildiğinde, izi William de Cahagnes'a ve 1066'ya kadar sürülebilecek uyaklı eski bir İngiliz adı olan John Maynard Keynes'ti.⁴ Keynes, geleneklere bağlıydı; büyüklüğün aileden geldiğini düşünmeyi severdi ve gerçekten kendi babası John Neville Keynes de ününü hak ederek kazanmış bir iktisatçıydı. Ne var ki, oğul Keynes'i anlatmak için sıradan kalıtsal yeteneklerden fazlası gerekiyor; yarım düzine adama yetecek kadar yeti, güzel bir rastlantı sonucu, sanki tek bir insanda toplanmıştı.

1883'te, tam Karl Marks'ın öldüğü yıl doğdu. Ne var ki, zaman içinde birbirlerine bu kadar yakın olabilmiş ve kapitalist sistemin felsefesi üzerine en derin etkiyi yapmaya çalışmış bu iki iktisatçı, birbirinden ancak

bu kadar farklı kişiliğe sahip olabilirdi. Marks, sert, çileli, ağır ve düşkırıklığına uğramış bir insandı; Kıyametini Yaşayan Kapitalizm'in teknik ressamıydı. Keynes ise hayatı sevmiş, neşeyle, zahmetsiz yaşamış ve Uygulanabilir Kapitalizm'in mimarı olarak yaşamını başarıyla tamamlamıştı. Marks'ın tutkulu "çöküş kehaneti"nin kökü, pratik yaşamını da belirleyen nevroitik çöküşünün ilmelerinde yatar; öyleyse, Keynes'in yapıyı yeniden kuran ikna edici tezgâhtar ağzını, rahatlıkla, hayatını belirleyen neşe ve utkuyla ilişkilendirebiliriz.

Çocukluk dönemi, Victoria dönemine has, eski tarz terbiyenin hakim olduğu, zekasının ilk işaretlerini verdiği bir dönemdir. Dört buçuk yaşındayken faizin ekonomik anlamını kendi kendine kafa yorarak bulmuştu; altı yaşında kendi beyninin nasıl çalıştığını merak etmekteydi; yedi yaşında babası ona "son derece hoş bir arkadaş grubu" buldu. Bay Goodchild adlı bir adamın, akranlarını idare etme yetisine dair ilk emareleri verdiği hazırlık okuluna gitti: kitaplarını taşıyarak itaatle arkasından gelen bir "uşak" sahibi oldu; bu, ev ödevlerinin içinden çıkılmaz problemlerinde ona yardım etmesi karşılığında sunulan bir hizmetti, ayrıca, hiç sevmediği bir başka çocukla da bir "ticari antlaşma" yapmıştı. Keynes, çocuğa, ikinci kısım öğrencilerinin birinci kısım öğrencilerine on beş yarıdan fazla yaklaşmaması karşılığında kütüphaneden haftada bir kitap almayı kabul etti.

On dört yaşında bir burs için Eton'a baş vurdu ve kazandı. İngiliz özel okullarıyla ilgili dehşet öykülerine rağmen, ne sadistçe zulme uğradı, ne de entelektüel biçimde sindirildi. Tam bir gelişim gösterdi; notları mükemmeldi; bu sayede ödüller aldı; boyu uzadı ve hatta hafif kamburlaştı, bıyık bıraktı, kavga etti, zorlu bir tartışmacı, müzakereci oldu, bir züppeye dönüşmeden sıkı bir Eton taraftarı oldu. Buna rağmen, henüz on yedi yaşındayken babasına yazdığı bir mektup, o yaş için alışılmadık bir anlayış ve sezgi sergiliyordu. Boer Savaşı en şiddetli aşamasındaydı ve okul müdürü bir konuşma yapmıştı; Keynes, konuşmayı beş cümlede mükemmel bir şekilde tanımladı: "Bildiğimiz şeylerdi. Minnettarlığımızı göstermeliyiz; oklun itibarını gözetmeliyiz; herhangi bir şey yapılacaksa, bu en iyisi olmalı; her zamanki gibi."⁵

Eton yılları çok büyük bir başarıydı; Cambridge Kraliyet Üniversitesi ise bir zafer olacaktı. Alfred Marshall, tam zamanlı bir iktisatçı olmasını rica etti; daha sonra Marshall'ın yerine geçecek olan Profesör Pigou, haftada bir onunla kahvaltı yaptı. Sonuçta dünyadaki en ünlü sivil tartışma topluluklarından birinin başkanlığına doğrudan geçiş sağlayan bir makam olan birlik sekreterliğine seçildi; Leonard Woolf ve daha

sonra âşığı olduğu Lytton Strachey arayıp kendisiyle görüştü ve sonradan Bloomsbury olarak tanınacak grubun çekirdeği oluşmaya başladı; Strachey'in "ahmak kibirliler kalabalığı" diye yakındığı kalabalıkları çığnedi; kitaplar satın aldı; tartışmak için sabahın ilk saatlerine kadar uyumadı; çok başarılı oldu. O bir fenomendi.

Ama fenomenler bile acıkır ve burada ne yapmak gerektiği sorusu ortaya çıkar. Pek az parası vardı ve bir akademik kariyer olasılığı ekonomik açıdan çok şey vaat etmiyordu. Oysa, onun hedefleri büyüktü: Strachey'e yazdığı mektupta, "Demiryolu şirketi yönetmek, tröst kurmak veya en azından yatırımcıları dolandırmak istiyorum; bu işlerin kurallarını öğrenmek çok kolay ve çok ilginç," diyordu.⁶

Hiç kimse ona demiryolu şirketi veya tröst önermedi, "dolandırıcılık" ise sadece Keynes'in hayal gücünün günahkâr yanını gösteriyordu. Bunun üzerine, o da, başarı için bilinen yolu denemeyi tercih etti. Devlet memurluğu sınavlarını, Strachey'in kız kardeşinin "gerçekten öyle mi, yoksa öyle mi görünüyor" diye sormasına yolaçacak kadar belirgin bir kayıtsızlıkla kazandı. Hayır, her şeyi düşünüp hesaplamıştı, her sonuca hazırdı, öyleyse üzülme neye yarardı; ilk ona gireceğinden kuşku yoktu. Girdi de, ikinci olmuştu; ama en düşük notu sınavın iktisat bölümünden almıştı. Sonraki yıllarda, "Kesinlikle beni sınava tabi tutanlardan daha iyi biliyordum ekonomiyi,"⁷ diyecekti; haklı çıkmasa affedilmez bir kendini beğenmişlik olurdu bu, ama tümüyle haklı çıktı.

Bir süre sonra, 1907'de, Hindistan Dairesi'ne atandı. Keynes buradan nefret etmişti; en taze enerjisini, evde matematik tezinin ilk taslakları üzerinde harcıyordu. Sonra, bayındırlık dairesinde, demiryolu işletmekten çok farklı bir iş buldu. İki yıl sonra, buradan da sıtkı sıyrıldı. Yaptığı bütün işin, Bombay'a cins bir boğa göndermek olduğunu söylüyordu ve devlet hizmetinde gördüğü tek şey, yanlış anlaşılabilir bir sözün "hiç sayılmak"la sonuçlanabileceğiydi. İstifa etti ve Cambridge'e döndü. Ama yılları tamamen de boşa gitmemişti. Hindistan Dairesi'nde öğrendiklerinden hareketle, 1913 yılında, herkesin küçük bir şaheser olarak kabul ettiği *Indian Currency and Finance* adlı bir kitap yazdı; aynı yıl, Hindistan nakit sorununu incelemek üzere bir Kraliyet Komisyonu kurulduğunda, yirmi dokuz yaşındaki Keynes'ten üye olması istenecekti; bu önemli bir payeydi.

Cambridge, onun hoşlanacağı bir yerdi. Hemen kendisini gösterdi, kendisine duyulan saygının bir göstergesi olarak, otuz üç yıl sürdüreceği bir görev olan, İngiltere'nin iktisat alanında en etkili dergisi *Economic Journal*'in yayın yönetmeliğine getirildi.

Cambridge'den daha da hoş olan ise, Bloomsbury'ydi. Bloomsbury, hem bir yer hem de bir bilinç haliydi; Keynes'in bir üniversite öğrencisiyken katıldığı küçük aydınlar grubunun artık bir mekânı, bir felsefesi ve bir ünü vardı. Bu cazip çevrenin belki yirmi veya otuzdan fazla üyesi hiç olmamıştı, ama onların kanaatleri, İngiltere'nin sanatsal ölçülerini belirliyordu; ayrıca Leonard ve Virginia Woolf, E. M. Forster, Clive Bell, Roger Fry, Lytton Strachey de gruba dahildi. Bloomsbury yüzüne gülerse, bir şairin adı ünlenir, kaşlarını çatarsa kaybederdi. Bloomsbury grubunun, "gerçekten" sözcüğünü, incelikli bir can sıkıntısının asla daha az olmadığı bir düzine farklı vurguyla kullanabildiği söylenir. Aynı anda hem idealist hem insanın iyiliğine inanmayan, hem cesur hem kırılğan bir gruptur. Tabii biraz da deli... Nitekim, Virginia Woolf ve birkaç komplocunun Habeşistan imparatoru ve maiyeti kılığına girdikleri ve majestelerinin yakın koruma yapan savaş gemilerinden birinin şerefle kendilerine eşlik ettiği anlatılır.

Keynes, bütün bu işlerin hepsinde, danışman, konsey üyesi, hakem olarak temel unsur, başkişiydi. Besteci William Walton, koreograf Frederick Ashton ve başka pek çok sanatçı ve profesyonel, Keynes'in "Hayır, hayır, o konuda kesinlikle yanılıyorsunuz" demesine alışmıştı. Kendisine, çok çeşitli ilgi alanları ve entrikacı kafasıyla ünlü bir Korsikalı diplomata atfen verilen takma adının Pozzo olduğunu da belirtmek gerekir.

Kısaca, kapitalist dünyayla boğuşmaya hazırlanan birisi için oldukça meraklı bir başlangıçtı.

* *
*

Savaş yıllarında Bloomsbury'nin çalışmaları hayli aksamıştı. Keynes Maliye Bakanlığına çağrıldı ve İngiltere'nin deniz aşırı maliyesi üzerine çalışmakla görevlendirildi. Orada da bir başka tür fenomen haline gelmiş olmalı. Bu noktayla ilgili bir anekdotu, eski bir dostu şöyle anlatıyor: "Acil olarak İspanyol *pesetasına* ihtiyaç doğmuştu. Güç bela çok küçük bir miktar bulundu ama yetersizdi. Keynes, göreve henüz başlayan bir maliye bakanına durumu hemen bildirdi. Bakan, ne pahasına olursa olsun, en kısa zamanda peseta bulunmasını istiyordu. Keynes 'Hayır!' deyince, korkuya kapılan bakan 'Ne!' dedi. Keynes karşılık verdi: 'Hep-sini sattım, efendim. Piyasayı dize getireceğim.' Getirdi de."⁸

Kısa zamanda maliye bakanlığının kilit isimlerinden biri haline geldi. Biyografisini ilk yazan, iktisatçı arkadaşı Roy Harrod, aklı başında

insanların, Keynes'in, İngiltere'nin savaşı kazanmasına en çok katkıda bulunan sivil olduğunu söylediklerini anlatıyor.⁹ Oyle olsa bile, Keynes başka şeyler yapmaya da vakit bulabiliyordu. Bir mali görevle Fransa'da bulunduğu sırada, aklına, Fransızlar'ın ellerindeki tabloların bir kısmını National Gallery'ye satmalarının Fransız-İngiliz ticaret hesabının dengelenmesine yardımcı olabileceği fikri geldi. Bu şekilde, tesadüfen, hazinenin hiç para çıkarmadan, İngiltere'ye yüz bin dolar değerinde Corot, Delacroix, Forain, Gauguin, Ingres ve Manet kazandırırken kendisi için de bir Cézanne almayı becerdi: Big Bertha* Paris'i dövüyor ve fiyatlar bir güzel düşüyordu. Londra'ya dönünce bir bale gösterisine gitti; Lydia Lopokova "İyi Huylu Hanımlar"da güzel kadını oynuyordu ve o sırada pek rağbet görüyordu. Sitwell çifti, onu, Keynes'le tanıştıkları bir partiye getirdi. Klasik İngilizce konuşan Keynes'le İngilizce'yle ezelden beri cebelleşen Lydia'nın sohbeti görülmeye değerdi; Lydia, "Ağustos ayında yazlıkta bulunmaktan nefret ediyorum, çünkü bacaklarımı yüksek mahkeme avukatları ısıyor,"¹⁰ diye yakınıyordu.

Bütün bunlar, elbette, ana konuya, Avrupa'nın savaş sonrası durumuna teğet geçen, ikincil konulardı. Keynes artık önemli bir şahsiyetti; bir devlet başkanının oturduğu koltuğun arkasında uyarıcı bir söz fısıldamak üzere beklerken gördüğümüz kimliği belirsiz insanlardan biri... Yüksek İktisat Konseyi'ne tam yetkili Maliye Bakanı Vekili olarak ve Barış Konferansı'na Maliye Bakanlığı Temsilcisi olarak katılmak üzere Paris'e gitti. Ama ancak ikinci kademedeydi; yüksek arkalıklı bir koltuğu vardı, ama oyuna doğrudan müdahale etme yetkisi yoktu. Tam bir "yetki sahibi olamamanın ve ketlenmenin" sıkıntısını ve acısını yaşamış olmalı. Çünkü Wilson'un Clemenceau tarafından oyuna getirilip etkisiz kılınmasını ve insancıl bir barış heyecanının intikamcı bir barışla ikame edilmesini bir omuz başı uzaklıktan izliyordu.

1919'da annesine yazdığı mektupta şu duygulara yer vermişti: "Hiç kimseye mektup yazmayalı herhalde haftalar geçmiş olmalı, ama son derece yorgunum, kısmen çalışmaktan, kısmen de çevremdeki kötülüğün yarattığı moral bozukluğundan. Hayatımda hiç son iki, üç haftaki kadar mutsuz olmamıştım; böyle bir barış son derece çirkin ve imkânsız; talihsizlikten başka bir şey getirmesi mümkün değil."¹¹

"Viyana'nın katli" dediği bu durumu protesto etmek için, kendisini sürükleyerek de olsa, hasta yatağından çıktı, ama olayların akışını dur-

* Big Bertha: Almanlar'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında Paris'i dövmek için kullandıkları çok büyük top. (ç.n.)

duramadı. Barış, bir tür Kartaca barışına dönüşüyordu; Almanya, ihtiyaç duyacağı pound, frank ve dolarları kazanabilmek için, uluslararası ticarete en kirli uygulamalara girişmek zorunda kalacağı çok yüksek miktarlarda savaş tazminatı ödeyecekti. Kuşkusuz, bu, kamuoyunun görüşü değildi; ama Keynes, Versailles Antlaşması'nda, Alman otarşi ve militarizminin çok daha zorlu bir şekilde yeniden canlanmasına yol açacak bilinçsiz bir kışkırtmanın varlığını görüyordu.

Umutsuzluk içinde istifa etti; Antlaşma'nın imzalanmasından üç gün önce de, karşı görüşlerini yazmaya başladı. Adını *The Economic Consequences of the Peace* koydu; kitap aralık ayında yayınlanınca (çok büyük bir hız ve büyük bir öfkeyle yazmıştı), Keynes'in adı da ünlendi.

Dâhice ve ezici bir üslupla yazılmıştı. Keynes, başoyuncuları iş başındayken görmüştü; onlarla ilgili tanımlaması, bir romancı maharetiyle bir Bloomsbury eleştirmeninin keskin yaklaşımının bir bileşimidir. Clemenceau için, "Bir tek hayali var: Fransa; ve bir tek hayal kırıklığı var: meslektaşları dahil tüm insanoğlu,"¹² ve Wilson için, "...tıpkı Odysseus gibi, otururken daha akıllı görünüyor,"¹³ diyordu. Ama, bu tanımlamaları öne çıkmakla birlikte, kitabı asıl unutulmaz kılan, Keynes'in çözümleriydi. Keynes, Paris Barış Konferansı'nı, o anın acil sorununu, yani Avrupa'nın birleşmiş ve işleyen bir bütün olarak yeniden ayağa kaldırılması sorununu tamamen göz ardı eden, gözü kara, pervasız bir siyasi hınç düzenlemesi olarak görüyordu:

Dörtlü Konsey, tamamen başka şeylerle meşgul olup bu sorunu hiç dikkate almadı; Clemenceau düşmanının ekonomisini ezmek, Lloyd George bir iş bağlamak ve ülkeye bir hafta daha idare etmelerini sağlayacak bir şey götürmek, Başkan ise adil ve doğru olmayan hiçbir şey yapmamak istiyordu. Gözlerinin önünde açlıktan kırılan ve parçalanmış bir Avrupa'nın temel sorununun, Dörtlerin çıkarına uygun düşmemesi imkânsız tek bir sorun olması olağanüstü bir durumdur. Tazminat, ekonomi alanına yaptıkları tek yolculuktu, onu da bir ilahiyat, siyaset ve seçim hilesi meselesi olarak, kısaca, kaderini ellerinde tuttukları Amerika'nın ekonomik geleceği hariç, her bakımdan çözüme bağladılar."¹⁴

Ve şu çok ciddi uyarıyla devam ediyordu:

Bu nedenle, karşımızdaki tehlike, Avrupa halklarının yaşam standardının, bazıları için fiili açlık anlamına gelecek bir noktaya (Rus-

ya'da zaten bu noktaya varılmış, Avusturya'da ise varılmak üzere olan noktaya) doğru hızla gerilemesidir. İnsanlar her zaman sessizce ölmeyecek. Tepkisizlik ve çaresizliğe varan açlık, diğer yapısal özellikleri de histerinin sinirsel belirsizliğine ve çılgın bir ümitsizliğe sürükler. Ve bu tedirgin insanlar, düzenden geri kalanı da alt üst edebilir, uygarlığı da bireyin elzem ihtiyaçlarını ümitsizce karşılama çabası içinde boğabilir. Karşısında bütün kaynaklarımız, cesaretimiz ve idealizmimizle işbirliği yapmak zorunda olduğumuz tehlike budur."¹⁵

Kitap çok büyük bir başarı kazandı. Bu tezin uygulanabilir olmadığı, daha imzalandığı andan itibaren belliydi, ama kabul etmek gerekir ki, bunu ilk gören de, derhal bir revizyon öneren de Keynes'ti. Olağanüstü öngörü sahibi bir iktisatçı olarak ünlendi ve 1924'teki Dawes Planı 1919'un kördüğümünü çözeceği uzun süreci başlattığında, kehanet yeteneği de doğrulanmış oldu.

Artık ünlüydü, ama ne yapmak gerektiği sorusu hâlâ varlığını koryordu. İş yapmayı, olası en riskli işi yapmayı seçti; birkaç bin pound tutarında bir sermayeyle uluslararası piyasalarda spekülasyon yapmaya başladı. Hemen hemen hepsini kaybetti, onunla hiç karşılaşmamış ama savaş sırasındaki çalışmasından etkilenmiş bir bankerden borç alarak zararını karşıladı ve o zamanki değeri 2 milyon dolar olan bir servet oluşturmak üzere yoluna devam etti. Bütün bunları kayıtsızca yapıyordu. Keynes içeriden bilgi almayı küçümserdi; gerçekten de, bir keresinde, Wall Street tacirlerinin sadece "içeriden" aldıkları bilgiye boş vermekle çok büyük servetler yapabileceklerini söylemişti; kendisininse, şirket bilançolarını dikkatle ve not olarak incelemesi, ansiklopedik maliye bilgisi, insanlara dair sezgileri, nispi bir ticaret yeteneğinden başka kâhini yoktu. Sabahları, yatakta, topladığı mali bilgiler üzerinde çalışır, kararlarını oluşturur, talimatlarını telefonla bildirirdi; hepsi bu; ve artık o gün, ekonomi kuramı gibi daha önemli şeyler için serbest kalırdı.¹⁶ David Ricardo'nunkine denk bir ün kazanacaktı.

Bu arada, sadece kendisi için para kazanmadı. King's College'in muhasebecisi oldu, 30 bin pound değerinde bir fonu 380 bin pound değerinde bir fona dönüştürdü.¹⁷ Bir yatırım tröstünü yönetti, bir hayat sigortası şirketine mali işlerde danışmanlık yaptı.

Bu arada (Keynes'in aynı anda daima birden fazla işle meşgul olmuştusu), *Manchester Guardian* için yazdı; Cambridge'de, yavan bir teoriyi uluslararası mal piyasalarındaki gelişmeleri ve orada boy gösteren kişilikleri sıcak bir şekilde anlatarak renklendirdiği dersleri düzenli olarak devam

etti, tablolar satın aldı, yeni kitaplar edindi ve Lytton Strachey, Duncan Grant ve bir dizi başka erkek sevgiliden sonra, nihayet, Lydia Lopokova ile evlendi. Balerin, Cambridge profesörünün karısı olmuştu; bu durum Keynes'in kimi dostlarını şaşırtsa (ve rahatlatırsa) da, Lopokova bu rolcuk oturmıştu. Tabii profesyonel kariyerinden vazgeçmişti, ne var ki, sonraları, ziyaretlerine gelen bir dostları, yukarıdan çınlayan zillerin sesini ve patırtıları duyduğunu söyleyecekti, Lydia hâlâ sanatını icra ediyordu.

Lydia son derece güzeldi, yakışıklı değilse de uzun boylu ve itibar gören Keynes ise tam anlamıyla ona uygun bir hayrandı. İri, hatta biraz hantal yapısı, düz bir burun, Eton günlerinden itibaren bırakılan uçları kırılmış bir bıyık, dolgun, hareketli dudaklar ve hayli düşkırlığı yaratan bir çeneden oluşun, uzunca, üçgen biçimli, meraklı bir yüzle tamamlanıyordu. Onu en fazla ele verense gözleriydi: yay gibi kaşların altındaki bu gözler, bir editörün yazdığı gibi, muhtemelen, kamu görevlisi, spekülâtör, Bloomsbury dehası veya bale tutkunu gibi farklı rollere göre, ağırbaşlı, buz gibi, parıltılı, "arıların mavi çiçekler arasındaki popoları kadar yumuşak" olabilirdi.

Kendisine özgü, ilginç bir özelliği vardı: Keynes, otururken, bir Çin mandarininin İngiliz versiyonu gibi, ellerini ceket veya paltosunun ve rev kol yenleri içine sokarak gizlemeyi severdi. Bu, başkalarının ellerine yönelik aşırı ilgisi ve kendi elleriyle övünmesi nedeniyle her şeyi daha da tuhaf kılan bir gizleme edimiydi. Gerçekten, kendisinin ve karısının ellerinin maketini çıkartacak ve dostlarının ellerinin kalıplarıyla bir koleksiyon oluşturmaktan söz edecek kadar ileri gitmişti. Birisiyle ilk karşılaşmasında dikkat ettiği ilk şey, avuçları, parmaklar ve tırnaklar olurdu. Sonradan Franklin Roosevelt ile ilk görüşmeleri üzerine, Başkan'ın şu betimlemesini not etmişti:

...Tabii önce bu tür şeylere dikkat etmedim. Çünkü, doğal olarak, dikkatim elleri üzerinde yoğunlaştı. Sağlam ve oldukça güçlü, fakat zeki veya incelikli olmayan, bir işadınının parmaklarına benzeyen kısa kesilmiş yuvarlak tırnaklar... Tam olarak tarif edemem, ama bana göre, seçkin değilse de, sıradan da değildiler. Yine de, tuhaftır, bana aşına geliyorlardı. Onları daha önce görmüş müydüm? Gümüş, denk bütçe ve bayındırlık işleri gibi konularda ne söylediğimin pek ayırdında olmadan, zihnimin derinliklerindeki bir ismi bulabilir miyim diye en az on dakika hafızamı yokladım. Ve sonunda buldum. Sir Edward Grey. Roosevelt, daha katı ve Amerikanlaşmış bir Sir Edward Grey'di.¹⁸

Roosevelt, Keynes tarafından, İngiliz Dışişleri Bakanı'nın işadamı muadili olarak görüldüğünü bilseydi, Felix Frankfurter'e, "K. İle çok güzel bir görüşme yaptım ve onu çok sevdim," diye yazar mıydı, bilinmez.

* *
*

1935'te, artık oturmuş ve parlak bir kariyeri vardı. *Indian Currency and Finance*, küçük de olsa bir güç gösterisi olmuş, *The Economic Consequences of Peace*, büyük bir ün ve başarı kazanmıştı; *Treatise on Probability* ise, çok daha özel bir uzmanlık konusu olmasına rağmen, aynı düzeyde bir zaferdi. Bu son kitapla ilgili eğlenceli bir olay cereyan etmiştir: Keynes, insan aklının şaşırtıcı başarılarından biri olan kuantum mekaniğini geliştirmekle görevli matematik dehası Max Planck ile akşam yemeği yemektedir. Planck, Keynes'e döner ve bir ara iktisatçı olmayı düşündüğünü söyler. Ama sonra düşüncesini değiştirmiştir; çünkü iktisat çok zordur. Keynes, öyküyü Cambridge'deki bir arkadaşına zevkle anlatır. Arkadaşı, "Neden? Tuhaf!.. Bertrand Russell da bana, daha geçen gün, iktisatçı olmayı düşündüğünden söz ediyordu. Ne var ki, o, iktisadın haddinden fazla basit olduğuna karar vermiş," der.¹⁹

Bilindiği gibi, matematik, Keynes için tali bir uğraştı. 1923'teki *Tract on Monetary Reform*, yine dünyanın dikkatini çekecekti. Keynes, kitapta, insanların kendi paralarını kontrol etmekten bilinçli olarak vazgeçmelerini ve bu sorumluluklarını uluslararası altın standardının insansız mekanizmasına terk etmeleriyle açığa çıkan tuhaf edilgenlik karşısında altın fetişizmini şiddetle eleştiriyordu. Elbette, teknik bir kitaptı, ama Keynes'in bütün kitapları gibi bu da çarpıcı deyimlerle doluydu. Bunlar arasındaki bir iğneleme, kuşkusuz, İngilizce vecizeler hazinesine eklenecektir: dört başı mamur bir iktisadi aksiyomun "uzun vadeli" sonuçlarından söz ederken, Keynes, kuru bir dille, "Uzun vadede hepimiz ölmüş olacağız," diye yazmıştı.

Bunun üzerine, 1930'da, ekonominin bütününün davranış tarzını, işleyişini açıklamak üzere uzun, zor, engebeli, zaman zaman dâhice, zaman zaman şaşırtıcı bir deneme olan *Treatise on Money*'yi yayınladı. Bu da çok ilginç bir kitaptı, çünkü temel sorun olarak ekonominin bu denli eşitsiz, kâh refaha boğulmuş kâh krizle yavaşlayan işleyişine yol açanın ne olduğu sorusunu ele alıyordu.

Kuşkusuz, aynı sorun onlarca yıldır iktisatçıların dikkatini çekiyordu. Büyük spekülatif çöküşler bir yana [1929 patlaması ve onun tarihteki

öncülleri gibi (bunun bir örneği, önceki bölümlerde değindiğimiz, onsekizinci yüzyılda Fransa'da batan Mississippi Şirketi'ydi)], ticaretin normal akışı, bir tür ekonomik nefes alıp vermeden farkı olmayan ardışık büyüme-küçülme dalgalarının bir yansıması gibi görünüyordu. Örneğin, İngiltere'de, iş hayatı 1801'de kötü ama 1802'de iyi, 1808'de kötü ama 1810'da iyi, 1815'te yine kötü ama sonraları tekrar iyileşerek yüzyıldır yol alıyordu; tarihler biraz değişmekle birlikte, model, Amerika'da da aynıydı.

Bu refah-bunalım gelgitinin ardında ne vardı? Birincisi, bu iş döngüleri, bir kitlesel sinir bozukluğu olarak görülmüştü: 1867'de, bir gözlemci, "Bu dönemsel çöküşler, doğaları itibarıyla, keder, ümitsizlik, heyecan, düşkünlük ve panik gibi değişkenlere bağlı olarak, gerçekten zihinseldir,"²⁰ diye yazmıştı. Ancak böyle bir ifade, Wall Street, Lombard Street, Lancaster veya New England'daki ruhsal durumun güzel bir tanımlaması olmakla birlikte, asıl soruyu, kuşkusuz, cevapsız bırakmaktaydı: Bu kadar yaygın bir sinirsel histeriye yol açan nedir?

Yapılan ilk açıklamalar, cevap için, ekonomik sürecin dışına bakmıştı. Daha önce kısaca değindiğimiz W. Stanley Jevons, cesaretle, suçu güneş lekelerinin üzerine atan bir açıklama geliştirdi; ilk bakışta görüldüğü kadar temelsiz bir görüş de değildi bu. Çünkü Jevons, 1721-1878 arasında, ekonomik dalgalanmaların bir tepe noktasıyla öteki tepe noktası arasında ortalama 10,46 yıl bulunduğu, 1801'de Sir William Herschel tarafından keşfedilen güneşteki lekelenmelerin de 10,45 yıllık aralıklarla meydana geldiği gerçeğinden hareket ediyordu. Jevons, iki süre arasındaki bağının, tamamen tesadüf olamayacak kadar yakın olduğu kanısındaydı ve güneş lekelerinin hava durumu değişikliklerine, hava durumu değişikliklerinin yağışlarda dalgalanmalara, yağışlardaki dalgalanmaların ürün hasadında dalgalanmalara, ürün hasadında dalgalanmaların da ekonomik dalgalanmalara yol açtığını düşünüyordu.²¹

Fena bir teori değildi. Bir şey hariç. Güneş lekeleri döngüsü hakkında yapılan daha dikkatli bir hesaplama, iki lekelenme arasındaki süreyi on bir yıla çıkarmış, böylece, göksel işleyişle ekonominin gelgitleri arasındaki kusursuz uyum bozulmuştu. Güneş lekeleri astronomideki yerinde kaldı, ekonomik dalgalanmaların güdüleyici faktörlerinin araştırılması ise daha somut varsayımlara içerimlendi.

Aslında, Malthus'un yüzyıl önce acemice fakat sezgisel bir yolla işaret ettiği bir alana dönülmüştü: tasarruf alanına. Malthus'un kuşklarını, tasarrufun şöyle veya böyle bir "genel bolluk"la sonuçlanabileceği şeklindeki kötü ifade edilmiş düşüncesini herhalde anımsarsınız. Ricar-

do onunla alay etmiş, Mill onu hafife almış ve bu görüş, yeraltı dünyası iktisatçılarının adı kötüye çıkmış ve tehlikeli saçmalıklarından biri haline gelmişti. Tasarrufun bir soruna yol açabileceğini söyleyerek, vebali bizzat tutumluluğa yüklüyordu! Neredeyse ahlaka bile aykırıydı bu: Adam Smith, “Bir aile ekonomisi için tedbirlik olan şeyin, büyük bir ulusun yönetiminde çılgnlığa dönüşmeyeceğini,”²² yazmamış mıydı?

Eski iktisatçılar tasarrufun ekonomi için bir engel oluşturabileceği düşüncesini reddederken, amaçları ahlak misyonerliği yapmak değil, sadece gerçek dünyanın olaylarını izlemektir.

Çünkü, 1800’lerin başlarında, tasarruf edenlerle bu tasarrufları kullananlar tamamen aynı insanlardı. Ricardo ve Mill’in yaşadığı zorlu dönemde, tasarruf edebilecek parası olanlar, sadece toprak sahipleri ve kapitalistlerdi; hangi miktarda olursa olsun, biriktirdikleri para, şu veya bu tür verimli yatırımlarda kullanılıyordu. Bu nedenle, tasarruf, haklı olarak, “biriktirme” diye adlandırılıyordu, madalyonun iki yüzünü andırmaktaydı; bir yanda bir miktar paranın biriktirilmesi, öte yanda da, biriktirilen bu paranın daha fazla para kazanmak için araç-gereç, bina veya toprak satın almak üzere hemen kullanılması...

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru, ekonominin yapısı değişmişti. Servet bölüşümü iyileşti, buna koşut olarak, toplumun gittikçe daha fazla mensubuna tasarruf olanağı doğdu. Yine, eşzamanlı olarak, “iş” büyüdü ve kurumsallaştı; sadece kişisel olarak yöneticilerinin ve sahiplerinin cebinde değil, bütün ülkedeki isimsiz tasarrufçuların cüzdanlarında gittikçe daha fazla yeni sermaye aramaya başladı. Dolayısıyla, tasarruf ve yatırım birbirinden ayrıldı; farklı grupların gerçekleştirdiği farklı faaliyetler haline geldi.

Bu, ekonomiyi ilk sorunla yüz yüze getirdi. Hiç öngöremediği gerekçelerden dolayı, Malthus haklı çıkmıştı.

* *
*

Buhranın tam odağında yer alan bu dert, bir an durup onu anlaşılır kılmamızı gerektirecek kadar önemlidir.

Bir ülkenin refahının nasıl ölçüldüğünü açıklayarak başlamamız gerekiyor. Bir ülkenin zenginliği, sahip olduğu altın rezerviyle açıklanmaz; yoksulluk içindeki Afrika yıllarca altın zenginiydi. Bir ülkenin zenginliği maddi varlıkları ile de ölçülemez; binalar, madenler, fabrikalar ve ormanlar 1932’de buhar olup uçmamıştır. Refah ve ekonomik

kriz, geçmişin şan ve şerefleriyle değil, asıl bugünün başarılarıyla yakından ilgili konulardır; bu nedenle, kazandığımız *gelirlerle* ölçülürler. Bireysel olarak çok büyük bir kısmımız, yani kolektif olarak hepimiz yüksek gelirler elde edersek, ülke de iyi durumdadır; toplam bireysel gelirimiz veya ulusal gelirimiz düşerse, ekonomik krize gireriz.

Ama gelir (milli gelir), durağan bir kavram değildir. Gerçekten, bir ekonominin temel özelliği, *gelirlerin* elden ele geçmesidir. Yaptığımız her satın almayla, gelirimizin bir kısmını bir başkasının cebine aktarırız. Aynı şekilde, ister ücret, ister maaş, ister rant, ister kâr veya faiz olsun, kendi gelirimizin her kuruşu da, nihai olarak, bir başkasının harcadığı paradan elde edilir. Size fayda sağlayan bir gelir meblağını düşünürseniz, bunun bir başkasının cebinden çıktığı anlaşılacaktır: o kişi sizin hizmetinizden yararlandığında, dükkânınızın müşterisi olduğunda, senet veya hisse sahibi olduğunuz şirketin ürünlerini satın aldığında...

Ekonominin sürekli yeniden canlandırılması, paranın bu dolaşım süreci –deyim yerindeyse, herkesin bir diğeri için nafakasını karşılama– sayesinde mümkün olur.

Gelirin bu elden ele dolaşması süreci, çok büyük ölçüde, tamamen doğal ve engelsiz bir şekilde cereyan eder. Hepimiz, gelirlerimizin çoğunluğunu kendi kullanacağımız ve zevkimize uygun mallar için (tüketim malları denilen) harcarız ve oldukça tutarlı bir düzenlilikle tüketim malı almaya devam ettiğimiz için milli gelirimizin önemli bir kısmının elden ele dolaşması sağlama bağlanmış olur. Karnımızı doyurmak ve giyinmek zorunda olmamız, zevk almak istememiz, hepimiz tarafından düzenli ve sabit bir harcama yapılmasını sağlar.

Buraya kadar her şey çok basit, açık ve doğrudandır. Ama gelirlerimizin öyle bir kısmı daha vardır ki, bir başkasının geliri olmak üzere piyasa *girmez*: işte bu, tasarruf ettiğimiz paradır. Bu tasarrufları yastık altına sokar veya nakit olarak istif edersek, gelirin dairesel akışını kesinlikle bozmuş oluruz. Çünkü o zaman, topluma, onun bize verdiğinden daha azını geri vermiş oluruz. Böyle bir durağanlık süreci yaygın ve sürekli olursa, her çevrimde gittikçe daha az para el değiştireceği için, herkesin parasal gelirinde derhal bir kümülatif düşme meydana gelecektir.

Ne var ki, normal koşullarda, gelir akışında böyle tehlikeli bir kırılma meydana gelmez. Çünkü tasarruflarımızı dondurmuyoruz. Hisselere, senetlere, bankalara yatırır, böylece tekrar kullanılmalarını sağlarız. Bu şekilde, yeni hisse satın alırsak, tasarrufumuzu doğrudan iş dünyasına aktarmış oluruz; bankaya yatırırsak, sermaye arayan işadamları tarafından borç alınarak kullanılabilir. Tasarruflarımızı ister bankaya yatıralım, ister

sigortalanmak veya menkul değer almak için kullanalım, bu tasarruflar için, iş dünyasının faaliyetleri aracılığıyla yeniden çevrime girebilecekleri kanallar mevcuttur. Çünkü tasarruflarımız iş dünyası tarafından alınıp harcandığı zaman, yine birisinin ücreti, birisinin maaşı veya birisinin kârı olarak geri döner.

Fakat (bu hayati noktaya dikkat ediniz), bu tasarruf-yatırım sürecinde, hiçbir nokta *otomatik* değildir. İş dünyası, tasarrufa günlük faaliyetlerini gerçekleştirmek için ihtiyaç duymaz; masraflarını satış gelirlerinden karşılar. İş dünyası, tasarrufa, ancak faaliyetini genişletiyorsa ihtiyaç duyar, çünkü normal gelirleri ona yeni bir fabrika kurmasına veya ekipmanına büyük ilaveler yapmasına yetecek sermayeyi genellikle sağlamaz.

İşte sıkıntının doğduğu nokta da burasıdır. Tutumlu bir toplum, daima gelirin bir kısmını biriktirmeye çalışacaktır. Oysa, iş dünyası, her zaman faaliyetlerini genişletme durumunda değildir. İster belirli piyasalardaki bolluk nedeniyle, ister uluslararası durum kritik olduğu için, ister işadamları enflasyon nedeniyle gergin olduğundan veya başka bir nedenle iş dünyasının genel durumu iyi olmadığı için, yatırım dürtüsü de azalacaktır. Geleceğe endişeyle baktıkları bir dönemde, işadamları neden tesislerini genişletsinler ki?..

Ekonomik kriz olasılığı da işte burada yatmaktadır. *Eğer tasarruflarımız, iş dünyasının genişleyen firmaları tarafından yatırım amacıyla kullanılmazsa, gelirlerimiz azalır.* Sanki tasarruflarımızı nakit olarak istifleyerek dondurmuşuz gibi, biz de aynı küçülme sarmalına girmiş oluruz.

Böyle bir olasılık gerçekleşebilir mi? Göreceğiz. Bu arada, bunun tuhaf ve heyecansız bir halat çekme oyunu, bir sözde rekabet olduğunu da kaydedelim. Burada toprak ağaları, para canlısı kapitalistler yoktur. Sadece tedbirli hareket ederek gelirlerinin bir kısmını tasarruf etmeye çalışan son derece erdemli yurttaşlar ve sadece tedbirli hareket ederek işin durumunun yeni bir makine almayı veya yeni bir fabrika kurmayı gerektirip gerektirmediğine karar veren son derece erdemli işadamları vardır. Ne var ki, ekonominin kaderi de bu iki akla uygun kararın sonucuna bağlıdır. Çünkü niyetler çakışmıyorsa, örneğin, işadamları toplumun tasarruf etmeye çalıştığından daha az yatırım yapıyorsa, o zaman, ekonomi depresyon dalgasına uymak zorunda kalacaktır. Dalganın yükselmesi veya alçalması şeklindeki hayati sorun, her şeyden çok buna bağlıdır.

Geleceğimizin, yatırımların ve tasarrufların karşılıklı etkileşiminden doğacak sorunlara açık olması, bir bakıma, ekonomik özgürlük için öde-

diğimiz bedeldir. Sovyet Rusya'da da Firavunlar'ın Mısır'ında da böyle bir sorun yoktu. Çünkü kumanda ekonomilerinde gerek tasarruflar gerekse yatırımlar yukarıdan belirlenir ve ülkenin ekonomik yaşamının tamamı üzerindeki bütüncül kontrol, halkın tasarruflarının piramitlerin veya enerji santrallerinin finansmanı için kullanılmasını sağlar. Ama kapitalist dünyada böyle değildir. Çünkü orada hem tasarruf kararı hem yatırım dürtüsü ekonomik aktörlerin kendilerinin özgür kararlarına bırakılmıştır. Bu kararlar özgürce alındığı için, çakışmayabilir, uyuşmayabilir. Tasarruflarımızı çekecek çok az yatırım veya yatırımlarımızı destekleyecek çok az tasarruf olabilir. Ekonomik özgürlük son derece arzu edilir bir durumdur; ancak dalgaların yükselme ve alçalma döneminde bu özgürlüğün yaratabileceği sorunlara da hazırlıklı olmak gerekir.

John Maynard Keynes ve *Para Tezi*'ni neredeyse unuttuk. Ama tamamen değil. Çünkü *Tez*, işte tasarruf-yatırım denilen bu tahterevallinin parlak bir gösterisiydi. Fikir, özgün olarak Keynes'e ait değildi, çünkü adları uzun bir liste oluşturan birçok önemli iktisatçı, ekonomik dalgalanmadaki bu iki faktörün kritik rolüne daha önce işaret etmişti zaten. Fakat Keynes'in dokunduğu her şey gibi, bu çıplak iktisat soyutlamaları da, onun kaleminde yeni bir parlaklık kazanmıştı. Şöyle ki:

Dünyanın birikmiş zenginliğinin, tutumluluk dediğimiz, bireylerin kendilerini tüketmenin anlık zevklerinden isteyerek alıkoymasının sonucu olan acı verici bir yolla oluşturulduğunu düşünmek âdet olmuştur. Oysa, şehirler kurmak veya bataklıkları kurutmak için, kendini birtakım şeylerden mahrum etmenin tek başına yetmeyeceği ortadadır.

...Dünyadaki mülk ve serveti kuran ve geliştiren, Girişimdir. (...) Girişim ayakta ise, Tutumluluğa her ne olursa olsun, servet de birikir; buna karşılık, Girişim uykudaysa, Tutumluluk ne yaparsa yaparsın servet de azalır.²³

Ne var ki, bütün ustaca çözümlmelerine rağmen, Keynes'in bu tezi yazmasıyla buruşturup çöpe atması bir oldu. Bu tasarruf-yatırım tahterevallisi teorisi, önemli bir noktada iflas etmişti: nasıl olup da bir ekonominin uzun süre depresyon durumunda kalabileceğini açıklamıyordu. Gerçekten, tahterevalli benzetmesinin bizzat gösterdiği üzere, sanki tasarruf fazlası altında iki büklüm olmuş bir ekonomi, olabildiğince kısa sürede doğrulmak ve öte yana eğilmek zorundaymış gibi görünüyordu.

Çünkü tasarruflar ve yatırım (Tutumluluk ve Girişim), birbirinden tamamen kopuk ekonomik faaliyetler değildi. Tersine, işadamlarının tasarrufları “satın aldığı”, en azından ödünç aldığı piyasada, yani para piyasasında birbirlerine bağlanıyorlardı. Başka herhangi bir mal gibi tasarrufun da fiyatı vardı: faiz oranı. Bu nedenle, iktisadi krizin temelinde bir tasarruf seli varsa, tasarruf fiyatı düşecekti, tıpkı ayakkabı bol olduğu zaman ayakkabı fiyatının düşmesi gibi... Ve tasarrufların fiyatı ucuzlarken (bir başka açıdan, faiz oranları düşerken), yatırım dürtüsü de çok benzer bir şekilde artacaktı: bir fabrika, kendisini inşa etmek için gereken paranın maliyeti yüzde 10 iken çok pahalı idiyse, yüzde 5’lik bir ödeme karşılığında elde edilebilen bir para da çok fazla kârlı görünmeyebilirdi.

Dolayısıyla, tahterevallî teorisi, iş döngüsünün içine yerleştirilmiş, tasarruflar çok fazlalaşırsa ödünç almaların ucuzlayacağı, böylece iş dünyasının yatırım yapmaya özendirileceği bir otomatik emniyet anahtarı bulunacağını vaat eder görünüyordu. Teori, ekonomi küçülebilir, diyor-du, ama yeniden büyümesi kaçınılmaz görünüyordu...

Fakat bu, Büyük Buhran sırasında gerçekleşmeyen şeyin ta kendisiydi. Faiz oranları düşmüş, ama hiçbir şey olmamıştı. Eski kocakarı ilaçları yeniden ortaya atıldı (bir tutam yöresel yardım ve aşırı dozda bir umutlu bekleyiş!), ama hasta yine de iyileşmedi. Bütün mantığına rağmen, faiz oranının, tasarruf ve yatırım dengesini korumak için daima tasarruf-yatırım tahterevallisinin üzerinde süzüleceği yolundaki sorunsuz formülde bir şey açıkça gözden kaçıyordu. Ekonomiyi kontrol altında tutacak bir başka şey daha olmalıydı.

Bu arada, Keynes’in ustalık döneminin eseri de bir süredir yavaş yavaş kıvamını bulmaktaydı. 1935’te George Bernard Shaw’a yazdığı mektupta (Shaw’ın tavsiyesi üzerine Marks ve Engels’i yeniden okumuş ve hoşlanacağı pek az şey bulmuştu) şöyle diyordu: “...iktisat teorisi üzerine, dünyanın iktisadi sorunlara kafa yorarken tuttuğu yolu bir devrimle değiştirecek (bir anda değil tabii, önümüzdeki on yıllık süre içinde) bir kitap yazıyor olduğuma inandığımı bilmelisiniz. (...) Bu aşamada, sizin veya bir başkasının buna inanmasını bekleyemem. Ne var ki, kendi adıma, söylediğim şeyi sadece ümit etmiyorum; bundan kesinlikle eminim.”²⁴

Her zamanki gibi tamamen haklıydı. Kitap bomba gibi patladı. Ancak, Shaw’ın kitabı fark ettiği kadar özümsemeyi denediği de kuşkuludur. Kitabın ürkütücü bir adı vardı: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Ve daha da ürkütücü bir içeriği: Shaw, 25’inci sayfadaki

"N sayıda insan istihdam ederek elde edilen ürünün toplam arz fiyatının Z olduğunu kabul edelim, Z ve N arasındaki ilişki, Toplam Arz Fonksiyonu denilebilecek $Z = \phi(N)$ şeklinde gösterilir" cümlesini görseydi, kim bilir gözleri nasıl da yuvasından uğradı. Eğer bu da birilerini korkutmaya yetmeyecek olursa, meslekten olmayan birinin Smith'i, Mill'i veya Marks'ı kılı kırk yarararak okurken bulmayı umabileceği büyük bir toplumsal eylem panoramasının darlığı söz konusuydu. Bir sürü harikulade pasaj vardı (bunlardan, satın alınacak hisselerin seçimiyle güzellik yarışması birincilerinin seçimini karşılaştıran pasaj ünlüdür), bu pasajlar, cebir çölleriyle soyut tahliller arasındaki vahalar gibiydi.

Bütün bunlara rağmen, kitap devrimci nitelikteydi: başka bir söz bunun yerini tam olarak tutamaz. *Ulusların Zenginliği ve Kapital*'in yapıtına çok benzer biçimde, iktisadı alt üst etmişti.

Zira *The General Theory*'nin çok şaşırtıcı ve dehşet verici bir sonucu vardır. Hiçbir otomatik güvenlik mekanizması mevcut değildi! Ekonomi, sürekli kendi kendisini doğrultacak bir tahterevalliden ziyade, bir asansöre benzetilmişti: yukarıya çıkabilir, aşağıya inebilir, tamamen hareketsiz de kalabilirdi. Ayrıca, hareketsiz kaldığı yer, zemin kat olabileceği gibi en üst kat da olabilirdi. Bir başka anlatımla, bir depresyon, kendi kendisini asla tedavi edemezdi; ekonomi, rüzgâr alamayan gemi gibi, süresiz olarak durgun kalabilirdi.

Peki bu nasıl olabilirdi? Krizin temelindeki tasarruf seli faiz oranlarını düşürmeyecek ve bu da –karşılık olarak– iş dünyasını fabrikalarını genişletmek için ucuz para kullanmaya ikna etmeyecek miydi?

Keynes, bu tartışmadaki bit yeniğini, iktisadi hayatın en basit ve en açık (daha önce de işaret edilmişti) gerçeğinde buldu: *iki dalga arasındaki çukurun dibinde tasarruf seli olmazdı*. Çünkü bir ekonomi krize girdiğinde meydana gelen, gelirinin küçülmesi, gelirinin küçülmesiyle meydana gelen ise, tasarruflarının kısıtlanmasıydı. Keynes, "Herkesin zor durumda olduğu bir dönemde, bir toplumdaki herkesin zengin olduğu dönemdeki kadar tasarruf etmesi nasıl beklenebilir?" diye soruyordu. Çok açıktır ki, beklenemezdi. Bir depresyonun sonucu, bir tasarruf bolluğu değil, tasarrufların kuruyup gitmesi, bir tasarruf seli değil tasarrufun tek tek damlamasıydı.

Öyle de oldu. 1929'da, Amerikan halkı, gelirinden 3.7 milyar doları bir kenara ayırmıştı; 1932 ve 1933'te ise hiç tasarruf etmedi; hatta, daha önceki yıllarda yaptığı eski tasarruflarını eritiyordu. Refah dalgasının tepesindeyken, vergiler ve kâr payları düşüldükten sonra, 2.6 milyar dolar ayırmış olan anonim şirketler, üç yıl sonra, kendilerini 6 milyar

dolar kaybetmiş buldular. Keynes'in haklı olduğu çok açıktı: tasarruf, zor günlere dayanamayacak bir lükstü.

Ama tasarruftaki bu düşüşün daha büyük sonucu, düşüşün beraberinde getirdiği bireysel güven kaybından da önemliydi. Daha büyük sonuç, dinamik olmaya en çok ihtiyaç duyduğu bir sırada, ekonominin kendisini felce uğramış durumda bulmasıydı. Çünkü tasarruf fazlası yoksa, faiz oranları üzerinde işadamlarını kredi almaya teşvik edecek bir baskı da olmayacaktı. Ödünç alma ve yatırım harcaması yoksa, genişleme dürtüsü de yok demektir. Ekonomi bir parmak bile kıvıldamayacak, işsiz erkek ve kadınların, tam kapasiteyle kullanılmayan tesis ve ekipmanın varlığına rağmen, bir "denge" durumunda kalacaktı.

Bolluk içinde yoksulluk çelişkisi, işsiz insanlar ve çalışmayan makineler anomalisi bu yüzdendi. İki dalga arasındaki çukurun dibinde, feratlar içerisindeki bir mal ihtiyacıyla üretim yetersizliği arasındaki acımasız çelişki vardı. Ancak çelişki tamamen ahlaki bir çelişkiydi. Çünkü ekonomi insan arzularını karşılamak için çalışmıyordu, istekler her zaman düşler kadar büyüktü. Ekonomi, talebi karşılamak için üretiyordu, talep ise bir insanın cüzdanı kadar küçüktü. Dolayısıyla, işsizler, ekonomik sınırlardan biraz daha fazlaydı; ekonomiyi bütünüyle etkilemek için piyasada sarf ettikleri çabayı ayda da sarf edebilirlerdi.

Kuşkusuz, bir kere yatırım azalıp ekonomi küçülünce, toplumsal sefalet ortaya çıkıyordu. Ne ki, Keynes'in işaret ettiği gibi, efektif toplumsal sefalet değildi bu: çünkü halkın vicdanı, yeterli yatırımın yerine geçmiş efektif bir vekil gibi iş görmeyecekti. Tersine, tasarruflar da yatırımlara paralel olarak azaldığı için, ekonominin akışı da, alıştığından daha küçük olduğu gerçeğinden hiç etkilenmeden tersine döndü.

Tuhaf bir durum, kötü adamın olmadığı bir trajedi... Tasarrufun tümüyle özel bir erdem olduğu bir ortamda, kimse toplumu tasarruf ettiği için suçlayamaz. Makul bir başarı şansı görseler harekete geçmeye herkesten daha fazla can atacakları bir dönemde işadamlarını yatırım yapmadığı için cezalandırmak da aynı ölçüde imkânsızdır. Sorunun ahlaki olmadığı, bir adalet, sömürü ve hatta bir budalalık sorunu olmadığı artık ortadadır. Teknik bir sorun, neredeyse mekanik bir kusur söz konusudur. Ama bunun bedeli de diğerlerininkinden az değildir. Çünkü durgunluğun bedeli işsizliktir.

Hazmedilmesi en güç gerçek de buradaydı. Yatırıma yapmaya duyulan istek, sonsuza kadar korunamazdı. Er veya geç yatırım da azalabilirdi.

Çünkü, bir sektör her zaman hizmet sunduğu piyasanın büyüklüğüyle sınırlıdır. Yeni demiryollarına büyük yatırımlar yapıldığı 1860'lar-

daki demiryolları örneğini alalım. İlk demiryolu şirketi patronları, 1960'ların piyasaları için demiryolu inşa etmiyordu; ekonominin yüz yıl sonra ihtiyaç duyacağı hatları döşemeye kalksalar, kimsenin yaşamadığı topraklarda, var olmayan şehirlere hat döşemiş olacaktı. Bu nedenle, kullanılabilir olan kadar ray döşediler. Aynı şey otomobil endüstrisi için de geçerliydi. Henry Ford bile 1950'deki River Rouge fabrikasını kuracak sermayeyi 1910'da bulabilseydi, derhal iflas ederdi; çünkü yollar, benzin istasyonları, otomobiller, hep *talep* fakiriydi. Konuyu daha yakın geçmişe taşıyalım; 1990'ların sonunda Amerikan iş dünyası yeni ekipman için yılda 1 trilyon dolardan fazla harcıyordu, ama 2 trilyon dolar harcamıyordu. Bu bir gün daha da artabilir, ama yüzyılın sonu yaklaşırken, o gün hâlâ gelmedi.

Böylece, yatırım, özgün modeline kavuştu: önce, yeni bir fırsattan yararlanma hevesi; sonra, o hızla aşırı yapılanmaya yol açmamak için sakınım; sonra da, piyasa şimdilik doyduğu için hareketsizlik.

Eğer, ayrı ayrı her yatırım projesi tamamlanma noktasına gelirken hemen bir başkası ortaya çıkıyorsa, orada ekonomik durgunluk için bir sebep yoktur. Ama işler hiç böyle yürümez. İnsan isteklerinin sınırsız olduğu yolundaki saf gerçek, *her* yatırımın kendi masrafını çıkaracağı anlamına gelmez; ekonomi, acelecilikten, atılganlıktan, kendini ve başkalarını boş yere tehlikeye atan aşırı genişlemeden dolayı ölmüş şirket çöplüğü gibidir. Çoğu yatırımın, iyimser beklentilerin yarattığı bir itimden daha fazlasına ihtiyacı vardır; daha somut şeylere, bazı yeni buluşlara, işleri daha iyi yürütmeyi sağlayacak yöntemlere, halkın dikkatini çekmek için ilginç ürünlere ihtiyacı vardır. Her işadınının kabul edeceği gibi, bu tür fırsatlar da her zaman ele geçmez.

Bu yüzden, bir yatırım projesi öldüğünde, onun cephedeki yerini almaya hazır bir başkası olmayabilir. Varsa (kompozisyonu değişmekle birlikte yatırım büyüklüğü korunuyorsa), ekonomi sorun çıkarmadan yoluna devam edecektir. Fakat her yatırım kaybı için hazır bir yedek yoksa, küçülme başlayacaktır.

Sistemin bu kendine özgü kırılma eğilimini inceleyen Keynes şunları yazmıştır:

Antik Mısır, iki kat daha şanslıydı; bunu, kuşkusuz, o dillere destan zenginliğine borçluydu; bu zenginlik içinde, tüketilmeleri yoluyla insan ihtiyaçlarının karşılanmasına hizmet etmedikleri için, getirisi dağ gibi birikerek kokuşmayan iki etkinlik vardı: piramit inşa etmek ve değerli maden aramak. Ortaçağ, katedraller inşa etti ve ağıtlar

yaktı. Ölü için iki piramit inşa etmek, iki de ayın düzenlemek, bir piramit yapmaktan ya da bir ayın düzenlemekten iki kat daha iyidir; ama Londra'dan York'a iki demiryolu hattı döşemek için aynı şey söylenemez.²⁵

Öyleyse, işte, *The General Theory*'nin cehennemi teşhisi:

Birincisi, depresyondaki bir ekonomi olduğu yerde kalabilirdi. Ekonomik mekanizma içinde onu oradan çıkaracak hiçbir şey yoktu. Bir tek, işsizlikle, hatta kitlesel işsizlikle "denge" kurabilirdi.

İkincisi, refah, yatırıma bağlıydı. Eğer iş dünyasının sermaye araçlarına yaptığı harcama azalır, bir küçülme sarmalı başlayacaktı. Bir büyüme sarmalı, ancak yatırım artarsa oluşabilirdi.

Üçüncüsü, yatırım, ekonomi için bağımsız bir sürükleyici güçtü. Kapitalizmin özünde güven değil belirsizlik yatıyordu. İşadaminin hiç kusuru olmasa da, sürekli olarak doygunluk tehdidi altındaydı ve sürekli doygunluk, yerini ekonomik çöküşe bıraktı.

Bu, elbette, huzursuz edici bir bakış açıydı. Ama Keynes'in önce karamsar bir teşhis koyup sonra da olacakları seyrederek tatmin olmasından tümüyle farklıydı bu seferki. Çünkü, bütün tehlike uyarılarına rağmen, *The General Theory*, kesinlikle kıyamet habercisi bir kitap değildi. Tersine, içinde bir umut barındırıyor, bir çare öneriyordu.

Aslında, tedavi, mevcut reçetenin yazılmasından önce başlamıştı bile; ilaç, doktorlar kesin olarak hangi etkiyi bırakacağından emin olmadan önce de uygulanıyordu. New Deal'ın Yüz Günü, yirmi yıldır kayıtsız bir hükümet engeline takılıp kalmış olan bir toplumsal düzenlemeler dizisini yürürlüğe koymuştu. Bu yasaların anlamı, hoşnutsuz, huzursuz bir ülkenin sosyal formunu, moralini yükseltmekti. Fakat hastanın yeniden canlanmasını asıl sağlayan, bu toplumsal düzenlemeler değildi. Bu kuvvet şurubu başka bir şeydi: ekonomiyi uyarıp teşvik etmek için kamu harcamalarının bilinçli bir şekilde kullanılması.

Önce, geçici işler oluşturuldu. İşsizlik, bir tür eylem biçiminin sırf siyasi gereklerle dikte edildiği düzeye ulaşmıştı, ama zaten dönem de Dearborn'da ayaklanmaların meydana geldiği, öfkeyle Washington üzerine yürüyüşe geçildiği, ailelerin ısınmak için belediyeye ait çöp fırınlarında birbirlerine sokulduğu, hatta yiyecek bulmak için çöp kamyonlarını eşelediği bir dönemdi. Geçici iş zorunluydu ve Başkan Hoover döneminde başladı; Roosevelt döneminde, bu rahatlama karnını doyr-

maya, karnını doyurmak da yapıcı girişime dönüştü. Devlet, birden bire, en büyük ekonomik yatırımcı haline geldi: yollar, barajlar, toplantı salonları, havaalanları, limanlar, konut projeleri pıtrak gibi çoğaldı.

Keynes 1934'te Washington'a gelmiş (Başkan Roosevelt'in elleriyle ilgili izlenimlerini yazdığı ziyaret) ve programın genişletilmesini istemişti. Çünkü istatistikler, tabanın özel yatırım faaliyetleri dışında kaldığını gösteriyordu; 1929'da ücret, maaş ve kâr olarak 15 milyar doların pompalandığı iş hacmi, 1932'de, yüzde 94'lük bir gerilemeyle, dehşet verici bir düzey olan 886 milyon dolara düşmüştü. Bir şey, ekonomi arabasını hareket ettiren yatırım motorunu çalıştırmak zorundaydı; Keynes, kamu harcamalarının, halkın satın alma gücünü artırarak, o günlerdeki deyimle, "tulumbanın silindirine su dökerek", bu tür bir uyarıcı işlev göreceğini umuyordu.

Dolayısıyla, *The General Theory* 1936'da yayınlandığı zaman, ortaya attığı görüş, zaten uygulanmakta olan bir hareket tarzının savunulması olarak, çok yeni ve radikal bir program değildi. Bir savunu ve bir açıklamaydı. *The General Theory*, Amerika'nın ve aslında bütün Batı dünyasının karşı karşıya bulunduğu felaketin, iş dünyası tarafından yeterince yatırım yapılmamasının bir sonucu olduğuna dikkat çekiyordu. Öyleyse, çare de tamamen mantıksaldı: eğer iş dünyası genişleyemiyorsa, onun bıraktığı boşluğu devlet doldurmaliydi.

Keynes, yarı şaka yarı ciddi, kısmen karşısındakileri memnun etmeye çalışarak, şunları yazıyordu:

Hazine, eski şişeleri kâğıt paralarla doldurur, daha sonra, onları, kasabanın atıklarıyla ağzına kadar dolu olan eski kömür ocaklarındaki uygun derinliklere gömer, sonra, doğruluğu sınanmış *birakmız yapımlar* ilkesinden hareketle, tekrar kazılıp çıkartılmaları için özel sektöre bırakırsa, (...) orada artık işsizliğe yer olmaz ve yansımaların, geri dönüşlerin de yardımıyla toplumun gerçek geliri olduğundan daha büyük görünebilir. Doğrusu, bina ve benzerlerini inşa etmek elbette daha mantıklıdır; ama bunu yapmak konusunda pratik güçlükler varsa, yukarıdaki yöntem de hiç yoktan iyidir.²⁶

Daha yenilikçi birçok kamu projesinin Keynes'in tuhaf önerisinden daha mantıklı olmadığı, kuşkusuz, görülmüştür. Ama şimdi, en azından, arkalarında, eğer özel sektör yeterince büyük bir yatırım programıyla kendisini geliştiremeyeceğini düşünüyorsa, devletin onun yerini elinden geldiği kadar doldurması gerektiği şeklinde bir mantık vardı; şu

veya bu türden bir uyarana duyulan ihtiyaç, ufacak bir şey bile onun hiç olmamasına yeğdir dedirtecek denli elzemdi.

Yatırım doğrudan harekete geçirilemiyorsa, neden –en azından– tüketim harekete geçirilemiyordu? Çünkü yatırım, ekonominin değişken unsuruyken, tüketim, ekonomik faaliyet için geniş bir zemin sağlamaktaydı; bu nedenle, kamu projelerinin, iki yönlü bir fayda sağlayarak sorunun üzerine gideceği düşünülürdü: işsiz kalması kaçınılmaz görünen insanın satın alma gücünü doğrudan yardımla ayakta tutmak ve özel sektörün yeniden genişlemesine öncülük etmek...

Bizzat Keynes, 1934'te *New York Times*'a gönderdiği bir mektupta, "İyileşme sorununu aşağıdaki sorular ışığında ele alıyorum: Olağan bir iş girişimi ne kadar zamanda yardıma gelecek? Bu arada, yapılacak anormal kamu harcamalarının hangi ölçekte, hangi elverişli çarelerle ve hangi süreyle gerçekleştirilmesi makul olur?" diye yazıyordu.²⁷

"Anormal" sözcüğüne dikkat edin. Keynes, kamu programını, iş hayatının gidişatına kalıcı bir müdahale olarak değil, ayağı kaymış ve yenden dengesini bulmak için uğraşan bir sisteme yardım eli uzatmak olarak görüyordu.

Sağduyu tam da buydu. Gerçekten, tam da buydu. Buna rağmen, "silindirine su dökerek tulumbayı çalıştırma" programı, planlayıcılarının umduğu sonucu hiçbir zaman doğurmadı. 1929'dan 1933'e kadar 10 milyar dolar dolaylarında olan toplam kamu harcamaları, 12 milyara, 13 milyara, sonra 1936'da 15 milyar dolara yükseldi. Özel yatırımlar düştüğü yerden kalktı ve kayıplarının üçte ikisini karşıladı; özel firmalar 1936'da 10 milyar dolarlık yatırım yapmıştı. Hükümet müdahalelerinden üç yıl sonra, milli gelir ve ulusal tüketim yüzde 50 arttı. Fakat işsizlik azalmıyordu; gerçi, artık kontrol edilebiliyordu, ama hâlâ yeni bir ekonomik dönemin belirtisi sayılması imkânsız olan 9 milyon işsiz vardı.

Tedavinin daha iyi sonuç vermemesinin iki gerekçesi vardı. Birincisi, kamu harcamaları programı, hiçbir zaman tam olarak, yani ekonomiyi tam istihdam seviyesine getirmek için gerekli olan şekliyle uygulanmamıştı. Sonra, İkinci Dünya Savaşı'nda, kamu harcamaları, o zaman için devasa bir rakam olan 103 milyar dolara yükseldi; bu ise, sadece tam istihdamı değil, enflasyonu da beraberinde getirdi. Ne var ki, otuzların barış dönemi ekonomisi çerçevesinde, bütün kaynakların kullanılmasını gerektiren bir harcama tamamen imkânsızdı; gerçekten, ılımlı bir kamu harcama programı bile, hemen federal hükümetin geleneksel sınırlarını aştığı şeklinde şikâyetlere, homurdanmalara yol açıyordu. Daha da kötüsü, Merkez Bankası Yönetim Kurulu, işsizlikten çok enflasyondan

(hem de depresyonun en dibindeyken!) korkuyordu; banka borçlanmalarını caydırıcı politikalar böyle geliştirildi.

İkinci gerekçe, birincisiyle yakından ilişkiliydi. Ne Keynes ne de kamu harcamalarını yapanlar, yeni ilacı kullanan hastaların, onu hastalıktan da beter bir şey gibi görebileceğini hesaba katabilmişti. İş dünyasına yardım eli uzatmak anlamında yapılan kamu harcamaları, aynı iş dünyası tarafından tehdit edici bir tavır olarak yorumlanıyordu.

Buna da şaşmamak gerekir. New Deal, bir özel sektör karşıtı düşünce dalgası üzerinde, kendinden emin ve biraz hışımla gelmişti; neredeyse dokunulmazlık kazanmış değerler ve ölçüler, birden bire, kuşkucu değinilere ve eleştirilere maruz kalıyordu. "Özel sektörün hakları", "mülkiyet hakları", "devletin rolü" gibi bütün kavramlar kabaca elden geçiriliyordu. Özel sektörden, birkaç yıl içerisinde, sorgulanamaz üstünlük geleceğini unutmaması ve işçi sendikalarıyla işbirliğine gitmesi, yeni kural ve düzenlemeleri kabul etmesi, birçok uygulamalarında reform yapması gibi yeni bir felsefeyi kabul etmesi istendi. Özel sektörün, Washington'daki yönetimi, düşman, önyargılı ve düpedüz radikal bir oluşum gibi görmesinde pek şaşılacak yan yoktu. Böyle bir ortamda, böyle büyük ölçekli yatırımları üstlenme arzusunun, alışık olmadığı bu iklimin verdiği huzursuzlukla azalmasına da şaşmamak gerekiyordu.

Dolayısıyla, devletin işsizliği tamamen ortadan kaldırmaya yetecek büyüklükte bir program (halen uyguladığının belki iki katı büyüklükte bir program) uygulamaya yönelik her çabası, sosyalist ereklein yeni bir emaresi olarak saldırıya uğruyordu. Buna karşılık, devletin uyguladığı yarım yamalak önlemler ise, sadece iş dünyasını dört başı mamur bir çabaya girişmekten korkutmaya yanıyordu. İlacın yarattığı etkiden farksız bir durum değildi; ilaç hastayı iyileştirmişti de, yan etkileri hastayı zayıf düşürüyordu. Kamu harcamaları ise, sadece ekonomik olarak yetersiz olduğu için değil, ideolojik olarak da yıkıcı olduğu için ekonomiyi hiçbir zaman gerçekten tedavi etmemişti.

Oysa, yıkıcı bir amacı yoktu; güttüğü amaçtan ziyade ümitsizlikten doğan bir politikaydı. Devlet, kamu harcamaları vanasını açmaya başlamasaydı, özel sektör, er geç, her türlü olasılıkta, yine yol gösterirdi: geçmişte de hep aynı şeyi yapmıştı ve Büyük Buhran'ın ağırlığına rağmen, zamanı gelince, tartışmasız bir şekilde, yine yeni macera yolları bulacaktı. Ama beklemek mümkün değildi. Amerikan halkı dört uzun yıl boyunca beklemişti ve artık bekleyecek hali kalmamıştı. İktisatçılar, kapitalizmin kronik durumu olarak durgunluktan söz etmeye başlamışlardı. Marks'ın sesi, geçmişte olmadığı kadar yüksek çınlıyordu; pek çok kimse, işsizleri,

Marks'ın haklılığının birincil kanıtı olarak gösteriyordu. Proletaryayı değil mühendisleri yardıma çağıran Veblen'in mırıldanmaları, gelip geçici teknokrat modası içinde bile fark edilebiliyordu. Bıkıp usanmadan, Hitler ve Mussolini'nin kendi işsizleriyle nasıl başa çıkacağını iyi bildiğini vurgulayan daha ürpertici başka sesler de vardı. Bu deva bolluğunda ve acilen eyleme geçmenin savunulduğu bu ortamda, *The General Theory*'nin mesajı, Keynes'in uygar sesi, kuşkusuz, ılımlı ve güven vericiydi.

Çünkü Keynes kapitalizmin kontrol altında tutulması politikasını destekliyordu, ama özel girişime de karşı değildi. *The General Theory*'de, "Bir insanın banka hesabı üzerinde hakimiyet kurması, yurttaşları üzerinde hakimiyet kurmasından daha iyidir,"²⁸ diye yazıyor ve bir devlet sadece yeterince kamu yatırımı yapmakla meşgul olursa, ekonominin büyük bölümünün işleyişinin özel girişime bırakılabileceğini ve bırakılması gerektiğini ifade ederek devam ediyordu. Bir daha bakıldığında, *The General Theory*, radikal bir çözüm değil, daha ziyade, kaçınılmaz bir çözümün niçin işleme gerektiğinin açıklamasıydı. Durgunluk içindeki bir ekonomi çok uzun süre böyle kalırsa, devletin harekete geçmemesinin bedeli, cesur bir yenilikçiliğin sonuçlarından daha vahim olabilirdi.

Asıl sorun ekonomik değil ahlakiydi. İkinci Dünya Savaşı sırasında, Profesör Hayek, bütün abartılarına rağmen, derin ve tutarlı bir 'aşırı planlı ekonomi' ithamı üzerine kurulu, *The Road to Serfdom* adlı bir kitap yazmıştı. Keynes, kitaptaki görüşleri paylaşmış ve kitabı beğenmişti. Ama Hayek'e gönderdiği övgü mektubunda şunları da yazdı:

Hayli değişik bir biçimde bitirmek (...) zorundayım. İstedğimiz şeyin plansızlık ya da daha az planlama olmadığını, bundan kesinlikle daha fazlasını istediğimizi söylemeliyim. Ne var ki, planlama, mümkün olduğu kadar çok insanın, hem yönetenlerin hem yönetilenlerin, sizin ahlaki duruşunuzu tamamen paylaştığı bir toplumda gerçekleşmeli. İlimli planlama, onu uygulayacak olanlar kendi kafalarında ve yüreklerinde ahlak sorununa doğru yaklaşıyorsa, gerekli güveni verir. Bu, söz konusu uygulayıcılardan bazıları için zaten geçerlidir. Asıl felaket, planlamayı veriminden yararlanmak için değil, ahlaken sizinkinin tam tersi düşüncelere sahip oldukları için isteyen ve Tanrı'ya değil şeytana hizmet etmeyi arzu eden önemli bir kesimin daha bulunmasındadır."²⁹

Bu, safça bir beklenti olabilir mi? Kapitalizm, devlet planlamacılarının, asla özel yatırımı yerinden ederek değil, ama harcama musluğunu

açıp kapayarak özel yatırıma destek olması anlamında kontrol edilebilir mi? Sorun hâlâ çözülmüş değildir.

Biz bu tartışmayı gelecek bölüme bırakacağız. Çünkü burada Keynes'le ve, yorumumuzda yanılıyorsak da, onun düşünceleriyle ilgileniyoruz. Amacı kapitalizmi kurtarmak olan bu adamı, kapitalizmi batırmak isteyenlerin safına yerleştirerek hüküm vermek vahim bir hata olurdu. Ne demek olduğu konusunda hiçbir zaman pek açıklayıcı olmamış ise de, yatırımın “sosyalleştirilmesi”ni savunduğu doğrudur; ama parçayı feda etse bile, bütünü kurtarıyordu.

Keynes, esasen, bir muhafazakârdı; uzun süre Edmund Burke'ün ve onun desteklediği sınırlı hükümet geleneğinin bir hayranıydı. 1931'de, komünizmin pek çok kimse tarafından kesinlikle benimsendiği bir sırada, şunları yazmıştı: “Sadece bilimsel olarak hatalı olduğunu değil, çağdaş dünyaya ilgi duymaktan ve ona uyarlanabilir olmaktan uzak olduğunu bildiğim vadesi dolmuş bir ders kitabını, eleştirinin üstünde ve ötesinde görüp, kendi kutsal kitabı olarak tanımlayan komünist doktrini nasıl kabul edebilirim? Çamuru balığa tercih eden, kaba proletaryayı, bütün kusurlarına rağmen, hayatın nitel özü olan ve –kuşkusuz– insanlığın bütün kazanımlarının tohumunu taşıyan burjuvazinin ve aydınların üzerine çıkararak bir amentüyü nasıl benimseyebilirim?”³⁰

Keynes'in teorileri, teşhisleri, çareleri tartışma konusu yapılabilir; buna rağmen, Keynes'in zaten yeterince iyi çalışan bir sisteme zarar veren bir işgüzar olduğunda ısrar edenlerin, onunkinden daha düşünce yüklü bir teori, daha derin bir teşhis ve daha ikna edici bir tedavi ortaya koyamadığını da, hakkını vererek, belirtmek gerek. Fakat onun amacını da kimse inkâr edemez: kapitalizmin bekası için en büyük ve en ciddi tehlikeyi oluşturan işsizliğin büyük ölçüde yok edildiği bir kapitalist ekonominin yaratılması.

Aynı anda tek bir iş yapmakla yetinmeyen bir insandı. Kafasında *The General Theory*'yi kurarken, Cambridge'de kendi cebinden bir tiyatro inşa ettiriyordu. Bu, Keynes tarzı tipik bir girişimdi. Önce zararlı başlayan tiyatro, iki yıl içinde borçlarını temizledi, sanatsal başarısı ise muazzamdı. Keynes aynı anda her yerdeydi: Mali destekçi, fiyat etiketi yazıcısı (kasa memuru içinden çıkamayınca buna da el atmıştı), başrol oyuncusu bir kadının kocası (Lydia, Shakespeare'de rol almış ve çok beğenilmişti), hatta bayi... Tiyatroya bir lokanta ekledi ve insanların ruh haline göre yiyecek tüketimlerinin nasıl değiştiğini saptamak üzere farklı eğlence türlerine karşılık gelen makbuzları tasnifleyerek titizlikle ince-

ledi. Bir de, daha fazla tüketilmesini sağlamak amacıyla, şampanyanın düşük bir indirimle satıldığı bir bar vardı. Mutlu yaşamındaki en mutlu ara perde, herhalde, bu bardı.

Fakat bu durum çok uzun sürmedi. Başarı hikâyesi 1937'de son buldu: bir kalp krizi geçirmişti ve boş bir yaşam sürmesi telkin edildi. Tabii, görece boş bir yaşam. Aktif olarak ticaret yapmayı, *Economic Journal*'i yönetmeyi ve *The General Theory*'nin savunusu anlamında harika makaleler yazmayı sürdürdü. *The General Theory*'nin yayınlanması üzerine, bir akademisyen şunu söylemişti: “Bay Keynes’in iktisat için yaptığını sandığı şeyi, Einstein fizik için gerçekten yaptı.”³¹ Keynes insanı bu kadarla bırakıverecek bir adam değildi. İğneleyici kalemini istediği zaman kullanabilirdi; bu kez, bu akademisyenin eleştirilerini, teker teker ve bütün halinde, sistematik olarak, zaman zaman alay, çoğunlukla deha ve sık sık öfkeyle, yıkmak için çalışmaya oturdu: “Bay X beni anlamayı reddediyor!” Bu, bir sürü kısa notundan yükselen umutsuz bir iç çekme gibiydi.

Ama savaş da yaklaşıyordu; Münih'i daha kötülerini izledi. Keynes, bir süre yayın kurulunda çalıştığı *New Statesman and Nation*'a bazı solcuların yazdığı korkak mektupları öfkeyle izledi. O da gazetenin sütunlarına, “Kuşkusuz, ‘Bir Sosyalist’ adlı birinin gerçekten var olduğuna inanmak mümkün değildir. Onun var olduğuna inanmıyorum,” diye yazdı ve ekledi: “Kavganın galibi belli olmaya başladı ya, barışsever olduklarını hatırlamalarıyla özgürlük ve uygarlık savunusunu Albay Blimp'e, eski tüfeklere ve kimin için ‘Üç Defa Sağol’ diye haykırıyorsa ona bırakarak sütunlarınıza bozguncu yazılar yazmalarının arasında sadece dört hafta var.”³²

Savaş başladığında, Keynes, hükümetin daimi üyesi olamayacak kadar hastaydı. Ona maliye bakanlığında bir oda verdiler ve fikirlerinden yararlandılar. O sırada bir kitap daha yazmıştı, *How to Pay for the War*: savaşı finanse etmenin temel aracı olarak “ertelenmiş tasarruflar”ı kullanmak çağrısında bulunan cesur bir plandı. Plan basitti; her ücretlinin ücretinin belli bir kısmı savaş sonrasında kadar geri alınamayacak şekilde otomatik olarak kesilip devlet tahvillerine yatırılacaktı. Ondaki sonra, tüketicinin mal satın almasına yeniden ihtiyaç duyulduğunda, tasarruf sertifikaları nakde çevrilebilecekti.

Zorunlu tasarruf... Keynes'in başlangıçtaki bir tür zorunlu yatırım yaratma çabalarına göre büyük bir değişiklik! Fakat değişiklik, Keynes'in düşüncesinde değil, zamanın kendisindeydi. Eskiden sorun, çok küçük yatırımdı, belirtisi de işsizlikti. Şimdiki sorun ise, bütün kaynakların

silahlanmaya ayrıldığı çok fazla yatırımdı, belirtisi de enflasyondur. Fakat *The General Theory*'nin çerçevesi, enflasyonun anlaşılmasında olduğu kadar, enflasyonun tersi olan işsizliğin anlaşılmasında da yararlıydı. Ancak, baş aşağı duruyordu. Artık tekerleğin her dönüşüyle, gittikçe daha az gelir yerine daha fazla gelir dağıtılıyordu. Buna göre, tedavi, depresyon şurubunun tersiydi. Keynes, o zaman, yatırımın mümkün olan her yola baş vurularak desteklenmesini istemişti; şimdi ise tasarrufların artırılmasını istiyordu.

Bu nokta önemlidir, çünkü birçok kimse, yanlış bir şekilde, Keynes'in bir iktisatçı olarak enflasyondan yana olduğuna karar vermişti. Oysa onun desteklediği, "reflasyon", yani depresyonun derinliklerinden fiyatların değil gelirlerin pompayla yukarı çekilmesiydi. Ama onun enflasyon uğruna enflasyonu desteklediğini düşünmek de *The Economic Consequences of Peace*'dan alıntılanan aşağıdaki gibi bir pasajın dikkate alınmaması demektir:

Lenin'in, Kapitalist Sistemi yıkmanın en iyi yolunun, parayı yoldan çıkarmak olduğunu belirttiği söylenir. Devletler, süregelen bir enflasyon sürecini kullanarak, gizlice veya fark edilmeden, vatandaşlarının servetlerinin önemli bir kısmına el koyabilirler. Bu yöntemle, sadece ona el koymuş olmazlar, aynı zamanda, ona keyfi olarak el koymuş olurlar. (...) Lenin kesinlikle haklıdır. Toplumun mevcut temellerini altüst etmenin, parayı yoldan çıkarmaktan daha incelikli, daha emin bir yolu yoktur. Süreç, iktisat yasasının bütün gizli güçlerini yıkım safında bir araya getirmekte, üstelik bunu milyonda bir kişinin bile fark edemeyeceği bir biçimde yapmaktadır.³³

Mantığına ve cezbediciliğine (Keynes, ertelenmiş tasarruf planının herkesi devlet tahvili sahibi yaparak gelir bölüşümünün yaygınlaşmasına hizmet edeceği gerçeğini büyük ölçüde kendisi yaratmıştır) rağmen, plan çok fazla destek görmedi. Çok yeniydi: eski vergilendirme, karneye bağlama, gönüllü tasarruf yöntemleri, yeterlilikleri sınanmış ve güvenilir savaş finansmanı silahlarıydı. Bir ertelenmiş kredi programı, süs eşyası gibi duvara asıldı, ama Keynes'in tasavvur ettiği büyük önemi hiçbir zaman kazanamadı.

Ne var ki, kitabının ve önerisinin soğuk karşılanmasına ağıt yakacak zamanı yoktu; artık tamamen Britanya'nın savaş galesinin içine dalmıştı. 1941'de Lizbon üzerinden Amerika'ya uçtu. Benzer altı yolculuğun ilkiydi bu; Lydia da hemşiresi ve koruyucusu olarak yanındaydı.

Keynes'in geçirdiği ilk kalp krizinden itibaren, yorulmak bilmez kocası için saat hakemi rolünü üstlenmişti; pek çok kodamana, kendisine ayrılan sürenin dolması üzerine, kibarca fakat kesin bir dille, kapıyı göstermişti. "Zaman doldu, bayım," diyordu Lydia ve iş orada bitiyordu.

Amerika'ya yaptığı yolculuklar, İngiltere'nin kritik savaş finansmanı sorunları ve Damokles'in kılıcı gibi tepede sallanıp duran savaş sonrası geçiş döneminde ne olacağı sorusuyla meşguldü. Konuyla ilgilenen sadece Britanya değildi; Birleşik Devletler de, sıklıkla savaşa neden olan umutsuz finans savaşından sakınmayı sağlayacak bir uluslararası ticaret akışının temelini atmak istiyordu. Uluslararası para akışının koruyucuları olarak bir Uluslararası Banka ve bir Uluslararası Para Fonu kurulacaktı; her ülkenin mallarını herkesten daha ucuza satmaya çalıştığı, "it iti ısırır" düsturu üzerine kurulu o eski dünyanın yerine, parasal güçlükler yaşayan bir ülkeye yardım etmeye yönelik yeni bir işbirliği çabası konulacaktı.

Son toplantı New Hampshire eyaletinin Bretton Woods kasabasında yapıldı. Hasta ve yorgun olmasına rağmen, Keynes, toplantının tek hakimiydi; sadece savunduğu her görüş kabul edildiği için değil –zira planın nihai şekli Amerikan önerilerine İngilizler'inkinden çok daha yakındı– kişiliğinden dolayı da öyleydi. Delegelerden biri, kendi günlüğüne yazdığı şu girişle, bize, Keynes'in iç dünyasını kavrama olanağı verir.

Bu akşam, gerçekten ender bir kutlamaya katıldım. Bugün, King's College, Cambridge, New College, Oxford arasındaki antlaşmanın 500'üncü yıldönümü; Keynes bu olayı anmak için odasında küçük bir resmi ziyafet verdi. (...) İlkokul çocuğu gibi haftalardır bugünü beklemiş olan Keynes, en büyüleyici haliyle karşımızdaydı. Mükemmel bir konuşma yaptı. Bu, olağanüstü bir adamın garip bir şekilde karmaşık doğasının ilginç bir örneğiydi. Dışarıdan bakıldığında entelektüel konularda son derece radikal, kültürel konularda ise tam bir Burke yandaşı muhafazakâr. Günün anlamına yakışır şekilde, hep çok yumuşak ve hafif sesle konuştu, ama geçmişe borcumuzdan söz ederkenki heyecanı gerçekten çok etkileyiciydi.³⁴

Keynes, Bretton Woods toplantısının kapanışında son konuşmasını yaptığında ("Sınırlı koşullarda başladığımız bu vazifeyi daha geniş ölçekte devam ettirebildiğimiz takdirde, dünya için ümit vardır"), delegeler tarafından ayakta alkışlanıyordu.³⁵

Her zaman olduğu gibi, o büyük çalışmaları, araya birkaç küçük iş almasına engel olmadı. İngiltere Merkez Bankası Başkanlığı'nın yanı

sıra (“İffetli bir kadını yoldan çıkararak, bir başkasının zannıdır,” demişti), müzik ve sanatla ilgili yeni bir hükümet kurulunun da başkanlığını yaptı. Bu nedenle, bir yandan İngiltere’nin resmi görüşünü bir uluslararası ekonomik toplantıda sunmanın ağırlığını taşıırken, öte yandan da müzik yolcuları, Vic-Wells Balesi, şiir okumaları ve kitap sergileriyle ilgili yazışmaları da sürdürüyordu. Kuşkusuz, koleksiyonculuğa da devam etti: Folger Kütüphanesi’nin altını üstüne getirirken ender bir Spenser cildini hiç etti ve kütüphaneciye, biraz da mahcubiyetle, Dışişleri Bakanlığı çantasını kendisine gönderilen katalogu taşımak için kullandığını söyledi.

Ve onur nişanları yağmaya başladı. Asilzadeliğe yükseltildi: Artık Tilton Baronu Lord Keynes’ti. Oysa, Tilton, orta yaşlı biriyken, kendi soyağacından bir damarın bir zamanlar bu topraklara sahip olmasının keyfini yaşamak için satın aldığı bir araziydi. Edinburgh’da, Sorbonne’da ve kendi üniversitesinden alınacak şeref diplomaları vardı sırada. Ulusal Sanat Galerisi Mütevelli Heyeti’ne atandı. Hâlâ çalışıyordu: İngiltere’nin alacağı ilk borcun müzakere edilmesi gerekiyordu ve Keynes’e İngiltere’nin görüşünü sunma ve savunma görevi verildi. Bu yolculuğundan dönüşünde, İngiltere’nin artık kırk dokuzuncu eyalet haline gelip gelmediğini soran bir gazeteciye verdiği cevap az ve özdü: “Nerede bizde o talih.”³⁶

1946’da bu büyük gaile sona ermişti. O da okumak, dinlenmek ve Cambridge’de yeniden ders vermeye hazırlanmak için Sussex’e döndü. Bir sabah bir öksürük nöbeti tuttu, Lydia koşarak yanına geldiğinde ölmüştü.

Cenaze töreni Westminster Manastırı’nda yapıldı. Doksan üç yaşındaki babası John Neville Keynes ve annesi Florence cenazenin arkasından yürüdüler. Ülke, zekasına ve bilgeliğine en çok ihtiyaç duyulduğu bir anda göçüp giden büyük bir önderi kaybetmenin yasını tuttu; Times’ın 22 Nisan’da yayımladığı uzun biyografide belirttiği gibi, “Onun ölümüyle, ülke, büyük bir İngiliz’i” kaybetmişti.

Hiç kuşku yok ki, bir melek değildi. Büyük iktisatçıların bu en nurlusu, olağanüstü biri de olsa, herhangi bir insanda var olan bütün kusurlar ve zayıflıklarla birlikte, sadece bir insandı. Briçte iki kontes ve bir dükü yirmi iki pound ütebilir ve sevinçten horoz gibi ötebilirdi; Cezayir’in başkentinde bir ayakkabı boyacısına eksik bahşiş verebilir ve hatasını düzeltmeyi, “Paranın değerini düşüren taraf olmayacağım,” diyerek reddedebilirdi. Geç kavrayan öğrencilere karşı olağanüstü anlayışlı (iktisatçılar, dışçiler gibi alçakgönüllü olmalıdır,³⁷ derdi), ama sezgisel bir yolla itici bulduğu bir işadamına veya yüksek düzey bir kamu görevlisine karşı

pervasızca kırıcı olabilirdi. Ulusal Eyalet Bankası Başkanı Sir Harry Goschen, “İşleri kendi doğal akışına bırakıyoruz,” diyerek damarına basınca şu karşılığı vermişti: “Bu kaba düşüncelere gülmeli mi öfkelenmeli mi? Belki de, en iyisi, sadece Sir Harry’yi kendi doğal akışına bırakmak.”³⁸

Zamanında kendisi hakkında yazmadığı halde, kendi dehasının ipuçlarını da yine kendisi verdi... Hem sevdiği hem de “tuhaf ihtiyar” diye sevgiyle sarakaya aldığı eski hocası Alfred Marshall’dan söz ederken, bir iktisatçının niteliklerini de ayrıntılarıyla açıklamıştı:

İktisat araştırması, olağandışı düzeyde hiçbir özel yetenek gerektirmezmiş gibi görünür. Entelektüel açıdan, felsefenin veya saf bilimin yüksek branşlarıyla karşılaştırıldığında, iktisat çok kolay bir konu değil midir? Pek az kimsenin muvaffak olduğu kolay bir konu! Bu çatışkının açıklaması, muhtemelen, usta iktisatçının ender bir yetenekler *bileşimine* sahip olması gerektiği gerçeğinde yatıyor. İktisatçının matematikçi, tarihçi, devlet adamı, bir ölçüye kadar filozof olması gerekir. Simgelerden anlamalı ve sözcüklerle konuşmalı; parçayı, bütünün içinde düşünmeli; soyut ve somut olana aynı düşünce eriminde ulaşabilmelidir. Bugünü, geleceği amaçlayarak geçmişin ışığında araştırması gerekir. İnsan doğasının veya kurumlarının hiçbir parçasının onun ilgi alanının dışında kalmaması gerekir. Aynı anda hem kararlı hem ilgisiz bir ruh hali içinde; bir sanatçı kadar mesafeli ve baştan çıkarılamaz olması, bazen de dünyaya bir politikacı kadar yakın olması gerekir.³⁹

Keynes’in de belirttiği gibi, Marshall, kendisinin de mensubu olduğu bu Victoria dönemi ideal iktisatçı modeline sadece yaklaşmıştı; çünkü, iktisat anlayışına bir toplumsal derinlik kazandırması için gereken aykırılıktan yoksundu. Keynes bu noktaya biraz daha yaklaştı: “Hiçbir şey kutsal değildir” şeklindeki Bloomsbury tavrı, ekonomik Ortodoksi’nin kutsal bölgelerine kadar yayıldı; dünya, dünyanın hastalıklarını göremeyecek kadar kör, duygusal ve entelektüel açıdan da bu hastalıkları tedavi etmekten erinecek kadar boş olmayan bir adam tarafından bir kez daha merceğin odağına yerleştirildi. Ekonomi alanında bir âlim olmasaydı, siyasi bir sofu olabilirdi; öngörüsünün ortaya koyduğu da, işte bu mühendis kafasıyla ümit dolu yüreğin bileşimidir.

Peki ya çözümlenmeleri? Burada daha karmaşık bir öykü vardır. “Keynesçi” iktisat, Amerika’da, 1940’tan 1960’lara kadar iktisat dünyasına

hakim oldu. Sonra, sessizce ortadan kayboldu, ama sadık bir destekçi olan Alan Blinder'in sözleriyle, "1980'lere kadar, Amerika'da yaşı kırkın altında olup da Keynesçi olduğunu söylememiş iktisatçı bulmak çok zordu."⁴⁰

Peki neydi Keynesçi iktisadın bir kenara itilmesinin nedeni? Kısmen, çokluk yatırımcıların öngörülemeyen "hayvansı ruhlarıyla" belirlenen yoğun harcama akışının hakim olduğu Keynesçi "makro" ekonomi görüşüyle, alıcıların ve satıcıların akılcı değerlendirmelerinin hakim olduğu ve münferit piyasaların merkeziliğini vurgulayan Marshallcı "mikro" ekonomi görüşünü uzlaştırmanın tatmin edici bir yolunun bulunamamasıydı. Öte yandan, enflasyonla ilişkili para sorunlarına yönelik ilginin yeniden canlanması Keynesçiliği zayıflatmıştı. Ayrıca, Keynes'te çok belirgin olan devletin aktif rolünün giderek gözden düşmesi ve yönlendirici olduğu kadar itici güç de olan, Keynesçi politikaların kurnazlıkla alt edemeyeceği bireysel davranışa duyulan inancın geri gelmesi.

Böylece, Keynesçilik sararıp soldu, ama ölmedi. Tersine, 1980'lerden itibaren, ekonominin nasıl kavranması gerektiği konusunda açık bir uzlaşmanın söz konusu olmadığı yeni bir iktisadi düşünce dönemine girdik. Sonuç (tabii bu bölümün de sonucu), bir öngörü, bir uzgörü, bir vizyon bunalımı ve bunun doğal sonucu olarak açık, kesin bir reçetenin yokluğu. Bu boşluk, anlaşılmaz (belki de çok anlamlı) bir şekilde, Amerika'yı, bir ölçüde İngiltere'yi, Avrupa'dan çok daha fazla etkiledi. Avrupalı iktisatçılar hiçbir zaman Marshall tutkunu olmadıkları gibi, Keynes'le de aralarında belirli bir mesafeyi hep korumuşlardı. Bunun yerine, İskandinavya'da, Almanya'da, Hollanda'da, Fransa'da mikro ve makronun bir tür pragmatik birleşimi boy verdi. Bu birleşimin öngörüsü, eldeki tek uygulanabilir sistem olarak kapitalizm kavramı içinde belki özetlenebilirdi, ama hem görülmemiş biçimde küreselleşen bir dünyada rekabet ihtiyacının, hem de bu sürecin mağdurları için eli açık refah ve eğitim programları hazırlamak gerekliliğinin bilincindeki güçlü bir devletin varlığı olmaksızın doyurucu bir şekilde işlemesi mümkün olmayan bir kapitalizm olmak koşuluyla. Sonuç, Amerika'nın henüz uygulanabilir bir eşdeğerini bulamadığı çok pragmatik bir "dünyevi" felsefedir. Bu konuya kitabı *tamamlamadan* önce tekrar döneceğiz.

1930'da, insanlar hâlâ ağırlaşan krizle meşgulken, Keynes de kafasında çok farklı içerikte bir görüşü evirip çevirmekteydi. Uzun vadede hepimizin öleceği şeklindeki kendi özdeyişini bir yana bırakıp geleceğe, uzun vadeli geleceğe bir göz atmış ve o dönemin durgunluk uğultusuna tamamen zıt bir kehanet bulup çıkarmıştı. Çünkü Keynes'in öngördüğü, kontrol edilemeyen nüfus artışı veya toptan yok edici bir savaş gibi felaketleri önleyen şeyin, mevcut sefalet ve kuşku durumunun sürmesi değil, inanılmayacak denli adil, Adam Smith'in muştucu evrensel bolluk ülkesinden hiç de eksiği olmayan bir tasarı olduğuydu.

Keynes, geleceğe yaptığı küçük yolculuğuna *Economic Possibilities for Our Grandchildren* adını verdi (kendisinin torun sahibi olmadığını ekleyelim). Peki, neydi bu olasılıklar? Evet, fazla şiirselliğe kaçmadan, gösterişsiz bir binyıl gibi bir şey ima ediyorlardı: Keynes, 2030 yılıyla birlikte ekonomik sorunun çözülebileceğini düşünüyordu; sadece depresyonun hemen kontrol alınması değil, ekonomi sorununun kendisinin, yani asırlık darlık gerçeğinin de... Çünkü tarihte ilk kez, insanoğlu (en azından İngiliz insanı), yokluğa karşı verdiği bir mücadeleden çıkıp

komün ayininde herkese kolayca cömert bir yardımın sunulabildiği bir binyıla girecekti.

Bu, beklenmedik bir yöne doğru tipik bir Keynesçi hamleydi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bütün dünya bir öz-tatmin güneşinin ışığıyla ısınırken, Keynes, kirli çamaşırları bir bir ortaya seriyordu; şimdi, otuzlu yıllarda da, dünya kendi kendine acılamakla meşgulken, çekilen sıkıntıların sonunun yaklaştığından cesaretle söz eden yine Keynes oldu. Ama sadece karanlıkta ıslık çalmıyordu. Tersine, sadece iktisadın, ekonomi biliminin, geçmişin bütün usta plancılarını masseden bir ucundan, kapitalizmin büyüme ucundan tutuyordu.

Depresyon dönemlerinde, bu eğilim, genellikle, göz ardı ediliyordu. Ama kapitalizmin iki yüz yıllık geçmişine bakınca, sistemin temel belirleyicisinin sadece gönenç patlamaları ve dışkırtıcı iflaslar zinciri değil, aynı zamanda, son derece başıbozuk da olsa, süregelen bir tırmanış olduğu görülüyordu. Keynes'le aynı dönemde yaşayan kırk milyon İngiliz, büyük bir olasılıkla, kendilerini ilahi hükmün cömert hayırseverleri olarak görmüyorlardı; ama, dönemin bütün sıkıntılarına rağmen, Doğa'nın masasında, Malthus döneminde yaşayan on milyon İngiliz'den çok daha iyi bir yer buldukları da tartışılmaz bir gerçektir.

Oysa, cömertleşen, Doğa'nın kendisi değildi. Tersine, Azalan Verimlilik Yasası'nın da açıkladığı üzere, ne kadar yoğun ekilip biçilirse, ürün vermekte o kadar eli sıkı davranıyordu. Ekonomik büyümenin sırrı, her kuşağın Doğa'ya sadece kendi enerjisi ve olanaklarıyla değil, aynı zamanda, atalarının biriktirerek miras bıraktığı donanımla da hücum ettiği gerçeğinde yatıyordu. Bu miras büyüdükçe, (yani her kuşak kendi yeni bilgi, fabrika, gereç ve teknik yöntem istihkakını geçmişin zenginliğine ekledikçe), insan verimliliği de şaşırtıcı bir hızla artmıştı. 1960'larda, Amerika'daki bir fabrika işçisi, Iç Savaş sonrasında yaşayan büyükbabasıyla karşılaştırıldığında, kendisini Superman yapan teknolojik güçlerle çalışıyordu. Sadece bu sürekli artan verimlilik süreci bir yüzyıl (sadece üç kuşak) daha devam etse, bu bile kapitalizme yeterdi. Çünkü, Keynes'in hesaplamalarına göre, önceki yüz yıllar aynı servet biriktirme hızına sahip ikinci bir yüzyıl, İngiltere'nin reel üretim refahını yedi buçuk kat artıracaktı. 2030 yılı geldiğinde, her işçi, yanı başında, 1930'da yaşamış büyükbabasına kıyasla, kendisini Superman yapmaya yetecek miktarda makineye sahip olacaktı.

Verimlilikte yaşanacak böylesine muazzam bir artış her şeyi değiştirebilirdi. Bir kıtlık bilimi olarak iktisadı tarih kitaplarına gönderebilirdi. Toplumun yeni sorunu, boş zaman bulmak değil, hiç bu kadar bol

olmamış boş zamanla nasıl başa çıkacağını bulmak olacaktı. Keynes, gülümseyerek, yaşlı hizmetçi kadının bildik mezar kitabesini alıntılıyordu:

Benim için yas tutmayın dostlar, asla ağlamayın benim için,
Çünkü artık sonsuza kadar olmayacak yapacak hiçbir işim.
Cennet, ilahilerle çınlıyor olacak ve tatlı bir müzikle,
Ne ki, ben ilgilenmiyor olacağım şarkı söylemekle.¹

Kuşkusuz, bu, geleceğe yapılmış teorik bir geziydi ve kimse bunu çok ciddiye almadı. 1930'da ise, makineler, bu tasarımı hoş bir fanteziden çok daha fazlası gibi gören herkes için tehlike sinyalleri vererek güçlkle işliyordu; Keynes de, dünyayı felce uğratan işsizliğin doğasını çözmek gibi acil bir sorunla boğuşurken onu unutup gitti.

Keynes'in görüşü, ister istemez, bizim için önemlidir. Çünkü, *Economic Possibilities for Our Grandchildren*'de ilk kez kendi geleceğimiz sorunuyla karşılaşırız. Buraya kadar ele aldığımız her şey artık tarihtir. Onyedinci yüzyılın düzenlenmiş ve kurala bağlanmış dünyasının, atomlarına ayrılmış piyasa kapitalizmine dönüşmesi Adam Smith tarafından tanımlanmış; bu kapitalizmin, toprak beylerinin egemenliğindeki ekonomiden yakın zamandaki kurtuluşu Ricardo tarafından öngörülmüş; fazla nüfusla kıt kanat geçinen toplum Malthus'u korkutmuş; olası kendi kendini yok edişi Marks tarafından kehanet edilmiş; kronik depresyon eğilimi Keynes tarafından irdelenmiş, ama kapitalizmin bütün serüvenleri ve talihsizlikleri, ne kadar ilginç olursa olsun, yine de, kesin, kaçınılmaz bir belirsizlik veya kesinti göstermemiştir. Modern iktisatçılara geçerken, artık geçmişimizi biçimlendiren düşünceleri tartışmıyoruz: bilançoda artık bizim toplumumuz, kendi alinyamız, çocuklarımızın mirası yer almaktadır.

Oyleyse, geçmişimizin incelenmesinden geleceğimizin değerlendirilmesine geçmek durumundayız. Kapitalizm bugün nerede durmaktadır? İlerideki yılları hangi işaret levhaları göstermektedir? Bunlar, modern dünyanın şimdi üzerine eğilmemiz gereken önemli sorularıdır.

Böylece, açık ki, bizimle belki Keynes'ten de çağdaş bir sesle konuşan bir dünyevi filozofa geliyoruz. Sesin sahibi, ufak tefek, esmer, ince bir düzyazı zevkine ve teatral edimlere sahip aristokrat bir adam. Bunalımın ortasında, Harvard'da iktisat dersi verdiği dönemde, Joseph Schumpeter, bir gün uzun adımlarla sınıfa girdi, Avrupalı kisvesinden sıyrılıp,

ona ürküyle bakan sınıfa Viyana aksaniyle seslendi: "Centilmenler, ekonomik kriz sizi endişelendiriyor. Endişelenmemelisiniz. Kapitalizm için bir ekonomik kriz iyi bir soğuk *douche*'tur." O ürkmüş dinleyicilerden biri olan ben, büyük bir çoğunluğumuzun *douche*'un duş olduğunu bilmediğine sizi temin ederim, ama bunun tuhaf ve kesinlikle Keynesçi olmayan bir mesaj olduğunu anlamıştık.

Kendi ekonomi anlayışının Keynes'inkiyle bağdaşmaz olduğunu ilk kez vurgulayan, Schumpeter'in kendisiydi. Bu iki insan pek çok sosyal görüşü paylaşıyordu (özellikle kültürlü, görgülü burjuvaziye hayranlıkları ve kapitalizmin genel değerlerine olan inançları); ama gelecek konusundaki görüşleri tamamen farklıydı. Daha önce gördüğümüz gibi, Keynes'e göre, kapitalizm, esas itibarıyla, durgunluk olasılığının tehdidi altındaydı; torunlarımızla ilgili iyimser bir bakış, gerçekten uygun bir devlet desteğine bağlıydı. Schumpeter'e göre ise, kapitalizm, özünde dinamik ve büyüme eğilimli bir sistemdi; bir kriz meydana geldiğinde toplumsal huzursuzluğu azaltmak için kullanılabileceğini kabul etmekle birlikte, Schumpeter, daimi bir yedek motor olarak kamu harcamalarına gerek görmüyordu.

Buna karşılık, kapitalizmin özünde bulunan canlılığa duyduğu bütün sadakate rağmen, Schumpeter'in uzun vadeli görüş açısı, Keynes'inkinin tam tersiydi. Dizginlenemez denli alaycılığıyla, önce, "kısa dönemde" kapitalizmin gerçekten uzun, yükselen bir eğri çizeceğini, "bu işlerde yüzyılın kısa bir dönem olduğunu"² ekleyerek iddia etmişti. Ama sonra alt üst edici nihai hüküm geldi: "Kapitalizm ayakta kalabilir mi? Hayır. Kalabileceğini sanmıyorum."³

Bu ilginç ve aykırı adamı daha yakından tanımamız gerekecek.

Joseph Alois Schumpeter,⁴ 1883'te (Keynes'in de doğduğu yıl), Avusturya'da, dürüst fakat tanınmamış bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Dört yaşındayken babası öldü; yedi yıl sonra, annesi seçkin bir generalle evlendi ve genç Schumpeter, aristokrat çocuklarının gittiği özel bir okul olan Theresianum'a gönderildi. Genç bir insan olarak toplumun tamamen farklı bir tabakasının etkisine açık olması, onun dünya görüşünün oluşmasında kesin bir öneme sahip oldu. Schumpeter, okul arkadaşlarının görgü, örf ve zevklerine hemen uyum sağlayarak, hayatı boyunca taşıdığı aristokrat kişiliği kazandı. Birçok üniversitede, fakülte toplantılarına binicilik kıyafetleriyle katılarak meslektaşlarını sinirlendirdi, her zaman üç dileği olduğunu söylemekten hoşlanırdı (büyük bir âşık, büyük bir binici, büyük bir iktisatçı olmak), ne var ki, hayat, ona bu üç dileğin-

den ikisini bağışladı. Ama bütün aristokrat tutumuna rağmen, Schumpeter'in, sonunda tarihin defne çelengini bir başka gruba verdiğini göreceğiz. Ancak bu öykü, bu bölümün sonuna kadar bekleyecek.

O dönemin büyük bir iktisat öğretim kurumu olan Viyana Üniversitesi'ne girdi ve derhal bir yıldız öğrenci (ünlü iktisatçı Arthur Spiethof'a göre "asla bir acemi"⁵ olmadı), ama aynı zamanda bir "enfant terrible", yani Spiethof'tan da ünlü hocası Eugen von Bohm-Bauwerk ile açıkça ters düşüp geleceğini tehlikeye atan yaramaz çocuk oldu. Viyana'dan sonra, kısa fakat mutsuz bir evliliğe yol açan bir İngiltere ikamet; sonra Mısır'da bir prensese mali danışman olarak kazançlı, yararlı bir işi oldu. Schumpeter, orada, sadece yasal olarak hakkı olan gelirden fazlasını almayarak, prensesin arazileri üzerindeki kiralari yarıya indirip gelirini iki katına çıkarmak gibi bir mucizeyi gerçekleştirdi... Daha da önemlisi, Mısır'dayken, ekonomik kuramlaştırma üzerine, kendisine Avusturya'da profesörlük kazandıran ilk kitabını yazdı, üç yıl sonra, yirmi yedi yaşındayken, *The Theory of Economic Development* adıyla yayınladı ve kitap hemen küçük bir şaheser olarak kabul edildi.

The Theory of Economic Development, az gelişmiş dünya dediğimiz şeyin bir çözümlemesi olduğu izlenimini verir. Ama 1912'de "dünya"nın özel ekonomik durumu ve sorunları henüz var olmamıştı; sömürgeciliğin henüz zora düşmediği bir dönemdi. Dolayısıyla, Schumpeter'in kitabı da başka türlü bir kalkınmayla, yani kapitalizmin doğal büyüme eğilimlerini nasıl geliştirdiğiyle ilgiliydi. Biçimiyle bilimsel, tarzıyla sıkıcı olan (zaman zaman çakan şimşeklerle aydınlansa da) kitap, çok fazla siyasi öneme sahip bulunmayarak sıradan okuyucuların dikkatini çekmedi. Yine de, talih, bu akademik teze, kapitalizmin bugüne kadar yazılmış en etkili yorumlarından biri olmayı bahşetmişti.

Gösteri, Schumpeter'in bilinen aykırılığıyla başlar. Kapitalist büyüme ve bunun dinamikleri hakkında bir kitaptır, fakat kapitalist ekonominin, içinde büyümeden eser bulunmayan bir tanımına açıılır. Schumpeter'in başlangıç portresi, büyümeyi Smith'in, Mill'in, Marks'ın ve Keynes'in dünyasında bile var eden en önemli unsurun, yani sermaye birikiminin bulunmadığı bir kapitalizmi betimler. Schumpeter, birikimin olmadığı bir kapitalizmi, üretim akışı tamamen statik ve değişmeyen, servet yaratımını asla değiştirmeyen veya artırmayan bir "dairese akış" içinde kendini yeniden üreten bir kapitalizmi betimler.

Model, Ricardo ve Mill'in tasavvur ettiği durağan duruma benzemektedir; tek fark, durağan durum onlara kapitalizmin sonu gibi görünmüş-

ken, Schumpeter'e göre, kapitalizmin başlangıcı için bunun uygun bir ortam olmasıdır. Bu nedenle, dairesel akışın özelliklerini biraz daha dikkatle incelememiz gerekiyor. Çünkü sistemin momenti yoktur, ekonomik yaşamının kuralı durağanlıktır: "Bütün bilgi ve alışkanlıklar, bir kere kazanıldıktan sonra," der Schumpeter, "toprak üzerindeki bir demiryolu seti gibi sağlam biçimde çimize kök salar."⁶ Bu şekilde, deneme yanılma yoluyla, bizim için en avantajlı ekonomik rotayı keşfettikten sonra, artık onu rutin olarak tekrarlarız. Ekonomik yaşam, başlangıçta bir meydan okuma, bir tehdit, bir tehlike olabilir; ama sonra alışkanlığa dönüşür.

Daha önemlisi, bu tehditler, bu riskler, bu meydan okumalar içinde, akış rekabeti, bir kimsenin üretime katkısının değerini aşan bütün kazançları yok edecektir. Bu, işverenler arasındaki rekabetin, onları, işçilerine yarattıkları ürünün tam değerini ödemeye zorlaması, toprak ve öteki doğal zenginlik sahiplerinin, kendi olanaklarının yaptığı katkının değeri ne olursa olsun, aynı şeyi rant olarak elde etmesi demektir. Böylece, işçiler ve toprak sahipleri, kendi paylarını bu dairesel akış içinde alacaktır. Peki kapitalistler? Bu bir başka sürpriz. Kapitalistler, yönetici olarak aldıkları ücret dışında hiçbir şey almayacaktır. Bunun nedeni, sahip oldukları sermaye mallarından elde edilen çıktının değerine yapılan herhangi bir katkının, bu malların üretilmesine harcanan emeğin değeri, dahası, o malın ihtiva ettiği diğer kaynakların değeri tarafından tamamen emilecek olmasıdır. Böylece, tam Ricardo ve Mill'in öngördüğü gibi, *statik bir ekonomide kâra yer yoktur!*

Schumpeter niçin bizi böyle tuhaf (hadi zorlama demeyelim) bir sistem imgesiyle karşı karşıya bırakmaktadır? Belki de, yönteminin gerisindeki amacı zaten sezmiş olduğumuz için: statik kapitalizm modeli, kârın nereden geldiği sorusuna bir cevap bulma çabasıdır.

Kârların kaynağı, pek çok iktisatçının büyük bir dikkatle ele aldığı bir sorudur. Smith, kârı, emeğin yarattığı değerden yapılan bir kesinti olarak görmekle, sermayenin içinde bulunan bağımsız bir kazanç türü olarak görmek arasında kararsız kalmıştır. Kuşkusuz, kâr bir kesinti olsaydı, bunun beraberinde getirdiği açıklama da, emeğin hakkının verilmemesi olurdu; kapitalin bir katkısı olsaydı, o zaman birisi de çıkıp, kârın neden makineyi icat edene veya kullanana değil de sahibine gittiğini açıklayacaktı. Mill, kârın, kapitalistin bir şeylerden "mahrum kalmasının" ödülü olduğunu ortaya attı, ama açıkça kendi çıkarlarına olan bir faaliyet için neden ayrıca ödüle layık görüldüklerini açıklamadı. Buna rağmen, başka iktisatçılar, kârı "sermaye"nin geliri olarak tanımladılar,

sanki küreğe üretime olan katkısı için ücret ödeniyormuş gibi. Tabii Marks, Smith'in, kârın işçi tarafından yaratılan değer in fiili değerinden yapılmış bir kesinti olduğunu bilmemesine rağmen, ilk başta haklı olduğunu söyledi. Ama bu, herkesin yanlış bildiği ve bu nedenle dikkate alınmaması gerektiğini düşündüğü emek değer teorisinin bir parçasıydı.

Schumpeter, bu can sıkıcı soruya karşı dâhice bir cevapla ortaya çıktı. Kâr, dedi, emeğin sömürülmesinden veya sermayenin gelirinden meydana gelmedi. Tamamen farklı bir sürecin ürünüydü. Kâr, statik bir ekonomi içinde, dairesel akış rutinleştirilmiş rotasını takip etmediği zaman ortaya çıkmıştı.

Şimdi, bu son derece gerçekdışı dairesel akışın niçin dâhice bir başlangıç noktası olduğunu görebiliriz. Çünkü, rutinde aksamalara yol açan bütün güçlerden sadece bir tanesi göze çarpmaktadır. Bu güç, teknolojik ve örgütsel yeniliklerin dairesel akışa girmesidir: eşya üretmenin yeni veya daha ucuz yöntemleri veya tamamen yeni şeyler üretme yolları... *Bu yeniliklerin bir sonucu olarak, ne emeğin katkısına ne de kaynak sahiplerinin katkısına bağlanabilen bir gelir akışı meydana gelir.* Yeni bir süreç, yenilikçi bir kapitaliste, rakipleriyle aynı malları üretme imkânı sağlar, ama daha ucuz bir maliyetle; tıpkı iyi bir yerde bulunan toprak parçasının, sahibine, toprağı kötü yerde bulunan toprak sahiplerine göre daha ucuz tahıl üretme imkânı sağladığı gibi. Yine, tıpkı şanslı toprak sahibi gibi, yenilikçi kapitalist de artık maliyet bedelindeki farktan “rant” elde etmektedir. Ama bu rant, Tanrı vergisi “mevki” avantajından veya verimlilikten değil, yenilikçinin iradesinden ve zekasından doğar ve diğer kapitalistler bu öncü kişinin sırlarını öğrenir öğrenmez de ortadan kaybolur. Bu nedenle, yeni akış, az veya çok kalıcı bir rant değildir. Tümüyle geçici bir kârdır.

Bir yenilik, yenilik yapan bir kimse, yani üretim faktörlerini yeni biçimlerde bir araya getirmekten sorumlu olan birisi demektir. Açıktır ki, bu, mevcut rutini takip eden “bildik” bir işadamı değildir. Ekonomik yaşama yenilik getiren kimse, başka bir sınıfın veya, daha doğrusu, –yenilik yapanların mutlaka herhangi bir sınıfa mensup olmaları gerektiği için– başka bir grubun temsilcisidir. Schumpeter, iktisat sözlüğünden eski bir sözcüğü almış ve bu üretim devrimcilerini tanımlamak için kullanmış, onlara *girişimci* adını vermiştir. Girişimciler ve onların yenilik yapma etkinliği, böylece, kapitalist sistemde kârın kaynağı olmuştur.

The Theory of Economic Development'da, girişimciye adanmış bir şükran şarkısından çok daha fazlası vardır. Schumpeter'in yeniliklerin dairesel akış üzerindeki etkisiyle ilgili çözümlemesinden sadece kârın değil, faiz ve kredinin de kökeniyle ilgili bir teori, bunun da ötesinde, bir iş döngüsü açıklaması çıkar. Yenilikler, genellikle, öncülerin işidir, demektir Schumpeter, ama önderliğin ender ve zor olduğu yerde yandaşlık kolaydır. Yeniliğin hemen ardından bir taklitçiler sürüsü (sözcük Schumpeter'e aittir) gelir. İlk yenilik, böylece, bütün endüstriye genelleştirilir; bir banka kredileri ve yatırım harcamaları akını, bir patlamaya yol açar. Ama ilk yeniliğin genelleştirilmesi, onun ayrımsal avantajını da ortadan kaldırmaktadır. Rekabet, fiyatları yeni üretim maliyetlerine doğru düşmeye zorlar; rutin mevcut duruma hakim olurken kâr da ortadan kaybolur. Kârla birlikte yatırım da azalır. Gerçekten, küçülme, taklitçi sürüsünden bazıları, zamanlaması veya mühendisliği kötü yatırımlar yapmaya soyunduğunda başlayabilir.

Schumpeter'in iş döngüsü açıklamasına yine döneceğiz, ama şu anda bizi ilgilendiren, girişimcinin işlevleri üzerindeki vurgusudur. Girişimcinin, bir kâr jeneratörü olsa da, mutlaka bir kâr elde edicisi olmadığını belirtelim. Kâr, işletmenin sahibine gider, tıpkı rantın toprak sahibine gitmesi gibi. Schumpeter'in girişimcisi, Ricardo'nun kapitalistinden fazla, kendisinin harekete geçirdiği sürecin ilk dinamikleri tarafından kendi gelir payının dışına itilir.

Üstelik, girişimcilik bir meslek veya kuşaktan kuşağa aktarılan bir makam değildir. Özel bir önderlik türüdür; generaller veya devlet adamları yaratan romantik bir liderlik değil, iş avantajını sezip yakalamak üzerine kurulu, toplumsal açıdan çok daha az saygı duyulan bir yetenektir.

Bu nedenle [diye yazar Schumpeter], diğer bütün toplumsal liderlik türlerinin gurur duyduğu o etkileyici özelliklerin [girişimci söz konusuysa] var olmadığını görüyoruz. Buna, gerek tek bir girişimcinin gerekse grup halinde girişimcilerin ekonomik konumunun belirsizliğini ve ekonomik başarıları toplumsal düzeylerini yükseltince güvenerek baş vuracakları bir kültürel geleneklerinin ve tavırlarının olmadığı, ama toplum içinde tavırlarına zaten gülünen bir sonradan görme olarak hareket edeceği gerçeğini de ekleyince, bu tipin niçin hiçbir zaman sevilmediğini anlarız.⁷

Öyleyse, girişimci, bu belirsiz, riskli, hatta genellikle kimsenin kıymetini bilmediği görevi niye yerine getirir? "Birincisi," der Schumpeter,

“özel bir krallık, hatta, zorunlu olmamakla birlikte, genellikle bir hanedan kurma düşü ve arzusu vardır. (...) Fethetme, yenme, başarıma arzusu vardır: mücadele, başkalarından üstün olduğunu kanıtlama, başarının meyveleri için değil başarının kendisi için başarıma dürtüsü. (...) Nihayet, yaratmanın, bir işi yapıp tamamlamanın veya sadece enerjisini ve düşgücünü kullanmanın keyfi vardır.”⁸

Bu, tuhaf bir portredir; Veblen’in övdüğü işçilik içgüdüleriyle, yine Veblen’in küçümsediği, hor gördüğü yağmacılık, talancılık içgüdüünün yönlendirdiği bir karışımdır. Elbette, Smith’in sermaye biriktiren kapitalistini güdüleyen ‘toplumdan saygı görme arzusu’ gibi bir şey veya Marks’ın büyük patronlarını sermayelerini artırmaya zorlayan karmaşık baskılardan hiçbiri söz konusu değildir. Schumpeter’in girişimcisi romantik bir kişiliğe, sistemin bir tür maceracı şövalyesine daha yakındır. Bir burjuva olması zorunlu değildir, ama burjuva olmayı kendisi ister ve bu arzusunu, aksi takdirde hayatın Thomas Mann’ın *Buddenbrooks*’undaki dini bütün tüccarlık kadar yavan, heyecansız olacağı bir toplumda gerçekleştirmeye çalışarak yaşar. Üstelik, Schumpeter’in ayrıntılı açıklamalarından daha sonra göreceğimiz gibi, girişimci, daha büyük içerimlemeleri olan bir role de sahiptir. Ama bunu da, Schumpeter’in görüşleriyle ilgili açıklamanın sonuna kadar bekleteceğiz.

The Theory of Economic Development, Schumpeter’i, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra devlet hizmetine ve iş hayatına girmesi nedeniyle kısa bir süre kesintiye uğrayan bir akademik kariyere getirdi. 1919’da, yeni Alman sosyalist hükümetinin kurduğu, endüstrinin millileştirilmesiyle görevli bir komisyona katılmayı kabul etti. Genç bir iktisatçı, çok övülen bir girişim sahibinin bu girişimi millileştirecek bir komisyonda nasıl görev alabildiğini sorunca, Schumpeter şu karşılığı vermişti: “Birisini intihar etmek isterse, bunu bir doktorun bulunduğu bir yerde yapmasında yarar vardır.”⁹

Aynı yıl, Avusturya’nın merkez-sosyalist hükümetinde maliye bakanı olması istendi. Avusturya parasının stabilizasyonu için iddialı bir plan hazırlamıştı, fakat çeşitli anlaşmazlıklar yüzünden, planın onaylanmasından önce istifa etmek zorunda kaldı. Ama planın reddedilmesi olasılığı da vardı; çünkü, o dönemde, körü körüne enflasyonist bağımlılık oluşturan bir momenti kimsenin durdurması mümkün değildi. Bunu, kısa bir süre, Viyana’daki özel bir banka olan Biedermann Bankası’nın başkanlığı izledi ama bu işletme de ekonomik fırtına yüzünden (aynı zamanda bazı iş arkadaşlarının sahtekârlığı yüzünden) yok oldu. Banka

battığında, Schumpeter kendisini ciddi bir kişisel borç içinde buldu. İflas kanunlarının arkasına saklanmak yerine, aristokratlık taslayıp, bütün birikimine mal olmasına rağmen, alacaklılarına tüm alacaklarını tam olarak ödedi ve sonraki on yıl boyunca da borçlarını kişisel gelirden karşılamaya devam etti. Kişisel talihsizliğine yeni bir halka ekleyip, annesinin oturduğu apartmanın yöneticisinin, beş yıldır âşık olduğu yirmi bir yaşındaki güzel kızıyla evlendi, ama karısı bir yıl sonra doğum sırasında öldü; zaten karamsar olan kişiliğini daha da yasa boğan bir kayıptı bu. Çok açıklayıcı olduğu için, bu gerçek trajediye hayli komik bir öykünün eşlik etmesi gerekiyor. Schumpeter, Annie'nin¹⁰ mütevazı geçmişini dostlarına anlatmaya cesaret edememiş, evlenmelerinden bir yıl önce Annie ortadan kaybolduğunda, bunu, Fransız ve İsveç okullarında sıkı bir eğitim gördüğü şeklinde açıklamıştı. Oysa Annie Paris'te hizmetçilik yaparak geçiniyordu.

Asıl kariyeri bundan sonra başladı, önce Japonya'da sonra Almanya'da, hemen sonra da, tavırları ve görünüşüyle kampusun sembolü haline geldiği Harvard'da konuk profesör oldu... Bir iktisatçı olan Elizabeth Body ile burada evlendi; en azından genç öğrencilerden birinin asla unutmayacağı bir sözü, depresyonun soğuk bir *douche* olacağını söylediği yer de burasıydı. Aslında depresyon, Schumpeter'in fikirlerinin bir imtihana tabi tutulmasıydı. Kapitalizm, enerjisini girişimcilerin yaptığı yeniliklerden alıyorsa, bu adamları harekete geçiren şey, 1930'ların korkunç yıllarında niçin kaybolmuştu? Keynes, ekonomik krizlerin, işadamlarının beklentilerini yansıttığını söylemişti, ama teorisi, işadamlarının "hayvansı ruhunun" niçin kifayetsiz olduğunu açıklamasını gerektirmiyordu. Schumpeter'in ise, daha fazlasını gerektiren bir görevi vardı; çünkü talep patlamasını ekonomiye giren yeniliklerle, yenilikler demetiyle, talep azalmasını ise aynı yenilikleri uygulamaya kalkan işadamı sayısının artmasıyla (işadamları sürüsüyle) açıklamıştı. Bu nedenle, sonu gelmeyen depresyon, yeni buluşların niçin zamanında yapılamadığının açıklanmasını gerektiriyordu.

Schumpeter, 1939'da yayınlanan, bin sayfa ve iki ciltlik *Business Cycles*'da, iki açıklamaya dayanıyordu. Depresyonun şiddetini, kısmen, tek değil, bir tanesi çok kısa süreli, ikincisi yedi ila on bir yıl süreli, üçüncüsü, buharlı lokomotif veya otomobil gibi çağ açan yeniliklerin eşlik ettiği tam elli yıllık bir nabız gibi üç tür iş döngüsü olduğu ve bu üç dalganın kendi dip noktalarına aynı anda temas ettikleri gerçeğine bağlıyordu. İkinci bir neden, Rus Devrimi'nden yanlış ve beceriksiz hükümet politikasına kadar dış etkenlerin olumsuz etkisiydi. Bu sonuncular,

iş döngüsünün erişim alanının dışındaydı, ama yine de durumun vahametini artırıyordu.

Sürüleşme (piyasaya giren işadami çokluğu) olgusunun, iş döngüsünün nedeni olduğu henüz kesin olarak saptanmış değilse de, bu kesinlikle, akılsızca bir kriz açıklamasıydı. Ama Schumpeter'in kitabı bizi çok farklı bir nedenle ilgilendiriyor. Tıpkı diğer toplumsal sistemler gibi kapitalizmin de sadece ekmekle yaşamadığı... Kapitalizm sadakat ister; kapitalizmin ürettiği ve karşılığında kapitalizmi yeniden üreten uygarlığın değer ve erdemlerine bağlılık.. *Ve ekonomik sistemin başarılarına rağmen, bu bağlılık, bu inanç, itici gücünü, harekete geçirme gücünü kaybediyordu.*

Bu nedenle, kitap (bir kere daha!) çelişkili bir notla biter. Tamamen ekonomik bir temelde düşünüldüğünde, kapitalizmin para kazanmasına daha çok vardı. Gerçekten, Schumpeter'in sondan bir sonraki cümlede söylediği gibi, birbirini etkileyen üç yatırım dalgası tasarımı doğruysa, bundan sonraki otuz yılın, önceki yirmi yıldan çok daha sağlıklı, canlı olması gerekir. Sıra alt üst edici son cümlede: "Ama sosyolojik yönelimin değişmesi beklenemez."¹¹

İddianın ipuçları *Theory of Capitalist Development*'da, ipuçlarından da fazlası *Business Cycles*'da zaten vardır. Ama kapitalizmin geleceği konusunda tam olgunlaşmış bir öngörü, Schumpeter'in sistem hakkında düşünüş tarzımızı değiştiren bir kitap olan *Capitalism, Socialism and Democracy*'yi yayınladığı 1942'ye kadar ortaya çıkmaz.

Kitap, Marks'la başlar. Tuhafır, dünyanın en kendisiyle didişen insanı olan Schumpeter, entelektüel yaşamını, "kendisine karşı olduğundan çok daha fazla başkalarına karşı" şeklinde tanımlamıştı. Keynes, onun nefret ettiği ve korktuğu en yakın insandı, çünkü Schumpeter sadece felsefi olarak Keynesçi görüşe karşı çıkmıyor, kişisel olarak da, kendisi akademik çevrede tanınmış olmaya sevinmekle yetinirken, Keynes'in bütün dünyanın dikkatini ve hayranlığını kazanmasına sinirleniyordu. Daha da basiti, Keynes'i, hak ettiğini bildiği halde bir türlü takdir edemiyor, alkışlayamıyordu: Keynes'in *The General Theory*'si yayımlandığında, ustaya övgü ve saygılarla ("enerjisini daima ekonomik sorunlara harcamış en parlak insanlardan biri"), ama kitabı yakışsız, daha da kötüsü, anlaşılmaz bir şekilde reddederek ("hakkında ne kadar az söz edilirse o kadar iyi") değerlendirmişti.¹²

Ne var ki, Schumpeter'in entelektüel yaşamındaki asıl hasım, Keynes değil Marks'tı. Schumpeter, Marks'ı öğrencilik günlerinde incelemiş

ve dönemin en yetenekli genç Marksist bilim adamlarından ikisi olan Rudolph Hilferding ve Otto Bauer gibi öğretim görevlileriyle seminer tartışmalarına katılmıştı. Marks'ın eserine, o zaman anlaşıldığı kadarıyla (çünkü bu eserin çok büyük kısmı Anglo-Amerikan dünyasında 1950'lere kadar yayınlanmadı), herhangi bir Batılı iktisatçıdan daha derinlemesine vâkıftı. Harvard yıllarında, daha genç meslektaşlarıyla Marks tartışmaya her zaman hazır; gerçekten, Marks konusunda, Keynes hakkında olduğundan daha açık fikirliydi. Dolayısıyla, *Capitalism, Socialism and Democracy*'nin, tam da azametine yaraşır tek düşman olan Marks'la başlamasında pek şaşılacak yan yoktur.

Peygamber Marks, Sosyolog Marks, İktisatçı Marks, Öğretmen Marks... Bunlar, kitabın başlangıcında yer alan dört bölüm. Bu iki adamın nerede anlaşılacak nerede anlaşamayacağı belki açıktır. Marks'a göre, kapitalizmin esası, diyalektik değişim ve kendi kendini yaratan dengesizlikti. Bu denebilir ki, Schumpeter'in değirmeni için öğütülmüş un; gerçekten, Marks'ın "kapitalizmin içkin gelişmesi" kavramı, kuşkusuz, Schumpeter'in görüşünün de kaynağı. Ama Marks, bu dinamizmin nedenini, çalışan sınıfla sahip olan sınıf arasındaki, artık-değeri sürekli olarak ezip mahvederek bütün kapitalistleri (sadece öncülerini değil) emekten tasarruf sağlayan yeniliklerle kârlarını kurtarma yönünde güdüleyen mücadelede arar.

Schumpeter'in Marks'tan ayrıldığı nokta burasıdır. Schumpeter, kapitalizmin doymak bilmeyen ve vahşi boyutlarını değil, burjuva yanını vurgulayan bir başka sistem görüşü önermektedir. Schumpeter'e göre, bu burjuva unsur, kabadayı tavırlı, şan ve şeref düşkününü savaştının karşısavı olarak düşündüğü, akılcı, keyfine düşkün işadaminin kültürel ifadesidir. Veblen'e yakışan bir anlatımla, "Burjuva yaşam tarzının evrimi," diye yazmaktadır, "kolayca (ve belki en etkileyici biçimde) takım elbisenin ortaya çıkışıyla tanımlanabilirdi."¹³ Yani, Schumpeter'e göre, kapitalizm en önemli itici gücünü, ana figürü olan burjuva kapitalistten değil, bir yabancından, herkesin işine burnunu sokan, sonradan görme girişimciden elde eder. Marks ve Veblen, belki, ikisi arasındaki farkı kuşkuyla karşılardı, ama Schumpeter'in sistem yorumu açısından son derece önemli bir fark söz konusudur.

Schumpeter ve Marks arasındaki diğer farklar üzerinde durmamıza gerek yok. Schumpeter, düşmanı tam olarak eşit olmayabilir, ama onunla kendi zemininde boy ölçüşüp alaşağı edilmesi gereken zorlu bir zekanın ana hatlarını çizdiği açıktır. Onun ortaya koyduğu da kesinlikle budur. Çünkü, Öğretmen Marks bölümünden sonraki sayfayı çevirince

şunu okuruz: “Kapitalizm ayakta kalabilir mi?” Cevap, çifte şok yaratarak gelir: “Hayır. Kalabileceğini sanmıyorum.”

Ama kapitalizm yıkılmaya mahkûm olsa bile, bu, Marks’ın ortaya koyduğu nedenlerden dolayı olamaz. Bu noktadan sonra, Schumpeter’in “makûl kapitalizm” dediği şeyin gösterişli tanımını okumaya başlarız. Nedir makûl kapitalizm? Keynes’in daha önce önümüze serdiği, iyice düşünülp taşınılmış bir olasılık senaryosuna, yüz yıllık bir büyüme için olasılıklar senaryosuna çok benzer. Burası, Schumpeter’in kesinlikle en iyi olduğu noktadır. Kayıplara karışan yatırım fırsatlarına paralel durgunluk endişesi, çalılımlı bir el hareketiyle bir kenara itilir: Havanın zaptedilmesi, Hindistan’ın fethi kadar önemli olacaktır, der.¹⁴ Diğer iktisatçıların, tekelleşmenin gittikçe yoğunlaşması konusundaki endişeleri, yenilikçi değişim unsurlarının bizzat “tekeller” olduğu yollu “kesintisiz yaratıcı yıkım fırtınası”¹⁵ şeklindeki bir kapitalist yenilik tanımıyla fırlatılıp atılır. Böylece, sahne, doğrudan Marks’ı çürütecek şekilde düzenlenmektedir. Makûl kapitalizm, sürekli kendini yenileyen bir süreç içinde geliştirilen, dikkatle düşünülmüş bir ekonomik sistem modelidir.

Ama artık Schumpeterci çelişkinin sırasıdır: kapitalizm bir *ekonomik* başarı olabilir, ama bir *sosyolojik* başarı değildir. Çünkü, daha önce de gördüğümüz gibi, kapitalizmin ekonomik temeli, romantik olmaktan ziyade akılcı, destansı olmaktan ziyade eleştirel, zırh içinde değil takım elbise içindeki insanlar için planlanmış kendi ideolojik üstyapısını yaratır. Sonunda, sistemi yıkan da işte bu kapitalist düşünce çerçevesi, bu kapitalist zihniyettir:

Kapitalizm, başka pek çok kurumun ahlaki otoritesini yıktıktan sonra, nihayet kendi otoritesine yönelen bir düşünce çerçevesi yaratır; burjuva, kralların ve papaların güven mektupları karşısında gerilemeyen akılcı davranışın özel mülkiyete ve bütün bir burjuva değerler düzeyine saldırmaya devam etmesi karşısında şaşkına döner.¹⁶

Büyük girişimcilik macerası böylece sona erer, ama çalışan sınıf ayaklandığı veya sistem daha da kötüleşerek birbirini izleyen krizleri kontrol edemez hale geldiği için değil, sadece ortam değiştiği için. Kişilik ve karakter gücü ciddiye alınmaz; bürokratik yönetim önemlidir. Yenilik kurumlaşmaya başlar ve olağanlaşır. Kapitalist değerlerin mucizevi transmision kayışı burjuva ailesine, akılcılık hastalığının mikrobi buluşur. Burjuva sınıfı kendine inancını yitirir. Böylece, işler görünürde iyi gider-

ken, “en altta, bir başka uygarlığa yönelme şeklinde yavaş yavaş gelişen bir eğilim vardır.”¹⁷

Bir sayfa daha çevirelim. “Sosyalizm başarılı olabilir mi? Elbette olabilir.”¹⁸

Ama başarılı olacak bu sosyalizm, pek Schumpetervari bir sosyalizm, yumuşak huylu, bürokratik, planlı bir ekonomidir. Daha sonra kısaca bundan söz edeceğiz. Ama Schumpeter'in tezindeki önemli noktaya dikkat. Marks'ı kendi sahasında yenmiştir. Rekabetin en can alıcı noktası gibi görünen şeyi, yani kapitalizmin ayakta kalıp kalamayacağını Marks'a bırakır. Ama kapitalizmin sosyalizme Marks'ın değil, Schumpeter'in gerekçeleriyle varacağını göstererek (en azından ileri sürerek) Marks'a baskın çıkar. Marks her onura layıktır, ama Schumpeter'in görüşü de her şeye rağmen galiptir.

Gerçekten galip midir? Soru, sadece Schumpeter'e değer biçmek bakımından değil, savunduğu tahmin, bu sistemin sakinleri olarak, alınıyızısı hakkında kalem oynattığı bizleri de etkileyeceği için çok büyük önem taşımaktadır.

Öfkeyle karışık göz kamaştırıcı bir hayranlık duygusuyla başlıyoruz. Schumpeter, ister cici burjuva muhafazakârların ister Marksist fanatiklerin yanağından makas alıyor olsun, tavır alınmasına direnemez. Kitabını, herkesin hoşuna gidecek birçok şey söylemek için kullanır: Marks büyük bir muhafazakârdır(!);¹⁹ tekeller “daha iyi beyinlerin etki alanını genişletir, ikinci derece beyinlerin etki alanını daraltır”;²⁰ ondokuzuncu yüzyıl İngiliz emperyalizmi ve yirminci yüzyıl Amerikan dış politikası okuyan öğrencileri ilgilendiren bir hükümlerle, “tamamen kapitalist” bir ülke, saldırgan olma olasılığı daha az bir ülkedir.²¹

Ancak bir karar verilecek, bir yorum yapılacaksa, bu tipik gösterişleri iddianın bütününe yansıtmak gerekir. Bu iddiada bir otorite tınısı yok mudur? Keşfedilmemiş muazzam bir sınır bölgesinin olması ihtimali, devletin olduğu kadar iş dünyasının da bürokratikleştirilmesine yönelik bir eğilim ihtimali, burjuva ahlakının zayıflaması ihtimali, esrarengiz ileri görüşler olarak bizi etkilemez mi? *Capitalism, Socialism and Democracy*'nin 1942'de yayınlandığını hatırlayın. Kapitalizmin yoldan çıktığını düşünen o dönem solunun güçlü beklentilerini, ılımlı kamu harcamaları uygulamasının işleri hemen ve sonsuza dek yoluna koyacağına inanan o dönem orta sınıfının saf ümitlerini, sağın bizi köleliğe giden yolun başında gören uğursuz kehanetlerini anında gölgede bırakan bir geleceğin habercisi olarak Schumpeter'in kendi döneminde bir benzeri daha yoktur.

Buna rağmen, Schumpeterci tahminler dengesizdir ve yakından bakıldığında, uzaktan görüldüğünden, daha az etkileyicidir. Schumpeter'in sonsuz bir teknolojik gelecek öngörüsü, kuşkusuz, doğrudur, ama nükleer silahlar ve enerjiden bilgisayarlaşmaya kadar teknolojinin niteliğinin, yatırım alanları için olduğu kadar kapitalizm için de tehlike yaratabileceğini öngörememiştir. Büyük işletmelerde var olacağını savladığı bürokrasi yoğunluğuyla ilgili öngörüsünü yadsıyan yoktur, ama hantal devlerin sayıları artınca veya daha da gelişince saldırgan davranışlarının da azalacağı asla doğru değildir: muazzam çokuluslu şirketlerin görünüşü, dünya piyasalarındaki hisselerin kapışılması, Schumpeter'in kapitalist genişleme dürtüsünün azalacağı tahminine ters düşen olgulardır.

Bu, bir tür can sıkıntısının, bir inanç kaybının kapitalist dünyayı sollayıp geçeceği bir durum mudur gerçekten? 1960'ların sonlarında yazıyor olsaydık, bu tahminler gerçekten ilerigörüslülük olarak görülürdü; zira Batı kapitalizmi, o dönemde, çok açık bir şekilde, planlı ekonomiye yönelmiş görünüyordu. Otuz küsur yıl sonra, bu tahminler artık daha az inandırıcıdır. Sadece Amerika'da değil, aynı zamanda bütün Avrupa'da, daha planlı bir sisteme yöneliş önce büyümeye, sonra enflasyona, son olarak da, Sovyet sisteminin çöküşünün öldürücü darbeyi oluşturduğu planlama sürecinin kendisine duyulan inancın kaybına yol açarken kapitalizme olan güvenin yeniden canlandığına tanık olduk.

Kuşkusuz, Schumpeter, uzun vade için yazıyor, biz ise onu kısa vadeli bir zaman çerçevesinde eleştiriyoruz. Yeniden canlanma hevesinin kısa ömürlü olacağı kanıtlanabilir, azıcık sosyalistçe bir kapitalizme yöneliş de başlayabilir. Muhtemelen, bürokratikleşme hareketi, özel sektörün üstünlük kazanma dürtüsüne karşı önceliği er geç ele geçirecek ve muhteşem çokuluslu şirketler, yüzyıl öncesinin emperyalizmi gibi, dünyayı özel ekonomik krallıklara bölen bir tür devasa kartel içinde dinelip işine bakacaktır.

Bütün bunlar spekülasyondan başka şey değildir. Ama Schumpeter'in bir (ama tek değil) tür makûl kapitalizm görüşü de bir spekülasyondur. Senaryosu çok aydınlatıcı olabilir, ama Ricardo veya Smith ya da Marks örneğinde gördüğümüz mantıkla sistemin önceki gelişmesinden meydana gelmez. *Bunun nedeni, Schumpeter'in tahmininin, nihai olarak, kesinlikle ekonomik nitelik taşınmasıdır.* Onun tahmini, daha ziyade, Smith veya Marks'ın kendi aşılması zor teorilerini inşa etmelerine olanak sağlayan kolaylık ve güvenle, önceden tahmin edilmesi mümkün olmayan toplumsal ve siyasi sorunlar hakkında ortaya atılan kurnaz bir iddialar bü-

tünüdür. Schumpeter'in kapitalizmine yönelik bakış açısının olumsuzlaşmasında çok büyük rol oynayan ilgisiz aydından, birikimci kapitalistin veya rekabetçi tüccarın uyduğu zorunluluklara uyması beklenebilir; astarı yüzünden pahalı geldiğine karar veren işadama ise, ekonomik değil, kültürel baskılara boyun eğiyor. Gerçekten, iktisadi süreçlerin, kendi içlerinde sistemin nasıl işlediğini belirleme konusunda yetersiz kaldığı şeklindeki muzaffer kapanış hükmü Schumpeter'e ait değil midir?

Öyleyse, Schumpeter'in görüşü, öteki dünyevi filozofların görüşlerine uygulanan ölçütlerin aynısıyla değerlendirilemez. Kültürel değişim rüzgârlarının ne taraftan estiğiyle ilgili bir değerlendirme yapmak gerekirse, ekonomik tahminciliği sosyal tahminciliği kadar güçlü değildir. Aristokrat zevkiyle, mesafeli bilim adamı tavrıyla, pratik siyaset ve özel sektör alanındaki zorlu deneyimleriyle, Schumpeter, olayların akışı, işlerin gidişatı, insanların yönelimi hakkında karar verme konusunda, kolayca dünyevi başarılar kazanmış Keynes'ten de hiç kazanamamış Marks'tan da daha iyi bir yere konulabilir. Ama bilgi ve birikiminin, kavrama yeteneğinin keskin, incitici yanını, klasik kehanet sahiplerinin görüşlerine bu gücü veren katı, kuralcı bir ekonomik mantık pahasına kazanmıştır.

Schumpeter'in tezinin içerimlemeleri, sadece kapitalizm açısından değil, iktisat açısından da rahatsız edici, endişe vericidir. Dünyevi filozofların en büyük hüneri, toplumun yöneldiği istikametten sonuç çıkarma yetenekleri değil miydi? İktisat bilimi, az veya çok, olacakları önceden görme yeteneği üzerine inşa edilmez mi? Schumpeterci senaryo, bütün bunların geçmişte kalması, iktisadın öngörme yeteneği ne olursa olsun artık bunların sorun olmaktan çıkması demek değil mi? Bu önemli soruna son bölümümüzde geri döneceğiz. Ama Schumpeter'in Don Kişotvari kişiliğini henüz tam olarak bitirmedik. Onun hikâyesine yapılacak son bir dönüş daha kaldı. Bu dönüşün Schumpeter'in biyografisine bir kavrayıştan da ötesini katacağını göreceğiz.

Schumpeter'in kapitalizm tanımının ana çelişkisi üzerinde yeniden düşünerek başlayalım. Bu çelişki, *Theory of Economic Development* adlı kitabında gördüğümüz üst üste konumlanmadadır; burada, kapitalizm, hem statik, hareketsiz, değişmeyen bir "dairesel akış", hem de daha sonra yaratıcı tahrip fırtınası diye adlandırılacak olan bir değişim dinamiği içinde işleyen bir sistem olarak tanımlanıyordu. Schumpeter, sistemi nasıl bu kadar tutarsız biçimde tanımlayabildi? Kendi kendine oluşan sürekli bir değişim süreci olarak da tanımlanabilecek bir sistemin esas-

nın, özünün göstergesi olarak sabit bir dairesel akıştan söz edilmesine yol açan, hangi muhtemel düşüncedir?

Schumpeter'in açıklamasını biliyoruz: dairesel akış, sadece kapitalizmin içindeki itici güç olarak değil, aynı zamanda, kapitalizmin eşitsiz kâr geliri akışının kaynağı olarak da girişimciliğin etkisini takdir etmemizi sağlamaktadır. Ama Schumpeter'in tuhaf ikilemini yorumlamanın bir başka yolu daha vardır. Yeniden hatırlayalım, Schumpeter'in girişimcileri belirli bir sınıftan gelmez; onlar sadece yenilik yaratma yeteneğine sahiptir. Kapitalist “kalkınma”, bu nedenle, aslında kapitalizme özgü değildir. Kapitalist gelişme, toplumun, kapitalist olmayan bir elit eliyle dinamikleştirilmesidir.

Schumpeter'in kendisinin de tarih içinde “elitlerin”, yani görülmemiş yeteneklere sahip bireyler azınlığının önemine inanan birisi olduğu kuşkusuzdur. Elitler hakkında ne söylediğini, *Theory of Economic Development* adlı kitabının müzik yeteneğini ele aldığı bölümünde görelim:

Her sağlıklı insanın isterse şarkı söyleyebileceğini varsayabiliriz. Et-nik açıdan türdeş bir grupta bireylerin belki yarısı orta düzeyde, dörtte biri gittikçe azalan ölçüde ve diyelim dörtte biri de ortalamanın üstünde şarkı söyleme yeteneğine sahiptir; işte bu dörtte birin içinde, şarkı söyleme yeteneğinin sürekli arttığı, buna karşılık, bu yeteneğe sahip olanların sürekli azaldığı bir dizi boyunca, nihayet, Caruslara ulaşırız.²²

Şarkı söyleme yeteneği için söz konusu olan bu durum, ekonomik liderlik dahil, liderlik için de geçerlidir. Nüfusun yaklaşık dörtte biri, der Schumpeter, iş dünyasının tezgâhtarları, sekreterleri ve diğer sıradan görevlileri gibi ekonominin en sıradan unsurlarında bile bulunan bu nitelikten son derece yoksundur.²³ Sonra, normal ölçülerde yenilik yapma, yani yaratıcılık yeteneğine sahip öteki yan gelir; burada, pratik olarak, esasen tecrübenin verdiği rahatlığa güvenen ama günlük sorunlara da kendisini uyarlayabilecek “bütün özel sektör mensupları” vardır. Buradan asıl elite, “normalin üstünde zeka ve irade nitelikleriyle tanımlanan bir insan tipine” ulaşırız.²⁴

Dolayısıyla, bir değişim ve gelişme metni olarak tarih, elitlerin, toplumun uyuşuk kitlesi üzerindeki etkisinin öyküsüdür. Farklı toplumsal ortamlarda, bu etkiyi yaratmak için gereken nitelikler de değişecektir; askerlik yeteneğinin yeri bir feodal toplumdur, ekonomik yeteneğin yeri ise bir piyasa toplumu. Şu veya bu tür bir elitin itici gücü hep vardır.

Aslında, elit, hak ettiği yerin toplumun zirvesi olduğunu düşünür. O dorukta liderler değişebilir, ama liderlik değişmez. “Toplumun üst tabakası,” der Schumpeter, “her zaman insanlarla dolu, ama bu insanların da durmadan değiştiği bir otele benzer.”²⁵

Burada karşımıza çıkan, Marks’a yönelik bir başka taşlamadır; daha doğrusu, Marksçı “proletaryanın devrimci gücü” görüşüne yönelik bir taşlama. Tamamen yanlış, demektedir Schumpeter. Proletarya, değişimin gücü olamaz zira sırf sayıca fazla olduğu için olağan insan kalabalığı içinde yer almalıdır. Tek tek proleterler liderlik yeteneğine sahip olabilir, ama liderliğin kendisine ancak küçük bir azınlık sahip olabilir.

Schumpeter’in sosyalizmin gelişi konusunda bu kadar filozofça düşünmesinin nedeni, muhtemelen, budur. Schumpeter’in, kapitalizmin çöküşünden sonra ortaya çıkacağını düşündüğü idari veya bürokratik ekonomiyi kim işletecektir? Elbette, yeteneğe sahip olan, yani burjuvazi... “İşte,” diye yazmaktadır, “ürünü olduğu seçici süreç nedeniyle, normal-üstü bir nitelikte insan malzemesine, yani herhangi bir toplumsal örgütlenme için kullanılması akıllıca olan bir ulusal servete sahip bir sınıf.”²⁶ Dolayısıyla, idareci sınıfın sosyalizmden korkması için bir neden yoktur. Bir sosyalist sistemi yönetmek için gerekli yetenekler, burjuva elitin en tepedeki doğal yerini alacağı ileri kapitalist bir toplumu yönetmek için gerekenlere benzer.

İktisat bu mudur? Genelgeçer görüşlerin hiçbiri açısından bu değildir. Tarihsel sosyoloji diye tanımlanması daha uygundur. Komuta kademelerini elinde tutanlar, sınıflar değil, elitlerdir. İktisat, savaş alanlarında veya kürsülerde ya da genel müdür odalarında değil, pazarda sergilenen yetenekleri ödüllendiren toplumlardaki sonuçları betimler; ne var ki, ister şu ister bu elit olsun, şovu sürükleyen daima Carusolardır.

Schumpeter, böylece, ekonomik modelini, daha büyük bir sosyal vizyonu ayrıntılarıyla açıklamak için kullanır.²⁷ Önceki sayfalarımızdan hatırlayacağımız gibi, sözcük, Schumpeter’e aittir. 1950’de öldüğü sırada üzerinde çalıştığı bu kibirli iktisadi düşünce incelemesinde, olayların, işlerin, gelişmelerin merkezini “vizyon” oluşturur. Çözümleme, iktisat biliminin büyük gurur kaynağı olabilir, ama iktisatçının zihninden en gelişmiş haliyle ortaya çıkmaz, çıkarsa da İupiter’in kaşından Minerva ne kadar çıkıyorsa, o da o kadar çıkar. Mantıksal senaryolarımıza öncülük eden bir “ön-çözümleme” süreci, kurtulamadığımız ve kaçınılmaz bir şekilde en derinliklerimize sinmiş değerler ve tercihlerle renklenen bir süreç vardır. “Analitik çalışma,” diye yazmaktadır Schumpeter, “şeylerin resminde bizim onu gördüğümüz gibi vücut bulur ve nere-

de onları sadece belirli bir ışık altında görmek isteyen olası bir güdü varsa, orada, bizim şeyleri görme biçimimizi görmek istediğimiz biçimden ayırmak son derece güçtür.²⁸

Bu, Schumpeter'in kendisinin de haberdar olmadığı bir yolla aydınlatılması gereken parlak bir içgörüdür. Çok dikkatli ve tam bir iktisatçı olan Marshall'ın, Keynes'in keşfettiği iki tüketim ve yatırım akışı arasındaki çok önemli farkı önceden göremeyişinin nedeni budur.

Cevabı, Marshall'ın *Principles*'ında, *tüketici mallarının* yapısını, *üretici malları* dediği şeyle karşılaştırdığı yerde buluyoruz. Marshall, bu iki tür çıktı arasında "pek az önem verilen bir fark" bulunduğuna işaret eder. Nefesimizi tutarız, çünkü Keynes'in can alıcı yaklaşımı, hemen şuracıkta bekliyor olabilir. Fakat, hayır. Marshall, söz konusu farkı, "belirsiz ve muhtemelen pek pratik yararı olmayan" bir şey diye tanımlar. Neden? Çünkü iktisat anlayışı, malların *fiyatlandırılma* sürecini öne çıkarmaktadır, üretimin müstakbel büyümeye yönelik sonuçlarını değil. Üstelik, bu bakış açısından, Marshall haklıdır: gömleklerle makinelerin fiyatlandırılması arasında temel bir fark yoktur. Gömlek üretmekle makine üretmek arasındaki farkı görmez.²⁹

Vizyonun yarattığı bu kadar dramatik bir analitik fark örneği var mıdır acaba? Marshall'ın gözleri, Keynes'inki gibi, toplam çıktı yolu üzerine odaklansaydı, o da Keynes'in gördüğünü görürdü; ama sadece fiyatlandırmaya bakınca, Keynesçi vapuru kaçırdı. Bu vapura bindirilmeyi de düşünülebilir.

Öyleyse, iktisat bilimi, gayet belirgin, görünür bir şekilde yerinde duran bir dünyanın tarafsız ve nesnel bir yolla ve ayrıntılı bir şekilde incelenmesinden ziyade, görmeyi istediğimiz veya kendiliğimize göremediğimiz şeyin bir çözümlemesi midir? Bu konuya, dünyevi filozofların başarılarını ve bütün olarak dünyevi filozoflarla ilgili olasılıkları değerlendirmeye çalışacağımız sonraki bölümde yine döneceğiz.

İpliğin üzerinde tek ve son bir düğüm kaldı. Viyana'da, bütün hayatı için son derece önemli olacak değerler edindiği aristokrat bir okul ortamına giren genç Schumpeter'i yeniden hatırlayalım. Bu değerlerin, elitin en önemli hareket gücü olduğu kendi tarih görüşüne aktarıldığını söylersek yanılır mıyız? Kuşkusuz, bu elit, seçilmiş bir azınlığın, bütün aristokrat toplum görüşlerinin özünü oluşturan doğal üstünlük inancının yansıdığı bir aristokrasidir. Ancak, Schumpeter'in azınlığının kana göre değil, "zeka ve irade"ye göre seçildiği gözden kaçmamalıdır. Öyleyse, bu bir *yetenek* aristokrasisidir.³⁰ Schumpeter'in mensup olduğu elitler. Tarih denilen oyun, Schumpeter'in kafasındaki haliyle, böylece, sadece

kapitalizmi değil, bir grubu da (Schumpeter'in grubu!), tek başına ad veya doğumdan daha kalıcı ve değerli bir şeye dayanarak temize çıkarılmaktadır. Demek ki, kişisel deneyimle tarihsel vizyon arasında birçok çelişkiyi çözecek son bir uyum noktası vardır.

Bu bölümde yaptığımız değerlendirme, muhtemelen, Schumpeter'in hoşuna gitmezdi. Ama, olasılıkla, bunu inkâr da etmezdi. Büyük bir iktisatçı olmayı arzu etti; bunun yaşamın geri çevirdiği bir dilek olup olmadığı belli değil. Öğrencilerinin ve meslektaşlarının bütün ısrarlarına rağmen, Schumpeter'in kendi teorileri üzerine hiç ders vermemesi ilginçtir; bir bilim adamı, bunun, son tahlilde, formülleştirmelerinin yetersiz olduğunu hissetmiş olmasından kaynaklanabileceğini ileri sürmüştü.³¹ Büyük bir düşçü olmayı dileyip dilemediğini kesinlikle bilmiyoruz. İster bir çözümlemeci ister bir düşçü olsun, iktisat bilimiyle ilgilenen herkes, sadece iktisat disiplini içerisindeki kazanımları nedeniyle değil, aynı zamanda kendi bireysel kazanımları için de onunla ciddi biçimde ilgilenmelidir.

Önsözümüz, bu bölümün başlığının da doğrular görüldüğü üzere, şaşırtıcı bir kapanış bölümünün olabileceğini haber veriyordu. Ancak, okuyucularına başlıktaki “son”un iki anlamı olduğunu hatırlatmak isterim: *nihayete erme ve nihai hedef*... Yıllar önce, kitabı bitirip ona ne ad vereceğimi düşündüğüm sırada, mutlu bir tesadüf sonucu bulduğum bir başlık, konunun geleceğini ve yararını düşünürken akılda tutmamız gereken ikili bir anlam.

Bu zorlu işe nasıl başlamalı? Sanırım, en iyisi, iktisat biliminin nihai olarak neden söz ettiğini hatırlayarak en başa dönmek. Belirtmeye gerek yok; sadece günlük ekonomi haberlerinin malzemesi olan bir rakamlar, tahminler ve resmi açıklamalar tartışması değil bu. Bütün iktisat öğrencilerinin bildiği arz ve talep diyagramları ve eşitlikleri de değil. Esas itibarıyla, iktisat, ekonomi dediğimiz karmaşık sosyal kendiliğinden yaptığı işler, dolayısıyla, sorunları ve çözüm olasılıkları konusunda bizi aydınlatmayı amaçlayan bir açıklama sistemi.

Buraya kadar, bu açıklayıcı görüşler ve çözümlenmelerle ilgili olarak asıl vurguladığımız şey, onların olağanüstü çeşitliliği. Merkantilist mo-

narktan, Marshallcı tezgâhtara veya Adam Smithçi Tam Özgürlük Toplumundan Veblenci sabotaj toplumuna gitmek, her türlü birleştirici çalışma ereği olasılığına karşı koymak gibi görünen her şeyi yapmak demektir. Ancak, bu son bölümde, bu sıralanışa, ortak bir yapısal merkez ararken yüzeysel farklılıklar üzerinde fazlaca durmayan farklı bir açıdan bakmayı öneriyorum.

Bu soruya cevap vermek için ikinci bölümdeki değerlendirmeleri yeniden düşünmemiz gerek. Bu değerlendirmeler, insanlığın, yeryüzündeki varlığının yüzde 99'luk ilk kısmını, avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerini yöneten geleneklere bel bağlayarak nasıl var ettiğine yönelik bir bakışla başlıyordu. Ama bu karmaşık kural ve tabulara "iktisat" dememiz çok güç. Aynı durum, İÖ dördüncü ve üçüncü binyılların, kentler, sulama sistemleri ve devasa piramitler inşa eden toplumsal düzenlerinde görülen çok daha karmaşık ve yaratıcı sistemler için de söz konusu. Daha önce gördüğümüz gibi, insanoğlunun maddi yaşamı, o dönemde, artık sadece gelenek kalıntılarıyla değil, aynı zamanda etkili bir yeni komuta gücü tarafından yönetiliyordu.

Bu toplumların ortaya çıkmasından daha dramatik bir dönem yoktur herhalde; ama "iktisat"ın görüşlerine, komutanın yarattığı devrimi açıklamak veya anlamak için mi ihtiyaç duyuyoruz? Sanırım hayır. Tek bir örnek vermek gerekirse, fiyat değişimleri, her zaman iktisadın açıklama sistemlerinin önemli bir parçası olmuştur; ama Firavun'un işçilerinin kestiği taş blokların da ve hiç kuşkusuz piramitlerin kendilerinin de fiyatları yoktu. Komuta, toplumu ihtisamlı yöntemlerle değiştirdi; iktisat denilebilecek tamamen yeni bir anlayışa ihtiyaç duyacağımız bir üretim ve bölüşüm örgütlenmesi meydana getirmede.

Öyleyse, bu akıllı toplumun yaptığı işlerin yeni araçları için sahneyi kim kurdu? Yine ikinci bölümde gördüğümüz gibi, Ortaçağ geleneği ve feodal komutanın, gerçekten yeni bir açıklama tarzı gerektiren toplumsal bir düzenle yavaş yavaş yer değiştirmesi... Bu toplumsal düzen, zamanı gelince *kapitalizm* adını alacaktır; maddi hayatı düzenleme aracı bir *ekonomi*, yeni açıklama sistemi ise *ekonomi bilimidir*.

Kapitalizmin getirdiği değişiklikleri özetleyelim. Birincisi, toplumun maddi ihtiyaçlarının üretim ve bölüşümünü düzenlemenin temel aracı olarak edinme, kazanma hırsına, dürtüsüne bel bağlamak. Okuyucudan, sadece, daha önce hiçbir toplumda, servet arayışının, her bir birey için meşrulaştırılmadığını, kutlu sayılmadığını hatırlamasını rica ediyorum. Krallar için durum buydu elbette; belki maceracılar ve dolandırıcılar için de, ama aşağı sınıflar için, asla.

İkincisi, kapitalizm, hem üretimi hem onun bölüşüm biçiminin kontrolünü, piyasanın teşvikine ve caydırıcılığına bırakmıştı. Avcılık ve topalayıcılık veya komuta sistemlerinde bu tür süreçler yoktu: hayatın esasının rekabetçi satın alma ve satmayla belirlenmesi, başka hiçbir toplumsal düzenle benzerliği olmayan bir düzenlemedir.

Üçüncüsü, kapitalizm, bütün kontrolünü, biri kamusal biri özel olmak üzere her ikisi de yetki ve sınırlarıyla güç sahibi olan iki otoriteye bırakan ilk toplumdur. Kamu otoritesi (devlet) güç kullanır ve yasa çıkarır, ama kendisini, günlük üretim ve bölüşüm görevlerini yerine getirmeye göre ayarlamaz. Bu, önemli ölçüde, canı ne istiyorsa onu üreten, önerdikleri ücret ve koşulları kabul etmeye hazır insanları çalıştırıp hazır olmayanları salıveren, ama kendileri, piramit yaptırınlar gibi çalışanlara eziyet edemeyen veya feodal toprak beylerinin yaptığı gibi az çalışan işçilere fiziksel cezalar veremeyen kâr peşindeki bireylerin ayrıcalığı, hakkı, yetkisidir.

Bu üç tarihi yenilik, bütün iktisatçıların görüşleri için gerekli sahneyi oluşturur. Yeni ekonominin geleneğin ket vurmasına ve komutanın keyfilğine yenilmemek için hızlı adımlarla karşılık vermesi gibi, onların tanımları ve reçeteleri de değişebilir, fakat Smith'ten Keynes ve Schumpeter'e kadar, toplumsal formasyonun bütün değişimler için onların ortak hareket noktası olduğunda yanılmak söz konusu değildir. Dünyevi felsefe, kapitalizmin çocuğudur ve onsuz olamaz.

Peki bütün bunların başlığın ikili anlamıyla, iktisadın muhtemel sonu ve iktisadın nihai hedefiyle ne ilgisi var? Birinci sorunun cevabı, gittikçe iktisatçıların görüşü haline gelmeye başlayan, yaygın etkiye sahip bir değişimde yatıyor. İlk kez ortaya çıkışını, muhtemelen, her ikisine de yedinci bölümde değindiğimiz, mutluluk ve acının Edgeworth'un 'Kutlu Hesap'ının terimleriyle veya emeğin "adil ücret"inin von Thünen'in terimleriyle anlatılmasıyla başlayan, alışveriş faaliyetlerini soyut terimlerle anlatma eğiliminin artışıdır. Marshall dönemiyle birlikte iktisat kitaplarında birçok bölümü güzel grafikler süsler; Keynes, daha önce belirttiğimiz gibi, analitik bulgularını açıklamak için cebir kullanmıştır.

Ancak, ne ilginç ki, günümüz ekonomi biliminde en önemli değişme, matematiğin görülmedik biçimde büyüyen varlığı değildir. Modern teknolojiye dayanan her toplumsal düzende rakam bolluğu vardır. Bütün endüstriyel sistemler, çok hızlı üretim ve neredeyse anlık haberleşmenin gelişinden önce hayal dahi edilmemiş olan bir nicel bilgi yığını hem üretir hem de ona ihtiyaç duyar. Günümüz ekonomileri, Adam Smith'in

toplu iğne fabrikasındaki işçilere kıyasla, birbirlerine daha fazla bağımlıdır, bu karşılıklı bağımlılık büyüdükçe, bilginin miktarı ve bilgiye olan talep de yepyeni bir ölçekte artar. İstatistik ve matematiğin modern ekonomi bilimine girdiği nokta burasıdır. Onlar olmasaydı, milyonlarca işletmenin üretimi, gayrisafi milli hasıla denilen rakama nasıl indirgenirdi veya milyonlarca mal ve hizmetin ortalama fiyatı, fiyat seviyesi denilen rakam olmasaydı nasıl hesaplanırdı? Bu demek değildir ki, matematik modeller, bombardımanına tutulduğumuz bilgi üzerinde ne kadar iyi oynanabileceğini gösterir: ekonometrinin (istatistikle iktisat teorisinin modern bileşimi) öngörme kapasitesi, doğruluğu açısından hiçbir önem taşımaz. Asıl önemli olan, ekonomi biliminin varoluş nedeni olan analitik amaçların birçoğunu açıklamak için, çeşitli biçimleriyle matematiği kullanmaktan başka çare olmamasıdır.

Ancak, bu bölümde üzerinde durulan son derece önemli değişim, bütün önemine rağmen, matematikleştirme değildir. Matematik, günümüzde ekonomi bilimini kuşatmakta, onu biçimlendirmekte, resmileştirmekte ve onun tercih ettiği ifade biçimi haline gelmektedir; ama hiç kimse matematiği iktisatla karıştıramaz. Daha derindeki ve bana göre daha önemli değişim, iktisadi vizyon olarak yeni bir kavramın gittikçe belirginleşmesi, buna karşılık, daha eski bir kavramın ortadan kaybolmasıdır. Yeni vizyon bilim, kaybolan vizyon kapitalizmdir.

Bu hamleye daha da açıklık kazandırmak için iki yeni kitaptan alıntılar yapalım. N. Gregory Mankiw tarafından yazılan *Principles of Economy*¹ ve Joseph Stiglitz tarafından yazılan *Economics*.² Her iki yazar da mesleki anlamda büyük itibar görmektedir; açıklık, zeka ve yalınlık timsali kitaplar yazmışlardır. Şimdi benim görüşlerimi yansıtıp yansıtmadıklarını görelim. İlk alıntı Mankiw'in kitabının giriş bölümünden:

İktisatçılar, konularına bilim adamının nesneliliğiyle yaklaşmaya çalışır. Ekonomi konusuna, bir fizikçinin özdek araştırmasına veya bir biyologun hayat araştırmasına yaklaştığı gibi yaklaşır. Teoriler tasarlar, veri toplar, sonra bu verileri teorilerini doğrulamak amacıyla çözümler.

Bilimin bu hayati konumunun içerimlemelerini kısaca değerlendireceğiz, ama benim, ekonominin kapitalist olarak tanımlanmasının terk edilmesiyle ilgili iddiam ne oldu?

Şimdi, konu hakkında ne söylediğini görmek üzere, Stiglitz'in iki ciltlik kitabına dönüyorum. Cevap basit: 997 sayfalık kitapta bir sözcük

hiç geçmiyor. Hangi niyet ve amaçla olursa olsun, bu iki ciltlik ekonomiye girişte kapitalizm sözcüğü yok.

Seçici alıntılara, çok haklı olarak, kuşkuyla bakılır. Kuşkucu okuyuculardan, en yakın halk kütüphanesine gitmelerini ve Amerikan İktisat Derneği'nin amiral gemisi *American Economic Review* dergisinin rasgele seçilmiş bir cildinde veya bunun İngiliz muadili *The Economic Journal*'da 1950'lerden önceki herhangi bir on yılla son on yıldan benzer bir sayı arasında bir karşılaştırma yapmasını isteyebilirdim. Sanırım, kuşkucu okurun son on yıl grubunda bilimsel yöntemlere yapılan göndermelerde belirgin bir artış ve kapitalizm sözcüğünün varlığında hızlı bir düşüş göreceğini garanti edebilirim. Bu nedenle, akılcılığımı tehlikeye atmak pahasına, bu değişimlerin niçin meydana geldiği konusunda değişik görüşler sunmayı göze almam zorundayım.

Önce bilimi ele alalım. Bilim kavramının, niçin iktisatçıların görüşlerinin gittikçe daha belirgin bir parçası haline gelmesini umabileceğimizin birden çok nedeni vardır. Bu gerekçelerin birincisi ve kesinlikle en az ikna edici olanı, ekonomi tahsil eden öğrencilerin, doğabilimleri tahsil eden öğrenciler gibi, bilimin belki de en önemli kazanımı olan yasaları keşfetmek üzere, davranış düzenliliğinden ibaret birincil bir ipucu aradığıdır. Yerçekimi yasalarını bilmeden, ne gezegenlerin uydularını ne de bir uçağın rotasını açıklayabiliriz. O zaman, soru, ekonomik davranışın da yasalara benzer boyutlarının olup olmadığıdır.

“Yasalara benzer” diyorum, çünkü bireylerin davranışları, uzayda dönüp duran nesnelere hareketlerinden daha karmaşıktır. Giyim eşyası fiyatları yükselirse, satın aldığımız giysi miktarı aynı ölçüde düşer; ama hayal gücümüz bir reklam kampanyası tarafından ele geçirilmişse, düşmeyebilir de. Buna rağmen, malların fiyatlarıyla alıcılar tarafından satın alınan miktarları arasında genel bir ilişki bulunduğunu, fiyatlar değiştikçe satın alınan miktarların ters yönde değiştiğini kimse yadsımaz.

Ayrıca, genellikle önceden tahmin edilebilen bu etki-tepki ilişkisi, gelirlerimizle tüketim malları harcamalarımız veya faiz oranlarıyla iş dünyasının yatırım harcamaları arasındaki değişimlerde de görülebilir. Böylece, iktisadi davranış, toplumsal yaşamın başka alanlarında, örneğin siyasette örnekleri bulunması güç, hatta imkânsız olan bir tahmin edilebilirlik derecesine göre belirlenmektedir. İktisadi uyarılardaki değişimin, doğal olarak, rollerimize, yani alıcı veya satıcı olmamıza bağlı olarak ters yönde hareketler meydana getirmesi de aynı ölçüde

dikkate değerdir. Bu, iktisadi hayatı, iktisadi olmayan hayattan ayıran bir başka özelliktir. Gerçekten, piyasaları, toplumsal düzensizlik yerine toplumsal düzen dayatmanın aracı haline getiren unsur, fiyat uyarınının davranış üzerindeki işte bu ikili, yani ekonomik davranışı, kendini dengeleyen bazı doğal süreçlerle ilişkilendiren, istikrar kazandırıcı eşsiz etkidir.

Dolayısıyla, erken oluşan bir piyasa sisteminin, bilimin dikkatini asıl yoğunlaştırdığı doğal süreçle belirli bir benzerlik taşıdığına farkına varılması şaşırtıcı değildir. Bu benzerliğin çekici olduğuna kuşku yok. İktisat, gerçek bir bilim dalı haline gelebilseydi, olayların akışını olduğu kadar, bu akışı değiştirme çabalarının sonuçlarını tahmin etme yeteneğimizi de çok büyük ölçüde artıracaktı. Kuşkusuz, ekonomi bilimi geleceğimizi tamamen kontrol etmemizi, fizik biliminin yerçekiminin yönünü kontrol etmemizi sağlamasından daha fazla sağlamazdı; ama, hiç kuşkusuz, ekonomik sistemin işleyişindeki değişmelerin sonuçlarını tahmin etme ve buradan hareketle en uygun hareket tarzını seçme yeteneğimizi artıracaktı. Öyleyse, iktisadın bir bilim olarak kabul edilmesi yönündeki artan eğilimi neden alkışlamamalıyız?

İki neden var. Bir tanesini Marshall belirtiyor. Ekonominin bilime benzeyen taraflarının cazibesine kapılmış olmasına rağmen uyarıyor: “İktisat, saf fizik bilimlerle karşılaştırılmaz, çünkü insan doğasının sürekli değişen ve tekinsiz güçleriyle ilgilenmektedir.”³ Bilim adamının araştırdığı elektronların ve mesonların hareketlerini tanımlamak için fizik veya kimyanın yasalarından söz ediyoruz, ama bu doğa unsurlarının “davranışları” ile sosyal bilimin araştırdığı nesnelere oluşturan insanların davranışları arasında muazzam bir fark var. Bilim adamı, diyelim ki, elektronların davranışlarıyla bağlantılı ışık olgusunu açıklarken, kimse her elektronun hareket edip etmemeye veya nereye hareket edeceğine “karar verdiğini” düşünmez. Buna karşılık, iktisatçılar, alıcı ve satıcıların davranışlarına bakarak fiyatlardaki değişimi açıklarken, araştırdıkları nesneyi, her tekil bireyin kendi kararına göre davrandığını kabul etmeden tanımlayamazlar. Kısaca, saf fizik reflekslerin dışında, insan davranışını, irade kavramı, yani kararımızı en son ana dek değiştirebilmekten ibaret değişken yeti olmaksızın açıklamak mümkün değildir. Buna karşılık, doğa unsurları bildiğimiz tek bir nedenle “davranır”: madde parçacıkları sergiledikleri davranış biçimini “seçmezler.”

Dolayısıyla, “davranış” sözcüğünün dikkatsiz bir kullanımı, birbirinden tamamen farklı iki şeyi kolayca yan yana getirebilir; bunlardan biri, tam bir bilinçli varoluş, bilinçli yaşamdır, öteki ise varoluşla uzak-

tan yakından ilgili olmamaktır. İktisat, gerçekten bir bilim olsaydı, biz insanların da robottan farkı kalmazdı, bir fiyat artışı karşısında nasıl tepki vereceğimizi, ancak müknaatıs karşısındaki demir parçacığının ve rebileceği tepki kadar belirleyebilirdik.

Ekonominin bir bilim olarak kabul edilmesi eğilimine karşı ikinci itiraz, tamamen farklı görünüyor; oysa, gerçekte, aynı madeni paranın öteki yüzünden başka bir şey değildir. İtiraz, insanın toplumsal yaşamının ta doğuştan itibaren, yaradılışı itibarıyla, siyasi olduğu şeklindedir. Yani, bütün toplumlar, bir kere avcılık ve toplayıcılık düzeyinden komuta düzeyine geçtikten sonra, aristokrasiden köleliğe, sınıftan kasta, mülkiyet haklarından aşırı yoksulluğun yıkımına uzanan ayrıcalık-ayrıcalıksızlık kategorileri yaratırlar. Bu son sözcüklerin de açıkladığı üzere, kapitalizm, bu genel ifadenin istisnası değildir. Servetin veya gelirin bölüşümü gibi hayati önemde ekonomik sorunlar, fizikteki yerçekiminin sosyal bilimlerdeki muadili tarafından mı belirleniyor? Vergiler, miras hakları, kötü koşullarda düşük ücretle işçi çalıştıran işyerlerinin varlığı, doğanın değişmez yasalarının ifadesi mi? Yoksa içinde yaşadığımız sosyopolitik düzenin son derece değişken kararlarının mı?

Soru, Mankiw'in, iktisatçıların "konularına bir bilim adamı nesneliliğiyle yaklaşmaya" çalıştığı yollu ifadesiyle ilgilidir. Ancak, miras alınan servet veya sersefil eden yoksulluk gibi kavramlar açısından "nesnel"in anlamı nedir? Bu konuların, tıpkı bilim adamının teleskopla veya mikroskop altında incelenen şeyleri kabul ettiği gibi, toplumun kabul edilmesi gereken bazı özelliklerini yansıttığı anlamına mı gelir? Yoksa, eğer kendi onamalarımızın veya toplum düzenlemelerinin yadsımlarının tam anlamıyla ayırdında olsaydık, uygun bir indirimle, gerçekten tarafsız bir görüşe ulaşırdık mı demektir? O takdirde, araştırma nesnesi, bir doğa ürünü değil bir toplum ürünü olsa bile, "bilimsel" sözcüğü, bulgularımızı tanımlamak için kullanılabilir mi?

Cevap, kullanamayacağımız şeklindedir. Elbette, iktisatçıların, saptadıkları veriyi mümkün olduğu kadar dürüst bir şekilde bildirmeleri zorunluluğu dahil, iktisadın aydınlatmaya çalıştığı birçok sorununun çözümlenmesinde bilimsel yöntem için bol bol yer vardır. Ama sıra politik tavsiyelere gelince, karşı çıkılmaz bir şekilde toplumun verilerinden kaynaklanmışlar gibi, iktisadi çözümler sunulamaz. Çünkü, doğanın kilerle karşılaştırılabilecek bu tür toplumsal veriler yoktur. Ustelik, bütün sınıflı toplumlarda iktidar ve itaatın bulunduğunu kabul etmek, açıklamalarımıza, doğayla ilgili çalışmalarımızda aradığımız nes-

nellyi atfetmemize izin vermez. Sadece, doğanın işleyişini açıklarken kullandığımız dili toplumunkine uygular. Böyle sözde bilimsel bir görüş, iktisadın amacı haline gelirse, doğrusu, dünyevi felsefe olarak kendi sonunu da getirmiş olur.

Böylece, tartışmamız, bizi, bu bölümün başlangıcında ortaya attığım büyük sorulardan ikincisini düşünmeye getirir; yani, amaçları, niyetleri açısından konumuzun “son”unu... Ekonomi toplumun bir bilimi olmayacaksa, nihai toplumsal yararı ne olacaktır?

Cevabım, ekonominin amacının, çok büyük bir olasılıkla, görülebilir gelecek için kolektif alınıyacağımızı şekillendireceğimiz kapitalist ortamı daha iyi anlamamıza yardım etmek olduğudur. Uzun yıllardır demokratik sosyalist düşünce ve amaçları benimsemiş birisi olarak, bu, benim için, ortaya atılacak kolay bir iddia değildir. Fakat sosyalist deneyimin yirminci yüzyıldaki tezahürleri belli olduğuna göre, yeni yüzyılda yumuşak bir şekilde yeniden doğmasını beklemek güçtür. Gerçekten, önümüzdeki yirmi otuz yıl içinde açıkça görülebilir nitelikteki muhtemel zorlama ve gerilimler dikkate alındığında, olası herhangi bir sosyalizmin, özellikle gelmesinin en çok beklenebileceği az gelişmiş bölgelerde, yine siyasi megalomani, bürokratik tembellik ve ideolojik hoşgörüsüzlük eğilimleri geliştirmesi çok daha mümkündür.

Kuşkusuz, bu zorlama ve gerilimler, yıkıcı etkilerini kapitalist toplumlarda da gösterecektir. Ekolojik tehlikeler, en başta dünyanın ısınması, sadece iklim değişikliğinin yoksul ülkelerdeki tahribatını kontrol altında tutma ihtiyacını değil, aynı zamanda, daha büyük bir sorun olan iklim ısıtıcı emisyonların sorunun kaynağı olan zengin ülkelerde azaltılması gerekliliğini de beraberinde getirecektir. Buna, bir yandan nükleer silahların öte yandan etnik, ırksal ve dinsel nefretin tehlikeli bir şekilde yaygınlaşmasını ekleyince, sahnenin, kapitalist güçlerin de uzak kalamayacağı sorunlar ve gerilimler için çok uygun olduğu görülecektir. Nihayet, bir de hızla büyüyen ve büyük ölçüde tekil kapitalizmler içinde meydana gelen, fakat sonra kontrolden çıkıp ulusların egemenliğini tehdit edici, ulus-üstü bir varlık kazanan bir küreselleşmiş ekonomi sorunu var. Sözün kısası, bu nokta, yoksul erken kapitalist veya yoksul erken sosyalist dünya için olduğu kadar, zengin kapitalist dünya için de umutsuz, çaresiz değilse bile, tehdit edici bir noktadır.

Bu koşullarda vizyonun ve çözümlemenin amacı ne olabilir? Ekonominin, kapitalist toplumların yaşayamaz hale gelmesinden doğabilecek bu gerilimleri önlemede çok önemli roller oynaması gereken siyasi liderlikle, diplomatik becerilerle, toplumsal ilhamla ilgili olarak önerebileceği pek az şey olduğu artık görülmüş olmalıdır. Buna rağmen, dünyevi felsefe, en azından bazı kapitalizmlere gelecek yirmi otuz yıl içinde mümkün olduğu kadar güven içinde ilerlemelerine yardım edecek vizyoncu bir rehberlik sağlamak için eşsiz bir potansiyele sahiptir.

Bazı kapitalizmlerin altını çiziyorum. Son bir kez daha belirtelim ki, bütün kapitalizmlerin ayırıcı özelliği, sermaye dürtüsü, piyasa sisteminin güdümü, kendini sınırlaması ve birbiriyle iç içe fakat yine de bağımsız iki sektöre ayrılmış iktidarın (doğrusu sık sık karıştırılan) nimetleridir (doğrusu sık sık karıştırılan). Ancak buna, kapitalist performans açılımıyla sonuçlanan bir uyarılma ve yenileşme yetisini de eklemek gerek: sermaye dürtüsünün yoğunluğunda, pazar muafiyetlerine karşılık gelen özgürlük derecesinde, kamusal ve özel alanlar arasındaki sınırın tayin edilmesinde belirgin olan bir açılım. Bu anlamda, ekonomileri genel olarak birbirine benzemesine rağmen hayli zengin bir kapitalist toplumlar çeşitlememiz vardır; ekonomik anlamda olmasa da sosyal olarak başarılı İskandinav ve Avrupa sosyalizmleri ve ekonomik açıdan başarılı ama sosyal açıdan bir felaket olan Amerikan kapitalizmi arasındaki uçuruma bakınız: örneğin, Amerika'daki en büyük anonim şirketlerin idari ücret, tazminat vb. giderlerinin Fransa veya Almanya'ninkinin iki katı olduğunu, oysa Amerikalı yoksulun yukarıya doğru hareketinin Fransa ve Almanya'dakinin yarısı, hele İsveç'tekinin üçte biri kadar olduğunu düşününüz. Birinci karşılaştırma bir açgözlülük kültürüne işaret eder; ikinci karşılaştırma ise bir toplumsal kayıtsızlık kültürüne. İkisinin bileşiminin önümüzdeki yirmi otuz yılın zorluklarını, gerilimlerini en aza indirmeye çalışan her ülkenin ihtiyaç duyacağı kurumsal uyum sağlama yetisini akla getirmesi çok güçtür, bir dünya liderliği modeli olarak çok az işe yarar.

Yeniden doğmuş bir dünyevi felsefenin en yararlı rolünü oynayabilmesi, kapitalizmin bu toplumsal boyutlarıyla ilgilidir. Ekonomik çözümleme, kendi kendine, geleceğe doğru yolumuzu aydınlatacak bir meşale olamaz, ama ekonomik vizyon, kapitalist yapının güdülerini genişletebileceği, esnekliğini artırabileceği ve toplumsal sorumluluk duygusunu, bilincini geliştirebileceği yolların fark edilmesinin, böyle bir bilincin kaynağı olabilir. Sözün kısası, bu öngörülebilir gerilim döneminde, dünyevi felsefenin "amaç"lı "son"u, kapitalizmin ekonomik açıdan ol-

duğu kadar toplumsal açıdan da başarılı olması gerektiği ve bu başarının olasılıkları konusunda yeni bir bilinç geliştirmek olmalıdır.

Hiç kuşku yok, bu kadar geniş kapsamlı, bu kadar çok kişiye etkileyen bir programın siyasi liderlik dehaları gerektirdiği, böyle bir vizyona, psikoloji ve sosyolojiden siyaset bilimine kadar başka alanlardaki disiplinlerin çok büyük önem ve destek vermesi gerektiği şeklinde itirazlar gelecektir.

Hepsi doğru, hepsi doğru. Güçlü bir liderliğe sahip olmayan bir ülkeyi, ekonomi disiplini tek başına yönetmeyecektir, ama liderlik de, kendi genişletilmiş ve aydınlatılmış tanımını yapan iktisat disiplini olmaksızın, açık, net yönlendirmelerden yoksun kalacaktır. Böyle bir iktisat disiplini, mutlaka, başka toplumsal araştırma alanlarından bilgi almış olacaktır, ama yirmibirinci yüzyılın dünyevi felsefesinin sağladığı yarar, ondokuzuncu yüzyılın veya yirminci yüzyıl başlarının dünyevi felsefesinin sağladığı yarar kadar olursa, bilhassa bugün artık def ettiğimiz kurumuş artıklarla karşılaştırıldığında, hem derinleştirilmesi hem de genişletilmesi gerekecektir. Başlığımızdaki “son”un iki anlamını akılda tutan bu kitabın adandığı düşünem, yarının dünyevi felsefesinin işte bu ümit verici düşlemidir.